

Elmélet és empiria a szociolingvisztikában

Elmélet és empiria a szociolingvisztikában

*(Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia –
Szeged, 2012. augusztus 30. –
szeptember 1. – előadásaiból)*

Szerkesztette
KONTRA MIKLÓS
NÉMETH MIKLÓS
SINKOVICS BALÁZS

Gondolat Kiadó
Budapest, 2013

Kötetünk megjelentetésének támogatásáért köszönetet mondunk
a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programjának

és a Szegedi Tudományegyetem BTK Angoltanár-képző
és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének,
valamint Magyar Nyelvészeti Tanszékének

A BENYÚJTOTT KÉZIRATOKAT ÉS E KÖTET CIKKEIT LEKTORÁLTÁK:

Bene Annamária, Beregszászi Anikó, Bíró Bernadett, Borbély Anna,
Csernicskó István, Gúti Erika, Hegedűs Attila, Hegedűs Rita,
Hoffmann Ildikó, Janurik Boglárka, Juhász Dezső, Kis Tamás,
Kolláth Anna, Kontra Miklós, Kozmács István, Lanstyák István,
Menyhárt József, Misad Katalin, Németh Miklós, P. Lakatos Ilona,
Salánki Zsuzsa, Sándor Klára, Schirm Anita, Szabó Tamás Péter,
Tolcsvai Nagy Gábor, Vančoné Kremmer Ildikó
és a két műhely vezetői: Bodó Csanád, Vargha Fruzsina Sára,
valamint Sipőcz Katalin és Szeverényi Sándor

A könyvben közölt fényképeket és a borítón látható képet
Szentgyörgyi Anna készítette.

© Szentgyörgyi Anna, 2013

Szerkesztés © Kontra Miklós, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, 2013

© Szerzők, 2013

Tartalom

Előszó 9

Plenáris előadások

Cseresnyési László: Szabályok és véletlenek 13
Sándor Klára: Mennyire evolúciós az evolúciós
nyelvészet? 34

Előadások

Bauko János: Közösségi ragadványnevek használata
a szlovákiai magyarok körében 55
Bilász Boglárka: Nyelvi ideológiák kétnyelvű szlovákiai
középiskolások körében 69
Bokor Julianna: Siket szülők halló gyermekeinek
identitása a nyelvhasználat tükrében 83
Borbély Anna: Nyelvcsere és nemzetiségi identitás:
elméleti kérdések és kutatási módszerek 101
Csernicskó István: Az ukrán szociolingvisztika
nyelvszemlélete a szurzsik megítélésének tükrében 119

Fehér Krisztina: Innátizmus? – egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elmélete-módszertana	137
Fóris Ágota: A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése	163
Gréczi-Zsoldos Enikő: A történeti szociolingvisztikáról	173
Gy. Bazsika Enikő: Nyelvi változások tükröződése nyelvjárási beszélők nyelvi tudatában	188
Hegedűs Attila: A dialektológiai mondattani kutatás elméletéhez és gyakorlatához	204
Heltai Borbála Éva: Nyelvcseré és migráció egy többnyelvű hazai beszélőközösségben	219
Kis Tamás: A megbélyegzett szleng	237
Kontra Miklós: „A nyelvészet eltűnhet” (Walt Wolfram) – és a nyelvi adatok?	253
Misad Katalin: A szaknyelvoktatás szociolingvisztikai szemléletű vizsgálata Szlovákiában	270
Molnár Anita: Az óvodai nevelési nyelv megválasztásáról Beregszászban	286
Németh Miklós: Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege	304
Schirm Anita: Fókusz(csoport)ban a diskurzusjelölők	324
Sinkovics Balázs: Nyelvhelyesség az iskolában az 1930-as és 1940-es években	337
Sólyom Réka: Reklámyelvi neologizmusokhoz kapcsolódó befogadói attitűdök és értelmezési stratégiák vizsgálata	351
Szabó Dávid: A szlengkutatás módszertani kérdéseiről: diákszlengkutatások Franciaországban (1990–1996) és Magyarországon (2000–2008)	368
Szabó Tamás Péter: Egy megfigyelés – több interpretáció	380

Műhely: Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség

Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára: Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség	399
Gál Noémi: Az / kiesése mint nyelvi változó a Vő István-féle hangskönyvben	402
Iglai Edit: A nyelvi mentalitás és a határmentiség szerepe a területi nyelvváltozatok változásában	417
Kocsis Zsuzsanna: Nyelvjárási <i>ř</i> hangok vizsgálata, különös tekintettel a labializáció mértékére	432
Menyhárt József – Presinszky Károly: A szórványos <i>ö</i> -zés vizsgálata a Csallóközben generációk és iskolázottság szerint	444
Vargha Fruzsina Sára: Az adatok kor és nem szerinti megoszlása <i>A magyar nyelvjárások atlasza</i> ellenőrző gyűjtésében	459

Műhely: Uráli nyelvek – szociolingvisztikai elméletek és módszerek

Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor: Uráli nyelvek – szociolingvisztikai elméletek és módszerek	477
Kozmács István: Az udmurt sajtónyelv egyes jellemzőiről	479
Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisa: A komi-permják nyelv és a média	500
Salánki Zsuzsa: Nyelvi változók oroszországi finnugor nyelvekben: néhány vizsgálati lehetőség az udmurt nyelv alapján	518
Speshilova Yulia: Egy feltételezett szintaktikai változó a mai udmurt nyelvben	534
Névmutató	547
Tárgymutató	555
A kötet szerzői	563

ELŐSZÓ

A 17. Élőnyelvi Konferenciát a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Angoltanár-képző és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, valamint Magyar Nyelvészeti Tanszéke rendezte, 2012. augusztus 30-tól szeptember 1-ig. „Nyelvszemlélet, elmélet és módszerek az élőnyelvi kutatásokban” volt a konferencia központi témája, ennek kijelölését az indokolta, hogy úgy éreztük, szükség van párbeszédre a szociolingvisztikai kutatások művelői között abban a kérdésben, hogy a kurrens kutatás-módszertani eljárások milyen szilárdságú nyelv-elméleti alapokon állnak, milyen implikációk, előfeltevések, esetleg axiomatikus igazságok elfogadása esetén van joga a kutatónak ezekkel a metódusokkal élni. Fontosnak tartjuk az olyan kérdések tisztázását, hogy van-e a kommunikatív nyelvhasználatra vonatkozó nyelvtudományi kutatásoknak (és így a szociolingvisztikának) egységes nyelvszemlélete, és többé-kevésbé kicsiszolódott kutatómódszertana. Ebbe a tematikába illeszkednek az olyan évezredes kérdések, hogy megismerhetők-e a nyelv rendszerszerűségei a konkrét nyelvi tények figyelembevételével, alapvetően indukciós módszerrel, hogyan viszonyuljunk szociolingvistaként a velünkszületett nyelvi

képességek problémaköréhez, vagy éppen hogyan észleli, hogyan éli meg a nyelvhasználó a nyelvi változást?

Másfelől azért is fontosnak tartottuk a szociolingvisztikai kutatások módszertani problémáinak tárgyalását, mert mintha ezek a problémák az indokoltnál kisebb teret kapnának a magyarországi és Kárpát-medencei kutatásokban: nagyon sok kutató készen kapott, kritikai szemlélettel kevéssé illetett kutatás-módszertani elvekre és módszerekre építi saját munkáit.

Vessünk egy pillantást konferenciánk résztvevőire is! A nyomtatott programfüzet szerint a 17. ÉK-nak 96 regisztrált résztvevője volt, közülük 60-an magyarországiak és 36-an határon túliak. A *magyarországi* és a *határon túli* címkék jelentése azonban – a mára már egyre növekvő kutatói és oktatói mobilitás következtében, na meg annak következtében is, hogy egyre több nem magyar kutató is részt vesz konferenciáinkon – egyre halványul: bizonyos fókig önkényesen soroltuk be ide vagy oda azokat a környező országokból származó doktoranduszokat, akik most épp Magyarországon tanulnak, de például azokat az eredendően magyarországi kollégáinkat is, akik évek óta Japánban, Berlinben vagy Mariborban tanítanak.

Az említett 96 regisztrált résztvevőből 51-en adták be kéziratukat a konferenciakötet szerkesztőinek. A szerkesztők által fölkerített névtelen bírálók 37 cikk megjelenítését javasolták átdolgozás után vagy változatlan formában. A 37 átdolgozott cikket a szerkesztők újból elbírálták, s közülük végül 33-at jelentetnek meg e kötetben.

Negyedszázad múltán talán érdemes kissé visszapiantanunk az Élőnyelvi Konferenciákra a résztvevők, a publikált cikkek és a szerzők provenienciája szempontjából is. 2006-ban Bükön 73 előadás hangzott el, s közülük 42 jelent meg a konferencia kötetében. E 42 publikációból 30-nak magyarországi, 12-nek határon túli a szerzője. Két

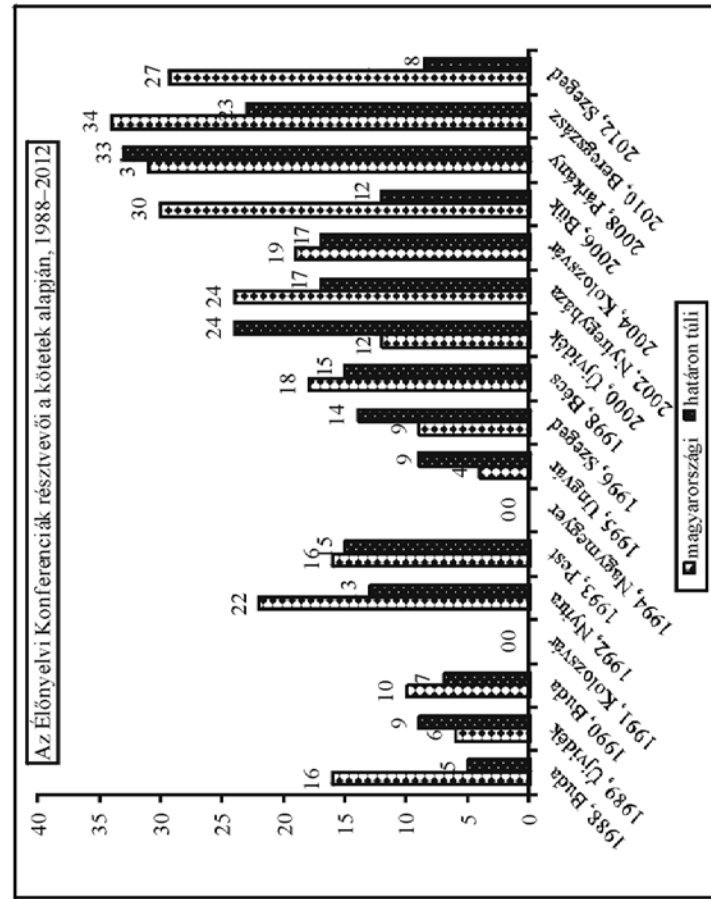
évvel később Párkányban 50 előadás, 14 poszter és 2 műhely bemutatására került sor. A következő oldalon látható ábra azt mutatja meg, hogy számításaink szerint az egyes konferenciák köteteiben hány magyarországi és hány határon túli szerző cikkei jelentek meg. (Tudnivaló, hogy az 1991. évi kolozsvári és az 1994. évi nagymegyeri konferencia kötetei sajnos nem jelentek meg.)

Konferenciánk egyik fénypontja volt a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet „Nyelvében él a národnostná menšina” című vándorkiállításának első magyarországi bemutatója a Dugonics téri Rectori Hivatal átriumában.¹ A kiállítás megrendezéséhez, a konferencia számos határon túli előadójának költségeihez, továbbá kötetünk kiadásához jelentősen hozzájárult az MTA Domus Programja, amiért hálás köszönetünket fejezzük ki. Köszönet illeti továbbá a konferenciát rendező két tanszék azon munkatársait és diákjait is, akiknek nagy része volt abban, hogy a 17. ÉK jól sikerült.

Szegedön ~ Szegedön ~ Szegeden, 2013. április 15-én

A szerkesztők, vagyis
K. M., N. M., S. B.

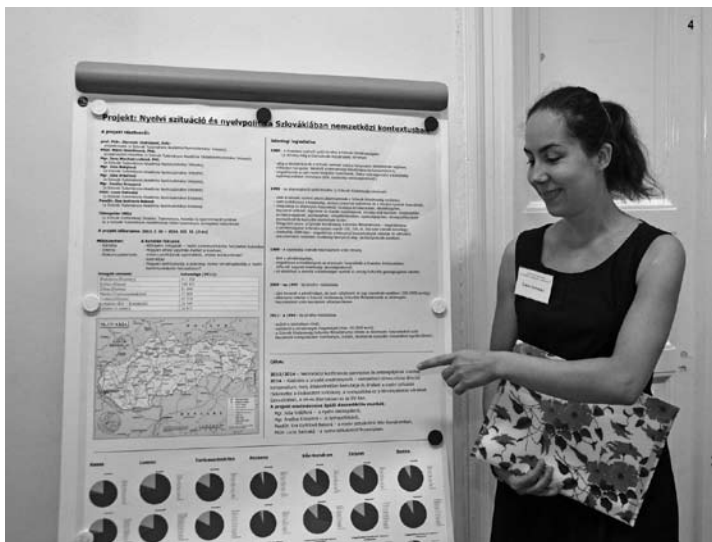
¹ Lásd A. Sajti Enikő: Vizuális kisebbségi nyelvhasználat, Dél-Szlovákia, 1918–2011. *Szeged*, 2012. november, 48. lap. Néhány hónappal a szegedi kiállítás után egy gyönyörű, magyar, szlovák, angol és francia nyelvű kötet is megjelent ugyanerről a témáról: Orosz Örs, szerk., *A hely nevei, a nyelv helyei: A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012.

Plenáris előadások

Fehér Krisztina

Lucia Satinská

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ

Szabályok és véletlenek

Hogy kerül az élőnyelv az asztalra?

Néhány éve vitatkozni próbáltam azzal a gondolattal, hogy a nyelvtudomány „preteoretikus” korszakában a nyelvet még társadalmi jelenségként próbálták megközelíteni, de korunk nyelvtudományának, a generatív nyelvészethez köthetően a kutatók manapság a nyelvet immár mint az egyén absztrakt nyelvi képességét vizsgálják, a kommunikációra való tekintet nélkül: tiszta kognitív képességként (É. Kiss 2009, Cseresnyési 2009). Ennek a kijelentésnek az indíttatása érthető, hiszen a tudós olyan, mint a fügefá alatt ücsörögve a megvilágosodásra váró ifjú Gótama, és minden iskola tudományos korszakhatárként akarja látni és láttatni önmagát. Például a Sándor Pál-féle 1965-ös filozófiatörténet, talán van, aki még ismeri: 2098 oldal vászonkötésben, egy kötetben intézte el a Marx előtti filozófiát, míg kettőben tárgyalta korunk tudományát, a marxizmus–leninizmust (megfelelő kitekintéssel a polgári filozófia bírálataira).

Mit is jelent az a generativista axióma, hogy a nyelv elsősorban az emberi kognitív képesség univerzális formája? Lehet-e ezt a tényt elfogadva amellet érvelni, hogy a nyelv kommunikatív funkciója, társadalmi valósága nélkül töredékes marad a szerkezeti leírása? Évezredek megfigyelés,

hogy egy tárgy szerkezetét a funkciója formálja – valamenyi funkciója. Az tehát, hogy a nyelvet mennyi mindenre használjuk, nem egyszerűen „visszahat” a szerkezetére, hanem determinálja azt. Az imazsámolynak azért van kárpitozása, mert nem sámlí, az egérfogó szerkezeti leírása pedig akármi lehet, mert a definíciója csak annyi, hogy „ami megfogja az egeret”. Lehet, hogy a japánok már régóta tudják ezt, mert a *nezumi-tori* ’egérfogó’ kategóriájába besorolják még a patkánymérget is (< *-tori* ’-fogó’). A nyelv kognitív funkciójának alapvető jelentőségét aligha lehet vitatni, de a kommunikatív funkció és a szerkezet közötti inherens kapcsolattól való tudományos elvonatkoztatás is képtelenség. Mint közismert, a klasszikus mechanika elvonatkoztatott a közegellenállástól, és a tudomány nyert ezáltal, egy aviatikus viszont ezt nem teheti meg – és ha mégis megteszi, akkor nem biztos, hogy jól járnak a repülőgépen utazók. Tehát a kérdés nem az, hogy milyen tudományos absztrakciót „nem lehet” megtenni, hanem az, hogy mit veszítünk azzal, ha a nyelv vizsgálatából kirekesztjük a kommunikatív funkcióját. Erről szeretnék ma beszélni: de előbb szót kell ejtenem arról a környezetről, amelyben az élő nyelv és az élő nyelv kutatói ma dolgoznak.

Mint közismert és elismert, a generatív nyelvészet elképzelései nem egyeztethetőek össze például a számítógépes nyelvészet koncepciójával, kategóriái és nyelvészeti általánosításai rendre haszontalanok mondjuk a gépi fordítás számára, a nyelvtanok felhasználóinak profán tömege pedig a nyelvek kommunikatív grammatikáit szeretné látni. Mindezt ugyan a tiszta szerkezeti (elméleti) nyelvészet képviselői az „alkalmazott nyelvészet” vagy a „nyelvszociológia” kategóriájába relegálják, hogy így a tulajdonképpen nyelv tudomány rendületlenül haladhasson tovább a maga dicső, ámbátor egyre magányosabb útján. A beszédhelyzettel, a nyelvhasználat változatosságával és gyako-

risági mutatóival, a diskurzus szabályaival foglalkozó személyek kiszorításának egyik hatékony technikája annak a hangoztatása, hogy az illetők voltaképpen céhen kívüliek, azaz nyelvészkedő szociológusok és filozófusok – izgalmas esetben is csupán pragmatikusok. A másik ötletes marginalizációs technika a nyelvművelés és a szociolingvisztika (vagy nyelv szociológia) közötti alapvető azonosság felmutatása: hiszen nem is lehet tagadni, ugye, hogy mindkettőnek tárgya a nyelv használata. A harmadik, a legkifinomultabb eljárás az „alkalmazott nyelvészet” terminus manipulálása. Élve a nyilvános kérdésfeltevés lehetőségével, 2004-ben a VII. Magyar Nemzetközi Nyelvtudományi Kongresszus záróülésén megkérdeztem, hogy miért „nem kívánatos” az, hogy a következő találkozón alkalmazott nyelvészeti tárgyú előadások is elhangozhassanak, és hogy mi is tartozik egyáltalán az *alkalmazott nyelvészet* fogalomkörébe. A válasz az volt, hogy az alkalmazott nyelvészethez megvannak az önálló fórumai, amit a MANYE éppen jelen lévő vezető tisztségviselője is intenzív bólogatással erősített meg, ami pedig az alkalmazott nyelvészetet illeti, az lényegében nem más, mint az alkalmazott nyelvészet. Nekem ez akkor pompás definíciónak tűnt, de időközben kicsit módosult a helyzet. 2010-ben Kontra Miklós elküldte nekem a szegedi Nyelvésztdoktoranduszok 14. Országos Konferenciájának a meghívóját, amelyben eme dictum állott:

Jelentkezni bármely nyelvészeti témában lehet, kivéve az alkalmazott nyelvészeti témaköröket. Mivel az alkalmazott nyelvészeti doktoranduszoknak külön konferenciájuk szerveződött, az ilyen témájú absztraktokat a szegedi Ling Dok nem fogadja be. (Alkalmazott nyelvészeti témakörök az alábbiak: alkalmazott beszéd kutatás, alkalmazott szöveg nyelvészet, diskurzuselemzés, stilisztika, fordítás tudomány, alkalmazott pszicholingvisztika, a magyar mint második vagy környezet nyelv, első és második nyelvelsa-

játítás és nyelvi nevelés, fordítástudomány, interkulturális kommunikáció és EU-nyelvhasználat, internet az idegen-nyelvoktatásban, kétnyelvűség, kommunikációtudomány, metainformációs kutatások, kontrasztív nyelvészet, korpusznyelvészet, nyelvtechnológia, lexikológia és lexikográfia, nyelvpedagógia, nyelvpolitika, szaknyelvi kommunikáció, szociolingvisztika, terminológia.)

Azt hiszem, lista talán eléggé hosszú ahhoz, hogy ki-ki önmagára találjon benne. Lehet, hogy éppoly dacosan és büszkén kellene felvállalnunk az „alkalmazott nyelvész” stigmáját, mint ahogy az 1870-es években a fiatal lipcsei tudósok fogadták el a rájuk ragasztott „újgrammatikus” nevet. Nevethetünk is akár a dolgon, mindazonáltal tény marad, hogy a magyar tudomány hierarchikus és központilag vezérelt szerkezetében élő kutatók stigmatizációja jelentőségében jóval nagyobb, mint az amerikai nyelvtudomány világában, ahol a tágasabb térben minden tudományos iskolának megvannak a maga fogyasztói, hősei, konferenciái és pozíciói, így a paradigmák harca helyett ott megvalósulhatott a békés egymás mellett élés politikája.

Arccal az „egyén nyelve” felé

Már Hermann Paul, az újgrammatikus iskola nagy teoretikusa is úgy vélte, hogy empirikus valósága csakis az egyéni nyelveknek van: a társadalom nyelvi úzusa pusztán az ezekből mesterségesen képzett átlag, közönséges fikció (1880/1970: 29).¹ Hermann Paul koncepciója szerint te-

¹ „Aus der Vergleichung der einzelnen Sprachorganismen lässt sich ein gewisser Durchschnitt gewinnen, wodurch das eigentlich Normale in der Sprache, der Sprachusus bestimmt wird.”

hát mivel az egyén tudatában adott nyelvi rendszer (Sprachorganismus) szerves és homogén, az ezen alapuló leírás koherens és következetes (lenne). A generatív nyelvészet tehát mintegy megörökölte azt az újgrammatikus elképzelést, hogy ha egyetlen nyelvváltozat, jelesül egyetlen egyén nyelvét adekvát módon le tudjuk képezni, akkor az így kapott nyelvi modell homogén lesz. Viszont az anyanyelvi beszélő specifikuma (definíciója) éppen az, hogy adekvát módon ismeri és használja a nyelvének változatait, például *Add ide, hadd nézzem / nézem / nézném meg*. Nem csupán ismeri és osztályozza, hanem adott esetben és helyzetben használja is mindazt, ami a nyelvi inventáriumában adott. A helyességről és elfogadhatóságról való ítéleteiben sem csak „igen” és „nem” létezik. Az elfogadhatóság grammatikai és pragmatikai (stilisztikai) kategória, amelyben fokozatiság érvényesül, vö. például *Kidobtam a Katitól kapott összes / valamennyi / ?minden emailt*. Ahhoz, hogy az utolsó változatról el tudjam dönteni, hogy helyes-e, tudnom kellene, hogy pontosan mit jelent a *helyes* szó. Csak annyit állíthatok biztosan, hogy a harmadik mondatváltozat számomra szokatlan, viszont a *Minden emailt nézzél át!* nem az. A szerkezeti nyelvészet által a vizsgálatból kirekeszteni kívánt nyelvi variabilitás (változatosság) természetét sokan félreértik. A változatosság alapvetően nem abból adódik, hogy sok száz, ezer vagy millió beszélő különböző módon homogén, hanem főként abból, hogy minden egyes beszélő ezernyi módon heterogén. Az egyéni nyelvre való korlátozás, a nyelv társadalmi jellegének sebészeti kimetszése tehát már csak ezért sem járhat eredménnyel: a variabilitás ugyanis magában a beszélő egyénben adott.

A generatív nyelvészet koncepciója ezen a téren következetes, az elmúlt ötven évben semmit nem változott. Abból kiindulva, hogy az anyanyelvi beszélők egyéni

nyelvtanai eltérnek egymástól (és ráadásul nem is szisztematikusan), úgy vélik: a nyelvészetnek nem lehet feladata az, hogy számot adjon a nyelvi változatosságról és valamiféle nyelvi normáról. A University of Texas konferenciáján, 1958. május 9-én hangzott el a következő párbeszéd (Hill 1962: 22):

J. H. Sledd (UC Berkeley): *Hadd kérdezem meg Mr. Chomskyt, hogy mit csinálna, ha mondjuk Mr. Hill gyártana egy olyan szerinte grammatikus mondatot, ami a maga számára nem lenne az?*

Noam Chomsky (MIT): *Különböző emberek számára különböző nyelvtanokat kell írni; ezek dialektális különbségek.*

A generatív nyelvtudomány nyíltan felvállalt „nyelvi individualizmus” tehát egyrészt azt jelenti, hogy szoros értelemben véve kizárólag egyéni nyelvtanok léteznek a számára. Ha valóban nincs olyasmi, hogy „angol nyelvtan”, akkor a kutatási programnak sem lesz része például egy olyan átfogó angol nyelvtankönyv megalkotása, mellyel a Longman, a Cambridge University Press és más kommersziális kiadók próbálták meg kiszolgálni a tudományos nyelvelmélet helyett a gyakorlati haszonra túlságosan is fogékony nagyközönség igényeit.

A „nyelvi individualizmus” másik jelentése az, hogy a leírás tárgya nem a diskurzus, vagyis a kommunikatív nyelvhasználat, mivel ez nem a nyelv elsődleges funkciója. Ezt a nézetét Chomsky több művében is kifejti – egyik megfogalmazása olvasható Andor József kiváló Chomsky-interjújában is (Andor 2004): „...a nyelv elsődleges funkciója egy olyan szimbolikus világ megteremtése, amelyben tervezni, értelmezni, cselekedni, gondolkodni stb. tudunk. (...) A kommunikáció a nyelv perifériális aspektusa. (...) Statisztikai értelemben, a nyelvet csaknem

mindig belső dialógusra használjuk.” A konklúzió pedig az, hogy a nyelv legalábbis statisztikai értelemben csaknem teljesen nem kommunikatív.²

Az emberi elmében zajló „belső dialógus” leírásáról szóló kijelentés mintha azt látszana sugallani, hogy az MIT tudósai (talán elektródokkal) mintegy darabról darabra tapogatják le a belső beszéd elemeinek áramlását az agyban, tehát nem csak ülnek a karosszékükben, és közben próbálgatják, hogy melyik mondat jólformált és melyik nem. De ha mégis introspektív üldögelésekről lenne szó, akkor ez bizony azt jelenti, hogy az impozáns retorika azon egyszerű tény elrejtését szolgálja, hogy ők nem kívánnak az ad hoc kitalált, kontextustól és beszédhelyzettől elszigetelt mondatok nyelvtani elemzésénél bonyolultabb kérdésekkel foglalkozni, megpróbálják a felesleges komplikációkat kizárni. Ha a jólformáltság többé-kevésbé olyan mondatok esetében is megállapítható, amelyeknek a kontextusát nem ismerjük, akkor a szerkezet elemzéséhez „nem szükséges” a kontextus ismerete, például az angol *She had her necklace stolen* mondat jól formált, akár azt jelenti, hogy 'Ellopták a nyakékét', akár azt, hogy 'Ellopatta a nyakékét' [például a biztosítási pénzért]. Szép gondolatmenet, bár a kontextusnak a szerkezeti elemzés szempontjából való irrelevanciája kétes, mert az előbbi mondat adverzatív (negatív érintettséget jelző), vagy műveltető szerkezetként való azonosítása a kontextuális használat ismeretén alapul. Egy formát azonosítani, illetve például szerkezeti homonima-jellegét felismerni ugyanis nyilván nem lehet kontextus nélkül.

² „So at least statistically speaking, language is almost entirely non-communicative.”

Kontextus, kontextus, kontextus

Ez a tautologikus alcím egyenest a probléma közepébe vezet minket. A magyar anyanyelvűek ismerik a névszó vagy főnévi igenév ilyesfajta ismétléseinek a jelentését: *X, X [és még egyszer / újra] X*, azaz {X nagyon fontos, vegyük ezt tudomásul}. Persze lehet a hármas ismétlésnek más funkciója is, sőt egyes nyelvi kultúrákban, bizonyos kifejezések esetében sajátos jelentések lehetségesek.³ Mindazonáltal ez egy a pragmatikai szabályok közül, amelyek egy nyelvközösségen belül soha nem lehetnek esetlegesek és véletlenszerűek, mert ha azok lennének, senki nem lenne képes a nyelv pragmatikailag helyes használatára.

A pragmatikai szabály működése jól bemutatható a tautológia példáin, mert a tautologikus szerkezetek egyszerűek és minden nyelvben előfordulnak. A szerkezetin túl van a jelentéstani tautológia, pleonazmus is, például *kaotikus összevisszaság, messzi távolban, bevett szokás, felesleges szószaporítás*. A nyelvművelő haragszik ezekre, mert minden távol messze van, minden összevisszaság kaotikus, minden szokás bevett, és nincs olyan szószaporítás, amelyik ne lenne felesleges. Más nyelvekben is van ilyesmi, például az angolban *chaotic disorder, in the far distance, established custom*, hiszen a nyelv szavai kölcsönösen előfeltételezik egymást, mint a *szű* és a *percegés*, az *ujj* és a *rámutatás* vagy a *szem* és a *kacsintás*. Nincs olyan ádáz purista, aki helytelennek ítélné egy olyan mondatot, mint például *A rendőrök lábbal rugdosták a szerencsétlent*, bár kézzel vagy bottal való rugdosás nem létezik. A nyelv pleonasztikus,

³ Például az iszlámban a férfi jogerős válást mondhat ki a *Ṭalāq, ṭalāq, ṭalāq* performatívummal, *قال طلاقا* 'válás'.

redundáns rendszer, elemei szolidárisak, erősítik egymást.

Szerkezeti tautológia viszont az olyan figura etymologica, mint például *Vanni van* (japán ua. *Aru ni wa aru*), *Megszülni megszülte* (orosz ua. *Народить родила*), *Elmen-ni elment* (kínai ua. *Qu shi qu de*). A szerkezet pragmatikai szabálya {X ugyan X, de a lényeg más} formában adható meg. Még egy obskúrus ige esetében is azonosítani tudjuk a szerkezetet és a beszélő kommunikatív szándékát, például *Galancérozni galancérozott*. Azaz {a beszélő szerint X valamit valóban csinált, de ez nem számít}. Egy másik tautologikus szerkezet, a predikatív tautológia az extenzionális (*megnevező*) és intenzionális (*minősítő*) értelmezés megfelelését hangsúlyozza. A *fiúk azok fiúk* (vö. angol *Boys will be boys*) mondat alanya kijelöli a *fiúk* névvel illethető egyedek halmazát (extenzionális olvasat), míg az állítmány intenzionális olvasatú, azaz „fiús” tulajdonságokat rendel a megnevezettekhez. Ez a fajta tautológia a magyarban és az angolban ismétléses szerkezetű: *A háború az háború. War is war*. Más nyelvekben, például a franciában és a japánban, ez szokatlan (vö. *C'est la guerre* és *Sen-so'tte so-iu mono da*). Proverbiumokban azonban, például *a szabály az szabály*, ilyen nyelvekben is előfordul ismétléses szerkezet, amint az említett proverbium esetében is. A predikatív tautológiában az extenzionális-intenzionális olvasat megfeleltetését kontrasztív értelmezés egészítheti ki. Ilyen esetben (a számomra elérhető nyelvi adatok szerint) mindig ismétléses forma található, például *A diktatúra az diktatúra*. Ilyenkor a pragmatikai szabály nem {Ilyen az X, azért X a neve}, hanem {X az X, nem pedig Y}, például 'Még a „puha” diktatúra sem *demokrácia*'. A nyelvekben egyéb típusú ismétléses tautologikus szerkezetek is léteznek, például a Bibliából is jól ismert *Amit, írtam megírtam* (János 19: 22), azaz {X az X, nincs változtatás}.

A példákból is világosan látható, hogy a szerkezetek használati, pragmatikai szabályai általánosak, rendszeresek, nem pusztán „használati tendenciák”, amelyeket statisztikai valószínűségekkkel lehetne jellemezni.

A pragmatikai szabályok két csoportja világosan azonosítható. Egyik típusuk lényegében konvencionális implikátúra. Olyanok, mint a *de* vagy az *azért* használatának konvencionális szabályai (vö. *Öreg, de szíves. Azért egész jó lett.*) nem függeszthetőek fel kontextuálisan, vö. például *?A cápa hal, de tud úszni. ?Azért egész rossz lett, ahogy gondoltuk is.* Egy szerkezet használatát definiáló pragmatikai szabály tehát kötelező érvényű és explicit, bár előfordul az, hogy egy szerkezethez több pragmatikai szabály (konvencionális implikátúra) járul, vö. például a *létére* két használati típusát. Az egyik a *Gyula néprajztudós létére aktívan politizált* típusú használat, amelynek parafrázisa *Bár néprajztudós volt, ..., a másik pedig a Profi létére csak tudja, mit csinál* típus, amely a *Mivel profi, ezért...* szerkezetnek felel meg. Akárcsak a mai nyelvben, a magyar irodalom elektronikus kereséssel vizsgálható szövegeiben is a *létére* ’lévén’ értelmű használata az előfordulások talán ötödét teszi ki. A tipikus használat Csokonainál és Károli Gáspárnál is ugyanaz, mint ma, de Eötvös József, Mikszáth Kálmán, Németh László és mások gyakran éltek a másik használati móddal is, például *a tiszteletes úr, ki igaz lutheránus létére...* (Mikszáth). Halász Gyula a *Nyugatban* lezajlott vitában így írt 1916-ban: „A *létére* egyáltalán nem kétértelmű. Aki azt hiszi, egyet jelent a *lévén*-nel, annak már meghamisították a nyelvérzékét.” Egy leíró nyelvész ezt a dolgot úgy közelíti meg, hogy megállapítja: a *létére* használatát két eltérő szabály adja meg.

A pragmatikai szabály másik típusa az explikátúra, vagyis az olyan interpretáció, amely nem szükségszerűen, de alapértelmezett helyzetben automatikusan érvé-

nyes. Például ha nincs ennek ellentmondó kontextuális jelzés, akkor az *Ezen a kézíraton nincs mit javítani* mondat értelme alapértelmezetten az, hogy a könyv hibátlan (angol *default interpretation*). Ez az értelmezés viszont például egy hozzáfűzéssel módosítható: *... ki kéne dobni az egészet.* Ugyanígy *Az apja sokat ivott és fiatalon halt meg* mondattal a beszélő az alkoholizmus fatális hatására utal, viszont (a konvencionális implikátúrától eltérően) az explikátúra fel-függesztődik, ha a folytatás ez: *...bár tüdőgyulladásban.* Ez a példa azért is érdekes, mert mint ezt már Gottlob Frege is megfigyelte, az események pusztán egymás mellé helyezése (függetlenül az *és* kötőszó használatától) relevanciaviszonyt teremt köztük – még akkor is, ha következményes kapcsolatot nehezen elképzelhetők: *Ma tojást rak a kaka-som, holnap összedől a Kölni dóm* (Frege 1923 példája).

Nem sorolható a „pragmatikai szabály” fogalmába mindaz, ami a nyelvhasználat szeszélye, a kontextus kiszámíthatatlan hatása, azaz „merő véletlen”. A *használat* és a *véletlen* fogalmát a nyelvészek szinte rokon értelmű szóként kezelik ma, és mestereink, a múlt tudósai is általában elzárkóztak a nyelvhasználat vizsgálatától. Saussure például úgy vélte, hogy a mondat nem is a *langue*, hanem a *parole* része – eltekintve a szerkezetileg stabil szólásoktól, idiómáktól (Saussure 1916/1997: 143). Része lehet ebben annak is, hogy tudomány emberei általában felértékelik az absztrakt, vagyis az empirikusan vizsgálható dolgok „fölé emelkedő” szellemi konstruktumokat, illetve az abszolút szabályokat, az igen/nem, igaz/hamis, helyes/helytelen típusú dichotómiákat. Ráadásul a „tipikus” vagy „kontingens” kategóriájának a Wittgenstein előtti gondolatrendszerekben jószerivel nem is igen volt helye. Pedig vannak statisztikailag megragadható kontingenciák a nyelvben, és bár ezeket én nem szeretném a „pragmatikai szabály” kategóriájába sorolni, érdemes a jelenséget egy példán be-

mutatni. Megvizsgáltam (több alkalommal) tíz mondatpár használatát a magyarban, németben és az angolban, ezek közül az egyik a *Ha segítségre van szükséged, délután otthon leszek.* ~ *Ha segítségre van szükséged, délután otthon vagyok.* (Angol: *If you need help, I will be at home in the afternoon.* ~ *If you need help, I am at home in the afternoon.* Német: *Wenn du Hilfe brauchst, bleibe ich den ganzen Nachmittag zuhause.* ~ *Wenn du Hilfe brauchst, ich bleibe den ganzen Nachmittag zuhause.*) Erről és a többi, ugyanilyen szerkezetű feltételes mondatpárról az anyanyelvi beszélők közül sokan azt mondták, hogy a jelentések között nincs különbség, de a második helyen álló mondatváltozatok nem kanonikus kapcsolását, laza szerkesztettségét a magyar és a német anyanyelvi beszélők kb. kétharmada, az angolok háromnegyede úgy értelmezte, hogy az elő- és az utótag közötti függőség sajátos. Tehát (az idézett példánál maradva) a beszélő nem a hallgató kedvéért módosítja a délutáni programját, hanem azt jelzi, hogy mindenképpen otthon fog tartózkodni. Mivel a két szerkezettípus hosszú idő óta létezik mindhárom nyelvben, nem biztos (bár nem is kizárt), hogy egy gyakorisági eltérés szabállyá való polarizálódásáról van szó „in statu nascendi”, ahogy Carlota S. Smith (1934–2007, University of Texas, Austin) értelmezte az angol adatokat (1995-ben, beszélgetéseink során). Talán jogos a kérdés: foglalkozik-e egyáltalán ilyen jelenségekkel a nyelvészet? Nem tudom, de ha egyszer a szerkezeti nyelvészet ma úgy vonja meg a saját illetőségi körét, hogy még a pragmatikai szabályok vizsgálatát és a diskurzus informális logikai következtetéseinek szerkezetét is a pragmatika stúdiumába tessékeli át, akkor nem meglepő, hogy az ilyen jelenségek vizsgálatának nincs gazdája.

Diskurzuspragmatikai esettanulmány: Feltételes mondatok

Dolgozatom utolsó részében a feltételes mondatok elemzésének példáján mutatom be, hogy miként képzelem el azt az elemzést, amit a szerkezeti nyelvészeti vizsgálatnál érdekesebbnek vélek. Már Kallimakhos (Kr. e. 3. század) is arról panaszkodott, hogy túl sokat beszélünk a feltételes mondatokról: a varjak is erről kárognak.⁴ Valójában persze kevesen és keveset foglalkoztak az élő diskurzus feltételes mondataival, főként a materiális implikációt vizsgálták, amely két tetszőleges propozíció formális összekapcsolása: egyik a *protasis* (feltétel), a másik az *apodosis* (következmény). Az összekapcsolás csak akkor hamis, ha a *protasis* teljesül, de az *apodosis* nem. Az összekapcsolás alapvető funkciója a diskurzusban az, hogy megjósolja, hogy egy esemény akkor következik be, ha egy másik teljesül. Így az 1. és 2. eset nyelvileg irreleváns:

A materiális implikáció igazságtáblázata

	<i>Ha esik az eső, (p)</i>	<i>akkor elmarad a meccs. (q)</i>	<i>(összekapcsolásuk)</i>
1.	<i>p</i> hamis	<i>q</i> hamis	igaz
2.	<i>p</i> hamis	<i>q</i> igaz	igaz
3.	<i>p</i> igaz	<i>q</i> igaz	igaz
4.	<i>p</i> igaz	<i>q</i> hamis	hamis

Elsőként Geis és Zwicky (1971) írta le azt a jelenséget, hogy az ilyen mondatokat a diskurzusban általában bikondicionális ekvivalenciaként kezeljük, „felerősítjük” (akkor és csak akkor „q”, ha „p”). Ez a polarizáció (angol

⁴Frag. LXIV = 393b: ἡνίδε καὶ κόρακες τεγέων ἐπὶ ‘Κοῖα συνῆπται’, κρώζουσιν καὶ ‘Κῶς αὖθι γενησόμεθα’.

invited inference, strengthening) ugyanolyan jelenség, mint az egymásutánosság okozati újraértelmezése, például *Bebédelt, aztán egy nagyot aludt* (vö. post hoc, ergo propter hoc). A tudósok úgy vélekedtek, hogy a materiális implikáció szabályainak a benne foglalt kijelentések tartalmától való függetlenségét úgy tudják még csekély értelmű tanítványaik számára is világossá tenni, hogy a legbizarrabb mondatokat párosították össze, például *Ha a bálnák elrepülnek, akkor a Barcelona lesz az Egyesült Államok elnöke*. Ezzel nem az a probléma, hogy a nyelvben (Ionesco és Beckett darabjaitól eltekintve) ilyen mondatok nem fordulnak elő, hanem az, hogy a szellemesség ára az, hogy elkerüli a figyelmünket például a feltételes viszonyra polarizálódó asyndeton jelensége az élő diskurzusbán, például *Megütsz, visszaütsz*. (vö. német ue. *Schlägst du mich, schlage ich dich*.) *Nem csinálja meg, nincs prémium. Egy rossz mozdulat, és lövök! Még egy ilyen vicc, és elvágok*.

Ugyanakkor vélhetően minden nyelvben vannak formai szempontból feltételes mondatként jelölt szerkezetek, amelyek között nincs feltétel-következmény viszony, például *Ha szomjas vagy, van sör a hűtőben* (vö. német *Wenn du durstig bist, Bier ist ~ ist Bier im Kühlschrank*). Feltehetően minden nyelvben vannak az eleve hamisnak tekintett következményen (modus tollens) és az eleve igaznak tekintett feltételen (modus ponens) alapuló feltételes szerkezetű, de valójában „prohibitív” vagy „adhortatív” mondatok. Az adottnak vett hamis következmény alapján működnek az ilyen mondatok: *Ha ez professzor, akkor én vagyok a római pápa*. ~ *Úgy professzor ez, ahogy én vagyok a római pápa* (vö. angol: *He is a college professor like I am the Pope of Rome*. ~ *If he is a college professor, I am the Pope of Rome*). Mellékes, hogy olyan kultúrákban, amelyekben a pápa személye nem prominens, másfajta lehetetlen következményt neveznek meg a beszélők, vö. kínai *Ta yao-*

shi ... de hua, wo jiu bushi ren 'Ha ő..., akkor én nem ember vagyok', a héberben meg ilyen esetben az 'akkor én korsó (*tsintsenet*) vagyok' járja. Ellentété a szintén tucatnyi nyelv példáival illusztrálható „ironikus modus ponens”, például *Ha AIDS-et akarsz kapni, csak járjál ilyen helyekre*.

Mindazonáltal a „feltételes mondatok” diskurzuspragmatikai elemzése bármely nyelvben az alapvető funkcióból indulhat csak ki, illetve abból, hogy a megnevező és egy tulajdonító részből álló, azaz kategorikus mondatok (topic-comment mondatok) alosztályáról van szó. A kategorikus/thetikus megkülönböztetés jelentőségét a mai nyelvészek (Anton Marty 1847–1914, svájci filozófus nyomán) főként Kuroda Shigeyuki (1934–2009) alapvető publikációi révén ismerték fel (vö. Kuroda 1972a, 1972b; mindkettő újranyomva: Kuroda 1979). Sok nyelvben a két tag között csak egy topikhatárjelző partikula áll (japán *wa*, illetve *-tte*; kínai *-de hua*), vagy éppen semmi. Az előtag megnevez, kijelöl egy értelmezési tartományt, amelyről az utótag valami állítást tesz: *Ha diák vagy ~ Diákok esetében ~ Diákoknak | jár a vásárlási kedvezmény*. *Ha egyszer meg kell halni ~ Meghalni | Firenzében lenne jó*. *Ha holnap lesz, ~ Ami a holnapot illeti | rendben van*. A feltételes mondatok tehát funkcionálisan nem izoláltak – olyannyira nem azok, hogy más típusú topic-comment szerkezetű megnyilatkozásokká alakíthatóak át a propozicionális tartalom lényegében csorbíthatlan megtartásával. Néha valóban csak a kontextus alapján lehet tudni, hogy generikus (azaz például valami általános igazságot kifejező) mondatról vagy szokásos cselekvést, esetleg időhatározói (amikor? / ha?) függést jelölő kapcsolódásról van-e szó. Olyan nyelvekben, amelyekben a morfoszintaktikai jelölés minimális – mint például a kínaiában, az értelmezés annál nyitottabb, minél kevésbé gazdag a kontextus. Nézzünk meg erre egy példát Konfuciusz *Beszélgetések és mondások* című művéből (論語 2.11).

Miután a mű alapvetően aforisztikus szólások gyűjteménye, sokszor nem világos a helyzeti kontextus, amely alapján rekonstruálni lehetne, hogy konkrétan milyen típusú kategorikus kijelentésről is van szó. Ezért egyaránt az ún. „lebegtetés”⁵ iskolapéldája a saját fordításom – *Ha megörzöd a régit, miközben új dolgokat ismersz meg, akkor mesterré válhatsz*, Tőkei Ferenc fordítása – *Csak aki a régit ápolgatva ismeri meg az újat, csak az lehet mások tanítójává*, illetve Hamvas Béla „staccato” megoldása – *Gyakorolni azt, ami régi és ismerni azt, ami új. Ez a jó tanító*. Mindegyik változat értelmező és kiegészítő fordítás lexikális és szerkezeti tekintetben egyaránt, hiszen az eredeti szöveg csupán ennyi:⁶

<i>Wen gu</i>	<i>er</i>	<i>zhi xin</i>	<i>keyi</i>	<i>wei</i>	<i>shi</i>	<i>yi</i>
meleg régi	KÖTŐ-PARTIKULA	tud új	lehet	KOPULA	mester/tanító	záró-partikula

A feltételes szerkezet két alapvető funkciója a hipotetikus predikció (*Ha látná, megértené*) és a hipotetikus függő viszony tényének megerősítése (*Ha látta volna, megértette volna*). A feltételes mondatok az európai nyelvekben az eltérő funkciónak megfelelően grammatikai formájukban is eltérnek, amiként magyarul is, vö. például (1) *Ha látnád a húgom, akkor észrevennéd, hogy terhes* és (2) *Ha látta volna a húgom, akkor észrevetted volna, hogy terhes (volt)*. A diskurzus kontextusában azonban általában világos, hogy a beszélő megjósol-e valamit (prediktív), vagy pedig megerősíti egy feltételes viszonyt fennállását „p” és

⁵Olyan fordítás, amelyben a lehetséges értelmezések között a fordító nem akar választani, ezért megpróbál olyan megoldást találni, ami megtartja az ambivalenciát.

⁶温故而知新可以爲師矣.

„q” események között – pontosan azért, mert „p” ténylegesen nem következett be (konfirmatív, kontrafaktuális). Ha pedig valami kontextuálisan egyértelmű, akkor a morfológiai jelölés a beszédhelyzetben redundáns, ezért sok nyelvben a prediktív és a konfirmatív feltételes viszony különbsége grammatikailag jelöletlen marad. Esetleg egy időhatározóval lehet azért jelezni, hogy nem a jövőről van szó, hanem a múltból, alapvetően azonban a fentebb (1) és (2) jelzésű feltételes mondatok megfelelője kínai nyelven ugyanaz (például *Ruguo ni kandao wo meimei, ni yiding zhi-dao ta huaiyun le*).

Más szempontból viszont számos az európai nyelvektől eltérő típusú nyelv, mint az indonéz, a kínai és a japán igen kifinomult rendszert fejlesztett ki a feltételes események szerkezetének alosztályozására. A japánban például legalább négy önálló morféma használatos feltételes szerkezetekben: a {*tara*}, a {*nara*}, az {*eba*}, illetve a {*to*} partikula (az utóbbi csak akkor, amikor nem egyszeri és múltbeli, hanem majd elkövetkező, ismétlődő eseményekre használják). Két évtizede egy hosszabb tanulmányban dolgoztam fel azt a mintegy tucatnyi hipotetikus eseményviszonyt, amit a japán diskurzusban használt mondatok partikulái jelölhetnek (Cseresnyési 1991). A különbségek olyan elemekből adódnak, mint (1) tényleges-e a függő viszony a két esemény között, (2) egyszeri-e az esemény (állapot), vagy ismétlődik, (3) van-e időbeli egybeesés a feltétel és a következmény között, (4) értelmezhető-e egyáltalán a kontrapozált párja a mondatnak, vagy nincs kontrapozíció (*Ha p, akkor q* → *Ha nem p, akkor nem q*, de vö. **Ha viszont nem megy le a nap, akkor nem lesz hideg*), (5) a hipotetikus viszony a tárgyalási univerzumon belül van-e, vagy sem (például *Shinu nara...* 'Ha (itt és most) meghalnék...', viszont **!Shinu nara, tengoku e iku daro* (vélelmezett jelentés:) 'Ha (egyszer valamikor)

meghalnék, mennybe mennék’. Ez már így is elég bonyolultnak tűnhet, de bizonyos szerkezetek történeti és irodalmi szövegekben, akár a mai regényekben is, más-
képpen viselkednek, mint manapság az élő beszédben, és például egy közmondás nyilván más diskurzusszabályok szerint jött létre a múltban, miközben persze előfordul a mai nyelvben is. Ilyen például a *Nodomoto sugireba atsusa wasureru* ’Ha egyszer lemegy/lelent valami az ember torkán, akkor elfelejti, hogy milyen forró is volt’. Arról van szó, hogy az ember hajlamos gyorsan elfelejteni a rossz dolgokat, tehát nyilván ismétlődő eseményről (generikus igazságról) van szó, ami a beszélt nyelvben nem a *sugireba*, hanem a *sugiru-to* forma használatát hívná elő, de nem ez történik.

Számomra nem meglepő, hogy a feltételes mondatok szabályai, elfogadhatósága a japánban is elsősorban a diskurzus pragmatikai szabályain múlik, az esemény szerkezetének, ismérveinek az elemzésén. A nyelvi inventárium-
ból való választás algoritmikusan rendezhető, egyszerűen egy kérdéssor formájába írható át: *Van-e tényleges függőségi viszony?* → *Ismétlődhet-e?* → *Ha nem, akkor állapot-e, vagy cselekvés?* → *Ha állapot, akkor...* stb. Az ilyen jelenségek persze a nyelvhasználat alighanem valamennyi területén és valamennyi nyelvben tetten érhetők – feltéve persze, ha nyakon akarjuk csípni őket, azaz ha ki tudunk törni abból a sztereotípiából, hogy a beszéd szabályai lényegében a véletlen művei, és az ilyesmitől a nyelvi kompetencia kognitív gyökereit vizsgáló tudós mindig távolságot kell tartson.

Irodalom

- Andor, József 2004: The master and his performance. *Intercultural Pragmatics* 1, 93–111.
- Cseresnyési, László 1991: On the Typology of Conditionals. In Peng, Fred C. C. (szerk.): *Aspects of Language Function in Society*. Hiroshima: Bunka Hyoron, 3–52.
- Cseresnyési László 2009: Még egyszer a kútról és a békáról. *Magyar Nyelv* 105, 401–411.
- Frege, Gottlob 1923: Logische Untersuchungen III: Gedankengefüge. *Beiträge zur Philosophie des Deutschen Idealismus* 3, 36–51.
- Geis, Michael – Zwicky, Arnold M. 1971: On invited inferences. *Linguistic Inquiry* 2, 561–566.
- Hill, Archibald A. (szerk.) 1962: *Third Texas Conference on Problems of Linguistic Analysis in English*. Austin: University of Texas.
- É. Kiss Katalin 2009: A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* 105, 1–8.
- Kuroda, Shigeyuki 1972a: Anton Marty and the transformational theory of grammar. *Foundations of Language* 9, 1–37.
- Kuroda, Shigeyuki 1972b: Categorical and thetic judgments: Evidence from Japanese syntax. *Foundations of Language* 9, 1–37.
- Kuroda, Shigeyuki 1979: *The (W)hole of the Doughnut: Syntax and its Boundaries*. Ghent-Antwerp: E. Story-Scientia.
- Paul, Hermann 1880/1970: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer.
- Sándor Pál 1965: *A filozófia története*. 3 kötet. I: *A Marx előtti filozófia története*. II: *Marxtól Leninig*, III: *Lenintől napjainkig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Saussure, Ferdinand de 1916/1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Corvina (2., átdolg. és jav. kiadás).

SÁNDOR KLÁRA

Mennyire evolúciós az evolúciós nyelvészet?

Evolúciós nyelvészet(ek)

William Croft (2008) összefoglalója szerint a nyelv kialakulásának, illetve a nyelv kulturális evolúciójának kutatását nevezik ma *evolúciós nyelvészet*-nek: mindazt, ami a nyelv kialakulásának körülményeivel, evolúciós háttérrel, kognitív föltételeivel foglalkozik. Croft, noha kutatási területe elsősorban a tipológia és a kognitív nyelvészet, számos munkájában használja a jelenleg zajló nyelvi változások irodalmát – ismertetőjéből mégis hiányzik mindaz, amit ez az irányzat hozzátehetne az evolúciós nyelvészet-hez. Sőt: maga az irányzat is hiányzik az áttekintésből. Hasonló definíciót ad az *Evolutionary Linguistics* című kötet is (McMahon és McMahon 2012: 1–2): az evolúciós nyelvészet a nyelv kialakulásával, illetve azzal a folyamattal foglalkozik, amely az „ősnyelvből” végül létrehozta azokat a komplex struktúrákat, amelyeket ma emberi nyelveknek nevezünk (beleértve mai nyelveink valamennyi számunkra megismerhető elődnyelvét). A szerzőpáros egyik tagja, April McMahon szintén jól ismeri a nyelvi változatosság

és változás kutatásának eredményeit,¹ mégsem szerepelnek ezek az ő összegzésükben sem.

Az, hogy a variacionista szociolingvisztika egykori alapkérdése, a nyelvi változások mechanizmusa kimarad az evolúciós nyelvészeti összegzésekben azért is lehet különös, mert abban a programban (Weinreich, Labov és Herzog 1968), amely e kutatások elméleti megalapozását jelenti, a megcélzott elméleti keretnek az *evolúciós nyelvészet* elnevezést szánták.²

Különös, de mégis érthető, két okból is. Egyrészt a nyelvi változások társasnyelvészeti kutatása nagyon sok szempontból megvalósította ezt a programot: az eredmények rövid, erősen szelektáló összefoglalása is három meglehetősen vastkos kötetet tesz ki (Labov 1994, 2001, 2010). A szociolingvisztika messzire jutott előre saját útján, képviselői nem kanyarodnak folyton vissza a kiindulóponthoz. Ugyanakkor a program – úgy vélem, elméleti szempontból legfontosabb – eleme, amely a nyelvi változások elméleti keretének kialakítását célozta, mintha elszikkadna. A tetemes mennyiségű empirikus adatra nem épül átfogó változáselmélet – Labov maga hangsúlyozottan csak „elvekről” beszél mindhárom kötetben –, és a legutóbbi időkig maga az elméleti háttér is reflektálatlan maradt. Mikor a mai értelemben vett evolúciós nyelvészet formálódni kezdett, a szociolingvisztika igen csekély átfogó elméleti érdeklődést mutatott, márpedig más tu-

¹ Igaz, a nyelvi változást sokkal inkább a klasszikus nyelvtörténet, illetve a modern nyelvelméletek cáfolata felől közelíti meg (McMahon 1994, 2000).

² Labov rendszeresen használja a nyelvi változások kutatásának megjelölésére az *evolutionary linguistics* kifejezést, de az általa is jegyzett 1968-as programnak sem a nyelv kialakulására vonatkozó tézisével, sem evolúcióelméleti illesztésével nem foglalkozik.

dományágak képviselői inkább elméleti konklúziókat tudnak fölhasználni saját munkájukhoz, esettanulmányok sokaságát kevésbé.³

Másrészt amikor a Párizsi Nyelvészeti Társaság 1866-os, hírhedt dörgegelme után,⁴ több mint egy évszázad múltán, az 1980-as évek legvégén, az 1990-es évek elején újraindult a nyelv kialakulásának kutatása, akkor a fő ösztönző erő a kognitív tudományok gyors fölfutása volt, így a nyelvészetben belül elsősorban a neurolingvisztika és a pszicholingvisztika területéről érkeztek azok a kutatók, akik nem sokkal később már rendszeres konferenciasorozaton mutatták be elméleteiket.⁵ Nem sokkal később csatlakoztak hozzájuk a magukat elméleti nyelvészetként definiáló iskolák kutatói – ez is érthető, hiszen a nyelv kialakulása iránt megújult érdeklődés egyik első jele Pinker és Bloom (1990) tanulmánya volt.

Így az evolúciós nyelvészet nyelvészeti bázisát szinte kizárólag a kognitív nyelvészet és a magukat elméleti nyelvészetnek nevező irányzatok adják, a nyelvi változások működéséről összegyűjtött tudást viszont egyelőre

³ Ritka, de van azért példa arra, hogy a nyelvi változások vizsgálatának eredményeit átfogóbb elméletalkotási igénnyel foglalják össze, például Hudson (1996), Aitchison (2001).

⁴ A *Société de Linguistique de Paris* akkori döntése szerint a nyelv kialakulása olyan régen volt, és olyan kevés a fogódzó a kutatásához, hogy erről a tudomány szabályainak megfelelően úgyis képtelenség bármit mondani, ezért lapjában nem volt hajlandó olyan írásokat közölni, amelyek ezt a témát boncolgatták.

⁵ Az EVOLANG-konferenciákat 1996 óta két évente rendezik; a konferenciák anyagát tartalmazó kötetek arról tanúskodnak, hogy az előadók kutatási főiránya továbbra is a kognitív tudományokhoz tartozik; az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kap az etológia és a nyelv kialakulásának, illetve a nyelvcsaládok létrejöttének modellezhetősége.

nem sikerült integrálni az evolúciós nyelvészetbe.⁶ Ezzel sem a nyelvi változásokat tanulmányozó variacionista szociolingvisztika nem jár jól, hiszen kimarad az utóbbi évek vezető, ráadásul igen érdekes kutatási folyamataiból, sem az evolúciós nyelvészet nem jár jól, mert kimarad belőle mindaz a tárgya szempontjából releváns tudás, amelyet a szociolingvisztika fél évszázad alatt összegyűjtött a nyelvi változások mechanizmusairól.

Ebben az írásban azzal foglalkozom, hogy mennyiben teljesült a weinreichi elméleti programnak a nyelv kialakulására és evolúciós keretbe illesztésre vonatkozó kitétele. A nyelv evolúciójáról szóló elméletek összefoglalására itt természetesen nincs mód,⁷ sem arra, hogy a variacionista szociolingvisztika minden lehetséges hozzájárulását számbavegyük, de az evolúciós értelemben legfontosabbnak látszó kérdésnek legalább a fölvetéséig – tudunk-e bármiféle választ adni arra, hogy adaptív-e a nyelv változatossága – érdemes eljutni.

⁶ Noha a társasnyelvészet eredményeire – és egyáltalán nyelvfelfogására – valószínűleg nagy igény volna, hiszen a nyelv evolúciójának azokhoz a modelljeihez, amelyek a nyelvet a társas viselkedés részének tekintik, jól illeszkednek a társasnyelvészeti kutatások adatai, ugyanakkor nehezen tudnak mit kezdeni a nyelv chomskyánus (ha újabban már csak minimalista formában is, de innát nyelvi képességeket föl-tételező, és a valóban beszélt nyelvet továbbra is figyelmen kívül hagyó) koncepciójával (lásd például Larson, Déprez és Yamakido 2010). Az utóbbi időben talán megindult valamiféle közeledés, legalábbis a kognitivisták fölfedezték, hogy a nyelvi variabilitásnak jelentése van (Geeraerts, Kristiansen és Peirsman 2010).

⁷ Erre lásd Fitch (2010) és McMahon és McMahon (2012).

Weinreich evolúciós elméleti kerete

A nyelvi képesség biológiai kialakulásának lehetőségeivel foglalkozó tanulmánygyűjtemény bevezetőjében (Larson, Déprez és Yamakido 2010: 1) olvashatjuk, hogy a Párizsi Nyelvészeti Társaság már említett tilalmát lényegében csak a nyelvészek vették komolyan: az antropológusok, biológusok, pszichológusok és filozófusok az egykori öregurak ódzkodásával mit sem törődve próbálkoztak evolúciós kérdések tisztázásával, beleértve a nyelv eredetét is. A nyelvészek azonban távol tartották magukat a nyelv kialakulásának kutatásától, s valamiért nem is igen érdekelte őket – különösen a generatív nyelvészeket hagyta hidegen ez a kérdés.

Ez azonban alakulhatott volna másként – legalábbis a társasnyelvészeti szemlélettel⁸ vizsgálódókat illetően. Amikor Uriel Weinreich két munkatársával jegyzett írásában (Weinreich, Labov és Herzog 1968) lefektette a modern szociolingvisztika elméleti alapjait, azt fejtette ki, hogy a nyelvi változás érvényes elméletének egységes keretben kell magyaráznia az emberi nyelv s aztán a nyelvek kialakulását és a mai változásokat:

„A nyelvi evolúció elméletének meg kell mutatnia, hogy a más fajokra jellemző kommunikációs formákból (valamiféle mutációkkal) hogyan alakult ki a csakis az emberre jellemző proto-nyelv, s hogy aztán ebből hogyan alakultak ki a beszédformák olyan szerkezetével és komplexitásával rendelkező nyelvek, amelyeneket ma megfigyelhetünk. Magyaráznia kellene, hogyan alakultak ki a mai

⁸ A két nyelvészélet különbségéről magyarul lásd Sándor (1998, 1999a, 1999b, 2001a), a két szemlélet nyelvfilozófia ellentétéről Békés (1996).

nyelvek azokból a legkorábbi előzményekből, amelyeket még bizonyíthatóan ismerünk, s végül meghatározná, hogy a nyelv jelenlegi alakulása ugyanazt az irányt követi-e, s ugyanazok a tényezők irányítják-e, mint a múltban.”

Weinreich William Dwight Whitney gondolatait fogalmazta újra. Whitney – akinek nyelvészéletét meghatározta az evolucionizmus, ha nem volt is darwinistának nevezhető⁹ – adaptálta a nyelvre a Darwinnak is kiindulópontként szolgáló elvet, melyet a geológus Charles Lyell fogalmazott meg a földtani folyamatok tanulmányozására:

„A nyelv természete és használata... teljes története során nem lehet más, mint lényegét tekintve ugyanolyan... nincs más mód, hogy ismeretlen történetét tanulmányozzuk, csak az, hogy körülmintően tanulmányozzuk élő jelenét és rögzített múltját, valamint az, hogy ezekből a vizsgálódásokból föltárt elveket és szabályszerűségeket általánosítsuk és alkalmazzuk a távoli körülményekre is.”¹⁰

Noha a modern szociolingvisztika gyakran méltatlanul elfeledkezik Whitneyről (és saját nyelvészeten belüli történetéről is),¹¹ ennek az elvnek az alkalmazása egyértelműen Weinreich programjába illeszkedik, és nyilvánvalóan sokat segíthet a nyelvtörténeti rekonstrukciókban. Erre nagy szükség is van, hiszen a nyelvtörténet – Labov (1994: 11) megfogalmazásában – annak a művészete, ho-

⁹ Whitney evolucionizmusáról lásd Nerlich (2005). Whitney fivére, Josiah Whitney szintén geológus volt, így Lyell elvéről Whitney Darwin közvetítése mellett tőle is értesült (Labov 1994: 21).

¹⁰ Whitney (1867: 24).

¹¹ Erről l. Koerner (1991). Labov (1994: 21–22) mint Weinreich egykori tanítványa és szerzőtársa a kivételek közé tartozik.

gyan lehet a lehető legjobb eredményt kihozni rossz (hiányos, töredékes, nehezen értelmezhető) adatokból.

Az evolúcióelméleti háttérből érthető meg az is, miért kapcsolódik a nyelvi változások elmélete elválaszthatatlanul a nyelvi változatosság kutatásához: a változatosság, csakúgy, mint a biológiai evolúció folyamatában, a nyelvben is egyszerre előfeltétele, következménye és sokszor (de nem szükségképpen) jelenidejű kivetülése a változásnak.¹² Ezzel válik érthetővé, miért tartják a nyelvi változások mechanizmusait kutatók alapkérdésnek azt, amit Weinreich és munkatársai *aktuációs problémának* neveztek: azaz hogy miért éppen egy bizonyos időpillanatban kezdődik egy változás, miért nem korábban vagy később, és egyáltalán, miért következik be.

Mostani szempontunkból igen fontos, hogy az aktuáció problémája elválaszthatatlanul összefonódik a nyelv ketős beágyazottságával: a nyelvi változások folyamatainak megismeréséhez természetesen továbbra is szükségünk van a szűken értelmezett nyelvi rendszeren belüli összefüggések, viszonyok, mozgások ismeretére, de ugyanilyen súllyal, sőt a nyelvi rendszer szerves részeként, s nem valamiféle külső adalékként ismernünk kell az egyes nyelvi elemek (szavak, nyelvtani formák, kiejtés) társas jelentéseit. Az aktuációs probléma és a beágyazottság tulajdonképpen ugyanannak az alapkérdésnek a két megközelítése: hogyan írható le a nyelv mint folytonos változásban lévő rendszer. A szociolingvisták számára közhely, hogy csak a két szempont egyesítésével érthetjük meg a nyelvtörténet talányosnak látszó eseményeit: például hogy miként bujkálhat évszázadokig egy-egy új változat úgy, hogy

¹² A nyelvi változás evolúciós jellegéről lásd Sándor és Kampis (2000).

a közösség észre sem veszi, hogy létezik, miközben terjed; hogy egy-egy változó, amely évszázadokig nem mozdul, változatai ugyanolyan (stílus-, földrajzi és/vagy társadalmi) rétegződést mutatnak, mint régen, egyszer csak meglódul, és az egyik változat teljesen eltűnik, akár az eredeti, akár az új; hogy egy gyorsan terjedő változás miért torpan meg hirtelen; hogy miként terjedhet úgy egy változás, mintha városról városra ugrálna, kihagyva közben a falvakat, s oda csak később, gyengébb hullámokban jut el; stb.

Vissza a jövőbe

1968-ban Weinreich és munkatársai még jócskán saját koruk előtt jártak az evolucionista nyelvelméleti keret megteremtésének igényével. A nyelvészetben akkoriban egyre inkább a generatív iskola vált uralkodóvá, ennek képviselőit viszont az 1990-es évekig egyáltalán nem érdekelte a nyelv kialakulása.¹³ A kognitív tudományok, bár diszciplináris előzményeik már jelen voltak, ma ismert transzdiszciplináris formájukban meg sem születtek még, ráadásul létrejöttük után még jó ideig (úgy az 1990-es évekig) elsősorban a „tisztá megismerés” érdekelte volna őket¹⁴ – az pedig a társasnyelvészettel egyszerűen nem kompatibilis.¹⁵ A szociolingvistáknak nem maradt más útjuk, mint a jelenben zajló változások tanulmányozása, de ezzel sem mentek szembe a programmal, hiszen éppen az evolúciós vizsgálatok egyik alapelvét, az azonosság elvét érvényesítették vele, összhangban Lyell, Whitney és Weinreich szemléletével.

¹³ Lásd Larson, Déprez és Yamakido (2010: 2–5).

¹⁴ Részletesebben lásd Pléh (2007).

¹⁵ Nyelvszemléleti-nyelvfilozófiai okokból, lásd 8. jegyzet.

A tudományos élet nagy vesztesége, hogy Labov sokkal kevésbé hajlik elméletalkotásra, mint talán Weinreich tette volna.¹⁶ Mint fentebb szó esett róla, a variacionista szociolingvisztika szinte már áttekinthetetlen adatmennyiséget halmozott föl az utóbbi fél évszázadban, és empirián nyugvó ismeretek tömegét szerezte be a nyelvről, erről azonban a társtudományok (beleértve a nem szociolingvista nyelvészeket) sajnos alig értesülnek. Érthető persze a társasnyelvészet elvi és módszertani attitűdje, amely az induktív megközelítést preferálja – vagyis az adatokból próbál a szabályosságok megállapításáig eljutni, s nem egy elképzelt („ideális” és/vagy a nyelvész saját idiolektusával nagyjából azonos) nyelvből alkot egymást viszonylag gyakran váltó elméleteket. Nem menthető viszont, hogy a rengeteg empirikus adat alapján sem gyakran születnek a releváns eredményekből elméleti összegzések.

Ezért lehet, hogy több, egyébként nem chomskyánus (vagy utódiskoláihoz tartozó) nyelvész a nyelvi változásokat kutató variacionista eredmények beépítése nélkül keres evolúciós keretet a nyelvi változások kutatásának. Rudi Keller (1994) például – vállaltan – a német nyelvtörténeti iskola és Whitney 19. századi munkáját folytatva dolgozta ki elméletét. Keller Adam Smith „láthatatlan-kéz”-teóriáját kölcsönzi a nyelvi változások modellezésére: Keller szerint a nyelv kialakulása és a nyelvi változások léte csak úgy magyarázható, hogy a nyelvet kialakító, illetve változtató ágensek (maguk a beszélők) akaratlanul, más szándékaik megvalósítása közben „mellékesen” működtetik ezeket a folyamatokat. Sok példája közül az egyikkel megvilágítva: a nyelv úgy alakulhatott ki, és a változások úgy jönnek létre, ahogyan az ösvények: az emberek, akik saját céljaikat kö-

vetik, szándéktalanul létrehoznak valamit, amit a többiek is használni fognak – ahogyan a fűvön átvágva rövidítők sem a többiek kedvéért taposnak ösvényt, de végül mégis lesz ott út, ahol korábban nem volt.

April McMahon a nyelvi változásról szóló könyvében (1994) éppen csak egy fejezet erejéig említi a variacionista változásvizsgálatok eredményeit, az evolúciós nyelvészetről szóló új munkában (McMahon és McMahon 2012) még ennyi szerepet sem kap, noha egy korábbi könyvében (McMahon 2000) olyan nyelvelméleti-evolúcióelméleti megfontolások alapján bírálja az optimalitáselméletet, amelyek a társasnyelvészet nyelvszemléletével teljes összhangban vannak.

A darwinista szemlélet határozza meg Bernard Bichakjian munkásságának nagyobbik részét is. A darwinianus nyelvészet megteremtésének igényével írt összegzésében (2002) amellet érvel, hogy a nyelvi elemek két szelekciós erő együtthatásaképpen evolválódnak. Az egyik erő létrehozásuk költségeinek csökkentése (a klasszikus nyelvtörténet jól ismert kifejezésével: a kisebb erőfeszítésre törekvés) mind artikulációs, mind neurológiai értelemben, a másik erő a minél hatékonyabb működés, a funkcionális sikeresség. Bichakjian – értékítéletek nélkül – megkérdőjelezi azt a széles körben elfogadott nézetet, hogy szerkezeti értelemben minden nyelv egyformán komplex, és úgy véli, hogy a nyelvekben a szelekciós folyamatok révén olyan szerkezetek maradnak meg, amelyek fokozatosan egyre korábban teszik lehetővé a nyelvelsajátítást – ebben az értelemben a nyelvek nem pusztán változnak, hanem evolválódnak is.¹⁷

¹⁷ Bichakjian szerint az egyszerűsödési folyamatok ellen hathat a kétnyelvűség, mert „megzavarja” a természetes folyamatokat, a minél „kényelmesebb” szerkezetek szelekcióját. Trudgill (2011), aki szintén

¹⁶ Erről ő maga is ír: Labov (1994: 4–5).

Salikoko Mufwene (2008) a pidzsín és kreol nyelvek kutatása révén jutott el végül oda,¹⁸ hogy a nyelvi folyamatokat az evolúció folyamataival analógnak (tehát nem azonosnak, de csaknem mindenben párhuzamosnak) tekintse. A dialektusokat, illetve nyelveket a fajok mintájára a családi hasonlóság alapján alkotott extrapolációnak tekinti, a szelekciót a beszélők preferenciáit meghatározó többféle erő együttes következményének, a nyelvi változást az egyéni viselkedések kumulálódásának tartja. Ugyanakkor fölhívja a figyelmet arra, hogy a biológiai és a nyelvi evolúció nem azonos, csak sok szempontból hasonló, de a nyelvi evolúciónak vannak saját jegyei is.

Jean Aitchison, noha igen jól ismeri a nyelvi változások kutatásának variacionista eredményeit (1991), a nyelv kialakulásáról szóló könyvében (1996) közvetlenül nem sok mindent használ az evolúciós nyelvészet számára hasznosítható tanulságokból. Ugyanakkor szemlélete – összhangban Bichakjian és Mufwene megközelítésével is – szintén nagy hangsúlyt fektet a nyelv társas mivoltára és variabilitására.

A variacionista szociolingvisztika eredményeire alapuló nyelvelméleti-változáselméleti megközelítések csak az utóbbi egy-két évtizedben jelentek meg, s egyelőre igen kevés van belőlük. Van közöttük olyan, amely nem kifejezetten az evolúciós keretbe illesztést célozza meg (igaz, nem is megy szembe vele), inkább valamiféle tudó-

szakít a „minden nyelv egyformán komplex” tézisével, ezzel szemben – számos kontaktus vizsgálata alapján – amellet érvel, hogy a kétnyelvűség a nyelvet második nyelvként beszélők egyszerűsítő nyelvelsajátítása miatt a komplexitás csökkenéséhez, a nyelvi elszigeteltség a komplexitás növekedéséhez vezet.

¹⁸ Számos korábbi, már evolúciós szemlélettel írt tanulmánya és könyve is van, ezek ismertetésére itt nincs mód.

mányos divatot követ. Ilyennek látszik Edgar Schneider (1997) fölvetése arról, hogy a káoszelmélet magyarázhatja a nyelvi változatosságot és változást. Vitathatatlan, hogy a nyelv működése sok mindenben hasonlít a dinamikus rendszerek sajátosságaihoz, kétségtelen, hogy a nyelvi változás bonyolult és soktényezős folyamat, és hosszú távra nem jósolhatók meg a nyelvi változások, az empirikus adatok azt is egyértelműen mutatják, hogy a nyelvi viselkedés statisztikus módon írható le leginkább,¹⁹ de Schneider – legalábbis egyelőre – nem dolgozta ki részletesebben modelljét.

Erőteltjesen evolucionista viszont William Croft (2000) elmélete, és ugyanakkor megfelel az empirikus társasnyelvészet követelményeinek is: Croft szerint a nyelvelmélet megalkotásakor nem valamiféle elvont rendszerből, hanem a valóságban létező nyelvből kell kiindulni, és a változást magyarázó elméletnek ki kell terjednie a nyelv strukturális, funkcionális és társas dimenziójára is.²⁰ Croft azonban maga is nem létező nyelvet definiál, amikor azt mondja, hogy a nyelv a „megnyilatkozások populációja egy beszélőközösségen belül”. Erre azért van szüksége, mert a DNS-nek a megnyilatkozást felelteti meg, ez volna a replikáció alapegységeinek hordozója. A replikáció alapegységére a dawkinsi *mém* mintájára új fogalmat vezet be, a *lingvémát* – ez volna a génnek megfelelője. Croft egységeit azonban lényegében lehetetlen azonosítani, és semmi sem garantálja, hogy a beszélő és a hallgató számá-

¹⁹ A nyelvi változás hasonló megközelítése: Sándor (2001b).

²⁰ Ugyanakkor Croft furesamód megtartja a szinkrón és a diakrón aspektust, amikor megkülönbözteti a mutáns replikációk fölbukkanását, illetve terjedését. Akkor sem szakad el a hagyományos, de az evolúciós keretbe nem illeszthető dichotómiáktól, amikor szétválasztja egy-egy változás lehetséges „külső” és „belső” okait.

ra ugyanaz a megnyilatkozás ugyanabban a jelentésben, funkcióban szerepel, sőt az empirikus adatok azt mutatják, hogy az interpretációk nagyon is különbözőek lehetnek. Croft ott hibázott, hogy nem adaptálta a nyelvre az evolúciós szemléletet, hanem pusztán terminológiai analógiaként használta, s nem vette figyelembe, hogy a replikáció csak valóságos fizikai közegben történhet.

Nikolaus Ritt (2004) nemcsak rámutatott Croft tévedésére, hanem – ez elméletének a legfontosabb hozadéka – végre a nyelv változásának modellezését illetően is összekapcsolta az evolúciós szemléletet a kognitívizmussal. Ritt szerint a replikátor semmiképpen nem lehet a beszélő mint személy, hiszen a nyelvi változásokat a beszélők nem tudatosan „végzik”, nem akarattal változtatnak. A replikáció csak ott történhet, ahol a nyelv valójában van: az agyban. Az egyes nyelvi elemek – hangok, morféma, funkciók – nem mások, mint a létrehozásukkor aktivált neuronmintázatok, a mutációk pedig azért keletkeznek, mert a nyelvi elemek egyes aktivációi alkalmával a neuronmintázatok nem teljesen azonosak egymással.

A variacionista szociolingvisztika eredményeiből építkező eddigi legfontosabb elméletalkotás kétségtelenül William Kretzschmar (2009) munkája. Kretzschmar a *Linguistic Atlas of the Middle and South Atlantic States* (LAMAS) és más korpuszok adatait elemezve állapította meg, hogy a beszédet a komplex adaptív rendszerek sajátosságai jellemzik: a nyitottság, az emergens szabályalakulás, a skálázhatóság, és az, hogy a környezeti változásoknak megfelelően változik. Kretzschmar szerint a nagy mennyiségű adat elemzése megmutatta, hogy a nyelvi viselkedés kontinuum, minden eleme minden időben kiterjedt változathoz tartozhat, a közös jegyek számát a földrajzi és a társas kapcsolathálózatokon belüli távolság határozza meg, és a beszélői csoportokat földrajzi és társas vonatkozásban is az

egyes elemek fölbukkanásának gyakorisága rajzolja körül. E gyakoriságok percepciója alakítja ki a csoportidentitást, éppen ezért a percepció vizsgálata legalább olyan fontos, mint a nyelvi elemek tényleges megjelenéséé.

Kretzschmar elmélete akkor is evolúciós, ha ezt nem hangsúlyozza – bár nem is tagadja, hiszen komplex adaptív rendszerről beszél –, és nem pusztán ezért lesz véltetően meghatározó a nyelvről való gondolkodásban, hanem mert egyesíti az evolúciós és a kognitív szemléletet a konnekciónizmussal, s mindezt ráadásul nagy mennyiségű empirikus adat elemzésével, tehát a társasnyelvészeti elméletalkotás kívánalmainak megfelelően induktívan teszi. Egyetlen módosítást kell csak tennünk ahhoz, hogy Kretzschmar monográfiája az empirikus nyelvelmélet kiindulópontjává váljon: a könyv címét a beszéd nyelvészetről egyszerűen nyelvészetre érdemes változtatni – tulajdonképpen érthetetlen, hogy miért nem meri (vagy akarja) Kretzschmar vállalni, hogy a nyelv az, ami adatolható, amit az emberek a valóságban beszélnek.²¹

Változatosság, változás, identitás, csoportszelekció

A weinreichi evolúciós nyelvészeti program megvalósítása persze Kretzschmar elméletével és Ritt fölismerésével, valamint a nem innátista evolúciós nyelvészet (többek között Bichakjian, Mufwene, Aitchison, McMahon és

²¹ A saussure-i dichotómiák és chomskyánus megfelelőik elvetése a társasnyelvészet szemléleti kiindulópontja, ráadásul éppen Kretzschmar emergens szabályalakulásra vonatkozó megállapításai igazolják a helyességét.

McMahon) erősödésével nem véget ér, hanem végre elkezdődhet.

A variacionista szociolingvisztika számos fontos megállapítása még kiaknázatlan a nyelv evolúciója és a nyelvi változások evolúciós elmélete szempontjából. Ezek közé tartozik például az, hogy a nyelvi változások (értve itt ezen az új elemek megjelenését, vagyis a nyelvi változás aktuációját) előfeltételeit a nyelvi elemek nyelvi rendszeren belüli beágyazottsága, azaz a nyelvi rendszeren belüli összefüggések teremtik meg – vagyis ezek az összefüggések jelölik ki azokat a pontokat, amelyek a legnagyobb valószínűsége új változatok létrejöttének és terjedésének, másként fogalmazva amelyek esetében a legnagyobb valószínűsége annak, hogy a nyelvi elemet megvalósító neuronmintázat módosul az újabb és újabb aktivációkkor.²² Ugyanakkor azt, hogy az új változatok milyen tempóban, hatókörrel, társas jelentéssel terjednek vagy húzódnak vissza, stabilizálódnak változatként, hogyan módosul később a gyakoriságuk, társas jelentésük stb. az egyes beszélői csoportokban egyértelműen a társas kapcsolathálózatok és a nyelvi elemek különféle interpretációi, az interpretációkhoz kapcsolódó szimbolikus jelentések, az ezekhez fűződő attitűdök döntik el.²³ Ezeknek a vonatkozásoknak a föltárásához nem kerülhetjük meg a

²² Részletesebben lásd Sándor 2001b. A terjedés azért kerül ide, mert egy új változat terjedésének akkor van nagyobb esélye, ha az aktuációt létrehozó neuronmintázat-módosulás más beszélők fejében is könnyen létrejön – a változás terjedése tulajdonképpen egyedi aktuációk sorozata.

²³ Természetesen nem minden változás fölismerhető változás, ilyenkor az alkalmazkodás (mások nyelvi mintáinak követése) öntudatlanul zajlik, és ha egyszerűen a környezeti gyakoriság növekedése („megszokás”) miatt kezd használni valaki egy-egy új nyelvi formát, a rejtett attitűdök akkor is szerepet kapnak.

konnekcionista működés tanulmányozását és a neurolingvisztika bevonását.²⁴

A nyelvi változatosságban rejlő identitásjelölő lehetőség főként a nyelv kialakulásának azon elméletei számára lehet érdekes, amelyek a nyelvet a társas intelligencia részének, az emberi viselkedés egyik aspektusának tartják, amely azonban természetesen nem evolúciós előzmények nélkül, hanem akár több, egymástól különböző homológ struktúrára (például mimézis, vokalizáció, fogalomrepresentáció, társas viszonyok jelzése, elmeolvasás, közös figyelem stb.) épülve alakult ki, és elválaszthatatlan a kultúrától: része, de egyben konstruálja. Az identitásjelzés és a kultúrával való egység lehet a kulcsa annak, hogy megértsük, a nyelv – kikerülhetetlen, szükségszerű, megvalósító közegéből, az agyműködésből következő – változatossága adaptív, ha azzal számolunk, hogy az ember esetében a csoportszelekció is megjelenik: a változatossággal járó identitásjelzés a csoportkohéziót növeli, elkülönít más csoportoktól, s ezzel hozzájárul ahhoz, hogy a szelekció a csoport szintjén is megjelenjen.²⁵ Ebben az értelemben a nyelv valóban „szerv” – de nem az egyén, hanem a csoport „szerve”.

Irodalom

- Aitchison, Jean 1991: *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge: Cambridge University Press.
 Aitchison, Jean 1996: *The Seeds of Speech. Language Origin and Evolution.* Cambridge: Cambridge University Press.
 Békés Vera 1996: *A hiányzó paradigma.* Debrecen: Latin Betűk.

²⁴ Erről korábban Sándor 1999c.

²⁵ Erről korábban Sándor 2000.

- Bichakjian, Bernard H. 2002: *Language in a Darwinian Perspective*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Clark, Brady 2010: Evolutionary Frameworks for Language Change: The Price Equation Approach. *Language and Linguistics Compass* 4/6, 363–376.
- Croft, William 2000: *Explaining Language Change: an Evolutionary Approach*. Toronto: Longman.
- Croft, William 2008: Evolutionary linguistics. *Annual Review of Anthropology* 37, 219–234.
- Dunbar, Robin 1996: *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Geeraerts, Dirk – Gitte Kristiansen – Yves Peirsman (szerk.) 2010: *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Walter de Gruyter.
- Fitch, Tecumseh 2010: *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, Richard A. 1996: *Sociolinguistics*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keller, Rudi 1994: *On Language Change. The Invisible Hand in Language*. London: Routledge.
- Koerner, Konrad 1991: Toward a History of Modern Sociolinguistics. *American Speech* 66/1, 57–70.
- Kretzschmar, William A. 2009: *The Linguistics of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labov, William 1994: *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Labov, William 2001: *Principles of Linguistic Change. Social Factors*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Labov, William 2010: *Principles of Linguistic Change. Cognitive and Cultural Factors*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Larson, Richard K. – Viviane Déprez – Hiroko Yamakido 2010: *The Evolution of Human Language: Biolinguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, April 1994: *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, April 2000: *Change, Chance and Optimality*. Oxford: Oxford University Press.

- McMahon, April – Robert McMahon 2012. *Evolutionary Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mufwene, Salikoko 2008: *Language Evolution. Contact, Competition and Change*. London: Continuum International Publishing Group Ltd.
- Nerlich, Brigitte 2005: *Change in Language. Whitney, Bréal and Wegener*. London: Routledge.
- Pinker, Steven – Paul Bloom 1990: Natural language and natural selection. *Behavioral and Brain Sciences*, 13/4, 707–784.
- Pléh Csaba 2007: A tudomány jövője: a kognitív tudomány példája a tudományok tagolódásáról és diverzifikálódásáról. *Magyar Tudomány* 168, 1118–1129.
- Ritt, Nikolaus 2004: *Selfish Sounds and Linguistic Evolution. A Darwinian Approach to Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sándor Klára 1998: Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In Sándor K. (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGyF Kiadó, 57–84.
- Sándor Klára 1999a: Békés Vera: A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 1999/11, 1387–1392.
- Sándor Klára 1999b: A megtalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 1999/4–5, 595–606.
- Sándor Klára 1999c: The connectionist approach as a theory for language variation and change. Előadás, The 28th New Ways of Analyzing Language Variation Conference, Toronto, 1999. október 15.
- Sándor Klára 2000: Language Change and Evolution: Variation as a Consequence of the Biological Embeddedness of Language. Előadás, The 29th New Ways of Analyzing Variation Conference, East Lansing (MI, USA), 2000. október 7.
- Sándor Klára 2001a: Szociolingvisztikai alapismeretek. In Sándor K. (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGyF Kiadó, 7–48.
- Sándor Klára 2001b: A nyelv „gyenge pontjai”. In Károly L. – Kincses Nagy É. (szerk.): *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged: SzTE BTK Altajisztikai Tanszék, 119–135.

- Sándor Klára – Kampis György 2000a: Nyelv és evolúció. *Repli-ka* 40, 125–143.
- Schneider, Edgar. W. 1997: Chaos theory as a model for dialect variability and change? In A. R. Thomas (szerk.): *Issues and methods in dialectology*. Bangor: Department of Linguistics, University of Wales, 22–36.
- Trudgill, Peter 2011: *Sociolinguistic Typology: Social Determinants of Linguistic Complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Weinreich, Uriel – William Labov – Marvin Herzog 1968: Empirical foundations for a theory of language change. In W. Lehmann – Y. Malkiel (szerk.): *Directions for Historical Linguistics*. Austin: University of Texas Press, 95–195.
- Whitney, William Dwight 1867: *Language and the Study of Language: Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science*. London: N. Trübner and Co.
- Whitney, William Dwight 1874: On Darwinism and Language. *North American Review* 119, 61–88.
- Whitney, William Dwight 1875: *The Life and Growth of Language*. New York: D. Appleton and Company.

Előadások

Sándor Klára

Bene Annamária

Karmacsi Zoltán

BAUKO JÁNOS

Közösségi ragadványnevek használata a szlovákiai magyarok körében¹

1. Terminológiai kérdések

A különböző nyelvekben eltérő módon értékelhetik egyes nyelvi elemek tulajdonnévi jellegét. Az individuális, egyéni antroponimák mellett ún. kollektív, csoportos személyneveket is megkülönböztetnek (Kunze 2000: 10, Superanskaja 1973: 174–178, Šrámek 1999: 164). A Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS – International Council of Onomastic Sciences) angolul, franciául és németül tette közzé a szervezet honlapján a legalapvetőbb névtani terminusok listáját, melyben a személynév terminusnál a következő rövid meghatározás található: anthroponym – proper name of a person or a group of persons (<http://www.icosweb.net>). A szláv névtudományban (lásd Bauko 2012b) a kollektív (csoportos) antroponimák közé sorolják az etnonimákat 'népnevek' (például *Maďar* 'magyar', *Slovák* 'szlovák'), katojkonimákat 'lakossági nevek' (a helység, ország, tájegység lakosait jelöli, például *Segeďínčan* 'szegedi lakos', *Budapešťan* 'budapesti lakos') és az ún. lakossági ragadványneveket (például Peredmér ~

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

Predmier lakosait *Korenári* 'tősgyökeresek' néven emlegetik, mert erősen lokálpatrióták, az idegeneket nem fogadják szívesen a faluban).

A magyar nyelvben az említett névfajták közül a népnevek és a lakossági nevek köznevek (a szláv nyelvek közül az oroszban szintén a köznevekhez tartoznak), de az egy (vagy több) település lakosaira használatos kollektív ragadványnevek tulajdonnévi státusza (nagy- és kisbetűs írásmódja) ingadozik (a névtanban tulajdonnévnek tartják, de például a néprajzi szakirodalomban következetesen kis kezdőbetűvel írják, és köznévként értelmezik őket). A 19. század végén a néprajzusként ismert Jankó János a *Kalotaszeg magyar népe* című könyvében (Jankó 1892: 129) tulajdonnévként értelmezi az egyes településeknek, illetve lakosságának ragadványneveit. Megemlíti, hogy nemcsak az egyes személyeknek, hanem az egyes falvaknak is vannak gúnyneveik: *Boszna*, *Fehérszemű*, *Gólya*, *Meszes*, *Tatár* stb. Néhány ragadványnév mellett a névadás indítékát is feltünteti: *Cseresnyés*, *Fuszujkás* (e helyeken ezen növényeket nagyban tenyésztik), *Pálpista* (a lakosság katolikus), *Szurkos* (sok zsidó készítenek).

A magyar névtanban a személynévfajtákon belül nem szokták megkülönböztetni a csoportos személynéveket. Az egyes településeknek, illetve lakosságának azonosítására használatos kollektív ragadványneveket a szakirodalom különböző terminusokkal nevezi meg. A legelterjedtebb a *falucsúfoló* (ritkábban *helységcsúfoló*) megnevezés. A *csoportos személynév* rövidítéseként használhatnánk a *csoportnév* terminust is, melynek más értelmezésével találkozhatunk Kis Tamásnál (1996, 1997), aki *csoportneveknek*, illetve *szlengneveknek* nevezi a társadalmi kiscsoportokban megszülető és ott használt, nyelvi síkon a szlenghez kapcsolódó ragadványneveket (vö. Györffy 2011). A terminussal kapcsolatban megemlíti, nem biztos, hogy szerencsés,

mert a *csoportnév* szó afféle félrevezető jelentést is hordozhat, hogy egy csoport, azaz több ember összefoglaló nevről van szó (Kis 1997: 212). Ebben a jelentésben használt egy hasonló kifejezést Kisvárdai Károly (1974: 279), aki *csoportragadványneveknek* nevezte az osztályon belüli összetartozó kollektívák elnevezését.

A ragadványnév fogalom számos meghatározásával találkozhatunk a szakirodalomban (lásd Bauko 2009: 7–9). Hajdú Mihály a többi személynévfajtatól igyekszik elhatárolni a ragadványneveket: „Azokat a névelemeket, amelyeket a hivatalos kereszt- és családnéveken, valamint a beceneveken kívül az emberek adnak egymásnak bármilyen szándékkal, ragadványneveknek nevezzük. Ezeknek keletkezéséhez mindig valamilyen közösség kell, amelyben személyesen ismerik egymást az elnevezettek és elnevezők” (Hajdú 1994: 43). A szlovákiai magyarok körében a ragadványnév terminus megfelelőjeként az élőnyelvben a *csúfnév* (ez a terminus a legelterjedtebb), *gúnynév*, *melléknév*, *becenév*, *tapadéknév*, *megkülönböztető név*, *ragasztott név* is használatos. A magyar névtani szakirodalomban a ragadványnév kategóriáján belül ez idáig nemigen tárgyalták a helységek lakosságára használatos személynéveket. Községi ragadványnévnek nevezem az egy vagy több település lakosságának azonosítására használatos kollektív (csoportos) személynéveket. A ragadványnévadók általában a szomszédos települések lakosai (külső megnevezés), akik valamilyen sajátosság alapján választanak ragadványnevet a közösség (szomszédos, környező település lakossága) identifikálására.

2. A közösségi ragadványnevek kutatása a szlovákiai magyarok körében

A közösségi ragadványnevek kutatásával Szlovákiában elsősorban a néprajzosok foglalkoztak, akik a *falucsúfolók* megnevezést használták az egyes települések lakosságának identifikálására. A Magyar értelmező kéziszótár néprajzban használatos szóként említi a *falucsúfoló* fogalmat, melynek jelentése valamely falu lakosait gúnyoló mondóka vagy mese (ÉKsz. 2003: 341). A terminus szűkebb értelemben is használatos az egyes települések lakosságának ragadványneveként. A *falucsúfolókkal* foglalkozó magyar szakirodalmat Vajda Mária (2006) foglalta össze „*Komádiba, Tótiába, bocskorban jár a liba*”. *Bosszantó folklórhagyományok* című könyvében. A szlovákiai magyarok közösségi ragadványnév-használatával csak néhány kutató foglalkozott. A Csallóközben (Liszka 2002), Mátyusföldön (Gágyor 1986, 2003), Gömörben (Paládi Kovács 2001, Ujváry 1984), Felső-Bodroghozban (Viga 1994) gyűjtöttek vonatkozó névanyagot. Közösségi ragadványnevek magyarázatával elvértve falumonográfiákban (Zajos 1998, Zámbo 2000), újságcikkekben (Budai 2002, Németh 2011, például 2003a, 2003b), egyéb kiadványokban (Bakos 1942) is találkozhatunk. A gyűjtött korpusz a meglévő írott forrásokból és aktív kérdező, illetve kérdőíves módszerből származik (a teljes névanyagot egy következő tanulmányban ismertetem). Az utóbbi években mintegy 200 nyitrai egyetemi hallgatótól több mint száz közösségi ragadványnévet gyűjtöttem.

3. A közösségi ragadványnevek használata a szlovákiai magyarok körében

A közösségi ragadványnevek a családi ragadványnevekhez hasonlítanak. A családi ragadványneveket több személy viseli, a család minden tagja öröklí. Amennyiben a névhasználók az egész családról beszélnek, a ragadványnévhez hozzákapcsol(hat)ják az *-ék* képzőt, vagy a *-k* többesjelet: *Fékilóék, Préssajték, Sudriék, Vőgyiék; Bakék, Labik, Sunták, Zommérék* stb. Néha a névhez járuló szuffixum ingadozhat: például *Gyugóék ~ Gyugók, Mutyiék ~ Mutyik, Suntáék ~ Sunták* (vö. Bauko 2009: 116).

A közösségi ragadványnév egy adott (vagy több) település összes lakosának összefoglaló neveként használatos.

A ragadványneves munkákban a névadás indítéka a leggyakrabban alkalmazott szempont (lásd Bauko 2009: 59–77). Az egyéni, illetve családi ragadványneveknél megfigyelhető névadási indítékok nagyrészt a közösségi ragadványneveknél is megjelennek. Szavajárásra, illetve életkorra utaló közösségi ragadványneveket azonban nem találtam a gyűjtött korpuszomban.

A közösségi ragadványnév keletkezhet személynévből. Tardoskedd lakosait egy *Bungyi* nevű cigányról *Bungyisoknak* nevezték el. A perbeteieket az egykor leggazdagabb lakos után *Szanyóknak* hívták.

A leggazdagabb csoportot a tulajdonságra utaló nevek alkotják. Külső tulajdonság alapján keletkezett a *Pirosszeműek* ragadványnév. Az 1980-as években Almágy lakosai nyúltenyésztéssel foglalkoztak. A fehér szőrű nyulaknak piros szemük volt, és ez az elnevezés ráragadt a lakosokra is. Azóta, ha a falusiakról fénykép készül, és azon – a kameratechnika és a fényvisszaverődések miatt – piros szemük lesz, mindig azzal magyarázzák, hogy nem csoda, hiszen almágyiak. Jók lakói állítólag azért kapták az

Ádámcsutkások nevet, mert jellegzetesen kidomborodik az ádámcsutkájuk. Belső tulajdonságra vonatkozik a *Fil-lérese* ragadványnév, mely Balony lakosságának spórolós voltára utal. Kedvenc étel, ital alapján (vö. Bauko 2012a) is születhetnek ragadványnevek. Mivel a dunamocsiak finom, ízletes bort készítenek, és nem vetik meg annak fogyasztását, ezért kiérdemelték a *Jóborivók* megnevezést.

Lakóhelyre utal az *Egysorosok* ragadványnév. Mivel Zsitvató (ma Dunaradványhoz tartozik) lakosai egy utcán laktak, elnevezték őket *Egysorosoknak*. Lucska és Jablonca község lakói egymást *Túlsóvölgyieknek* hívják, mert a két falut egy hegy választja el egymástól, és mindkettő völgyben fekszik.

Foglalkozás, népi mesterség alapján is keletkezhetnek közösségi ragadványnevek. A koloniak a környéken a mészégetésről voltak híresek, ezért elnevezték őket *Mészese*eknek. Mad lakosságát *Bicskásoknak* hívják. A faluban a helyi hagyomány szerint „emberemlékezet” óta foglalkoztak bicskagyártással. Ipolyi Arnold írja: „a legolcsóbb s legegyszerűbb bicsakok madi bicsak néven ismeretesek Csallóközben” (Ipolyi 1858: 78). A helyi mesterséghez kapcsolódtak a farsang idején megrendezett bicsakbálok (lásd Liszka 2002: 139). A község kocsmájának neve Bicsak vendéglő. Az éneklőcsoportnak Bicsakfa együttes a neve. A sportkedvelő fiatalok a Bicsak-kupáért szállnak versenybe. A hagyományos falunapot Madon Bicsak-napnak hívják (lásd Németh 2011).

Eseményre utal a *Toronytalanok* közösségi ragadványnév, amelyet Pat lakosaira használtak a környező falvak lakói mindaddig, míg nem újíttatták fel a templom tornyát. Dercsika lakosait *Csíkosoknak* hívják, mivel a szájhagyomány szerint Mátyás király életében először itt evett csíkhajat.

Az egyéb életkörülményekre utaló ragadványnevek vonatkozhatnak vallásra (Búcs lakosait *Vastagnyakúknak* ne-

vezik, mivel a falu lakosainak többsége református), vagyoni helyzetre (A szegénység miatt hívták *Szegényeknek* Dunaradvány község lakóit. A szomszédos Pat adatközlője szerint a radványiak a patiakkal ellentétben a lovak helyett szamarakat tartottak, ami a szegénység kifejezője volt.)

A közösségi ragadványnév keletkezését a névasszociáció is motiválhatja. A Medve helységnévből szemantikai asszociáció révén jött létre a *Szőröstalpúak* elnevezés, amely arra utal, hogy a medve talpa szőrös. A *Maradik* ragadványnév a Madar helységnévből fonetikai asszociáció alapján keletkezett: a *madari* alakváltozatból a mássalhangzók felcserélésével egy másik értelmes szót – *maradi* – alkottak a névadók.

Ismeretlen, bizonytalan eredetű ragadványnevek is szerepelnek a korpuszomban, melyeknek egyelőre nem sikerült feltárni a névadási indítékát (például *Bóhások* – Nemespan lakosai, *Madzagosok* – Gyerk lakosai). Néhány névvel kapcsolatban többféle névadási magyarázattal is szolgáltak az adatközlők. A nyárasdiakat *Hosszúkezüeknek* nevezik. A szájhagyomány szerint a múltban a nyárasdiak között elég sok volt a tolvaj. Egy másik népi magyarázat alapján a nyárasdiak sokat dolgoznak, kertészkednek, s a munka során „megnyúlik a kezük”.

Az egyes településeken közösségi ragadványneveket tartalmazó, névmagyarázatra utaló versek is használatosak: például *Bicskások* (Mad lakosai) – Keszeli Ferenc szlovákiai magyar költőnek egy gyermekversét ihlette meg a madi bicska: „Albár mellett nemes Madon, / bicska terem, ne vess: vadon. / Híremért engem ne vess meg / és ha erre jársz keress meg. / Kapsz tőlem egy madi bicskát, / meg az orrodra egy fricskát. / Madi bicsak, réz a nyele, / kivágom a rezet vele” (Keszeli 1990: 41); *Macskások* (Csilizpatas lakosai) – „Csallóközben Patason, macskát sütnék rostélyon,

/ Úgy viszik át Balonyba, a nagy lakodalomba...” (csallóközi népdal); *Tökmagosok* (Érsekújvár lakosai) – „Újvárban az utca / tökmaghéjjal van kirakva, / hogyha végig sétálsz rajta, / nem kopog a cipőd sarka.”

A közösségi ragadványnevek általában említőnévként használatosak, tehát akkor, amikor a névviselők nincsenek jelen. A névhasználók és névviselők név iránti attitűdjek eltérő lehet. A közösségi ragadványnév szólítónévként való használata esetén nézeteltérésekre is sor kerülhet. Példaként említeném, ha a mulatságokban a marcellháziaikat *Ürgéknek* szólították a szomszédos települések lakosai, akkor verekedés tört ki.

Egy település lakosságára a környező helységek lakosai több eltérő közösségi ragadványnevet is használhatnak: Bős – *Gólyások*, *Pepések*; Izsa – *Bagók* (az izsaiak erősen pipáztak, bagóztak), *Máktörők* (finom mákoskalácsot sütöttek), *Túróhátúak* (az idősebb asszonyok túrót árultak a piacon); Nádszeg – *Bérvások*, *Bicskások*, *Késesek* (a falubeliek gyakran keveredtek verekedésekbe); Nagymácséd – *Dinnyések*, *Kásások*, *Mócsédiak*; Negyed – *Káposztások*, *Krumplisok* (a községben nagy mennyiségben termesztettek zöldségeket); Nyárasd – *Hosszúkezűek*, *Kélácsok*; Nyékvárkony – *Békások* (a falu címerében is ez az állat látható), *Tökkáposztások* (állítólag sok tökfőzeléket esznek).

Ennek ellenkezőjére is találunk példákat. Több település lakosai azonos ragadványnevet viselhetnek: *Bicskások* (Andód, Felsőszeli, Gúta, Kelenye, Nagyker, Nádszeg, Szilice – Több szlovákiai magyar település ragadványneveként ismert, amelyek lakosai gyakran összeverekedtek a szomszédos falvak lakóival. Ilyenkor előkerült a bicska is. Egy nádszegi történet szerint a verekedők a harangszó hallatára abbahagyták a dülkedést, lerakták a bicskáikat, és elmondták az „Úrangyalát”, majd ezzel végezvén folytatták a verekedést.), *Guvatok* (Alsószeli, Felsőszeli – a gu-

vatról ’nadasokban élő, hosszú csőrű, gerle nagyságú költöző madár’ nevezték el a két falu lakosait), *Káposztások* (Boldogfa, Negyed, Vágfarkasd – a földjeiken főképpen káposztát termesztettek), *Koldúsosok* (Kistompa, Horváti – Egykor egy koldus halt meg az út szélén Kistompa és Horváti határán. Mindkét község el akarta magától hárítani a temetés költségét, ezért a horvátiak pár lépésre odébb tették a halottat az árokban, s az már akkor a tompai határban feküdt. De a tompaiak visszacipelték a halott koldust pár lépésre a „határon túlra”, mondván hogy a halottat temessék el a horvátiak!), *Paprikáskrumplik* (Naszvad és Negyed lakói együttesen: Naszvad lakosait *Paprikásoknak*, Negyed lakosait *Krumpliknak* hívják).

A környező helységek lakosai nemcsak a szomszédos település lakosait azonosíthatják közösségi ragadványnévvel, hanem magát a település nevét is helyettesíthetik a névhasználók helységragadványnévvel: például *Énekgyár*, *Világvége* (Kecsőt jókedvű, dalos, szívesen éneklő nép lakja; csupán egy út vezet a községbe), *Kis Magyarország* (Dunaszerdahely városában él Szlovákia települései közül a legtöbb magyar nemzetiségű lakos), *Kis Moszkva* (Szímőn a kommunista párt tagjai rendszeresen sztrájkot szerveztek a 20. század 30-as éveiben), *Kispest* (Dernőn öntötték a Lánchíd egy részét, és ezért kapott a falu ajándékba egy harangot, melyen a következő felirat szerepelt: Pesten szól a testvérred), *Szerelemfalva* (Budafa), *Ürgeország* (Zsigárdot egy alkalommal a környező erdőből rengeteg ürge lepte el). Néhány esetben összefüggés mutatkozik a személynévi funkcióban lévő közösségi ragadványnév és a helynévi szerepben álló helységragadványnév között: *Bicskások* – *Bicsakfalva* (Mad), *Bungyisok* – *Bungyisfalva* (Tardoskéd), *Csíkosok* – *Csíkosország* (Deresika), *Pacalok* – *Pacalfalva* (Deresk).

A közösségi ragadványnevek az élőnyelvben, az egyes nyelvjárásokban használatosak, ezért a névanyagot dialek-

tológiai szempontból is vizsgálhatjuk. A nyárasdiak anyanyelvjárására jellemző az *á* előtti illabiális TM-zás. A környékbeli falvak lakói a nyárasdiak által használatos *kTMlács* közszót *Kélácsok* formában tulajdonnevesítették. Az illabiális TM helyett zárt *ĕ*-t ejtenek a könnyebb kiejtés végett. A patiak valamikor sok tehenet tartottak, gyakran ettek tejfölt, ezért elnevezték őket *Tĕfőnyalóknak*. A fiatalabb adatközlők a köznyelvi *Tejfelnyalók* alakváltozatot is használják. Szenc lakosai *ö*-ző nyelvjárással beszélnek, ezért nevezik őket *Möggýösöknek*. Valódi tájszavak is állhatnak közösségi ragadványnévként. Királyfa lakosait *Mórványoknak* hívják, mivel a helybeliek kedvelik a *mórványt* (más néven sós béles vagy lafkó), ami fonott sós kalácsot jelent. A szímőieket *Hőrhönyöknek* nevezik, mert a lakosai *hőrhönyöknek* nevezik a rossz gyerekeket. Bős lakosai minden péksüteményt *pepének* hívnak, ezért érdemelték ki a *Pepekek* megnevezést. Bátorkeszi népe *ponyusban* 'háton való teherszállításra használatos zsákváson ponyvafele' hordta a szalmát a betakarítások idején, ezért a szomszédos Madar lakói elnevezték őket *Ponyusoknak*.

A közösségi ragadványnevek az élőnyelvben különféle alakváltozatokban jelenhetnek meg: *Fokhagymások* ~ *Hagyományosok* ~ *Hajmások* (Vágfarkasd lakói elsősorban zöldségtermesztéssel foglalkoztak), *Gólyások* ~ *Gólyacombosok* (a szájhagyomány szerint Bős községben egykor szokás volt búcsú napján gólyát feltálcálni ünnepi ebédként), *Gumicsizmások* ~ *Csizmások* (Kulcsod lakosai főleg mezőgazdasággal foglalkoznak, gumicsizmában végzik munkájukat), *Eperkék* ~ *Epresek* (Pozsonyeperjest a népi magyarázat szerint Mátyás király nevezte el, mert a megpihent katonának az ottani lányok epret adtak), *Möggvesek* ~ *Möggýösök* (Szenc), *Pukancások* ~ *Pukancisok* (Vága), *Retkésék* ~ *Retkösök* (Nagyfödémesen zöldségtermesztéssel foglalkoznak),

Szĕcskók ~ *Szöcskék* (Pered kataszterében egykor nagy sáskajárás pusztított. A szájhagyomány szerint a sáskasereg repülés közben felhőként eltakarta a napot, ahol pedig le szállt, ott rövid időn belül nagy gabonaterületeket legelt le. A sáskákat a falubeliek *szĕcskóknek* hívják.), *Tejfelnyalók* ~ *Tĕfőnyalók* (Pat).

A magyar–szlovák kétnyelvű környezetből adódóan a névanyagban kontaktusjelenségek is találhatók. Vága lakosait *Pukancásoknak*, *Pukancisoknak* nevezték, mert a pattogatott kukorica (szlk. *pukance* 'pattogatott kukorica') árulása és fogyasztása is jellemző volt a falubeliekre. Járták a környező falvakat, és árulták a „pattogatott pukancit”. A nádszegi lakosokra használják a *Potýerozók* megnevezést, ami arra utal, hogy többen közülük festőként dolgoznak. A szlovák *poter* szó jelentése: mázolás. A névben a szlovák *poter* tőhöz a -z magyar verbumképző kapcsolódik. Deresk község lakosait *Pacaloknak* hívják. Deresk hivatalos szlovák megfelelője Držkovce (a népi magyarázat szerint a helyiek a szlovák nevet a *držat'* 'tartani' szóból származtatták, arra utalván, hogy a falu a megye északi részének tartópillére). A szlovák megnevezés a *držková* 'pacal' szót asszociálta a névadókban (a környező falvak magyar lakóiban), melyet magyarra fordítva, közösségi ragadványnévként (*Pacalok*) kezdtek használni.

4. Összegzés

Az individuális, egyéni antroponimák mellett ún. kollektív, csoportszemélyneveket is megkülönböztethetünk. A tanulmányban a szlovákiai magyar települések lakosságának élőnyelvben használatos ún. közösségi ragadványneveivel foglalkoztunk. Meghatároztuk a(z) újonnan

bevezetett) közösségi ragadványnév terminust, röviden tárgyaltuk a vonatkozó szlovákiai magyar kutatásokat, rámutattunk a névadás indítékaira, a névhasználat dialektológiai sajátosságaira, a kétnyelvűségből adódó kontaktusjelenségekre. A közösségi ragadványnevek nem hivatalos személynevek, az élőnyelvben, informális szintéren használatosak, társadalmilag nem kodifikáltak, szűkebb társadalmi úzusban élnek. Egy (vagy több) település összes lakosának összefoglaló nevéként használatosak. A szlovákiai magyarokra a magyardomináns közösségi ragadványnév-használat a jellemző.

Irodalom

- Bakos József (szerk.) 1942: *Együtt dolgoztunk. Az Érsekújvári Áll. Gimn. IV. A) osztályában működő nyelv művelő és falukutató munkaközösség írásai*. Érsekújvár: A „Védjük nyelvünket!” diák-munkaközösség kiadása.
- Bauko János 2009: *Ragadványnév-vizsgálatok két nyelvű környezetben. Négy szlovákiai magyar település ragadványnévrendszere*. Nyitra–Budapest: Konstantin Filozófus Egyetem – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bauko János 2012a: A gasztroantroponimák szemiotikája. In Balázs Géza – Balázs László – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Gasztroszemiotika. Az étkezés jelei*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 178–186.
- Bauko János 2012b: A magyar és a szlovák (szláv) névtani terminusok összevetése. *Névtani Értesítő* 34, 157–166.
- Budai Ernő 2002: Csúfolódók. *Szabad Újság* X/49, 9.
- Gágyor József 1986: Falucsúfolók a Galántai járásban. *Irodalmi Szemle* 29/1, 66–75.
- Gágyor József 2003: *Csúfondáros könyv. Mátyusföldi népi csúfolók*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Győrffy Erzsébet 2011: A szleng helynevek névrendszertani helyéről. *Névtani Értesítő* 33, 93–99.
- Hajdú Mihály 1994: *Magyar tulajdonnevek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ipolyi Arnold 1858: Csallóközi uti-képek. *Vasárnapi Ujság*, 77–79.
- Jankó János 1892: Gúny-, mellék- és vezetéknévek. In Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Athancum R. Társulat, 126–132.
- Keszeli Ferenc 1990: *Szóhancúr*. Pozsony: Madách Könyvkiadó.
- Kis Tamás 1996: Személynevek a szlengben. *Magyar Nyelvjárások* 33, 93–104.
- Kis Tamás 1997: A csoportnevek. In B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai I.* Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 207–214.
- Kisvárdai Károly 1974: Adalékok az iskolai ragadványnevek kutatásához. *Magyar Nyelvőr* 98, 277–282.
- Kunze, Konrad 2000: *Atlas Namenkunde*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Liszka József 2002: *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest–Dunaszerdahely: Osiris Kiadó – Lilium Aurum Kiadó.
- Németh Márta 2011: Mi fán terem a madi bicsak? *Új Szó* 1/5. [http://ujsoz.com/napilap/regio/2011/01/05/mi-fan-terem-a-madi-bicsak – 2012. augusztus 23.]
- Pl. 1993a: Falucsúfolók. *Csallóköz – Žitný ostrov* 23, 3.
- Pl. 1993b: Falucsúfolók. *Csallóköz – Žitný ostrov* 24, 4.
- Paládi Kovács Attila 2001: Tájak, népcsoportok és gazdasági szakosodás Gömörben. In Ujváry Zoltán (szerk.): *A gömöri magyarság néprajza I.* Debrecen: MTA – Néprajzi Tanszéki Kutatócsoport, 251–294.
- Šrámek, Rudolf 1999: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.

- Superanskaja, A. V. 1973: *Obščaja teorija imeni sobstvennogo*. Moszkva: Nauka.
- Ujváry Zoltán 1984: Falucsúfolók Gömörből. *Múzeumi Kurír* 46, 63–66.
- Vajda Mária 2006: „Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”. *Bosszantó folklórhagyományok*. Budapest: Gondolat.
- Viga Gyula 1994: Falucsúfolók a Felső-Bodrogból. *Szépha-lom* 6, 333–348.
- Zajos Ernő 1998: *Hetény, az én falum*. Komárom: KT Kiadó.
- Zámbó Vilmos 2000: *Izsa község krónikája 1947-ig*. Komárom: KT Kiadó.

Megnyitó: Kontra Miklós, Csernus Sándor dékán,
Sinkovics Balázs és Németh Miklós

BILÁSZ BOGLÁRKA

Nyelvi ideológiák kétnyelvű szlovákiai középiskolások körében¹

Bevezetés

Írásom témája a kétnyelvű szlovákiai magyar középiskolások körében található nyelvi ideológiák kérdőíves vizsgálatának bemutatása, valamint az összegyűjtött nyelvi adatok elemzése. Mivel előzőleg ezen korosztály nyelvhasználatával kapcsolatban végeztem kutatásokat, úgy gondoltam, fontos lenne a nyelvhasználatot befolyásoló, metanyelvi vélekedéseiket is megvizsgálni, melyeket különböző nyelvi ideológiák befolyásolnak.

Elsősorban azért kell a nyelvi ideológiák kutatásával foglalkozni, mivel ezek alakítják a beszélők nyelvről való vélekedését, ezáltal a nyelvhasználatukat, így közvetett módon nyelvi változásokat idézhetnek elő. Mindemellett kétnyelvű közegben különösen fontos szerepe van a nyelvről való vélekedésnek, a beszélők nyelvhasználatához fűződő attitűdjének (vö. Kiss 1995: 134–135, Rabec 2005).

¹ Az előadás és a tanulmány alapjául szolgáló kutatások az 1/0233/11 számú, Literárny a jazykovedný manažment v multikulturálnom priestore című VEGA-projekt támogatásával folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

A kutatásaim további támogatója még a Collegium Talentum.

A dolgozatom első részében a kutatás elméleti háttérét vázolom, és kitérek néhány kulcsfogalomra a nyelvi mítoszok és ideológiák kapcsán, ami a kutatási eredmények megfelelő értelmezéséhez elengedhetetlen. A második részben a kutatás módszertani kérdéseivel foglalkozom: bemutatom az adatközlőcsoportokat, a kérdőíves adatgyűjtés előnyeit és buktatóit, valamint az összegyűjtött adatok feldolgozása során szerzett tapasztalatokat. A harmadik részben ismertetem a kutatásom néhány eredményét, különös tekintettel a standardizmus és a purizmus nyelvi ideológiájának megjelenésére, és a vizsgált adatközlőcsoportokban gyűjtött adatok eredményeinek általános összehasonlítására.

1. Nyelvi mítoszok és ideológiák

A köztudatban élnek bizonyos hiedelmek a nyelvvel kapcsolatban, melyek igazságalapját a laikus beszélők, sőt néhány esetben a nyelvészek sem kérdőjelezik meg, mintegy általános igazsággként fogadják el, annak ellenére, hogy vagy hamisak, vagy részigazságokat tartalmaznak, esetleg igazságértéküket nem lehet megállapítani. Ezek a nyelvi tévhitek (Lanstyák 2007a: 155–156, vö. Bauer – Trudgill 1998: xvi). Elterjedtségüket és fennmaradásukat egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy a kultúrába szervesen beágyazódva működnek (Bauer – Trudgill 1998: xvi), másrészt pedig gyakran olyan részigazságokat tartalmaznak, melyeket alátámasztanak az emberek tapasztalatai, ezért ezt mintegy bizonyítékként fogadják el az egész állításra nézve (Lanstyák 2007a: 155).

A nyelvi tévhitek közül a nyelvi mítoszok egy csoportjára,² az általános nyelvi mítoszokra térnék ki részletesebben,³ melyek – a nyelvi babonákkal ellentétben – nem konkrét nyelvhasználati jelenségekkel kapcsolatosak, hanem a nyelv általános tulajdonságaira vonatkoznak (Lanstyák 2007a: 161). A tanulmány későbbi fejezeteiben elemzett kutatás folyamán használt kérdőívben egyetemes nyelvi mítoszok – melyek az emberi nyelvre mint olyanra vonatkoznak (Lanstyák 2007b: 175) – és magyar nyelvi mítoszok – melyek konkrétan a magyar nyelvre vonatkoznak (Lanstyák 2007b: 192) – egyaránt megtalálhatók. Nézzünk meg egy-egy példát a kérdőívből a két csoportra:

Minden embernek erkölcsi kötelessége, hogy ápolja, védelmezze anyanyelvét, ügyeljen épségére, tisztaságára.

A magyar nyelv egyedien különleges, más nyelvektől sok tekintetben eltérő, egyedi logikájú, különösen gazdag nyelv.

A kutatásban használt kérdőívek⁴ alapjául a nyelvi ideológiákat vizsgálva azért választottam a nyelvi mítoszokat, mivel minden nyelvi tévhit – mint minden metanyelvi vélekedés – valamilyen nyelvi ideológián alapul (vö. Lanstyák 2007a: 166–167, 2011: 19), így metanyelvi adatokat gyűjthetünk nyelvi ideológiákkal kapcsolatban úgy, hogy

²A nyelvi tévhitekkel kapcsolatos kategóriákat Lanstyák István felosztásából és értelmezéséből kiindulva használom (lásd 2007a: 158–160).

³Azért ezzel a típussal foglalkozok részletesebben, mivel a kutatásban használt kérdőívek általános nyelvi mítoszokból épülnek fel.

⁴A kutatás részleteire lásd *A kutatás módszertani kérdései* című fejezetet

nem kérdezek rá direkt módon az ideológiákra. A metanyelv és az ideológia meghatározása nagyon hasonló. Szabó Tamás Péter szerint „a különbség úgy ragadható meg, hogy az ideológia terminus a szövegre mint magyarázatra, érvre, a metanyelv pedig a diskurzus menetére, folyamataira vonatkozik” (2012: 14).

Susan Gal a nyelvi ideológiák definiálásánál Silverstein értelmezéséből indul ki, és olyan kulturális vélekedésként határozza meg őket, melyek a nyelv természetére, szerkezetére, használatára vonatkoznak (Gal 2006: 8). Ez a meghatározás kiegészíthető a nyelvi ideológiák azon tulajdonságával, hogy a fent említett tényeket és jelenségeket megpróbálja magyarázni, illetve igazolni (Lanstyák 2011: 16). Kutatásaim során a nyelvi ideológiáknak ebből a tágabb értelmezéséből indulok ki. Fontos tudatosítani, hogy minden metanyelvi diskurzus ideológiailag meghatározott, és az egyes nyelvi ideológiákat csak az adott kontextusban értékelhetjük.

A nyelvi ideológiák vizsgálatához több elméleti keret is kínálkozik. A kutatásom első szakaszában – melyet a tanulmány további részeiben ismertetek – az attitűdvizsgálat és a népi nyelvészet (folk linguistics) szemléletmódjával közelítem meg a problémakört (lásd Szabó 2011: 62, Domonkosi 2007: 141–142). A kutatás későbbi szakaszaiban, mely nyelvi interjúk elemzésén alapul majd, a társalgáselemzés (conversation analysis) módszeréből indulok ki (lásd Laihonon 2009; Dolník 2010: 237–239).

2. A kutatás módszertani kérdései

A következő fejezetben a kutatás módszerét, valamint a vizsgált adatközlőcsoportokat és a kutatás helyszíneit mutatom be.

2.1. A KUTATÁS MÓDSZERE

A kutatás módszerül a kérdőíves felmérést választottam. A vizsgálandó jelenségek jellege miatt kétségeim voltak az adatgyűjtés sikerességét illetően, ugyanis az adatközlőket egy nyelvi interjú folyamán könnyebb motiválni a válaszadásra, mint kérdőívek segítségével, főként, ha metanyelvi megnyilvánulásokat várunk tőlük. A kérdőíves adatgyűjtés mellett szólt azonban az a tény, hogy ez a vizsgálat csak egy hosszabb kutatás első szakasza, és célja az adatközlőcsoportok nyelvi attitűdjét, metanyelvi gondolkodását meghatározó nyelvi ideológiák feltérképezése. E felmérés kiindulópontként szolgál további nyelvi interjúk hipotéziseinek megfogalmazásához. A kérdőíves módszer pozitívuma továbbá az, hogy a válaszadókat nem befolyásolja az adatgyűjtő esetleges reakciója. A későbbi – jelen dolgozatban elemzett kérdőívekből kiinduló – nyelvi interjúk elemzése során figyelembe veszek majd társalgáselemzési szempontokat is (vö. Laihonon 2009; Dolník 2010: 237–239), így lehetővé válik több nézőpont érvényesítése a kutatás során. Annak ellenére, hogy az adatgyűjtés a tanév utolsó hetében zajlott – ezért általában valamilyen szórakoztató tevékenységtől vontam el a diákokat –, nem csökkent a motiváltságuk, sőt a vártnál sokkal nagyobb mennyiségű adatot sikerült összegyűjtenem.⁵

⁵ Az egyes kutatópontokon a tanárok nem biztattak az adatgyűjtés sikerességét illetően. Véleményük szerint a diákok nem gondolkodnak nyelvi és nyelvhasználati kérdésekről, és az is lehetséges, hogy nem fogják megérteni a kérdőív állításait. Ennek ellenére a 250 adatközlőtől 2264 indoklás érkezett, és néhány osztályban még vita is kialakult a kérdőív által felvetett témakörökben. Ezek alapján úgy gondolom, a tervezett nyelvi interjúk még gazdagabb metanyelvi adatokkal szolgálnak majd.

A kérdőív⁶ 16 nyelvi mítoszt tartalmazott, melyeknél az adatközlő bekarikázhatta, hogy az adott állítással *a)* teljesen egyetért, *b)* részben egyetért vagy *c)* nem ért egyet. Ezek után meg kellett indokolnia döntését. Valójában ezek az indoklások és megjegyzések voltak fontosak a kutatás szempontjából. Ezért is döntöttem amellett, hogy csak azokat a kérdőíveket veszem figyelembe, ahol legalább egy feladatban kaptam indoklást, mert ebben az esetben feltételeztem, hogy az illető elolvasta az állításokat, és nem csak vaktában karikázta be a válaszokat.

2.2. AZ ADATKÖZLŐCSOPORTOK ÉS A KUTATÁS HELYSZÍNEI

A kutatásban négy kutatóponton összesen 250 középiskolai diák vett részt. Ebből három szlovákiai magyar tan nyelvű intézmény, egy magyarországi gimnázium diákjai pedig kontrollcsoportként vettek részt a vizsgálatban.

Két iskola Szlovákia nyugati részén található: az egyik dominánsan magyar többségű városban (47 gimnazista), a másik szlovák többségű városban (34 gimnazista és szak-középiskolás). A harmadik szlovákiai iskola – egy gimnázium – az ország keleti részén található, és innen 76 adatközlő szolgáltatott adatokat. A Magyarország északkeleti részén található gimnázium 93 diákja kontrollcsoportként funkcionált, hogy kimutathatóak legyenek a többi kutatóponton a kétnyelvűségi helyzet esetleges hatásai.

⁶ A kérdőív alapjául egy kéziratos kérdőív szolgált, melyet Lanstyák Istvántól vettem át.

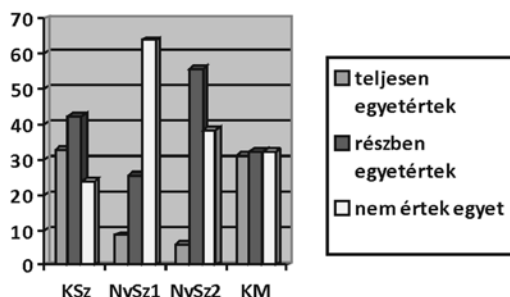
3. A kutatás eredményei

A kérdőívben általam megadott nyelvi mítoszokban nagyon sok nyelvi ideológia fellelhető, a diákok indoklásai-ban pedig még bővült ezeknek a sora. Éppen ezért csak három általam megadott állítás kapcsán összegyűlt indoklásokat fogom most elemezni, ezeken keresztül pedig a nyelvi standardizmus és purizmus megjelenési formáit, valamint az összegyűjtött adatok alapján levonható általános következtetéseket mutatom be.

3.1. A NYELVI STANDARDIZMUS MEGJELENÉSE AZ ADATKÖZLŐKNÉL

1. állítás: Az irodalmi nyelv és a köznyelv a „helyes” nyelvváltozat, a nyelvjárások és a szleng a köznyelvnek az iskolázatlan, egyszerű emberek ajkán keletkezett, hibás változatai.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban felmerült, hogy talán problémát okozhat, hogy nemcsak két nyelvváltozatot állítunk szembe egymással, de az indoklásokból mindig kiderült, hogy melyik nyelvváltozatról mi a véleménye az adatközlőnek.

1. ábra. Az 1. állításra adott válaszok összesítése százalékokban⁷

Azok közül a diákok közül, akik teljesen egyetértettek az állítással, minden csoportban csak néhány adatközlő indokolta döntését, ebből is látszik, mennyire egyértelműnek tűnik számukra ennek a kijelentésnek az igazságértéke. Az 1. ábrán megfigyelhetjük, hogy az erősen standardista kijelentéssel a legnagyobb arányban a KSz adatközlőcsoport tagjai értettek egyet, nagyjából hasonló arányban voltak az egyetértők a KM-ben is. A NySz1-ben azonban kimagaslóan nagy volt azok aránya, akik egyáltalán nem értettek egyet a kijelentéssel. Tehát ezek alapján – és az adatközlők indoklásait figyelembe véve – az NySz1 diákjait nevezhetjük a leginkább a nyelvi pluralizmus⁸ képviselőinek.

Mivel azok az adatközlők, akik egyetértettek az állítással, nem indokolták döntésüket, az indoklások erő-

⁷ Rövidítések a grafikonokban: KSz – kelet-szlovákiai kutatópont, NySz1 – magyardomináns nyugat-szlovákiai kutatópont, NySz2 – szlovákdomináns nyugat-szlovákiai kutatópont, KM – kelet-magyarországi kutatópont

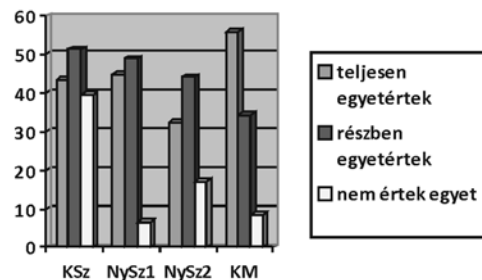
⁸ A nyelvi ideológiák megnevezéseit Lanstyák Istvántól vettem át (lásd 2011: 46–57).

teljesen a liberalizmus és pluralizmus nyelvi ideológiáját tükrözik. A legtöbb diák azt kifogásolta a kijelentésben, hogy a szleng és a nyelvjárások használatát az iskolázatlan, egyszerű emberekhez köti – ez a nyelvi doktizmus elutasítása. Az indoklók többsége nem lát kapcsolatot az iskolázottság, műveltség és ezen nyelvváltozatok használata között. A szlenget sokak szerint mindenki használja bizonyos beszédhelyzetekben, a nyelvjárásnak pedig a földrajzi kötöttségét hangsúlyozzák. Minden adatközlőcsoportban akadt néhány diák, aki fontosnak tartotta, hogy kihangsúlyozza: sem a szleng, sem a nyelvjárások nem hibás nyelvváltozatok – ez a nyelvi defektizmus elutasítása –, ugyanúgy a nyelv részei, mint a köznyelv. Sokak szerint ezek a nyelvváltozatok inkább színesebbé, változatosabbá teszik a nyelvet, és bizonyítják a nyelv rugalmasságát.

3.2. A NYELVI PURIZMUS MEGJELENÉSE AZ ADATKÖZLŐKNÉL

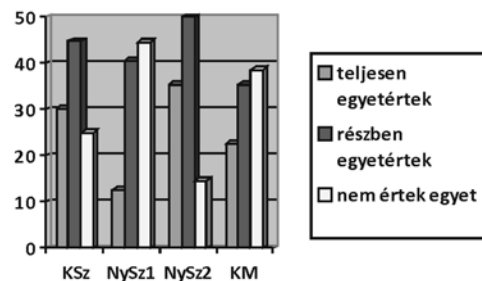
A purista nyelvi ideológia a kérdőív két állításában is megjelent. Az egyikben általánosan vonatkozik az idegen szavak használatára (2. állítás), a másikban pedig a határon túli magyarok nyelvhasználatába megjelenő adott többségi nyelvi szavakkal kapcsolatban (3. állítás):

2. állítás: A magyar nyelvre erőteljesen hatnak különféle idegen nyelvek, ezért az idegen kifejezésekkel szemben a magyar kifejezéseket kell előnyben részesíteni.

2. ábra. A 2. állításra adott válaszok összesítése százalékokban

3. állítás: A határon túli magyarok körében a szlovák, román, ukrán, szlovén stb. szavak használata nemtörődomségre vezethető vissza, a „mindegy, hogyan beszélek” fel fogásra.

3. ábra. A 3. állításra adott válaszok összesítése százalékokban

A 2. és a 3. számú grafikonok adatait megfigyelve azt vehetjük észre, hogy érdekes módon a két állításra adott válaszok merőben másképp oszlanak meg – az NySz1 és a KM kutatópontok esetében a legszembetűnőbb a kü-

lönbség. Annak ellenére született ez az eredmény, hogy a két állítás egymás mellett állt a kérdőívben, tehát feltűnhetett az adatközlőknek, hogy mindkét esetben idegen nyelvi hatásról van szó.

A 2. állítás esetében – mely általánosan vonatkozott az idegen szavakra – az adatközlők indoklásaiban, megjegyzéseiben dominált a nyelvi protektivizmus ideológiája, vagyis az a vélekedés, hogy a nyelvnek szüksége van a védelemre és ápolásra ahhoz, hogy az idegen szavak ne szorítsák ki a magyar megfelelőiket a nyelvhasználatból. Másrészt azonban egyes adatközlők szerint szükség van ezek ismeretére, mert az általános műveltség részei, illetve szükségesek a nemzetközi kommunikációban, a szaknyelvekben (nyelvi internacionalizmus), és vannak olyan beszédhelyzetek, ahol az idegen kifejezések megfelelőbbek. Az idegen kifejezéseken a legtöbb indokló az angol nyelvű kifejezéseket értette, és a fiatalok nyelvhasználatához kötötte, többen említették a szlenget is. Sokak véleménye szerint akkor a leginkább helytelen az idegen szavak használata, ha valaki a társaságunkban nem érti, így ez gátolja a kommunikációt (nyelvi kommunikacionizmus).

A 3. állításhoz írt megjegyzések alapján elmondhatjuk, hogy a határon túli magyarok esetében az idegen szavakat – vagyis a többségi nemzet nyelvének szavait – nem minősítik annyira „veszélyesnek”, mint az előző állítás esetében tették az idegen kifejezésekkel, sokkal kevésbé erőteljes a protektivizmus, mindössze egy-két embernél jelenik meg. Sokkal inkább jellemző, hogy próbálnak magyarázatot adni a jelenségre. Sokan írták, hogy a határon túli magyarok esetében természetes folyamatnak tekinthető, hogy az államnyelv, mely körülveszi őket, és melynek ismerete boldogulásuk szempontjából elengedhetetlen, hat az általuk használt magyar nyelvre. Semmiképp sem tekintik a nemtörődömség jelének, inkább megszo-

kásból teszik ezt, vagy ha nem jut eszükbe a szó magyar megfelelője, mert az államnyelvi szót gyakrabban használják. Ebben az esetben is hangsúlyozzák az esetek megítélésének beszédhelyzet-függőségét.

Az adatközlők megjegyzéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a 3. állítás esetében sokkal inkább megnyilvánul a nyelvi regionalizmus és pluralizmus a purizmussal és a homogenizmussal szemben, mint a 2. állításnál. Ennek oka az lehet, hogy ebben a kérdésben az adatközlők nagy része személyesen érintettebbnek érzi magát, mivel határon túli magyar, míg a magyarországi beszélők esetében valamiféle védelmező mechanizmus okozhatja ezt, mivel olyan sok szó esik a határon túli magyarok helyzetéről Magyarországon is.

3.3. Általános következtetések és kitekintés

A nyelvi környezet és földrajzi elhelyezkedés feltételezett hatását nem tudtam megállapítani az összegyűjtött adatokból. A nyelvi adatok sokféleségéből az iskolák között, adott intézményen belül pedig a nagyfokú egyöntetűségből arra következtetek, hogy nagy hatással van a diákok véleményére az anyanyelvoktatás (mint tanóra) mennyisége és minősége, illetve a tanár személye és annak személyes meggyőződése – ismerek néhány magyartanárt az adatközlőket tanítók közül, és azok meggyőződéseit és vélekedéseit gyakran láttam tükröződni az indoklásokban, megjegyzésekben. A metanyelvi fogalmazásmódon is megfigyelhető, hogy mely iskolákban tartanak rendszeresen nyelvtanórákat, és így nem szokatlanok számukra a metanyelvi megnyilvánulások.

Az előző fejezetekben vázolt kutatás eredményeit és a fent megfogalmazott hipotéziseket – vagyis a tanár

személyének és az anyanyelvoktatásnak a nagyfokú hatását – felhasználom nyelvi interjúk előkészítésénél, éppen ezért nyelvi interjúkat nemcsak a diákokkal készítek majd, hanem a tanárokkal is, illetve elemzésnek vetem alá az adott iskolákban használt tankönyveket.

Irodalom

- Bauer, Laurie – Trudgill, Peter 1998: Introduction. In Bauer, Laurie – Trudgill, Peter (eds.): *Language Myths*. London: Penguin, xv–xiii.
- Dolník, Juraj 2010: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda
- Domonkosi Ágnes 2007: Nyelvi babonák és sztereotípiák: A helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, 141–153.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Laihonen, Petteri 2009: Nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattay Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élnyelvi Konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6*. Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Tinta Könyvkiadó, 321–329.
- Lanstyák István 2007a: A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely – Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, 154–173.
- Lanstyák István 2007b: Általános nyelvi mítoszok. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Mű-*

- helytanulmányok a nyelv művelésről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, 175–212.
- Lanstyák István 2011: A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia*. Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, 13–57.
- Rabec István 2005: Titkos magyarok. A nyelvvesztés és identitásvesztés összefüggései. In Vörös Ferenc (szerk.): *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Budapest–Nyitra–Somorja: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 49–55.
- Gal, Susan 2006: Linguistic Anthropology. In Brown, Keith (főszerk.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 7. kötet. Oxford: Elsevier Publishers (2. kiadás.), 171–185.
- Szabó Tamás Péter 2012: „*Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos*” – a javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. [http://www.gramma.sk/kiadvanyok/sztp_jav.pdf – 2013. január. 10.]

Beregszászi Anikó

BOKOR JULIANNA

Siket szülők halló gyermekeinek identitása a nyelvhasználat tükrében

Bevezető

Az identitásokkal kapcsolatos kutatáskérdéskörök az utóbbi évtizedekben a pszichológia és a szociálpszichológia mellett a nyelvészet egyik kiemelkedő kutatási területévé váltak. Az identitás rendkívül összetett fogalma azonban nemcsak az egyén énképére vonatkozik, hanem ezzel együtt a társadalmi viszonyok rendszerére is (Csepeli 1997). Az identitás tehát egy olyan komplex társadalmi szerkezet, amelybe beletartozik az egyén kifelé történő megjelenítése és az önmagáról alkotott képe (Baumeister 1997, Holland, Lachicotte, Skinner, Cain 1998, idézi Maxwell et al. 2000), melyek folyamatosan jönnek létre és alakulnak át a másokkal történő interakciók során. Az identitások szorosan kötődnek a társadalmi elvárásokhoz, illetve a kulturális környezethez (Maxwell et al. 2000). „A kultúra ott és azért lép be az ember drámai terébe, hogy az individuális élet vezetéséhez nélkülözhetetlen azonosságtudat kereteit tágítsa és mélyítse. A kultúra az önazonosság kollektív elképzelésének eszköze” (Csepeli 1997: 529).

A siketek hosszú ideje rendelkeznek valamiféle közösségi érzéssel, de a „siket kultúra” mint e csoport önmeghatározásában központi szerepet játszó fogalom csak

az 1970-es években jelent meg. A siket kultúra értékei és normái egyik siket generációról a másikra szállnak, de ezeket az értékeket az iskolai környezet vagy a siket társadalmi csoportok közvetítik elsősorban, nem pedig a család, mivel a siketség általában egygenerációs jelenség.

A siket közösségnek nemcsak siket és nagyothalló tagjai lehetnek, hanem hallók is, mint például a siket gyermekek halló szülei vagy a siket szülők halló gyermekei, rajtuk kívül pedig minden olyan személy – akár rokoni szál köti a közösséghez, akár nem –, aki megtanulja és használja a jelnyelvet, valamint képes azonosulni a siket közösség kulturális értékeivel (Bartha 2004: 319). Vasák Iván (2005: 249) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Vannak azonban a siket szülőknek halló gyermekei, akik szüleik kultúrájában nőnek fel, és erős személyes kötődést éreznek a siketekhez. Hasonlóak a többi sikethez, amennyiben aktívan részt vesznek a különböző kulturális eseményekben és önmagukat a kulturális csoport részének tekintik.” A siket szülőknek gyakran születik halló gyermeke, ezért a jelnyelvet és a siket kultúrát gyakorolta nagyobb számban sajátítják el halló gyermekek, mint a siket gyermekek (Hattyár 2004: 84). Ezek a gyermekek, akárcsak a szüleik, tagjai mind a siket, mind a halló közösségnek, s ezáltal mindkét kultúrát gyakorolhatják.

A siket szülők halló gyermekei a hallók között „láthatatlan” csoportot alkotnak, hiszen semmilyen szemmel látható fogyatékkal nem rendelkeznek, ugyanakkor mégis különálló csoportként kell őket kezelni, mivel szüleik siketségéből fakadóan nyelvi hátrányt szenvedhetnek (Filer – Filer 2000). A nyelvi hátrány azon okokból alakulhat ki, hogy a szülők siketisége révén a gyermekek késve vagy nem a halló kortársaikkal azonos szinten sajátíthatják el a hangzó nyelvet. Éppen ezért fontos, hogy az iskolában megfelelő odafigyelést tanúsítsanak ezek iránt a gyer-

mekek iránt nemcsak tanulmányi téren, hanem a nyelvi fejlődésüket tekintve is. Ehhez megfelelő információkkal kell ellátni a pedagógusokat, hiszen ezeknek a gyermekeknek számos problémájuk adódhat szüleik siketségéből fakadóan. Connor (2004) szerint például a siket szülők halló gyermekei kevesebb időt tudnak eltölteni a saját kortársaikkal, mert a barátoknak kellemetlen lehet a siket szülőkkel való találkozás. A szülei tolmácsaként, segítőként ezek a gyerekek felnőtt szerepbe kényszerülnek már nagyon korán, ami komoly terhet jelenthet számukra, ráadásul olyan problémákkal kell sok esetben már ekkor szembesülniük, amelyek megértéséhez, befogadásához még nem elég érettek, vagy amelyekben érzelmileg érintettek. Ezen nehézségek mind hatással vannak a személyiségfejlődésükre. Filer – Filer (2000) hangsúlyozza, hogy gyermekeket semmiképpen sem szabad hivatalos szituációkban tolmácsként alkalmazni. A kommunikációs akadálymentesítés céljából jöttek létre a tolmácsszolgálatok, amelyek egyúttal mentesíthetik a gyermekeket az állandó tolmács- és közvetítőszerop betöltése alól.

A vizsgálat célja, kutatási kérdések

A jelen tanulmányban a siket szülők halló gyermekei nyelvhasználatára és identitására közötti összefüggések feltárását tűztam ki célul. Ehhez elengedhetetlen a kétnyelvű nyelvszajátítási környezet, a nyelvválasztás, továbbá számos más, az identitást meghatározó tényező megismerése. Ezekkel összefüggésben a kutatási kérdések a következők: (1) Mely tényezők hogyan alakítják a siket szülők halló gyermekeinek identitását? (2) Milyen összefüggéseket mutat a nyelvhasználat és az identitás? (3) A siket vagy a halló identitáshoz áll közelebb a vizsgált személyek

identitása? Feltételezésem szerint az adatközlők többsége kiegyenlített identitásúnak tekinthető amelle, hogy várhatóan lesznek, akik a siket vagy a halló identitáshoz állnak közelebb. Megvizsgálom, hogy az adatközlők hol helyezik el magukat a siket közösséghez képest, tagként tekintenek magukra, vagy a közösségen kívül állóként, illetve hogyan látják a halló és siket közösség viszonyát. Emellett lényeges és meghatározó pont a kétnyelvűség és kétkultúrájúság értelmezése is.

A kutatás módszertana

A vizsgálathoz tizenöt olyan hallóval készítettem interjút irányított beszélgetések formájában, akik siket szülők halló gyermekei. A beszélgetésekből kb. 17 órányi hanganyag készült, melyeket lejegyeztem. Az interjú három témakört érintett: (1) a nyelvelsajátítást, vagyis a siket szülők stratégiáját a halló gyermekükkel való kommunikációt, a gyermek nyelvelsajátítását illetően; (2) az adatközlők nyelvválasztási szokásait a különböző nyelvhasználati szinterekre vonatkozóan, valamint (3) az identitást közvetlenül érintő kérdéseket. A 15 beszélgetésből kilenc budapesti, hat vidéki adatközlővel készült. Az adatközlők nyolc és negyvenöt év közöttiek. Heten jelnyelvi tolmácsként vagy a siket közösséghez kapcsolódó munkakörben dolgoznak, nyolcan a közösségtől független foglalkozást választottak. A siket szülők halló gyermekeinek identitására vonatkozó jellegzetességeket a kérdésekre adott tipikus válaszokon, illetve a kirajzolódó mintázatokon keresztül mutatom be, ugyanakkor az identitásuk megállapítása az egyéni sajátosságaik alapján történik. Ehhez nemcsak az identitással kapcsolatos kérdésekre adott válaszokat veszem figyelembe, hanem az adatközlők nyelvelsajátítási módjait,

nyelvhasználati mintázatait és nyelvválasztási szokásokat vizsgáló kérdéseket is, melyek nem direkt módon, de szintén az identitásvizsgálat részét képezik, az adatközlők identitásának megismerését szolgálják. (A vizsgálatról bővebben lásd Bokor 2012.)

Eredmények

A NYELVHASZNÁLATI VIZSGÁLATTAL KAPCSOLATOS EREDMÉNYEK

A nyelvelsajátítási módok elemzése során képet kaptunk arról, hogy az adatközlőim esetében szüleik háromféle stratégiát alkalmaztak: A tizenötből hat fő esetben csak hangzó nyelven kommunikáltak a szülők a gyermekekkel, négy szülő alkalmazta az egy szülő – egy nyelv elvét (vö. Bartha 1999: 169) és öten választották a csak jelnyelven történő kommunikációt. Ennek eredményeképpen hat adatközlő a magyar hangzó nyelvet sajátította el elsőként, négyen a jelnyelvet (a hangzó magyar nyelvet természetesen később ők is elsajátították), és öt esetben párhuzamos nyelvelsajátítás történt. A vizsgált személyek közül kettő kivételével tizenhárom jelnyelvhasználóvá vált. A jelnyelvhasználatot a szülői nyelvi magatartás mellett természetesen az is befolyásolja, hogy milyen szinteken, illetve azon belül milyen beszédpartnerekkel választ(hat)ják a jelnyelvet kommunikációs eszközként.

A nyelvválasztási szokásokat felmérve megállapítható, hogy két informális szinten: a családon belül a szülőkkel, illetve a családon kívüli közegben a barátokkal kommunikálva választják szívesen a jelnyelvet. Emellett jelentős a munka színterén megjelenő jelnyelvi nyelvválasztási arány is, de az feltétlenül hangsúlyozandó, hogy adatközlőim

majdnem fele jelnyelvi tolmácsként, illetve a siketek érdekvédelmi szervezeténél dolgozik. A többi adatközlőnél ugyanakkor nem fordul elő a jelnyelvhasználat a munka színterén, mivel soha nem dolgoztak együtt siketekkel.

A nyelvhasználati mintázatok árnyaltabb bemutatásához az iménti adatok mellett szükséges az elsődleges és másodlagos jelnyelvek fogalmának tisztázása: elsődleges jelnyelven a magyarországi siketek által használt jelnyelvet értjük, a másodlagos jelnyelveken pedig azon kódokat, amelyek a magyar jelnyelv jelkincséből és a magyar nyelv grammatikájának kombinációjából képződnek (Henger – Kovács 2005: 16). Vagyis utóbbiak a hangzó nyelv jelelt változatai, melyek mesterségesen kidolgozott rendszerek, s amelyeket a siketek főképp a hallókkal való érintkezés során használnak, s melyeket funkciójukból adódóan kontaktkódoknak is nevezünk (Bartha – Hattyár – Szabó 2006: 859–860). A vizsgálat során összegeztem, hogy adatközlőim saját bevallásuk szerint melyik kódot használják. Ezeket az adatokat, valamint a nyelvválasztási szokásaikat figyelembe véve a következőket állapítottam meg: négyen a magyar jelnyelv egyik kontaktkódját alkalmazzák jelnyelvi környezetben, de döntően magyar hangzó nyelven kommunikálnak, ők az alternáns (másodlagos) jelnyelvhasználó magyar nyelvi dominánsok. Hatan jelnyelvi környezetben primer jelnyelvhasználók, de szintén a magyar hangzó nyelv a domináns nyelvük. Primer jelnyelvi dominánsnak tartom azon adatközlőket, akik többet tartózkodnak jelnyelvi környezetben, mint hangzó nyelvben, s ezáltal a magyarországi jelnyelv az általuk legtöbbször használt kommunikációs eszköz. Ez három adatközlőre jellemző. Ketten a szülői stratégiából adódóan nem tudták elsajátítani sem a jelnyelvet, sem annak valamelyik kontaktkódját, így ők dominánsan magyar hangzó nyelven kommunikálnak (eltekintve az egyéb idegen nyelvektől) (Bokor 2012:

96–104). Azon adatközlőknél, akik több beszédpartnerrel rendszeresen informális és formális színtereken is használják a jelnyelvet, az identitásuk is erősebben kötődik a jelnyelvhez és a siket kultúrához, melyet az adatközlők a következőképpen jellemeztek:

- *A nyelv meghatározó jelenség.*
- *Kívülről jövőket nehezebben fogadnak el, de egymás között sokkal nyitottabbak, közvetlenebbek, barátságosabbak, mint a hallók.*
- *Nagyon összetartóak a biztonságérzetük megőrzése érdekében.*
- *Temperamentumosak, barátságosak, kevésbé figyelnek arra, hogy mások mit gondolnak róluk, nincs szégyenérzetük.*
- *Szeretik a pantomimet.*
- *Taps helyett a fejük melletti kézrázással fejezik ki tetszésnyilvánításukat, amikor jó étvágyat kívánnak, kopognak az asztalon.*
- *Más a tabuértelmezésük (például a szexualitás nem számít tabu témának).*
- *Külső tulajdonságok, illetve a mimika alapján ítélnék meg másokat.*
- *Hangosak, hevesek, impulzívok, rosszindulatúak, bizalmatlanok, ravaszok, türelmetlenek, pletykások, vannak olyan szokásaik, viselkedési formáik, amik a neveletlenségükből fakadnak, például a szokimondás, és ez nem a siket kultúra része; elbújnak a siketség mögé a „nekem lehet, mert...” mondattal.*
- *Sokszor kinevetik a hallókat, fordított esetben pedig megsértődnek.*

A felsoroltak alapján megállapítható, hogy azon személyek, akik mindkét kultúra részesei, magát a siket kultúra fogalmát a kommunikáció, valamint a belső tulajdonság-

gok felől közelítik meg. Ez az észrevétel azt a tényt erősíti, hogy amennyiben a kultúra egyik befolyásoló, illetve meghatározó tényezője az identitásnak, abban az esetben az identitás egyik alappillére maga a kommunikáció, jelen esetben pedig maga a jelnyelv. A siket szülők halló gyermekei a siket szülők kultúrájában nőnek fel. Ez magyarázza, hogy könnyen elfogadja őket a közösség, hiszen értékrendjük számos tekintetben hasonlít szüleikéhez. A siket szülők halló gyermekeinek helyzete igen speciális, mivel egyszerre két kultúrában kell helytállniuk, ami az identitásuk formálódását akár meg is nehezítheti (Bull et al. 2006).

A NYELVHASZNÁLAT ÉS IDENTITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az adatközlőim identitásának feltérképezéséhez felmértem, hogyan alakult a siket közösséghez fűződő viszonyuk. A tizenöt adatközlőből gyermekként mind tartotta a kapcsolatot a siket közösséggel, részt vettek a közösség által szervezett programokon, leginkább a klubnapokon, illetve családi rendezvényeken vagy sporteseményeken, ahol találkozhattak siket, illetve hozzájuk hasonló halló gyermekekkel. Nyolcan egyáltalán nem barátkoztak gyermekként siketekkel, csak hallókkal, heten azonban igen. Ez mára úgy alakult át, hogy öten egyáltalán nem tartják a kapcsolatot a közösséggel, tíz adatközlő pedig baráti vagy munkakapcsolat formájában igen. Vagyis az adatközlők kétharmada ma is aktív tagja a siket közösségnek.

Ezt követően arra voltam kíváncsi, hogy az adatközlőkben mikor tudatosult, hogy szüleik mások a többséghez képest. Nyolcan azt nyilatkozták, hogy számukra ez mindig természetes állapot volt. Öten már

egészen kis gyermekkorukban érzékelték a különbséget, kb. három-négy éves koruk körül, de ők sem tudták konkrét eseményhez kötni. Egy adatközlő az első negatív megkülönböztetés élményét idézte fel a kérdésemre, tehát az ő esetében ehhez az eseményhez köthető a szülők siketségének azonosítása. Egy másik adatközlő az általános iskolás korára datálja a „másság” felismerését, amely számára akkor vált szembetűnővé, amikor ráébredt, hogy az osztálytársaival ellentétben neki nem a szülei segítenek a tanulásban, hanem a nagymamája. Ezek alapján megállapítható, hogy minden adatközlő számára természetes állapot volt a szülei hallássérülése, néhányuknál azonban egy-egy kellemetlen szituációt követően vagy a kortársak viselkedése következtében vált tudatossá, hogy ami számukra addig magától értetődő volt, az valójában a többség számára nem az. Az identitás szempontjából a siketség mint természetes állapot a siket identitás kialakulásának meghatározó tényezője. Ezzel szemben azon adatközlők, akik negatív élményhez kötik a siketséget, a siket identitás „elnyomását” erősítik.

Bartha Csilla (1999: 40) megállapítása szerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ”. Kíváncsi voltam arra, hogy adatközlőim miként vélekednek a kétnyelvűségről, vagyis szerintük ki számít kétnyelvűnek? Tizenegy adatközlő szerint az a kétnyelvű, aki napi rendszerességgel, anyanyelvi szinten, két nyelven kommunikál. Ketten úgy gondolják, hogy a családon belüli eltérő nemzetiségűek vagy a siketek lehetnek kétnyelvűek, ketten pedig úgy vélik, hogy aki két nyelven képes gondolkodni, érezni, és szerintük ilyenek a siketek is, azok kétnyelvű személyek. Ezek után feltettem a kérdést, hogy magukat két-

nyelvűnek tartják-e. A kétnyelvűség-meghatározásaikhoz képest eltérő válaszokat kaptam a saját kétnyelvűségükre vonatkozóan, mivel heten tartják magukat kétnyelvűnek, s ez sokkal kevesebb, mint ahányan akár saját megfogalmazásuk szerint lehetnének, illetve ahányan Bartha Csilla korábban idézett meghatározása alapján annak számítanának. A meghatározásokat egyszer a használat gyakorisága felől, másszor pedig a nyelvtudás szintje, illetve a hallásállapot felől közelítik meg. Az első megközelítés szempontjából magukat is beleérthetnék a kétnyelvűek körébe, a másik megközelítés szerint azonban leértékelik saját jelnyelvi kompetenciájukat ezzel kizárva magukat a kétnyelvűek köréből.

Adatközlőim jelnyelvvél kapcsolatos nézeteit vizsgálva arra kerestem a választ, hogy nyelvnek tartják-e a siketek jelelését. Erre a kérdésre két adatközlő kivételével mindenki egyértelműen amellettt foglalt állást, hogy a siketek jelnyelve egy önálló nyelv. A két adatközlő szintén nyelvnek nevezte, de a hozzá fűzött magyarázatok alapján kiderült, hogy az egyik a magyar nyelv grammatikájára épülő jelrendszernek, a másik pedig inkább egy sajátos kommunikációs formának tekinti. Mindebből arra következtethetünk, hogy szerintük a jelnyelv mégsem tekinthető valódi nyelvnek, amely ezáltal nem szolgálhat a siket identitás alapjául sem.

A siket közösség határaival kapcsolatban többféleképpen nyilatkoztak az adatközlők: heten a patológiai szemlélet, azaz a halláshiány felől közelítettek a kérdéshez, vagyis azt tartják siketnek, aki nem hall. Hárman úgy gondolják, hogy az a siket, aki jelnyelven kommunikál. Ketten ítélték úgy, hogy az, aki annak vallja magát. Három adatközlőnél változó válaszok születtek: egyikük szerint az a siket, aki nem hall, és jelnyelven kommunikál, egy másik adatközlő ezt azzal egészítette ki, hogy aktív tagjának kell

lennie a siket közösségnek. A harmadik adatközlő szerint pedig az a siket, aki siketesen gondolkodik, fogalmaz, függetlenül attól, hogy ismeri és használja-e a jelnyelvet vagy sem. Hét adatközlőnél jelent meg a halláshiány a siketség egyik tényezőjeként, és csupán öt adatközlő jelölte meg a jelnyelvet a siketség elsődleges ismérveként. Ezzel összefüggésben arra is kíváncsi voltam, adatközlőim mit gondolnak arról, ki számít siketnek a siketek szerint? Az előző válaszokhoz képest meglepő eredményt kaptam: Az adatközlők többsége ugyanis úgy ítélte meg, hogy a siketek szerint az a siket, aki nem hall, ezzel szemben azt tapasztalják, hogy a jelnyelvi tudás a mérvadó. Míg az előző patológiai szemlélet kizárja, hogy hallók is tagjai legyenek a közösségnek, addig a siketek által vallott kulturális szemlélet megengedi azt. Számarányokat tekintve a jelnyelvi tudást nyolcan tekintették a siketek szerinti elsődleges szempontnak, és csak hárman gondolták úgy, hogy a halláshiány a mérvadó. Egy adatközlő úgy vélte, hogy a siketek a halláshiányt és a jelnyelvi tudást együttesen tartják mérvadónak a siketség meghatározását illetően, ezenkívül ketten úgy vélik, hogy a halláshiányon és a jelnyelvi kompetencián túl a siketek az identitást is meghatározó tényezőnek tartják. Tehát itt már csak három adatközlőnél jelenik meg kizárólagosan a halláshiány mint a siketséget elsődlegesen meghatározó elem, három másikinál pedig csak résztényezőként, ellenben jóval határozottabban fogalmazódik meg a jelnyelv és az identitás szerepe. Érdekesnek tartom, hogy egyazon közösség két csoportja másképp látja a saját közösségének határait, hiszen a saját meghatározásukkal jórészt kizárták magukat a közösség kereteiből.

A jelnyelvhasználat előnyeivel, illetve hátrányaival kapcsolatban a következőket tapasztaltam: A 15 adatközlőből, ahogy azt már korábban ismertettem, ketten nem tanultak

meg jelezni, ők bánják, hogy ez így alakult, mert velük egyetemben a többi adatközlő is csak előnynek tartja, ha valaki ismeri és használja a jelnyelvet. A jelnyelv pozitív megítélése nemcsak a jelnyelv presztízsét és jelentőségét növeli, hanem a siket identitás alakulását is pozitívan befolyásolja.

Ezt követően azt vizsgáltam, hogy az adatközlőkkel előfordult-e, hogy a siket közösségben érvényes szabályoknak megfelelően viselkedtek halló közösségben, valamint siket közösségben viselkedtek-e halló közösségben megfelelő elvárások szerint, s ebből adódott-e bármilyen kellemetlenségük. Grosjean (1982: 160, idézi Hattyár 2008: 54) úgy véli, hogy a kétkultúráság és ehhez kapcsolódóan két különálló viselkedésmód nem különíthető el élesen egymástól, vagyis a kétkultúrájú személyek mindig keverni fogják a két kultúra elemeit (Grosjean 1992, idézi Hattyár 2008: 54). Ennek megfelelően úgy gondolom, ha egy adatközlő mindkét közösség elvárásainak megfelelően viselkedik, akkor az identitása vagy az egyik, vagy a másik identitáshoz áll közelebb. Ám ha a viselkedési minták keveredése tapasztalható, akkor az identitásban keveredés, kettősség tapasztalható. Az első eset, tehát a siket közösség szabályainak megfelelő viselkedés halló közegben öt adatközlőnél fordult elő, tíz esetben nem. Ezen adatközlők esetében ebben a kontextusban a siketek felé mozdul az identitás, hiszen a halló közegben történő siketes viselkedés ezt erősíti. A másik esetben, amikor siket közösségben halló közegnek megfelelő szabályok szerint viselkedik valaki, csupán két adatközlővel fordult elő, ők az előző válaszkornál is kevert viselkedésmintát produkáltak, tehát ez alapján világossá vált, hogy a többségük a halló közösségre jellemző viselkedési normákat könnyebben szét tudják választani a siket viselkedési normáktól, míg a két adatközlőre a kettősség jellemző.

Ezen kérdések után felmerült, hogy volt-e arra példa, hogy különlegesnek érezték magukat az adatközlők a szülők siketsége vagy jelnyelvhasználatuk miatt, illetve előfordult-e velük, hogy szégyenkeztek emiatt? Tízen érezték különlegesnek magukat a szüleik siketségéből fakadóan, tizenketten pedig a jelnyelvtudásuk miatt. Egy adatközlő pedig inkább „*feketebáránynak*” tekintette magát, mintsem különlegesnek. A szülőkhöz és a jelnyelvhez kapcsolódó esetleges szégyenérzetről öten számoltak be, hogy gyermekként kellemetlen volt számukra, hogy megbámulták őket az utcán, vagy esetleg még rosszindulatú megjegyzést is tettek rájuk. A megbélyegzettség érzése néhányukban maradandó nyomot hagyott, mely két irányba vezethette az adatközlőt: vagy még inkább a siket közösség felé irányította, vagy hozzásegítette a siket közösségtől való elszakadáshoz, eltávolodáshoz.

Az adatközlők jelnyelvhez és siketekhez fűződő attitűdjeire vonatkozó kérdések, valamint a viselkedési szokások bemutatása után a többségi és kisebbségi társadalom viszonyának megítélését tanulmányoztam. A kérdéssel kapcsolatban egy adatközlő nem nyilvánított véleményt, három adatközlő szerint kezd pozitív irányba elmozdulni a két közösség egymáshoz való viszonya, azaz elkezdődött egy nyitási folyamat. Tizenegy adatközlő azonban nem látja ilyen pozitívan a helyzetet, szerintük távol áll egymástól a két közösség, a siketek elszeparáltak, szeparálódtak, és sok időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy változás álljon be. Többségük úgy gondolja, hogy elsősorban a hallók tájékoztatására lenne szükség, hogy megismerjék a siketek világát, mert ezáltal toleránsabbá válnának. Ehhez nagy segítséget nyújthat a média, illetve az oktatás.

A jelnyelvi-hangzó nyelvi kétnyelvű és siket-halló kétkultúrájú környezetben felnövő személyek esetében elő-

fordulhat, hogy bizonyos szituációkban ép hallásuk ellenére siketnek vallják magukat. A következő kérdés erre irányult. Tizenöt adatközlőből nyolcan vallották már magukat siketnek. Arra a kérdésre azonban, hogy el tudnának-e képzelni olyan helyzetet, amikor siketnek vallanák magukat, tizenegyen válaszoltak igennel. Az alábbi pontokban összefoglaltam, melyek voltak azok a szituációk, amelyek során az adatközlőim siketnek vallották magukat. Ezeket az alábbi két csoportba soroltam:

1. Instrumentális ok:
 - a strandon, hogy ne kelljen belépőt fizetnie
2. Közösségi aktivitásokkal összefüggő okok:
 - ha siketek között van, siketnek tartja magát
 - amikor jelnyelven kommunikál
 - siket közösségi helyzetekben
 - gyakran azonosítja magát a siketekkel, melyre mások hívták fel a figyelmét

Az interjúk során felmerült a kérdés, hogy az adatközlőknek kellett-e segítséget nyújtaniuk a szüleiknek bármilyen ügyintézés kapcsán? Ha igen, miben és milyen gyakran? A válaszokat összegezve, csupán egy adatközlő mondta azt, hogy a szülei soha nem támaszkodtak rá, rajta kívül mindenki rendszeresen nyújt(ott) segítséget már egészen kisgyermekkorától kezdve. A válaszok igen sokrétűnek bizonyultak a feladat típusokat tekintve, s ezzel egyidejűleg megjegyzendő, hogy ezek a feladat típusok nem minden esetben az életkori sajátosságoknak megfelelően alakultak. A telefonálásban, a hivatali ügyintézésben, a vásárlásban, a hétköznapi feladatokban napi rendszerességgel kellett részt venniük adatközlőimnek, amely egyfelől természetes egy szülő-gyermek kapcsolatban. Ezekon felül azonban néhányan arról is beszámoltak, hogy orvoshoz kellett elkísérniük kisgyermekként a szü-

lőket, vagy éppen a szülői értekezletre, ahol nekik kellett tolmácsolni a szülők és az orvos vagy éppen a szülők és a tanár között, s ezek gyakran kellemetlenségekkel jártak együtt.

Az identitásvizsgálat során az egyéni sajátosságokat tükröző adatok, valamint a korábbi nyelvhasználati elemzés eredményei alapján három identitástípust különböztettem meg: a siket közösséghez kötődő siket identitást, a halló közösséghez kötődő halló identitást, valamint a mindkét közösséghez kötődő kiegyenlített identitástípust. A siket közösséghez kötődő siketes identitás négy adatközlőt érint (27%), ők primer jelnyelvhasználók, több időt töltenek siket környezetben, mint hallók között, nyelvválasztási szempontból gyakrabban használják a jelnyelvet, mint a hangzó nyelvet. A halló közösséghez kötődő halló identitás öt főre jellemző (33%). Az öt adatközlőből kettő egyáltalán nem tanulta meg a jelnyelvet, nem tekintik mindannyian nyelvnek a jelnyelvet, ritkán vagy egyáltalán nem járnak siket közösségbe, gyermekként általában negatív élmény volt számukra a szülők siketsége. Hatan kiegyenlített identitásúak (40%), ismerik és használják a jelnyelvet vagy valamelyik kontaktkódját, gyakran mozognak siket környezetben, mindkét közösség kulturális értékeit elsajátították, és képesek ahhoz alkalmazkodni. Ezen identitástípusok természetesen változhatnak, mint ahogy változnak is, de azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a vizsgálati tényezőim alapján a siket szülők halló gyermekeinek nyelvhasználata és identitása jelenleg a fent említett állapotot tükrözi.

Összegzés

A jelen tanulmányban a magyarországi siket szülők halló gyermekei nyelvhasználatának és identitásának összefüggéseit tártam fel. A vizsgálathoz felhasználtam a kutatás többi eredményét is, úgymint a nyelvelsajátítási módokból és nyelvválasztási szokásokból kapott adatokat. Ezek alapján feltérképeztem, hogy milyen tipikus identitásjellegzetességek és mintázatok rajzolódtak ki a siket szülők halló gyermekei esetében, ezen túlmenően pedig arra kerestem a választ, hogy az adatközlők a siket vagy a halló identitástípushoz állhatnak közelebb.

Az identitást befolyásoló tényezők közül a legerősebb hatásúnak a jelnyelv bizonyult, melynek használata adatközlőim 87%-át érinti. Azon személyeknél, akik a jelnyelvet elsajátították, a többi siketes identitást meghatározó tényező is hangsúlyosabb szerepet játszik az önmeghatározásukban. Ilyen tényező egyebek mellett a siket közösséghez való bármilyen szintű kötődés, a szülőknek való segítségnyújtás, majd felnőttként a siket közösséghez kapcsolódó munkakör választása. A mintázatokat megfigyelve tehát a legkiemelkedőbb tényező a jelnyelv, s ismét bebizonyosodott, hogy az identitás és a nyelv kölcsönösen feltételezik egymást, az egyik nincs meg a másik nélkül.

Az adatok alátámasztották, hogy az adatközlők között vannak, akik erősebben kötődnek a siket közösséghez, náluk erősebb a siketes identitás is, és vannak, akik kevésbé vagy egyáltalán nem, ők tisztán halló identitásúak. Harmadikként létezik a kiegyenlített identitás, ebben az esetben az a tapasztalat, hogy az adatközlők mindkét közösséghez közel azonos szinten kötődnek. Az eredmények alapján a hipotézisem nem igazolódott, hiszen a kiegyenlített identitás csupán az adatközlők 40%-ára igaz.

Fontos megjegyezni, hogy a téma pontosabb kidolgozása további vizsgálatokat, kutatásokat igényel oly módon, hogy érdemes lenne a kutatásba a halló gyermekek siket szüleit is bevonni. Emellett érdemes lenne ezt a vizsgálatot néhány év múlva megismételni, hogy a jelenlegi állapothoz képest milyen változásokat eredményez mind a siketek, mind a siket szülők halló gyermekeinek életében, s ezzel egyidejűleg az identitásában.

Irodalom

- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2004: Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga (szerk.): „...*még onnét is eljutni túlra...*” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 313–332.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga – Szabó Mária Helga 2006: A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In Kiefer Ferenc főszerk.: *A magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 852–906.
- Baumeister, Roy F. 1997: The self and society: Changes, problems, and opportunities. In Ashmore, Richard D. – Jussim, Lee J. (eds.): *Self and identity* New York: Oxford University Press, 191–217.
- Bokor Julianna 2012: Siket szülők halló gyermekeinek nyelvhasználati jellegzetességei a nyelvelsajátítás tükrében. In Hattyár Helga – Hugyecz Enikő – Krepsz Valéria – Vladár Zsuzsa (szerk.): *A sokszínű alkalmazott nyelvészet. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet területeiről*. Budapest: Tinta Kiadó, 96–104.
- Bull, Thomas. H. – Beldon, Elizabeth – Pickell, Bert 2006: Deaf parents with hearing children: A CODA Symposium. In H. Goodstein ed. *The Deaf Way II Reader: Perspectives from*

- the Second International Conference on Deaf Culture*. Washington, DC: Gallaudet University Press, 152–159.
- Connor, Mike J. 2004: The hearing child of deaf parents. [http://www.codaaustralia.com/wp-content/uploads/2012/02/deaf-parents-oct-04.pdf – 2010. augusztus 25.]
- Csepeli György 1997: *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Filer, Rex D. – Filer, Peggy A. 2000: Practical considerations for counselors working with hearing children of deaf parents. *Journal of Counseling and Development*. 78/1: 38–43.
- Grosjean, François. 1982: *Life with two languages. An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Grosjean, François. 1992: The bilingual & the bicultural person in the hearing & in the deaf world. *Sign Language Studies* 77: 307–320.
- Hattyár Helga 2004: A siket közösségek és a nyelvcsere. In P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvesztés, nyelvjárvésztés, nyelvcsere*. Budapest: Tinta Kiadó, 77–85.
- Henger Krisztina – Kovács Zsuzsanna 2005: *A jelnyelvi tolmácsolás alapismeretei*. Budapest: Magyar Jelnyelvi Programiroda.
- Holland, Dorothy – Lachicotte, William S. – Skinner, Debra – Cain, Carole 1998: *Identity and agency in cultural worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Maxwell, Deborah L. – Leigh, Irene W. – Marcus, Alan L. 2000: *Social Identity in Deaf Culture: A Comparison of Ideologies*. Washington: Gallaudet University. [http://codaukireland.co.uk/wp-content/uploads/2010/07/Maxwell-McCaw-D.-Social-Identity-In-Deaf-Culture.pdf – 2010. augusztus 25.]
- Vasák Iván 2005: *A világ siket szemmel*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.

Dokumentum

2009. évi CXXV. a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról szóló törvény

BORBÉLY ANNA

Nyelvcsere és nemzetiségi identitás: elméleti kérdések és kutatási módszerek

A kutatás elméleti háttere és módszertani kerete

A tanulmány a nemzetiségi identitás, pontosabban a nemzetiségi közösséghez való tartozás vizsgálati helyzetéhez köthető meghatározásának egyéni és generációs variabilitására, változására és mindezek értelmezésének összetettségére összpontosít. A bemutatott eredmények részét képezik a román–magyar nyelvcsere két évtizede (1990–2000–2010) zajló kutatásának, amelynek legfontosabb célja a nyelvcsere modellezése.¹ A kutatás elméleti keretét képező nyelvi (kétnyelvűségi) variabilitás és fokozatos (egyéni, generációs) változás összetettségéhez igazítva lett kiválasztva a kvantitatív-kvalitatív-longitudinális szociolingvisztikai elméleti és módszertani kutatási keret. A kvantitatív elemzések a közösség egészére vonatkozóan mutatják a nyelvek használatában az új tendenciákat, például a generációk, a nemek és az iskolázottság össze-

¹A „Variabilitás és változás: a nyelvcsere vizsgálata látszólagos és valóságos időben” című OTKA K 81574 (2010–2013) pályázat támogatásával a nyelvi variabilitást és változást egy közösségben, ugyanazzal az adatgyűjtési technikával, három eltérő időben, vagyis longitudinális módszerrel a bilíngvizmusra (a továbbiakban LongBiLing kutatás és adatbázis) vonatkozó adatok összehasonlításával végzem.

függésében. A kvantitatív adatokkal ellentétben, a kvalitatív adatok a közösség egészére nem minden esetben vonatkoznak, inkább egy-egy generációról, de leginkább egy-egy egyénről nyújtanak összetettebb nyelvi, nyelvhasználati ismereteket.

A nyelv és az identitás összefüggésére fókuszáló kutatói érdeklődésemet egy elméleti és egy módszertani probléma keltette fel. Miből fakad az, hogy a kvantitatív szociolingvisztikai kutatások mintáiban kialakított csoportokon belül az egyének olykor gyökeresen eltérő nyelvi viselkedést produkálnak? Például a mintákban az életkor, a nem és az iskolázottság (LongBiLing), illetve a foglalkozás (BUSZI) szerint kialakított társadalmi csoportokon belül létezik-e a nyelvi viselkedések homogenitása, illetve a csoporthatárok élessége biztosítja-e a csoportok között a nyelvi viselkedés heterogenitását? Két kutatási példát idézek itt fel. A Szegeden, 1996. augusztus 22–24. között zajló 9. Élőnyelvi Konferencián tartott előadásomban azt elemeztem, hogy a román nyelvű szociolingvisztikai interjúkban két adatközlő, akiket a mintavételkor ugyanabba a csoportba soroltam, eltérő nyelvhasználattal jellemezhető. Az egyik adatközlő, nevezzük Flórának (1921/8 osztály/nő) a vele készült szociolingvisztikai interjúban 224 esetben a nyelvjárási változat elemei (például hangtani, lexikai változók) helyett a sztenderd változat elemeit használta, ezzel szemben csoporttársa, nevezzük Máriának (1928/8 osztály/nő) kizárólag a kétegyházi román nyelvjárást használta. A kutatás szempontjából nem érdektelen az sem, hogy a két adatközlő szoros barátságot ápolt egymással, és ennek köszönhetően egyikőjük – magnója technikai állapotát tesztelve – felvette kettejük beszélgetését. Ebben a beszélgetésben Flóra és Mária a kétegyházi román nyelvjárást használta, és Flóra egy esetben, Mária viszont, ugyanúgy, mint az interjúban, egyszer sem váltott a nyelv-

járásról a sztenderdre. A másik példa a BUSZI-2 50 adatközlőt magában foglaló mintához kötődik, amely öt foglalkozási csoportra tagolódik (vö. Kontra 1987). A széles körű nyelvi adatok közül a formális / kiesésre² vonatkozó elemzés eredményei azt mutatták, hogy az egész mintában csupán két tanárnál kódoltak kevesebb formális / kiesést (2,69% és 3,30%), mint annál a gyári munkásnál, akinél a formális / kiesés százalékos aránya csupán 3,95% volt (lásd Borbély–Vargha 2010: 460–461). A kétegyházi Flóra és a BUSZI mintabeli gyári munkás interjúhelyzetben más-képp beszélt, mint mintabeli csoporttársaik. Vagyis nyelvi produkciójukat tekintve mindkettőjüket a magasabb iskolai végzettségűek csoportjába sorolnánk. Az ilyen vizsgálati eredmények hívták fel a figyelmet arra, hogy az átlagtól eltérő adatközlők egyéni életútja, személyiségjellemzői, identitásának szerveződése és változása további lehetőséget nyújt egy-egy nyelvi jelenség akár közösségi szinthez kapcsolódó értelmezéséhez.

Kutatásomban a nyelv és identitás összefüggését a leg-tágabban értelmezem, ahogyan Joseph is fogalmaz: egy személy mit mond vagy ír, a forma és a tartalom szempontjából éppúgy tekintve, az egyén identitásának meghatározásakor központi szerepet foglal el (Joseph 2004: 225). A szociolingvisztikában a nyelv és identitás összefüggésében fontos hangsúlyt kap az egyéni, a társadalmi és a nemzeti aspektus, hiszen a társadalmi csoporttagság intenzitása minden egyénnél változatos, és a kontextus, illetve az idő hatására változik (vö. Coulmas 2005: 171–

² „[A]z adatközlő rögzített beszédében a magyar helyesírás szabályai szerint leírt szöveg / betűinek bizonyos százaléka esetében produkál a szabályos írásos formához képest / kiesést. Ez a formális / kiesés hangtanilag rövidülés, ha a személy a hosszú / hangot röviden ejti (például *kell* helyett *kel*-t mond)” (vö. Borbély–Vargha 2010: 458).

183). Mendoza-Denton (2002) a nyelv és identitás kutatók elméleti és módszertani kereteit összefoglalva három fő csoportot jelöl meg. Az elsőbe tartoznak a társadalom és a nyelvi szerkezetek közötti szisztematikus kapcsolatok, a szociológiai kategóriákra épülő identitáskutatók (például életkor, nem, foglalkozás, etnicitás). Az idetartozó kutatások között Mendoza-Denton a magyarországi BUSZI (Kontra-Váradi 1997) kutatást is megemlíti. A második csoportba azok a kutatások tartoznak, amelyekben kimutatták, hogy a beszélő identitása együtt jár azzal, hogy egy bizonyos gyakorlatot folytató közösséghez tartozik: gyakorlati kategóriákra épülő identitáskutatók. Itt magyar vonatkozású példaként említem meg Reményi (2000), Eitler (2008) és Langman (2009) ez irányú tanulmányait. Végül a harmadik típusba sorolandók azok a vizsgálatok, amelyek arra teszik a hangsúlyt, hogy a beszélő identitása nem végérvényesen adott jelenség, hanem nyitott az átalakulásra, ami a kontextustól függően alakul, és az interakciókban valósul meg: ezek a gyakorlati kategóriákra épülő és az identitás variabilitását vizsgáló kutatások, ahol sarkalatos pontok a szolidaritás és a távolságtartás, valamint az ideiglenes autonómia megadása és a hatalom gyakorlása. Magyarországi példaként emelem itt ki Hámori (2006) és Szabó (2011) vizsgálatait. Mendoza-Denton ezt a három átfogó típust azon kontinuum mentén helyezi el, amelyen az egyik pólust a kvantitatív elemzéseken alapuló kutatók kategóriái képezik, a másik pólust pedig a kvalitatív részt vevő megfigyelést végző kutatók kategóriái képviselik. Kétségtelen, hogy a szerző által megjelölt három típus közötti határokat nem lehet élesen kijelölni. A nyelv és identitás összefüggéseinek összetettségére az identitás egyeztetése (ang. negotiation of identity) paradigma nyújt további lehetőséget. Itt példának Pavlenko és

Blacklegde (2004) szerkesztett kötetét említem, amelyben a tanulmányok a többnyelvű helyzeteket vizsgálják. A kötet bevezetőjében leírtak szerint a modell a folyamatban lévő társadalmi, gazdasági és politikai változások identitáskonstrukciókra gyakorolt hatását lényegesnek tartja, valamint azt is, hogy a változások módosítják azokat az opciókat, amelyek az egyének rendelkezésére állnak az adott történelmi pillanatban. Az identitáskonstrukciókat befolyásolják továbbá azok az ideológiák, amelyek eredményeképpen az egyik identitást jobban törvényesítik és értékelik, mint a másikat (2004: 1–2).

Vizsgálati adatok és kérdések

A következőkben feldolgozott adatok három időpontban végzett terepmunka (1990 = T1, 2000 = T2, 2010 = T3) román nyelvű szociolingvisztikai interjúiból (vö. Labov 1988) és azon belül a nyelvhasználati interjú identitás moduljából lettek kigyűjtve. Lényeges módszertani szempont, hogy ez a modul a nyelvhasználati interjú utolsó blokkjában szerepelt, melyben kötelezően egy zárt, valamint egy nyílt kérdés volt feltéve (Te románnak tartod magad?³/Ön románnak tartja magát? Miért?). Mindhárom terepmunkát magam végeztem, és a tanulmányban elemzett adatközlőket gyermekkoruk óta ismerem. Mivel kutatásom témája a kétegyházi román–magyar nyelvcsere folyamata, T1 idején a mintába olyan adatközlőket választottam, akik – véleményem szerint – románok (román szülők gyermekei, a román templomban lettek

³ A kérdés azért lett ilyen direkt módon feltéve, hogy a mintában szereplő összes adatközlő számára egyaránt világos és egyértelmű legyen, hogy mit szeretnék megtudni.

megkeresztelve, románul beszélnek stb.). Ezzel együtt, a nyelvcsere helyzetéből fakadóan, a vizsgálat tárgyává tettem azt, hogy maguk az adatközlők – véleményemtől függetlenül – miként határozzák meg identitásukat. Az adatközlők közül az elemzéshez öt férfi adatait választottam ki, akik 12 osztályt végeztek, és T1 idején, a három életkori övezetből a fiatalokhoz tartoztak (19–36 évesek). Azért esett rájuk a választásom, mert közülük kerültek ki azok az adatközlők, akiktől – ugyanúgy, mint a fent említett kutatásokban (Flóra és a gyári munkás esetében) – az elvárt eredményekhez képest atipikus válaszokat kaptam. Atipikus válasznak tekintendők azok a válaszok, amelyek a longitudinális nyelvcsere trenddel ellentétesek. A longitudinális nyelvcsere trenden azt értem, hogy a T1-es, a T2-es és a T3-as válaszok a nyelvcsere folyamattal összhangban vannak: a román nyelvhasználat csökkenése együtt jár a kollektív/közösségi identitás leépítésével/gyengülésével.

A kétegyházi román–magyar nyelvcsere folyamatában a közösség tagjainak román nemzetiségi kötődését (a továbbiakban identitás) longitudinális módszerrel elemző kutatásában a legfontosabb kérdés, hogy a megkérdezettek hogyan építik fel identitásukat, milyen elemeket, egységeket, jegyeket és technikákat használnak fel. Továbbá mindezek hogyan értelmezhetők a történelmi, társadalmi, politikai, közösségi kontextust felölelő háttérrel együtt, hiszen a válaszok kapcsolódnak az 1990–2010 közötti (és az ezt megelőző) történelmi időhöz, amely a rendszerváltozástól a globalizációig terjed; a román–magyar nyelvcsere két évtizedéhez, amely közelít a folyamat befejező szakaszához; az egyéni életben eltelt húsz évhez – a fiatal adatközlők középkorúvá váltak; valamint a három interjúhelyzet „pillanatnyi” és megismételhetetlen jelenéhez. Ezekhez kötődően a következő kérdéseket fogalmazom

meg. Összefügg-e az interjúhelyzetben megfogalmazott identitás a szociolingvisztikai kontextussal, a román–magyar nyelvcsere longitudinális trendjével? Az identitás meghatározása, konstruálása mennyire függ az adatközlők húszéves életszakaszának változásától? Tetten érhető-e az interjúhelyzet hatása?

Eredmények

Az adatközlőknek 20 év alatt háromszor kellett válaszolniuk arra, hogy románok-e, és el kellett mondaniuk, hogy miből építik fel, milyen elemei, egységei vannak identitásuk konstrukciójának. 1990-ben a fiatal generációt képviselő öt adatközlő közül a zárt kérdésre hárman nemmel és ketten igennel válaszoltak. A T1 válaszok a nyelvcsere körülményére utalnak, és arra, hogy ez a generáció átmenetet képez a között a generáció között (középkorúak), akik mindennapjaik során beszélnek a román nyelvet, és azok között (gyermekek), akik nem beszélnek.

A 25. kódszámú adatközlő T1, T2 és T3 idején is nemmel válaszolt a zárt kérdésre, tehát nem tartja magát románnak. Személye generációja azon rétegét képviseli, akik magyar identitásúak, esetükben a nyelvcsere lezárult. A nyílt kérdésre adott válaszai ezzel szemben még nem a lezárult nyelvcsere állapotát tükrözik, hanem ettől kicsit „lemaradva”, a nyelvcsere longitudinális trendjével összhangban lévő változást illusztrálják. T1 idején identitásának két konstrukciós elemét sorolta fel: Magyarországon él, és román a nyelve. Etnikai identitásának két legfontosabb összetevője ekkor, fiatalon a terület (ország) és a nyelv. A nyelvre történő utalás a gyermekkor hatásként értelmezhető, kapcsolható a családban és az iskolában használt román nyelvhez, továbbá lehet egy utalás az

interjú helyzetére is, amely ekkor még a román. T2 idején identitásának építő elemei a magyar állampolgárság, amivel összefüggésben az állandóságot jelöli meg, hiszen „mindig” magyarnak érezte magát. Míg T1 idején a nyílt kérdésre románul válaszolt, addig T2 idején a zárt kérdésre románul válaszolt, de a nyílt kérdésnél kódot (magyarra) váltott. T3 idején az interjú hangrögzítését nem engedélyezte, és román kérdéseimre magyarul válaszolt. Válasza rövid, és már sem a területi identitás, sem a nyelv, sem az okiratban szereplő állampolgárság nem jelenik meg, pusztán emocionális színezettel kijelenti, hogy magyar a „szíve”. Az adatközlő középkorúvá válásával tehát a külső, objektív jegyeket (T1: ország, nyelv) fokozatosan felváltja a belső, szubjektív jegyekkel (T2: állampolgárság, érzés; T3: szív). Érvelése tartalmában és megfogalmazásában vitathatatlan, tömör, és a lezárult nyelvcsere állapotát tükrözi.

25. adatközlő⁴

T1: Magyar vagyok (...) Magyarországon élek, csak román a nyelvem.

T2: Magyar □ vagyok. (...) *A személyi igazolványomban benne van, hogy magyar állampolgár vagyok. (...) Magyarnak érzem magam. Mindig is magyarnak éreztem magam.*

T3: Nem [= nem vagyok román]. (...) *magyar szívem van.*

⁴A román interjúrészleteket magyarra fordítva közlöm. A normál betűs részek román nyelven, a dőlt betűs részek magyar nyelven hangzókat el (lásd kódváltás). A kerek zárójelben a három pont a kihagyott részekre utal. A szögletes zárójelben a szöveg megértéséhez szükséges kiegészítések vannak, illetve a terepmunkás (= tm) kérdése szerepel. A szünetet az üres négyzet jelöli (□), a hangos hezitációt pedig a betűk ismétlései (mmm, ééés) jelzik.

A következő két (20. és 43. kódszámú) adatközlő T1 idején úgyszintén magyarnak mondta magát, viszont húsz évvel később mindketten románnak minősítették magukat. Ez a húszéves változás a nyelvcsere longitudinális trendjével ellentétes. A 20. adatközlő T1 idején válaszában a nyelvcsere folyamatát illusztrálja azzal, hogy kijelenti, nem érzi „már” magát románnak, majd finomít, elmagyarosodott románnak nevezve magát. Azért pontosított, mert szerinte így „szebben hangzik”. Mindenképpen az interjúhelyzethez igazította érvelését, hiszen tudatában volt annak, hogy a kérdező ismeri gyökereit. Fontosnak tartotta hozzátenni itt még azt is, hogy „nem tagadja” román nyelvét. Kifejezése olyan dilemmát takar, amely a nyelvcsere körülményeihez kapcsolható, illetve ahhoz a történelmi időhöz, amelyben a szereplők olykor abba a helyzetbe kerültek, kényszerültek, hogy megtagadják, letagadják román identitásukat és román anyanyelvüket.⁵ Egy évtizeddel később érvelését közvetlenül az interjúhelyzethez igazítja, hiszen megállapítja, hogy „attól függ, ki kérdezi”, közvetett módon továbbra is a történelmi idő és a nyelvcsere a lényeges tényezők a válasz kialakításában. Logikája nem aszerint működik, hogy románnak, a román közösséghez tartozóknak mondja magát (a románnak: román), hanem éppen ennek a fordítottja jellemzi (a magyarnak: román vagyok). Végül az interjúhelyzetet, az interakció minőségét alkalmasnak tartja arra, hogy relatíve őszinte választ adjon: nem büszke arra, hogy román, ami a Magyarországon bizonyos rendszerességgel megje-

⁵A három terepmunka interjúiban, ebben a kontextusban, az adatközlők többnyire a két világháború közötti időszakot, az 1950-es éveket, illetve a Ceaușescu-diktatúra időszakát említik. Ezen interjúrészletek feldolgozására ebben a tanulmányban nem térek ki.

lenő románellenességet tükrözi (vö. a romániai diktátor és a magyarok kisebbségi jogai mint gyakori média témák). Középkorúan (T3 idején) válasza rövid és tömör, és nem hozható kapcsolatba bizonyos külső körülményekkel (például a kérdést feltevő személy etnikai identitásával, a románok magyarországi megítélésével). Az identitás építőményét meghatározó egységek: a szülők, az ősök és a közösség, a magyarországi románok. Vagyis az identitás adott, öröklött és egy meghatározott közösséghez kötődik.

20. adatközlő

T1: nem érzem már magam románnak, nem románul gondolkodom (...) nem tagadom meg a nyelvemet... [a szüleim] elmagyarosodtak (...) egy elmagyarosodott öő románként tartom magam, ez így [nevet] szebben hangzik.

T2: Ajajajaj, nagyon nehéz kérdést tettél fel! (...) Nem mindig. Ha magyar kérdez, azt mondom, román vagyok. De, ha román kérdez, nem biztos, hogy azt mondom, hogy román. (...) *Nem vagyok büszke rá, hogy román vagyok.*

T3: Azért mert a szüleim, a nagyszüleim magyarországi románok.

A 43. adatközlő T1 és T2 idején is nehezen bontja ki érveit, hezitál a két opció között, amely vélhetően azért van így, mert kettős identitását, kötődését nem tudja megfogalmazni, illetve nincs tisztában azzal, hogy létezhet-e kettős kötődés. T1 idején a zárt kérdésre nemmel válaszolva: „úgy érzek, mint egy magyar”, fontosnak tartja hozzátenni, de érzi, hogy román. Hogyan lehet egy ilyen választ értelmezni: nem vagyok román, de érzem, hogy román vagyok? 2000-ben válaszában ugyancsak megmarad a hezitáló stílusa, viszont a sorrend változik, a románság kerül első helyre és a magyarság a másodikra. Míg T1 idején az érzelmi meghatározottság dominál, addig T2 idején az

állampolgársággal járó kötelességek (szavazás). A románságot meghatározó jegyek ennél mélyebbek: születés, gondolkodás. A román gondolatokat románul nem tudja megfogalmazni: a gondolkodás román, a beszéd magyar. A válaszokban a történelmi idő, a nyelvcsere és az interjúhelyzet hatásai csapódnak le. Középkorúként immár a stílus nem hezitáló, megmarad a románul való gondolkodásnál és a megdönthetetlen érvnél, hogy románnak született.

43. adatközlő

T1: úgy érzek, mint egy magyar (...) de belülről mégiscsak azt érzem, hogy román és nem magyar vagyok.

T2: Román vagyok, úgy gondolom, de a választások alkalmával magyarnak kell lennem, mivel Magyarországon élek. (...) Románnak születtem. Így románul gondolkodom, csak nem tudom kimondani, *nem tom kifejezni*.

T3: Igen, [= román vagyok], mert nem vagyok más (...) mert románnak születtem, úgy gondolom, román vagyok.

A 81. és a 82. adatközlő mindhárom terepmunka során a zárt kérdésre igennel válaszolt (románnak mondták magukat). 1990-ben a nyílt kérdésre adott válaszok egybehangzó konstrukciós elemek és a társadalmi érvényesülés lehetőségére utalnak: románnak lenni semmi előnyt nem jelent (81. adatközlő), illetve: se nem jó, se nem rossz (82. adatközlő). A román identitás a társadalmi érvényesülés mérlegének nyelvét egyik irányba sem billenti ki. Bár a 81. adatközlő az előny keresését hangsúlyozza, végül a hátrányos helyzetet ő sem emeli ki, megmarad a semleges állapotnál. T2 idején az építő elemek részben eltérnek. A 81. adatközlőnél a román nyelv generációs átadásának kérdése jelenik meg a román identitás legfontosabb jegyeként: „megtanítottam a gyermekeimet románul be-

szélni”. A 82. adatközlő válaszában a közösség, valamint a Romániától való bizonyos fokú távolságtartás kifejezése jelenik meg. A középkorú adatközlők válaszai új irányt vesznek (T3). Mindkettőjük szerint az identitást a születés határozza meg. A 82. adatközlő továbbmegy, további fejtegetése metaforává tömörül: a román identitást az otthonnal teszi egyenlővé, így a születéskor nyert román identitást fenntartás nélkül elfogadja.

81. adatközlő

T1: Nem származik abból semmi előny, hogyha valaki román. (...) Azt sem mondom, hogy jó, azt sem, hogy rossz.
T2: Ahogy már mondtam mmm megtanítottam a gyermekeimet románul beszélni, olvasni, hogy értsék a nyelvet, éés ... Mert ők nem jártak román iskolába. [tm: Miért vagyunk mi románok?] Mert annak születünk [nevet] román családba.
T3: Úgy gondolom, azért mert annak születtem, a születésem miatt.

82. adatközlő

T1: Azt sem mondom hogy jó, azt sem, hogy rossz. Magyarországon születtem, románként születtem (...)
T2: Mmm! (...) Mmm, igen □ egy magyarországi román. (...) Nem tartom magam olyan románként □ (...) m aki csak Románia felé tekint. Én én itt születtem.
T3: Tudod, hogy miért vagyok román? Mert így születtem. (...) Tudod, hogy van ez? Ő mint amikor az ember elmegy valahova. □ És hazaérkezel és ő hazaérkezel. (...) és hazaérkezel, otthon vagy.

Összességében az adatközlők három terepmunkában gyűjtött válaszaiban számos (nemzetiségi) identitást építő elemet találunk. Az elemek többsége egy-egy válaszban egyszer jelenik meg. Ezeket rendszerezve hat típus körvonalazódik.

Nyelv: anyanyelv, nyelvhasználat, nem tudja magát kifejezni, generációs nyelvátadás;
Egyén: érzelem: büszkeség, érzés, szív; szemléletmód: gondolkozás; metafora: románként lenni, otthon lenni, hazaérkezni;
Közösség, ősök: magyarországi román, elmagyarosodott román, kettős kötődés; ősök által meghatározott: szülők, ősök, születéssel megszabott;
Területiség, állam: Magyarország, Románia; állampolgárság, hivatalos okirat, szavazás;
Társadalom, történelem: társadalmi érvényesülés; nem tagadja meg nyelvét;
Interjúhelyzet: ha magyar/román kérdez, szebben hangzik.

Diszkusszió

Az adatközlők válaszai az egyéni és a generációs (valóságos időbeli) változásokat egyaránt példázzák. A román–magyar nyelvcsere átélő kétegyházi román közösségben 1990-ben a fiatalokkal is tudtam román nyelvű vizsgálatot végezni. Az őket követő generáció mindennapos kommunikációjában a román nyelvet már nem beszéli. Ennél fogva a T1 idején fiatal adatközlők generációja összeköti a közösségben a román–magyar kétnyelvűeket és a magyar egynyelvűeket (ezen belül a románul értő, de nem beszélő magyar egynyelvűeket, valamint a románul sem értő magyar egynyelvűeket) (vö. Borbély 2001). Ezzel magyarázható az, hogy az 5 adatközlő identitásának variabilitása és húszéves változása, a zárt kérdés válaszai szerint, három típust képvisel: A) románként mondja magát; B) ambivalens, hol románként mondja magát, hol nem; C) nem mondja magát románként. Ezek egy-

ben a közösségre jellemző identitásmintázatok prototípusai is. A 81. és 82. adatközlő mindhárom terepmunka során románként mondta magát (A). A 20. és 43. adatközlő átmenetet képez, hol nem románként mondta magát, hol románként mondta magát (B). A 25. adatközlő azt a réteget képviseli, amelyik nem románként mondta magát (román identitása vagy megváltozott, vagy már ki sem alakult benne) (C). Az egyéni változások az adatközlők életútjában jelentkező változások, a fiatalból középkorúvá válás időszakához kapcsolható életesemények szerint alakulnak (karrier-, családepítés: tanulmányok folytatása, kudarc a tanulmányok folytatásában; munkahelyi sikeresség, munkanélküliség; sikeres házastársi kapcsolat, válás; anyagi jólét, anyagi gondok).

Az eredmények adalékul szolgálnak az ún. *primordialista versus* *opcionalista/konstruktivista* identitáskategóriák létjogosultságához. A politológusok az identitáskutatókat két csoportba sorolják: *primordialisták* és *opcionalisták* (vö. Gleason) vagy *primordialisták* és *konstruktivisták* (vö. Hale 2004). „Röviden, a két megközelítés között az a különbség, hogy a *primordialisták* adottként tekintik az etnicitást, az egyén személyes identitása alapelemének, amely egyszerűen csak létezik és nem változtatható, míg az *opcionalisták* szerint az identitás nem a pszichére nyomott, kitörölhetetlen bélyeg, hanem az egyéni és csoportos lét dimenziója, amely tudatosan hangsúlyozható az adott helyzetben” (Gleason 1996: 469, idézi Stachel 2007: 13). Hale szerint (2004) ezek a kategóriák nem segítik értelmezni az etnicitás problémáját, sőt fontos kérdéseket elfednek. A longitudinális eredmények szerint az identitást nem az egyik vagy a másik kategória jellemzi kizárólagosan, hanem mindkettő: bizonyos életszakaszban inkább az egyik, másik életszakaszban inkább a másik érvényesül. A fiatalkorra jellemző válaszok

hezitáló stílusban vannak megfogalmazva, változatosak az építő elemek és a külső jegyekre teszik a hangsúlyt (vö. konstruktivisták). A középkorúvá vált adatközlők válaszaik határozottak és az identitást a születéstől fogva meghatározottnak értékelik (vö. *primordialisták*).

Az eredményeket tanulságos más közösségek identitásjegyeivel is összehasonlítani. A nyelvcsere folyamatában az előrehaladott fázist élők meg a magyarországi románokhoz hasonlóan a muravidéki magyarok is. Egy 2001 és 2002 között végzett kérdőíves kutatás szerint „a magyar nemzetiséget tudatosan vállaló muravidéki megkérdezettek (...) első helyen az anyanyelvet választották, utána a szülőket, a közösséget” (vö. Bartha 2007). „A kárpátaljai magyar közösség vonatkozásában a magyar nyelv megtartása és a nemzeti azonosságtudat fennmaradása között szoros kapcsolat van” (vö. Csernicskó 2009: 32). Ennélfogva a kárpátaljai magyarok közül a szórványban élőknel „ahol a családban már a mindennapok része nem a magyar nyelv, hanem az ukrán, (...) átértékelődnek a kritériumok, értékek, itt fontosabbá válnak az érzelmek, a »tudat«” (Hires-László 2009: 48).

Összegzés

A longitudinális adatok alátámasztják, hogy az adatközlők a három terepmunka idejéhez kapcsolódó folyamatban lévő társadalmi, politikai, gazdasági változások konstellációiból kiindulva egyéni módon építik, módosítják, igazítják és értékelik át saját identitásukat (vö. Pavlenko–Blackledge 2004: 1–2). Ezzel együtt a fiatalból középkorúvá válás hatása felülírni látszik a történelmi, társadalmi, szociolingvisztikai változások hatását – legalábbis interjúhelyzetben. Nyitott kérdés marad, hogy maga a román nyelvű longitu-

dinális vizsgálat (a megfogalmazott kérdések minősége és mennyisége, a terepmunkás személye) mennyire befolyásolta az eredményeket. Hiszen ebben az esetben is érvényesülhetett, hogy „minden helyi terepmunka, minden publikáció a maga során »beleszól« a helyi, térségi identitásépítési folyamatokba” (Biró 2002: 259). Az identitáskutatásból származó általánosítások értelmezésekor megmutatkozik, hogy egyik adatközlő sem képviseli éppen azt a típust, amelyik a román–magyar nyelvcsere longitudinális trendjét (román > magyar) mutatja. A román identitás fordítottan viszonyul a román nyelv funkcionális térvesztéséhez, ami talán ennek a funkcionális térvesztésnek a kompenzálását hivatott szolgálni.

Irodalom

- Bartha Csilla 2007: A magyar nyelv megőrzésének lehetőségei és korlátai a Muravidéken egy szociolingvisztikai vizsgálat tükrében. *Kisebbségkutatás* 2, 214–240.
- Biró A. Zoltán 2002: A regionális identitás szerveződésének új formái. *Kisebbségkutatás* 2, 253–259.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcsere*. Budapest: Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán.
- Borbély Anna – Vargha András 2010: *Az l variabilitása öt foglalkozási csoportban – Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban*. *Magyar Nyelv* 106, 479–495.
- Coulmas, Florian 2005: *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csernicskó István 2009: Nyelv, oktatás és azonosságtudat összefüggései Ukrajnában. In Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Ungvár: PoliPrint, 26–32.
- Eitler Tamás 2008: Alkalmazkodás mint identitásjelölés munkahelyi gyakorlatközösségek nyelvhasználatában. In Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 186–197.
- Gleason, Philip 1996 [1983]: Identifying Identity: A Semantic History. In Werner Sollors (ed.): *Theories of Ethnicity. A Classical Reader*. New York: University Press, 460–487.
- Hale, Henry E. 2004: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies* 37, 458–485.
- Hámori Ágnes 2006: Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson. *Magyar Nyelvőr* 130, 129–165.
- Hires-László Kornélia 2009: A nemzeti és lokális identitás tényezői a kárpátaljai magyarok körében. In Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Ungvár: PoliPrint, 47–53.
- Joseph, John E. 2004: *Language and identity: national, ethnic, religious*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kontra Miklós 1987: *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoport, Sokszorosított anyag.
- Kontra, Miklós – Váradi, Tamás 1997: *The Budapest Sociolinguistic Interview, Version 3*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 2. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, December, 1997.
- Labov, William 1988: A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* 4, 22–48.
- Langman, Juliet 2002: Language and identity in a Hungarian minority dance group. In Lanstyák István – Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a Kétnyelvűségről*. Pozsony: Kalligram, 57–70.
- Mendoza-Denton, Norma 2002: Language and Identity. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.): *The Handbook of Language Variation and Change*. Malden, MA and Oxford, UK: Blackwell Publishers, 475–499.
- Pavlenko, Aneta – Adrian Blackledge eds. 2004: *Negotiation of identities in multilingual contexts*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.

- Reményi Andrea Ágnes 2000: Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3, 41–59.
- Stachel, Peter 2007: Identitás – A kortárs társadalom- és kultúratanulmányok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio* 4, 3–33.
- Szabó Tamás Péter 2011: Identitásépítés a metanyelvben. In Szirmai Éva – Újvári Edit (szerk.): *Az identitás szemiotikája. Tanulmányok*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógiai Kar, 65–79.

Vančoné Kremmer Ildikó és Hegedűs Rita regisztrál
László Paulinánál és Wirt Patriciánál

CSERNICKSKÓ ISTVÁN

Az ukrán szociolingvisztika nyelvszemlélete a szurzsik megítélésének tükrében

1. A magyar nyelvészek ma már az (elsősorban) angol nyelvű szakirodalom révén tájékozottak (lehetnek) a csendes-óceáni térség nyelvi problémáiról, a nyugat-európai bevándorlók beilleszkedésének nyelvi vonatkozásairól, a délkelet-ázsiai nyelvi változásokról stb. Arra azonban nagyon kevés magyar nyelvésznek van lehetősége, hogy akár alapszinten tájékozódjon arról, milyen fő kutatási irányok jellemzik a Magyarországgal szomszédos államok nyelvészetét, milyen nyelvi problémák foglalkoztatják a szlovák, ukrán, román, szerb, horvát vagy szlovén kollégáikat. Ebben az írásban a mai ukrán nyelvészetre nyerhet némi betekintést az olvasó.

2. Bár a Szovjetunióban nagy hagyományai voltak az olyan kutatásoknak, melyeket általában a szociolingvisztika felségterületének szoktak tekinteni (például nyelvtervezés, kétnyelvűség-kutatás, lásd például Deserijev 1966, 1982, Hanazarov 1982, Iszajev 1982, Zsirmunszkij 1975, Lewis 1998, Rannut 1999 stb.), az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában ezeket a vizsgálatokat, publikációkat az ukrán nyelvészek nem tekintik előzménynek. Értékelésük szerint a szovjet szociolingvisztikai kutatások az oroszosító nyelvpolitika kiszolgálói voltak, ezért hagyomány-

ként nem ezeket, hanem az emigráció munkáit (például Rudnyckyj 1967, Shevelov 1986, 1987a, 1987b, Zsluktenko 1990) értékeli (Maszenko 2010: 15–39).

Az utóbbi néhány évben több olyan összefoglaló kötet is napvilágot látott Ukrajnában, melyek címében szerepel a *szociolingvisztika* szó, vagy témájuk alapján sorolhatók a társasnyelvészeti munkák közé. A monográfiákat elemezve megragadható az ukrán szociolingvisztika nyelvszemlélete. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy érzékeltessem az ukrán társasnyelvészet nyelvszemléletét, mégpedig egyetlen nyelvi jelenséghez, az úgynevezett szurzsikhoz való viszonyuláson keresztül.

3. Ukrajna nyelvi helyzetét meghatározó tényező az ország lakosságának nemzetiségi és anyanyelvi összetétele. Az országban sokkal nagyobb az ukrán nemzetiségűek aránya, mint azoké, akik az ukránt vallják anyanyelvüknek, illetve: jóval nagyobb az orosz anyanyelvként beszélők száma és aránya, mint az orosz nemzetiségűeké (1. táblázat).

1. táblázat. *Ukrajna lakossága anyanyelvi és nemzetiségi szerinti a 2001-es census adatai alapján*

<i>Nemzetiség és anyanyelv</i>	<i>Fő</i>	<i>%</i>
ukrán nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	31 970 728	66,27
orosz nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	328 152	0,68
ukrán anyanyelvű nemzeti kisebbségek	278 588	0,58
UKRÁN ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	32 577 468	67,53
orosz nemzetiségű orosz anyanyelvűek	7 993 832	16,57
ukrán nemzetiségű orosz anyanyelvűek	5 544 729	11,49
orosz anyanyelvű nemzeti kisebbségek	735 109	1,52
OROSZ ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	14 273 670	29,59

<i>Nemzetiség és anyanyelv</i>	<i>Fő</i>	<i>%</i>
kisebbségek, akiknek anyanyelve és nemzeti-sége megegyezik	1 129 397	2,34
kisebbségek, akik valamely más kisebbség nyelvét tekintik anyanyelvüknek	260 367	0,54
KISEBBSÉGI ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	1 389 764	2,88
UKRAJNA ÖSSZESEN	48 240 902	100

Az Ukrajna kiélezett nyelvi helyzetét elemzők előszeretettel különböztetnek meg eltérő nyelvi irányzatú csoportokat az ország lakosságán belül. Szakértők szerint (például Arel 1995, Rjabcsuk 2003: 58) két nagy nyelvi csoporttal számolhatunk: az ukrán és az orosz nyelvűek táborával. Ezzel szemben mások (például Arel–Khmelko 1996, Gritsenko ed. 2001a, 2001b, Khmelko 2004, Khmelko–Wilson 1998, Wilson 1998: 119) úgy vélik, Ukrajna lakossága három nagy nyelvi-etnikai csoportra (lingua-ethnic groups) oszlik: *a*) ukránul beszélő ukránok (az ország lakosságának 40–45%-a); *b*) oroszul beszélő ukránok (a lakosság 30–34%-a); *c*) oroszul beszélő oroszok (kb. 20%).

Alapvetően a fentiekhez hasonlóan vélekedik Shumlianskyi (2010) is, aki azonban négyfelé tagolja az ukrainai nyelvi csoportokat. Szerinte az alábbi csoportok különíthetők el: *a*) a maximalista ukrainofilek; *b*) a pragmatikus ukrainofilek; *c*) a felsőbbrendű ruszofilek; *d*) egyenlőségi ruszofilek.

Mindegyik elemző megállapítja, hogy a különböző nyelvi csoportok eltérő nyelvi orientációval és nyelvi, nyelvpolitikai célokkal, elképzelésekkel rendelkeznek.

Az ország nyelvi helyzetét azonban nemcsak az orosz nemzetiségűek és anyanyelvűek magas száma és aránya bonyolítja, hanem az is, hogy az orosz Ukrajna függetlené válásáig egyértelműen domináns nyelv volt a közélet valamennyi területén, s ezt a pozícióját az ország számos

régiójában (főként a déli és keleti területeken, de számos tekintetben a fővárosban, Kijevben is, lásd például Zaliziak–Maszenko 2001) voltaképpen máig őrzi, annak ellenére, hogy jogilag Ukrajna egyetlen államnyelve az ukrán. Az ország lakosságának jelentős része az orosz nyelvet használja a mindennapokban, közel 30%-ának pedig anyanyelve is az orosz (Besters-Dilger szerk. 2008, 2009, Majboroda és mtsai szerk. 2008, Maszenko 2010, Vorona–Sulha szerk. 2007). Az egyes közigazgatási egységeken belül is jelentősen eltér egymástól az ukránok és oroszok egymáshoz viszonyított aránya.

Maszenko (2010) elemzése alapján egyértelmű, hogy Ukrajna nyelvi helyzetének jellemző vonása a tömeges és aszimmetrikus ukrán–orosz kétnyelvűség. A szovjet időszakban szinte mindenki megtanult valamilyen szinten oroszul, az oroszoknak viszont nem volt szükségük más nyelvek elsajátítására. A fentiek alapján nem csodálkozhatunk azon, írja Strikha (2001), ha az országban az orosz nyelv és kultúra Ukrajna függetlenné válását követően is széles körben elterjedt. Taranenko (2003) és Nahorna (2005: 237) úgy vélik, a Szovjetuniótól örökölt ukrán nyelvi helyzet a (fishmani) diglossia fogalmával jellemezhető (lásd Fishman 1971), ahol az E(melkedett) funkciókban az orosz, a K(özönséges) szituációkban az ukrán nyelv volt használatos.

A történelmi tényezők (a cári Oroszország, majd a Szovjetunió oroszosító politikája) következtében az ukránok ukrán–orosz kétnyelvűsége nemcsak tömegessé vált, hanem – főként a keleti és déli régiókban, ahol az orosz lakosság magas arányban él – a két nép és nyelv érintkezésének eredményeként egy kontaktusváltozat alakult ki. Az ukrán–orosz kétnyelvűség, a szoros ukrán–orosz társadalmi és nyelvi kapcsolatok következményeként így jött létre az úgynevezett szurzsik nyelvváltozat. Az ukrán ér-

telmező szótárak szerint a *szurzsik* [суржик] szó első jelentése: rozs és a búza, vagy rozs és árpa, esetleg árpa és zab keverékét jelenti (Maszenko 2010: 68, 2011: 4–6). A jelenség nagyon hasonló a belarusz–orosz nyelvi keveredés következtében létrejött, *traszjanka* néven emlegetett változathoz (Maszenko 2010: 69, 2011: 6–7).

Az ukrán nyelvészek elemzése szerint a szurzsik alapját az ukrán nyelv grammatikai rendszere alkotja, ám számos orosz szó, kifejezés, nyelvtani szerkezet, gyakran oroszos kiejtés, hangsúly jellemzi (lásd Vahtyin és mtsai 2003, del Gaudio–Tarasenko 2008, 2009, Lenec 2000, Bilaniuk 1997, 2003, 2004, 2005, Maszenko 2010: 68–83, 2011). Sok ukrán állampolgár a szurzsikot sajátította el otthon alapnyelvként, és ezt használja a mindennapokban (Maszenko 2010: 80–81, 2011: 6). A változat presztízse alacsony, az ukrán nyelvművelők és magukat szociolingvistának tartó, egyetemi katedrával rendelkező vezető nyelvészek kedvelt célpontja. Használóival rendszerint alacsony iskolázottságot, műveletlenséget, bizonytalan identitást társítanak (Antoskina és mtsai 2007: 273, Bernsand 2001, 2006, Bilaniuk 1997, 2004, Bilaniuk–Melnik 2008, Lenec 2000, Maszenko 1999, 2002, 2011, Macjuk 2009: 140–141).

A szurzsik kevert jellegére utal Mikola Szoroka képzőművész ábrája is, amely az ukrán nemzeti himnusz első soráról (Ще не вмерла Україна – Még nem halt meg Ukrajna) kapta a címét. A kompozíció az állam nevének ukrán és orosz kiejtéséből/írásmódjából összeállított egyveleg: ukránul Україна [Ukrajina], oroszul Украина [Ukraina] a szó írásmódja, és az ukrán і [ji] és orosz и [i] betűk keveredése mintegy a szurzsikot mint az egymáshoz közeli két rokon nyelv, az ukrán és orosz között létrejött kevert nyelvet jelképezi, melyben az elemek nagy része „közös” (1. ábra).

1. ábra. Mikola Szoroka *Ще не вмерла Україна*
(*Még nem halt meg Ukrajna*) című munkája

A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2003-ban egy országos kutatás keretében feltárta, hogy Ukrajna különböző régióban más-más nyelv használata dominál a mindennapokban. Nyugat-Ukrajnában és az ország középső részén egyértelműen az ukrán a leggyakrabban használt nyelv. Északkeleten kissé az orosz felé billen a mérleg nyelve, és sokan használják a szurzsikot. Kelet- és Dél-Ukrajnában azonban az ukrán nyelv használati aránya nagyon alacsony, az orosz messze a leggyakrabban használt nyelv. A 2. táblázat ennek a szociológiai kutatásnak az adatai alapján vázolja fel az ukrán–orosz kétnyelvűség mértékét, az ukrán és az orosz nyelv funkcionális megterheltségét. Az adatok alapján egyértelmű, hogy Ukrajnában mind az orosz, mind az ukrán nyelv használati köre széles, a társadalom jelentős része mindkét nyelvet használja (lásd még Aza 2007, 2009, Alekszejev 2008, Medvegyev 2007, Sulha 2008, Visnyak 2007, 2008 stb.).¹

¹ A 2011-es helyzetre lásd a Становище української мови в Україні в 2011 році (аналітичний огляд) [Az ukrán nyelv helyzete Ukrajnában

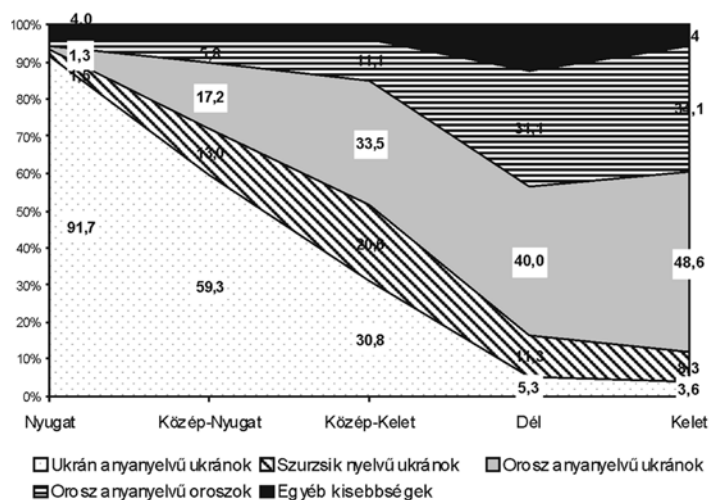
2. táblázat. *A családi nyelvhasználat, a gondolkodás nyelve, valamint a boltokban/közterületeken és a kollégákkal való érintkezés nyelve (%-ban)* Összeállítva Visnyak (2008) alapján.

	Nyelvhasználat a családban	A hétköznapi gondolkodás nyelve	Az utcai, bolti és közterületi nyelvhasználat	A kollégákkal való beszélgetés és a munkahelyi nyelvhasználat
Kizárólag ukránul	28,8	29,3	24,1	22,3
Főként ukránul, de ritkán oroszul is	8,7	8,6	11,7	12,1
Kevert nyelven, melyben mind ukrán, mind orosz szavak használatosak	19,7	15,7	17,8	17,1
Főként oroszul, de ritkán ukránul is	14,3	10,7	15,6	17,1
Kizárólag oroszul	28,0	35,0	30,7	30,2
Egyéb nyelven	0,5	0,7	0,1	0,5

Az ország nyelvi, nyelvhasználati szempontból tehát gyakorlatilag két nagy részre szakadt. Nyugaton egyértelműen az ukrán nyelvűek és az ukrán nyelv használata dominál, de ahogy kelet felé haladunk, egyre nagyobb az orosz ajkúak és az orosz használók aránya; a középső régiók lakosságának jelentős része a szurzsikot használja a legtöbb szituációban (2. ábra). A nyelvi megosztottsággal párhuzamosan politikai szempontból is gyakorlatilag

a 2011-es évben (analitikus áttekintés)] című jelentést: <http://slovoua.com/stan-ukrajinskoji-movy-v-2011-roci-analitychnyj-oglyad>.

kettészakadt az ország (Arel–Khmelko 1996, Csernickó 2006, Khmelko–Wilson 1998, Kulyk 2008, Khmelko 2004, Melnyik–Csernickó 2010).

2. ábra. *Ukrajna felnőtt lakosságának nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlása 2003-ban régióként %-ban (N = 22 462)²*
Khmelko (2004) alapján.

A surzshik elterjedtségének mértékére nem csupán a fent idézett kutatások adataiból következtethetünk. Egy nemzetközi kutatócsoport által 2015 fős reprezentatív mintán

² Nyugat: Voliny, Rivne, Lviv (Lemberg), Ivano-Frankivszk, Ternopil, Csernyivci megye és Kárpátalja. Közép-Nyugat: Hmelnyicki, Zsitomir, Vinnyica, Kirovohrad, Cserkasszi és Kijev megye, valamint Kijev városa. Közép-Kelet: Dnyipropetrovsk, Poltava, Szumi és Csernyihiv megye. Dél: Odessza, Mikolajiv, Herszon és Zaporizsja megye, valamint a Krími Autonóm Köztársaság Szevasztopol városával egyetemben. Kelet: Harkiv, Donyeck és Luhanszk megye.

végzett vizsgálat megkérdezettjeinek 9,7%-a válaszolta azt, hogy azon a településen, ahol él, a lakosság többsége alapvetően a surzshikot használja a mindennapokban, 3,1% pedig úgy véli, maga is ezen a nyelvváltozaton nyilatkozik meg a hétköznapiakban (Besters-Dilger szerk. 2008, 2009, del Gaudio–Taraszenko 2008, 2009). Radcsuk (2002a, 2002b) úgy látja, hogy ezt a köztes nyelvváltozatot több millió ukrán állampolgár használja.

Maszenko (1999, 2007, 2010: 69–70, 2011) pidzsinként értékeli a surzshikot. Úgy véli, hogy a surzshik a pidzsinekhez hasonlóan az egykori gyarmatosító nyelv (az orosz) szókészletén alapul az ukrán fonetika, morfológia és szintaxis egyszerűsített normáinak megőrzése mellett (Maszenko 1999: 29, 2010: 69–70, 2011: 7–11). Az, hogy a szovjet nyelvtudomány nem vett tudomást a surzshik létezéséről, Maszenko (2010: 71) szerint igazolja a gyarmatosító szándékot. Strikha is (1997) is pidzsinként értékeli a surzshikot. Goodman (1999: 30–31) azonban kódkeverésként jellemzi a jelenséget. Bilaniuk (2004) árnyaltabban közelít a kérdéshez. Felhívja a figyelmet arra, hogy ez a változat önmagában is rétegzett, s ennek megfelelően a surzshik nyelv/nyelvváltozat tipológiáját is kidolgozta. Történelmi, társadalmi és ideológiai tényezők alapján elkülönítette: *a)* az urbanizált földműves, *b)* a vidéki nyelvjárási, *c)* a szovjet-ukrán, *d)* a városi kétnyelvű és *e)* a függetlenség utáni surzshikot (Bilaniuk 2004). Az, hogy kevert nyelvnek (mixed language; lásd például Cseresnyési 2004: 202–206) tekintsék, nem jellemző az ukrán nyelvészetben.

Bár a surzshik (és változatai) alapos nyelvészeti leírása még várat magára, maga a léte jól példázza a szoros ukrán–orosz nyelvi kapcsolatok történetiségét, intenzitását és kiterjedését.

A surzshikkal mint az ukrán állampolgárok tömege által használt nyelvváltozattal számoló modell szerint Uk-

rajnában nem két nagy nyelvi csoporttal kell számolnunk, mint ahogyan az a 2001. évi census alapján látszik (ukrán és orosz nyelvűek), hanem hárommal. Elemzők szerint az államnyelvi státusú ukrán, a néhány elemző által a poszt-koloniális örökség nyelveként aposztrofált orosz (lásd például Maszenko 2004, 2010, Sevcuk–Tracs 2009) és a két nyelv szoros kontaktusa következményeként kialakult szurzsik szolgálja ki az ukrainai beszélőket (lásd például Berezenko 2002). Vannak azonban olyan vélemények is, melyek szerint az ukrán–orosz nyelvi hibridként jellemzett, az ukrán lakosság asszimilációja révén kialakult szurzsik az ukrán függetlenség körülményei között hamarosan eltűnik, hiszen az ukrán államnyelvi státusba kerülése gyökeresen megváltoztatta az ukrán–orosz nyelvi kapcsolatok intenzitását és jellegét. Ezt az álláspontot képviseli például Maszenko (2011: 122–126).

4. Ukrajna nyelvi helyzete meghatározza a szociolingvisztikai kutatások irányvonalát, és rányomja a bélyegét a kutatók nyelvszemléletére is. Az ukrán államnyelvi státusának törvénybe foglalása (az 1989-ben elfogadott nyelvtörvény révén) az egyik első lépés volt az ország deszovjetizálása és függetlensége felé – állapítja meg Bilaniuk (2005). Az ukrán szociolingvisták szerint Ukrajna de jure egynyelvűsége a szovjet oroszosításra adott adekvát válasz (Majboroda és mtsai 2008, Macjuk 2009, Maszenko 2004, 2010).

Az ukrán szociolingvisztikai szakirodalom egyik legkedveltebb témája az ukrán nyelv veszélyeztetettsége (Majboroda és mtsai 2008, Macjuk 2009, Maszenko 2010). Az ukrán szociolingvisták szerint nyelvük veszélyben van: a gyarmatosító orosz nyelv máig uralja a médiát, a populáris kultúrát, a mozivásznakat. A kétnyelvűség és a szurzsik az asszimilációt idéző, ezért stigmatizált fogalomként jelenik meg (Bilaniuk–Melnik 2008, Goodman 2009: 29). Az ukrán nyelv veszélyeztetettsége miatt a ha-

zai társasnyelvészetnek olyan nyelvpolitikai modellt kell kidolgoznia, vélik az ukrán kollégák, mely megerősíti az ukrán államnyelvi státusát, és szélesíti használati körét. Az ukrán szociolingvisztika egyik fontos feladata tehát, hogy a gyarmatosító és lingvicista szovjet nyelvpolitika következményeinek felszámolásában aktív szerepet töltsön be. A szovjet korszak társadalmi következményei mellett annak nyelvi következményeit is fel kell számolni (például szurzsik, kódkeverés, kódváltások, szókölcsozások magas száma). Ez a feladat a nyelvészekre vár.

Juliane Besters-Dilger (2011) elemzése szerint a független Ukrajna nemzeti elitje a közös nyelvre alapozva szeretne nemzetállamot építeni. A hasonló európai példák (mint például az egységes Olaszország létrejötte a 19. században) azonban arra figyelmeztetnek, hogy a nyelv akkor kerül kiemelt szerepbe a nemzetépítési folyamatban, amikor a nemzetté válás egyéb összetevői hiányoznak. Ukrajna esetében pedig nem lehet szó régóta egységes és jól körülhatárolható területről, együtt megélt történelmi múltból, közös kultúráról, vallásról vagy hosszú ideig fennállt államiságról. Mindez persze nem teszi eleve lehetetlenné a nemzetépítést, ám magyarázattal szolgál arra, miért éppen az ukrán nyelvet választották a nemzet kovászává. A helyzetet bonyolítja azonban, hogy a függetlenné vált Ukrajna területén, melynek keretein belül a nemzetépítés folyik, az ukrán mellett tradicionálisan más nyelvek is használatosak, melyek között az orosz – egyrészt történelmi hagyományai, másrészt beszélőinek magas száma, harmadrészt pedig a szomszédos Oroszország miatt – a legjelentősebb, a szurzsik pedig – mellyel számos elemző (például Rjabcsuk 2000, 2003, Maszenko 2007) úgynevezett kreol identitást társít – tovább bonyolítja a helyzetet.

Jelentős számú publikáció (ukrán, angol és orosz nyelvű könyvek, tanulmányok) elemzése révén megállapítható,

hogy az ukrán szociolingvisztika: vezető nyelvideológiai a nacionalizmus és a sztenderdizmus, illetve a purizmus és a homogenizmus; a kétnyelvűséget trójai falónak tartja, mely veszélyezteti az ukrán nyelvet és a társadalmi békét; nem nyelvtudományi, hanem érzelmi alapon közelíti vizsgálati tárgyát. Az ukrainai társasnyelvészet legfőbb áramlata elsősorban címkéjében tekinthető szociolingvisztikának, többé-kevésbé szociolingvisztikai az alkalmazott kutatási módszerek tekintetében, nyelvszemléletében azonban a legkevésbé sem.

Irodalom

- Alekszejev, Vlagyimir (Алексеев Владимир) 2008: Бегом от Европы? Кто и как противодействует в Украине реализации Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств. Харьков: „Факт”.
- Antoskina, L. és mtsai (Антошкина Л. – Красовська Г. – Сигеда П. – Сухомлинов О.) 2007: Соціолінгвістика: навчальний посібник. Донецьк: ТОВ „Юго-Восток Лтд”.
- Arel, Dominique 1995: Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages. *Nationalities Papers* Vol. 23. No. 3, 597–622.
- Arel, Dominique – Khmelko, Valerii 1996: The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. *The Harriman Review* Vol. 9/1–2, 81–91.
- Aza, Larisza (Аза Лариса) 2007: Двомовність в Україні: сучасний стан. In Vorona, V. – Sulha, N. (eds.): Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України. 392–380.
- Aza, Larisza 2009: Кétnyelvűség Ukrajnában. In Fedinec Csilla – Szereda Viktóra (szerk.): *Ukrajna színváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 346–352.
- Berezovenko, Antonina 2002: Between nation and state: Ukrainian identity in today's language reality. In R. Göbner – A. Kratochvil (eds.): *Ukrainische Kultur im europäischen Kontext*. Greifswald. 143–144.
- Bernsand, Niklas 2001: Surzhyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology. *Berliner Osteuropa Info* 17, 38–47.
- Bernsand, Niklas 2006: Othering Surzhyk in Implicit Metalinguistic Discourse. In B. Törnquist-Plewa ed.: *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus*. Malmö: Sekel Bokförlag. 77–115.
- Besters-Dilger, Juliane (Бестерс-Дільгер Юліане) (szerk.) 2008: Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Besters-Dilger, Juliane (ed.) 2009: *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Bilaniuk, Laada 1997. Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages. *Harvard Ukrainian Studies* XXI: 93–118.
- Bilaniuk, Laada 2003: Gender, language attitudes, and language status in Ukraine. *Language in Society* 32, 47–78.
- Bilaniuk, Laada 2004: A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism* Vol. 8, No. 4, 409–425.
- Bilaniuk, Laada 2005: *Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Bilaniuk, Laada – Melnyk, Svitlana 2008: A Tense and Shifting Balance: Bilingualism and Education in Ukraine. *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* Vol. 11, Nos. 3–4, 340–372.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Csernicskó István 2006: Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátjai magyarság. *Kisebbségkutatás* 4, 764–769.

- Deserijev, Junusz (Дешериев Юнус) 1966: Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Москва: Наука.
- Deserijev, Junusz (Дешериев Юнус) 1982: Язык в развитом социалистическом обществе. Языковые проблемы развития системы массовой коммуникации в СССР. Москва: Наука.
- Fishman, A. Joshua 1971: *Sociolinguistics: A Brief Introduction*. Rowley (Mass.): Newbury House.
- Gaudio del, Salvatore – Tarasenko, Bohdana (Гаудио дель Сальваторе – Тарасенко Богдана) 2008: Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. In Juliane Besters-Dilger (ed.): Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 316–331.
- Gaudio del, Salvatore – Tarasenko, Bohdana 2009: Surzhyk: Topical Questions and Analysis of a Concrete Case. In Julianne Besters-Dilger (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 327–358.
- Goodman, Bridget 2009: The Ecology of Language in Ukraine. *Working Papers in Educational Linguistics* 24/2, 19–39.
- Gritsenko, Olexandr (Гриценко, Олександр) (ed.) 2001a: Багатокультурність і освіта: перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти України. Київ, УЦКД.
- Gritsenko, Olexandr ed. 2001b: *Multiculturalism and Education: Perspectives for introduction of multicultural principles into the system of secondary education in Ukraine. Analytic review and recommendations*. Kiev: Ukrainian Center for Cultural Studies.
- Hanazarov, K. (Ханазаров К.) 1982: Решение национально-языковой проблемы в СССР. Москва: Издательство политической литературы.
- Iszajev, Magomet (Исаев Магомет) 1982: Социолінгвістические проблемы языков народов СССР: Вопросы языкового планирования и языкового строительства. Москва: Высшая школа.

- Khmelko, Valerii – Wilson, Andrew 1998: Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine. In T. Kuzio (ed.): *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*. London: Armonk. 64–76.
- Khmelko, Valerii (Хмелько Валерій) 2004: Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. Наукові записки НаУКМА 32. Соціологічні науки, 3–15.
- Kulyk, Volodymyr (Кулик Володимир) 2008: Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після помаранчевої революції. In Juliane Besters-Dilger ed.: Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. 11–54.
- Lenec, Kateryna (Ленець Катерина) 2000: Суржик. In V. Ruszanicikj – O. Taranenko (eds.): Українська мова. Енциклопедія. Київ: Видавництво Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 616.
- Lewis Glyn 1998: A nyelvi tervezés kivitelezése a Szovjetunióban. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas Kiadó. 209–223.
- Macjuk, Galina (Мацюк Галина) 2009: Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Majboroda, Oleksandr és mtsai (Майборода Олександр, Шульга Микола, Горбатенко Володимир, Ажнюк Борис, Нагорна Лариса, Шаповал Юрій, Котигоренко Віктор, Панчук Май, Перевезій Віталій) eds. 2008: Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 1999: Мова і політика. Київ: Соняшник.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2002: Суржик як соціолінгвістичний феномен. Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах 3, 11–13.

- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2004: Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2007: (У)мовна (У)країна. Київ: ТОВ Темпора.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2010: Нариси з соціолінгвістики. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2011: Суржик: між мовою і языком. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) (ed.) 2005: Українська мова у XX сторіччі: історія лінгводику. Документи і матеріали. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Medvegyev, Oleg (Медведев Олег) 2007: Мовний баланс України. http://uabooks.info/ua/book_market /analytics/?-pid=2386
- Melnyik, Svitlana – Csernicskó István 2010: Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації. Ужгород: ПоліПрінт.
- Nahorna, Larisza (Нагорна Лариса) 2005: Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд.
- Radcsuk, Vitalij (Радчук Віталій) 2002a: Мова в Україні: стан, функції, перспективи. Дивослово 2, 2–5.
- Radcsuk, Vitalij (Радчук Віталій) 2002b: Мова в Україні: стан, функції, перспективи. Мовознавство 2–3, 39–45.
- Rannut, Mart 1999: Messze túl a nyelvpolitikán: a Szovjetunió Észtország ellenében. In Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest: Corvina. 224–250.
- Rjabcsuk, Mikola (Рябчук Микола) 2000: Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика.
- Rjabcsuk, Mikola (Рябчук Микола) 2003: Дві України: Реальні межі, віртуальні війни. Київ Критика.

- Rudnyckij, Jaroslav 1967: *Language rights and Linguicide*. Munich: Ukrainian Technological University.
- Sevcsuk, G. – Tracs, N. (Шевчук Г. – Трач Н.) 2009: Мовна політика після помаранчевої революції. *Maгістеріум* 37, 97–104.
- Shevelov, George Y. 1986: The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941). *Harvard Ukrainian Studies* X, 70–170.
- Shevelov, George Y. 1987a: The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941). *Harvard Ukrainian Studies* XI, 118–224.
- Shevelov, Jurij (Шевельов Юрій) 1987b: Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Київ: Сучасність.
- Shumlianskyi, Stanislav 2010: Conflicting abstractions: language groups in language politics in Ukraine. *International Journal of the Sociology of Language* 201, 135–161.
- Strikha, M. (Стріха М.) 1997: Суржик. Березіль 3–4, 135–142.
- Strikha, M. 2001: Language and language policy in Ukraine. *Journal of Ukrainian Studies*, Vol. 26/1–2, 239–248.
- Sulha, Oleksandr (Шульга Олександр) 2008: Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах. In O. Majboroda és mtsai eds.: Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 49–85.
- Taranenko, Oleksandr (Тараненко Олександр) 2003: Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). Мовознавство 2–3, 30–55.
- Vahtyin, N. és mtsai (Вахтин Н. – Жиронкина О. – Лисковец И. – Романова Е.) 2003: Отчет по результатам исследовательского проекта „Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве”. <http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm>
- Visnyak, Oleksandr (Вишняк Олександр) 2007: Динаміка мовної ситуації в Україні. V. Vorona – N. Sulha (eds.):

- Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України. 381–391.
- Visnyak, Oleksandr (Вишняк Олександр) 2008: Динаміка мовної ситуації в Україні. In Majboroda, O. és mtsai (eds.): Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 75–85..
- Vorona, Valerii – Shulha, Mykola (Ворона Валерій – Шульга Микола) (eds.) 2007: Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Wilson, Andrew 1998: Redefining ethnic and linguistic boundaries in Ukraine: Indigenes, settlers and Russophone Ukrainians. In Graham Smith – Vivien Law – Andrew Wilson – Annette Bohr – Edward Allworth: *Nation building in the post-Soviet borderlands: The politics of national identities*. Cambridge: Cambridge University Press. 119–138.
- Zalizniak, Hanna–Maszenko, Larisza (Залізник Ганна–Масенко Лариса) 2001: Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Київ: Виданичий дім „КМ Академія”.
- Zsirmunszkij, Viktor 1975: A nyelv társadalmi differenciálódásának problémája. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat. 171–194.

Az egyik szekció résztvevői

FEHÉR KRISZTINA

Innátizmus? – egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elmélete-módszertana

Innátizmus és szociolingvisztika?

Talán kissé szokatlannak tűnik, hogy egy szociolingvisztikai tárgyú tanulmánykötetben valaki egy tipikusan a pszicholingvisztikából ismert problémát boncolgasson. „Rendhagyó” témaválasztásomnak tulajdonképpen egy konkrétabb és egy általánosabb, de egymással feltétlenül összekapcsolódó célja van.

Azon túl, hogy írásomban az innátizmusvitát új megvilágításba kívánom helyezni, és a nyelvi képesség eredetének egy, az eddigiektől talán koherensebb forgatókönyvét kísérlem meg felvázolni, mindenekelőtt arra igyekszem rámutatni: a nyelvelsajátításnak ez a sarkalatos problémája (tágabban pedig valamennyi nyelvi vonatkozású kérdés) éppen annyira szociolingvisztikai, mint amennyire pszicholingvisztikai – és nem csak azért, mert az anyanyelv-elsajátítás szükségszerűen élőnyelvi folyamat.

Ahogy Sándor Klára írja: az innátizmus „szembenáll mindazzal, amittől a szociolingvisztika »társas« szemléletű (s szemben áll azzal is, amit Labov mond, amikor nem tartja érvényesnek azokat az eredményeket, amiket e társas mivolt mellőzésével kaptunk), és nyilvánvalóan anomáliákhoz vezet a nyelvi változás okának magyarázataiban is” (1999b: 606).

A nyelv adekvát modellezéséhez, a szocio- és a pszicholingvisztikai kutatások előrehaladásához a két irányzat elméletének-módszertanának – mindeddig hiányzó – összehangolása szükséges.

Az innátizmus tana a nyelvtudományban

Az innátizmus tétele a modern nyelvtudományban Noam Chomsky nevéhez és a generatív grammatikai iskolához köthető. E szerint nyelvtudásunk valamiféle absztrakt struktúrák formájában kódolva genetikusan velünk születik. Az ún. Univerzális Nyelvtan egy zárt és autonóm, szintaktikai meghatározottságú modul, ami mintegy kétéves korig gyakorlatilag változatlanul „alszik” az elmében-agyban, majd hirtelen – biológiailag programozottan – működésbe lép. A gyerekeknek a nyelvelsajátítás során tehát tulajdonképpen nem kell grammatikát tanulniuk, hanem az innát nyelvtani szerkezeteket kell aktiválniuk, illetve idővel ezeknek általános paramétereit anyanyelv-specifikus módon beállítaniuk (Chomsky 1959, 1965/1986: 135–140, 1967/1974).¹

Miközben a szociolingvisták élesen bírálják Chomsky nyelvészetét általában véve,² érdekes, hogy az innátizmus tanáról jórészt nem nyilatkoznak,³ ha mégis, akkor pedig az is megesik, hogy, mint például Jack Chambers (1995:

¹ Vö. még É. Kiss 1998: 23–25, 38–39, Lukács – Pléh 2003: 532–533, Pléh – Lukács 2003: 496, 500, Jancsó 2004: 129–130, 133–134, Magyarai 2005: 452, Fehér 2011c: 87–88.

² Ehhez Bezecsky 2002: 23–28, 40–42, 46–47, 49–51, 88–90, 136–149, 167–169, Kontra 2003: 29–31, Cseresnyési 2004: 1–17.

³ E tekintetben Sándor Klára előbb idézett álláspontjával inkább kivételnek számít. Vö. még Sándor 1999b: 606, 2001a: 130.

30, illetve konkrétan megfogalmazva 2000), egyetértenek vele.⁴

Ennek a háttérben leginkább a diszciplínának az a szokásos értelmezése állhat, ami a szociolingvisztikát a nyelvtudomány egy tematikus területeként, a közösségi nyelv és – kicsit leegyszerűsítve – a szociológiai mutatók összefüggését vizsgáló ágaként határozza meg.⁵ Ebből a nézőpontból pedig a kognitív nyelvi képesség eredete egyrészt irreleváns, másrészt nem is magától értetődő, hogy az innátizmus tétele ehhez egyáltalán viszonyul-e valahogy, és ha igen, akkor illeszkedik hozzá, vagy éppen ellentétben áll vele.

Talán nem véletlen, hogy a szociolingvisták egy a tudományterületük kutatási profilja szempontjából központi téma, a kontaktusnyelvek eredete kapcsán sem mindig határolódnak el kategorikusan az olyan elméletektől, amelyek – latensen vagy expliciten – a velünk született nyelvtudás chomskyánus gondolatán alapulnak. Jól látszik ez többek között Derek Bickerton a kreol nyelvek genezisére vonatkozó elméletének szociolingvisztikai fogadtatásából: az ún. bioprogram-hipotézis (1981, 1983, 1984) megítélése általában bizonytalan, de nem egyértelműen elutasító (lásd például Trudgill 1992/1997: 16, Wardhaugh 1992/2002: 67–68), jóllehet „Bickerton nézeteinek összefüggése a generatív nyelvészet nyelvelsajátítási koncepciójával akkor is nyilvánvaló lenne, ha

⁴ További adalékokhoz Sándor 1999b: 606, 2001a: 130.

⁵ Vö. például Trudgill 1992/1997: 74–75, Wardhaugh 1992/2002: 15–19, bizonyos tekintetben Cseresnyési 2004: 18–22. A szociolingvisztika diszciplináris értelmezésének problematikájáról lásd még Sándor 1998: 77, 1999b, 2001b: 7–18.

Bickerton (1981) szövege ezt nem hangsúlyozná” (Cseresnyési 2004: 212).⁶

A főként a kognitív pszichológiából kinövő (és nem elsősorban a nyelvészetből induló) pszicholingvisztikával viszont bizonyos szempontból fordított a helyzet.

Ez a diszciplína rendszerint egy olyan területként értelmeződik, ami a pszichológia és a nyelvészet közös kutatási témájával, a nyelv kognitív szerveződésével foglalkozik (e tekintetben lásd például Gósy 2005: 13–26, Pléh 2006b: 725). Mivel pedig tematikus tudományágként az egyén nyelvének mentális struktúráját vizsgálja, nemigen merít az ilyen szemszögből mellékesnek látszó szociolingvisztika megállapításaiból. Ehelyett a nyelvészet tételei közül arra épít, ami leginkább kognitív vonatkozású: a nyelvi képesség eredete kapcsán Chomsky nézetéből (az innátizmusból) indul ki, azaz pro vagy kontra érveket felsorakoztatva, de ehhez képest foglal állást a kérdésben.

A pszicholingvisztikában a nyelvi képesség eredetét illetően számos elmélet létezik, ám ezek lényegében mind két szélsőséges elképzelés közti variációk. Az egyik véglet Chomsky nyomán majdhogynem mindent a géneknek tulajdonít, és a tanulás szerepét elhanyagolja, a másik, kritikai oldal pedig inkább fordítva.

Az innátizmusdilemma kísérleti módszertana

A kognitív pszichológiában, illetve ennek nyomán a neurológiában kísérleti úton (újszülöttek vizsgálatával), de tulajdonképpen napjainkban is annak a klasszikus filozó-

⁶ A bioprogram-hipotézis és Chomsky nézeteinek rokonságához vö. még Magyari 2005: 455–460.

fiai dilemmának a különféle (jórészt köztes) változatait tesztelik, amiből egyébként Chomsky ötlete is származott (1966, 1967/1974: 85, 93–96, 1968/2003: 142–164, 233–234, 238–239, 242–243, 248).⁷ Ez pedig nem más, mint a racionalisták (különösen Leibniz) és az empiristák (főként Locke) jól ismert vitája az „innát vs. tabula rasa” eszmékről (Jancsó 2004: 129).⁸ Az ezzel kapcsolatos vélemények ugyanakkor nem szimmetrikusan árnyalódnak: miközben az egyik oldalon a genetikusan kódolt nyelvtudás gondolatának erős, szerkezeti innátizmusként értett formája továbbra is felmerül (leginkább Pinker 1994/2006), a másikon a születés utáni tanulás kizárólagosságát állító, szigorúan vett „tabula rasa” elképzelés nem (vö. például Tomasello 2008), legfeljebb a kritika értelmezi így az ideartozó elméleteket (jellegzetesen Pinker 2002).

Az összességében immár hajlékonyabban, inkább a gének szerepének problematikájaként megfogalmazott innátizmuskérdésre (mi és milyen az a nyelvtani struktúra, ami velünk születik?) kétféle kísérleti paradigmával (értsd: eljárási protokollal) próbálnak választ találni.

Az újszülöttek vizsgálatának egyik módszere a viselkedési reakciókra alapozó kognitív teszt, a másik pedig az idegtudományi, ahol az agykérgi válaszokból következtetnek a nyelvi képességekre. Ez utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ilyen korú babák neurális reakcióit mérő műszerek értékei igen széles skálán interpretálhatók (az inger újdonságával kapcsolatos markerek, amelyekre ezek a mérések hagyatkoznak, még 9–11 hónapos korban sem egyértelműek), így perdöntő erejük nem, csak a többi kísérletet megtámogató jellegük lehet.

⁷ A kérdésről lásd még többek között Dath 2005, Gervain 2005, esetleg Máté 1998: 177–178.

⁸ Részletesen például Kelemen 2000: 89–120, Altrichter 2008.

A kognitív pszichológiában újabban a vokális produkció elemzéséből is igyekeznek információt szerezni a babák nyelvi ismereteiről-képességeiről; ennek során a kutatók az újszülöttek sírásának spektrogramjait elemzik, és univerzális, illetve nyelvsajátos motívumokat keresnek (Mampe és mtsai 2009). A bevett módszer azonban továbbra is a nyelvi percepciót vizsgáló teszt.

A klasszikus „beszélő cumi” paradigmát Eimas és munkatársai (1971) dolgozták ki azért, hogy 1–4 hónapos csecsemők hangsor-megkülönböztetési képességét mérijék. Az eljárás azóta általánosan elterjedt, így mindenféle természetes vagy mesterséges nyelvi ingersorok diszkriminálásának és preferálásának tesztelésére használják – többek között újszülötteknél is.

Ez az újszülötteknek-csecsemőknek arra a tulajdonságára alapoz, hogy ha valamilyen új inger jelenik meg, érdeklődnek, és szopásuk gyakorisága megnő. Az ilyen kísérletekben részt vevő babák egy szenzorral összekötött cumit szopnak, miközben kétféle nyelvi ingeranyagot hallgatnak egymás után, szünet nélkül játszva. Ahogy megszólal az első ingersor, intenzívebben cumiznak, de amikor ez már megszokottá válik számukra, a szopásuk gyakorisága egyre csökken, ám csak addig a pontig, míg valami olyan nem következik, ami újdonság nekik. Így ha az egyik adatsor után egyszer csak a másikat kezdjük el lejátszani, a babák kétféleképpen reagálhatnak. Ha nem észlelnek különbséget a két ingeranyag között, a szopásuk gyakorisága nem változik, vagy tovább csökken, ha viszont igen, akkor hirtelen intenzívebben kezdenek cumizni. Ha pedig netán az egyik nyelvet még előnyben is részesítik a másikhoz képest, akkor a preferált ingersor szopásgyakorisági görbéje szignifikánsan meredekebb felfelé ívelést, majd laposabb ereszkedést mutat.

A neurobiológiai tesztek során az idegrendszer működését feltérképező eszközöket használják. A felnőtteknél leggyakrabban alkalmazott funkcionális képalkotó eljárásokat (az fMRI-t és a PET-et) újszülött-, illetve csecsemőkorban nem használják – ennek etikai és gyakorlati okai vannak. Egyrészt nem lehet tudni, hogy az erős mágneses tér és az izotópok nem ártalmasak-e ebben az életkorban, másrészt az fMRI erős zajjal, a PET pedig injekció beadásával jár, ezért korántsem biztos, hogy a neurális reakciók alapján a babák kognitív képességeiről olyan képet kapnánk, ami egyébként normál körülmények között jellemző rájuk (Csibra 2003: 261).

Az elektroencefalográfot (EEG-t), amely a fejre helyezett elektródák segítségével az idegsejtek tömeges működését méri, nagyobb csecsemőknél használják, újszülötteknél csak szórványosan, és a műszernek egy rájuk optimalizált (mindössze két-három tűskés) változatában. Van viszont egy olyan, még újnak mondható eljárás, ami már újszülötteknél is alkalmazható: az ún. NIRS (Near Infrared Spectroscopy) egy optikai topográf, amelynek segítségével gyenge infravörös fényt sugároznak be a koponyán keresztül az agyba, és annak visszaverődéséből következtetnek az érintett terület oxigénfogyasztására (Csibra 2003: 261).

A kísérleti eredmények

Akár a klasszikus „beszélő cumi” paradigmával, akár újabb módszerekkel, síráselemzéssel, illetve NIRS-sel, esetleg EEG-vel tesztelték az újszülötteket, a kísérleteket végző kutatók egy irányba mutató eredményeket kaptak. A babák közvetlenül születésük után nemcsak hogy elkülönítik, de előnyben is részesítik anyanyel-

vüket, legalábbis a ritmikailag-dallamukban különböző nyelvekhez képest.

Mehler és munkatársai negyven, egynyelvű francia te-
rületről származó, négy napos babát teszteltek a „beszélő
cumi” módszerrel francia–oroszl nyelvű ingereket mu-
tatva be nekik. Azt tapasztalták, hogy az újszülöttek el-
különítik a két nyelv hanganyagát, és a kettő közül anya-
nyelvüket preferálják (1988; legújabbán pedig – amerikai
és svéd újszülöttekkel, anyanyelv vs. többféle idegen
nyelv viszonylatában – Huotilainen 2013).⁹

Ezt erősíti meg Mampének és munkatársainak a mérés-
e is, akik hatvan, három-öt napos, német és francia baba
sírását elemezték számítógéppel, és azt vették észre, hogy
a német újszülöttek többször kezdődött magasabban és
nyomatékkal, míg a franciáké inkább fordítva – ahogy ez
a német és a francia prozódia-intonációra is jellemző
(2009). Úgy tűnik, hogy a babák kezdettől fogva anyanyel-
vük hangsúly- és dallammintáinak megfelelően sírnak.

Az értékelés problémája

Az újszülötteknek ez a teljesítménye nemcsak lenyűgöző,
de a kutatókat még zavarba is ejti: nem igazán illeszkedik
az innátizmus tétele mentén megfogalmazott kérdésfel-
vetéshez. Nem teljesen érthető, hogy az „anyanyelv vs.
idegen nyelv” tesztekben miért különítik el és főleg mi-
ért tüntetik ki figyelmükkel anyanyelvüket az újszülöt-
tek, de miért csak a prozódiai és intonációs jegyek alapján.
A biológiailag programozott nyelvtudásnak nyelvfajtától

⁹További adalékokhoz Csibra 2003: 257, MacWhinney 2003: 507–
508 és Lukács 2006: 97, lásd ezek mellett még Gopnik – Meltzoff
– Kuhl 2005: 35.

és nyelvi jegytől is egyaránt függetlennek és preferencia-
semlegesnek, vagyis minden tekintetben univerzális ér-
vényűnek kellene lennie.

Ha a nyelvi ingerek újszülöttkori diszkriminációja kap-
csán azt mondjuk, hogy a nyelvspecifikus paraméterbe-
állítás már ekkor elkezdődik, ám az eredmény még nem
tökéletes, a jelenséget csak részben magyarázzuk, leg-
alább három dolog ugyanis továbbra sem világos. Egyrészt
problematikus, hogy az elvileg alapvetően logikai-algebrai
jellegű nyelvtani tudás miatt a hangsúly- és dallam per-
cepciójában nyilvánul meg, hiszen a prozódiai-intonációs
struktúra grammatikai ugyan (lényegében kombinatorikus
minta), de nem analitikus természetű. Másfelől kérdés
marad az is, hogy ez a nyelvsajátos szerkezetkiválasztás
miért indul meg már az újszülötteknél (Chomsky az Uni-
verzális Nyelvtan biológiailag programozott aktiválódásá-
val maga is csak két éves kor tájékán számol): a specifikus
paraméterbeállítás a nyelvi tapasztalatoktól függhet, ami-
ből viszont – főként a tökéletlen és ingerszegény nyel-
vi környezetre hivatkozó Chomsky szemével nézve (vö.
például 1980: 34) – nem lehet túl sok egy újszülöttnél.
Harmadrészt – és talán ez a legnagyobb gond – a babák
anyanyelvkedvelő attitűdjét ilyen nézőpontból semmivel
nem indokolhatjuk.

Bár vannak logatomokkal végzett kísérletek, amelyek
arra mutatnak, hogy az újszülöttek képesek absztrakt
grammatikai szekvenciák felismerésére is, ezekből sem le-
het egyértelműen szerkezeti innátizmusra következtetni.

Gervain és munkatársai NIRS-sel végzett méréseik so-
rán az újszülötteknél mesterséges, ABB (például *mubaba*,
penana) és ABC (*mubage*, *penaku* stb.) szerkezetű általáno-
sított formulákat használtak. A kutatók a jobb és bal tem-
porális, illetve a bal frontális területeken az ismétlődő szó-
tagokra megnövekedett választ kaptak, azonban az ABC

formulát az ABA (mondjuk *bamuba, napena*) nem közvetlen ismétlődést tartalmazó ingerrel összemérve már nem (2008). Azon túl, hogy a feltételezett innát nyelvtani tudás ez esetben is jóval hamarabb aktiválódna, mint azt Chomsky állítja, genetikailag kódolt univerzális struktúrákkal számolva a grammatikai kompetenciának érzéketlennek kellene lennie a statisztikai komplexitásra. (A tévedések legfeljebb a rossz paraméterbeállításokból adódhatnak, amelyek viszont a nyelvi ingerek kombinatorikus összetettsége helyett azok tapasztalati-kvantitatív tulajdonságaival hozhatók kapcsolatba – bár nem lehet nem észrevenni, hogy Chomsky elméletéhez ez az utóbbi, gyakorlati alapú érvelés sem illeszkedik igazán; vö. például 1957/2003: 19–20). Annak ellenére tehát, hogy az elsőrendű reduplikációs ABB szerkezettel szemben az ABA formula másodrendű ismétlődést tartalmaz, ily módon pedig bonyolultabb, az újszülötteknek a diszkriminációs tesztben elvileg mindkét ingerfajta esetében egyformán kellene teljesíteniük.

Nem mellékes az sem, hogy az Univerzális Nyelvtant hordozó „nyelvvelajátító készülék” (az ún. LAD, ti. Language Acquisition Device), ami Chomsky szerint egy kognitívan-neurálisan jól elkülönülő (moduláris) rendszer az elmében-agyban (1959, 1965/1986: 135–140, 155–165, 1967/1974), teoretikus érvekre és kísérleti mérésekre alapozva egyébként is aligha létezhet.

Chomsky kezdetben a LAD szinte ex nihilo megjelenésével számol: „az emberi nyelv birtoklása a mentális szerveződés egy bizonyos típusához kapcsolódik, nem egyszerűen az intelligencia egy magasabb fokához. Úgy tűnik, semmi alapja sincs annak a nézetnek, hogy az emberi nyelv csupán egy bonyolultabb megjelenése valaminek, ami megtalálható máshol az állatvilágban. Ez problémát jelent a biológus számára, mert, ha igaz, egy valódi

»felbukkanás«-sal van itt dolgunk – vagyis azzal, hogy egy minőségileg különböző jelenség tűnik fel a szerveződés bonyolultságának egy sajátos szintjén” (1968/2003: 225–226, vö. még 143–144, 153, 221–226).¹⁰ Ezt az álláspontját ugyan később némileg módosítja, de a nyelvet eztán is csak az emberi komputációs műveletek egyszerű melléktermékének tulajdonítja (1995, Hauser és mtsai 2002).¹¹ Elgondolása evolúciós szempontból mindenképpen aggasztos: egyrészt azért, mert valamiféle random génmutációt előfeltételez, aminek viszont nemigen találni se okát, se nyomát; másrészt pedig azért, mert az állati és az emberi kommunikáció között törést feltételez (még akkor is, amikor újabb elképzelésében a rekurzivitásra szűkített nyelvtani tudást csupán egyetlen logikai képesség exaptációjára vezeti vissza).¹²

Chomsky felvetése idegtudományi oldalról nézve sem problémátlan. Amellett, hogy neuron-transzplantációs kísérletekkel szemléltették, hogy az idegsejtek nem eredendően specifikusak bizonyos szerepekre, hanem a környezet révén válnak azzá,¹³ funkcionális képalkotó eljárásokkal arra mutattak rá, hogy valamennyi kognitív feladatban (így a nyelvekben is) karakterisztikus összetett aktivitási mintázat figyelhető meg a neocortex egész területén.¹⁴ PET-vizsgálatok azt is feltárták, hogy a normális egyedfejlődés alatt a nyelvi feldolgozás lokalizációja

¹⁰ Chomsky korai nézeteiről lásd továbbá Magyar 2005: 452–453.

¹¹ Chomsky újabb koncepciójáról Magyar 2005: 457–459, Pinker 1994/2006: 329–366, de különösen 341.

¹² Chomsky vélekedésének kritikájához vö. még egyfelől például Donald 2001: 34–35, 66, másrészt pedig többek között Donald 2001: 34–35, 66, Pléh – Lukács 2003, Szathmáry 2002, 2003, Fehér 2011a: 118–119.

¹³ Vö. Jancsó 2004: 131.

¹⁴ Vö. Jancsó 2004: 139, továbbá Szathmáry 2002: 45.

módosul.¹⁵ Továbbá vannak arra vonatkozó adatok, hogy az idő előrehaladtával az ún. Williams-szindróma is változtatja arculatát, míg ugyanis az érintett gyerekek rosszul beszélnek és jól számolnak, a felnőtteknél fordított a helyzet.¹⁶ A LAD létezésének tételét kérdőjelezi meg az agy jelentős szinaptikus plaszticitása is: azoknál a nagyjából tízéves kor alatti gyerekeknél, akik kiterjedt bal féltekei károsodást szenvedtek, a nyelvi funkciók a jobb oldalon lokalizálódtak, amire támaszkodva e fiatalok idővel ugyanolyan szinten elsajátították anyanyelvüket, mint a normálisan fejlődő társaik.¹⁷ Bár a nyelvten modularitásának igazolásaként szokták felhozni azoknak a rendelkezéseknek (többek között az ún. SLI-nek¹⁸) a példáját, amelyekben a nyelvi és más képességek egymástól függetlenül látszanak károsodni, ezek az esetek valójában nem perdöntő erejűek: egyrészt a körképek jellemzését illető bizonytalanságok és ellentmondások miatt könnyen meglehet, hogy ezek a diszfunkciók nem kizárólag nyelvi, másfelől pedig a szelektívnek tartott károsodások reprodukálhatók, ily módon megmagyarázhatók nem zárt rendszereket feltételező keretben is (Jancsó 2004: 130, 132–133, 136–137).¹⁹

¹⁵ Erről lásd Szathmáry 2002: 45–46, 2003: 45.

¹⁶ Vö. Szathmáry 2002: 45.

¹⁷ Erről és további, hemiszfériumon belüli funkcionális átrendeződésekről, illetve az ezekhez is kapcsolódó kritikusperiódus-problémáról lásd Jancsó 2004: 131–133, vö. még Szathmáry 2002: 45, 2003: 45, Pléh – Lukács 2003: 491, Pléh 2003: 193–208, 2006a: 758, 2009: 12–17.

¹⁸ Specific Language Impairment (fajlagos nyelvi károsodás).

¹⁹ Mindezt vö. még Jancsó 2004: 138, Szathmáry 2002: 44, 2003: 45, Lukács – Pléh 2003: 554–555, Pléh – Lukács 2003: 491, Lukács 2005: 38, Pléh 2006a: 778–779, Fehér 2011c.

Az individuuum nyelvtudása vs. a közösségi nyelvelsajátítás

A nyelvi képesség eredete a szokásos közelítésből megmagyarázhatatlannak látszik: a szerkezeti innátizmus tételének egyetlen változata sem illeszkedik igazán a kísérleti adatokhoz. Úgy tűnik, a probléma mindaddig megoldatlan marad, amíg magán a kérdésfelvetésen nem változtatunk.

Az innátizmusdilemma főként Chomsky elmélete nyomán jelent meg a pszicholingvisztikában, aki pedig, jól tudjuk, úgy jutott el a velülnkszületett grammatika gondolatához, hogy a nyelvtudást (kompetenciát) vizsgálva az autonóm individuumból indult ki. A szigorúan formális leírás tarthatósága érdekében egy teljesen homogén nyelvközösség „ideális” beszélőjével-hallgatójával számolt, akit megfosztott társas környezetétől (1965/1986: 115). Nem véletlen, hogy végül azt a közismert tételt fogalmazta meg, miszerint a nyelvésznek csak az „internal” nyelvvel kell foglalkoznia, az „external” nyelv mibenléte egyébként sem határozható meg (Chomsky 1986: 19–24).²⁰

Márpedig egy környezetétől elizoltált egyén nyelvtudását csak egyféleképpen lehet magyarázni: innátizmussal. (Ha Chomsky nézetei kapcsán megidéztük a racionalista filozófiát, emlékezzünk most Condillac szoborhipotézisére: a felvilágosodás kori gondolkodó alapkérdése, hogy milyen lenne az a nyelv, amit egy megelevenedett szobor beszélne; 1754/1976²¹). Ahhoz tehát, hogy a nyelvi képesség eredetének vizsgálati origója egyáltalán más lehessen, mint az innátizmus jegyében megfogalmazott dilemma, a

²⁰ Erről lásd továbbá Kontra 2003: 32, Cseresnyési 2004: 8, Fehér 2011b: 71–72.

²¹ Vö. még Kelemen 1990: 118, 2000: 113–114.

pszicholingvisztikának a kérdést az eddigiekhez képest éppen fordított haladási irányból kell feltennie: az autonóm egyének helyett az ember (elméjének) közösségi létmódjából, vagyis a szociolingvisztika módszertanát követve kell kiindulnia. Ez a közelítésmód nem is volna példa nélküli a tudományterület egyik részdiszciplínájában sem, hiszen korábban a pszichológiában így járt el Lev Vigotszkij (1956/2000)²², a nyelvtudományban-nyelvfilozófiában pedig őt megelőzően Wilhelm von Humboldt (1812/1985, 1822/1985, 1836/1985).²³

A szokásos kérdésfelvetésre nézve egyébként igen beszédes, hogy a Humboldt–Vigotszkij-féle megismerési irány a pszichológiában sem kapott túl nagy figyelmet, a nyelvészetben pedig még kevésbé ismerték fel jelentőségét: amikor Chomsky éppen Humboldtot tekinti egyik szellemi elődjének (1965/1986: 116, 1968/2003: 157, 160, 226, 234), nézeteit – mondhatni – alapjaiban érti félre. A nyelvi kreativitást reprezentáló „generálás” Chomsky-nál és az ugyanilyen természetű „energia” Humboldtnál valóban párhuzamosak, de úgy, hogy axiomatikus tükröképei egymásnak. Míg Humboldt a nyelv társas természetéből következtet a közösségi ember nyelvének tevékenység voltára, Chomsky először egy autonóm egyént posztulál, majd ennek az individuumnak a nyelvi műveleteit találja dinamikusnak (Békés 1997: 37–38, Sándor 1999b: 596, 605–606, 2011: 41, Fehér 2012).²⁴

²² Vö. még Békés 1997: 34.

²³ Erről Békés 1997: 50–75, Sándor 1999a: 1388–1389, 1999b: 601–602, Fehér 2011b: 72.

²⁴ A Humboldt–Chomsky párhuzam klasszikus értelmezéséhez Máté 1998: 179–180, Kelemen 2000: 149, 2006: 399–400.

A nyelvi képesség eredetének epigenetikus megközelítése

Ha a nyelvi képesség eredetét kutatva a továbbiakban a szociolingvisztika társas közelítésmódját követjük, akkor egy olyan nyelvhálózatot kell alapul vennünk, amelyben a közösség és az egyes emberek nyelvei nem válnak szét: a társas és a kognitív-neurális szint az egyéneket összekötő szociális kapcsolatok által egymásba ágyazódik. Csakis így van lehetőség arra, hogy a mentális-biológiai jelenségekre a környezet (azaz: a tanulás) hatással legyen²⁵ – mégpedig a kezdetektől fogva.

Úgy tűnik, a gének mellett a kontextus a fejlődésnek valóban minden fókán szerepet játszik. Bár korábban az idegtudomány is hajlamos volt a genomban kódolt struktúrákat feltételezni, az efféle elképzeléseket idővel módosítani kellett az olyan szelekciós jelenségek felfedezése miatt, amelyek szerepet játszanak az idegsejtek genezisében, és születés után is működnek. Ezek szintén arra utalnak, hogy a szerkezeti innátizmus nem megalapozott, mivel a specifikus struktúrák folyamatos alakulásában mind endogén, mind exogén hatások érvényesülnek.²⁶

A génállomány ahelyett, hogy determinálná az agy struktúráját és folyamatait, csak valószínűsíti, hogy normális körülmények között a megfelelő szerveződés alakuljon ki. A genom ebből adódóan nem valamiféle program, hanem inkább egy sor megkötés, amelyek bizonyos határokon belül teret engednek a változatosságnak.²⁷ Ezen epigenetikus megközelítés szerint tehát van egy „rés” a genotípus és a fenotípus között, amely megengedi a tár-

²⁵ Vö. Sándor 1998: 64–65, 2001a: 129–133.

²⁶ Vö. Jancsó 2004: 130–131, lásd továbbá Győri 2008: 250.

²⁷ Jancsó 2004: 131, ezen túl Szathmáry 2002: 45–46.

³⁰ Vö. még Csibra 2003: 256–257.

Ha pedig a tanulás kezdetét a magzati kortól számítjuk, tulajdonképpen Ralph-Axel Müller álláspontját (1996) képviseljük, aki úgy véli, hogy a neurális-kognitív folyamatok esetében a születést határnak tekinteni önkényes lépés: mivel a többértelmű környezet a fejlődés minden fókán szerepet játszik, az „innátizmus–tabula rasa” dilemma mindkét tagja már kérdésfelvetésként is problematikus.³¹

A nyelvelsajátítás a születéskor nem elindul, hanem folytatódik, a gének „csak” általános képességet, nem konkrét és modulárisan elkülönülő nyelvtani szerkezeteket örökítenek: anyanyelvünk grammatikai mintáit fokozatosan és folyamatosan, tanulás útján, a magzati kortól kezdve ismerjük meg – mégpedig kognitív-neurális rendszerünk egészébe ágyazva. Miután azt elvitatni nem lehet, hogy a nyelv szempontjából vannak kitüntetett agyi régiók, ez biológiai értelemben egy olyan, megint csak a Ralph-Axel Müllerével (1996) rokonítható elképzelést valószínűsít, amelyben az egyes, élesen nem elhatárolódó területek funkcionális prediszpozíciói a kontextus révén, ebből adódóan egyéni eltéréseket is megengedve válnak egyre feladat-specifikusabb, ám továbbra is szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező, plasztikus mezőkké. A kiemelkedő régiók, így például a Broca- és a Wernicke-areák, párhuzamos nyelvi műveletekben részt vevő konvergenciazónáknak tekinthetők, ahol a nyelvi folyamatokban szerepet játszó neuronok sejthalmazokat alkotnak, vagyis egy adott helyen sokkal nagyobb számban fordulnak elő és tömörülnek, mint más agyterületeken.³²

³¹ Összefoglalóját, elemzését és továbbgondolását lásd Jancsó 2004, különösen 131.

³² Lásd Jancsó 2004: 138–140, Szathmáry 2003: 45, Lukács – Pléh 2003: 555–556, Györi 2008: 234–235, de különösen Szathmárynak az ittenihez igen hasonló „nyelvi amőba”-elméletét (2002).

Egységes elméleti keret: társas-kognitív nyelvészet

A jellegzetesen pszicholingvisztikainak tartott kérdések társas nézőpontú megközelítése természetesen nemcsak a kognitív tudományok szempontjából lehet hasznos, hanem a szociolingvisztika oldaláról nézve is: a nyelv közösségi jellemzőiről tett kijelentéseknek illeszkedniük kell ahhoz, amit az elme-agy nyelvi folyamatairól tudunk.

Ennek tükrében számos megállapítás átértelmeződhet, illetve magyarázatot nyerhet ezen a területen is. Már önmagában véve az innátizmusdilemma ilyenfajta újratárgyalásának is legalább két tipikusan szociolingvisztikai hozadéka van: a nyelv kognitív-neurális sajátosságaira hivatkozva a kreolkutatók a bioprogram-hipotézisnek határozottabb kritikáját adhatják, az ún. népi nyelvészeti vizsgálatokat végzők pedig a nyelvi attitűddel kapcsolatos preferenciamutatók pusztá konstatálásán túl azok háttértényezőit is bemutathatják.

Az, hogy a két tudományág „saját” problémák helyett közös kérdéseket boncolgat, kulcsot adhat mindkét terület módszertanának fejlesztéséhez, és az elméletek kusza halmazából egy egészen koherens diszciplínát teremthet. Ez a lépés – egyébként Labov eredeti intencióival teljes összhangban³³ – mind a szocio-, mind a pszicholingvisztika szokásos diszciplináris értelmezését megváltoztathatja, aminek következtében a két irány az eddigieknél jóval közelebb kerülhet egymáshoz. Azonos elvi kiindulópontból ugyanazokat a problémákat vetheti fel, csak éppen eltérő céllal: a szociolingvisztika a nyelv közösségi létmódját

³³ Erről részletesebben lásd Sándor 1998: 77, 1999a: 1391–1392, 1999b, 2001b: 7–18.

kívánja megragadni, és ehhez a kognitív tudományokból származó érveket is felhasznál, míg a pszicholingvisztika a mentális-biológiai nyelvi folyamatokat igyekszik feltárni úgy, hogy azok egyúttal harmonizáljanak a nyelv szociális vonatkozásaival.

Ez esetben a szocio- és a pszicholingvisztika nem pusztán a nyelvészet tematikus részterületeinek tekintendők, sokkal inkább olyan átfogó diszciplínáknak, amelyek elméleti-módszertani apparátusa azonos. Összeköti őket az a szemlélet, ami – azáltal, hogy episztemológiailag az ember közösségi mivoltából indul ki és így jut el az egyénhez – egyszerre társas és kognitív.

Irodalom

- Altrichter Ferenc 2008: Forrai, Locke és az innátizmus. *Világosság* 2008/7–8, 167–190.
- Békés Vera 1997: *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Bezeczky Gábor 2002: *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Budapest: Akadémiai.
- Bickerton, Derek 1981: *Roots of language*. Ann Arbor: Karoma.
- Bickerton, Derek 1983: Creole languages. *Scientific American* 249, 116–122.
- Bickerton, Derek 1984: The language bioprogram hypothesis. *The Behavioral and Brain Sciences* 7, 173–221.
- Byers-Heinlein, Krista – Burns, Tracey C. – Werker, Janet F. 2010: The roots of bilingualism in newborns. *Psychological Science* 21, 343–348.
- Chambers, Jack K. 1995: *Sociolinguistic Theory: Linguistic variation and its social significance*. Oxford: Blackwell.
- Chambers, Jack K. 2000: Universal sources of the vernacular. Előadás a *1st International Conference on Language Variation in Europe* konferencián. Barcelona.

- Chomsky, Noam 1957/2003: Mondattani szerkezetek. In Chomsky, Noam 2003: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris. 7–132.
- Chomsky, Noam 1959: Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. *Language* 35, 26–58.
- Chomsky, Noam 1965/1986: A mondattan elméletének aspektusai. In Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VII/1*. Budapest: Tankönyvkiadó, 111–319.
- Chomsky, Noam 1966: *Cartesian linguistics: A chapter in the history of rationalist thought*. New York – London: Harper – Row.
- Chomsky, Noam 1967/1974: Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez. In Papp Mária (szerk.): *A nyelv keletkezése*. Budapest: Kossuth, 85–96.
- Chomsky, Noam 1968/2003: Nyelv és elme. In Chomsky, Noam 2003: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris. 133–263.
- Chomsky, Noam 1980: *Rules and representations*. Oxford, Basil Blackwell.
- Chomsky, Noam 1986: *Knowledge of language: its nature, origin, and use*. New York: Praeger Publishers.
- Chomsky, Noam 1995: *The minimalist program*. Cambridge: MIT Press.
- Condillac, Étienne B. de 1754/1976: *Értekezés az érzetekről*. Budapest: Magyar Helikon.
- Cseresnyési László 2004: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta.
- Csibra Gergely 2003: A kognitív fejlődés idegrendszeri háttere csecsemőkorban. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris, 255–272.
- Dath, Dietmar 2005: Chomsky és a karteziánus nyelvészet. *Válóság* 48/3, 123.
- DeCasper, Anthony J. – Fifer, William P. 1980: Of human bonding: newborns prefer their mothers' voices. *Science* 208, 1174–1176.

- DeCasper, Anthony J. – Spence, Melanie J. 1986: Prenatal maternal speech influences newborns perception of speech sounds. *Infant Behavior and Development* 9, 133–150.
- DeCasper, Anthony J. – Lecanuet, Jean-Pierre – Busner, Marie-Claire – Granier-Deferre, Carolyn – Maugeais, Roselyne 1994: Fetal reactions to recurrent maternal speech. *Infant Behavior and Development* 17, 159–164.
- Donald, Merlin 2001: *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest: Osiris.
- Eimas, Peter D. – Siqueland, Einar R. – Jusczyk, Peter – Vigorito, James 1971: Speech perception in infants. *Science* 171, 303–306.
- Fehér Krisztina 2011a: A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjáráások* 49, 105–128.
- Fehér Krisztina 2011b: Anyanyelv és közösség. *Magyar Nyelvtör* 135, 65–77.
- Fehér Krisztina 2011c: A nyelv modularizálódó hálogrammatikája és az alkalmazott nyelvtudomány. *Modern Nyelvoktatás* 17/2–3, 87–100.
- Fehér Krisztina 2012: Nyelv és gondolkodás a paradigmák átfedő rendszerében. *Számítógépes Nyelvészet* 2012. 03. 19. [<http://szamitogepesnyelveszet.blogspot.hu/2012/03/nyelv-es-gondolkodas-paradigmak-atfedo.html> – 2013. január 23.]
- Gervain Judit 2005: Karteziánus vagy chomskyánus: az egyetemes nyelvtan régi-új ruhája. In Gervain Judit – Kovács Kristóf – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály (szerk.): *Az ezerarcú elme: Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai, 507–518.
- Gervain, Judit – Macagno, Francesco – Cogo, Silvia – Peña, Marcela – Mehler, Jacques 2008: The neonate brain detects speech structure. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 105, 14222–14227.
- Gopnik, Alison – Meltzoff, Andrew N. – Kuhl, Patricia K. 2005: *Bölcsék a bölcsőben: Hogyan gondolkodnak a kisbabák?* Budapest: Typotex.
- Gósy Mária 2005: *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris.

- Győri Miklós 2008: A megismerő elme átfogó modelljei. In Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.): *Általános pszichológia 3.: Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest: Osiris, 229–266.
- Hauser, Marc D. – Chomsky, Noam – Fitch, Tecumseh W. 2002: The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 298, 1569–1579.
- Huotilainen, Minna 2013: A new dimension on foetal language learning. *Acta Paediatrica* 102, 102–103.
- Humboldt, Wilhelm von 1812/1985: A baszk nyelvvel és nemzetel foglalkozó írás bejelentése nézőpontjának és tartalmának ismertetésével. In Humboldt, Wilhelm von 1985: *Válogatott írásai*. Budapest: Európa, 7–27.
- Humboldt, Wilhelm von 1822/1985: A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In Humboldt, Wilhelm von 1985: *Válogatott írásai*. Budapest: Európa, 29–67.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985: Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In Humboldt, Wilhelm von 1985: *Válogatott írásai*. Budapest: Európa, 69–115.
- Jancsó Daniella 2004: A veleszületett egyetemes nyelvtan és a modularitás neurobiológiai megközelítése: Vázlatos áttekintés Ralph-Axel Müller közleménye alapján. In Gervain Judit – Pléh Csaba (szerk.): *A láthatatlan megismerés*. Budapest: Gondolat, 129–142.
- Kelemen János 1990: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest, Akadémiai.
- Kelemen János 2000: *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig*. Budapest: Áron.
- Kelemen János 2006: A nyelv fogalma Saussure előtt és után. *Magyar Nyelv* 102, 391–400.
- É. Kiss Katalin 1998: A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya, 23–39.

- Kontra Miklós 2003: Nyelvészeti megközelítésmódok. In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris, 26–40.
- Lecanuet, Jean-Pierre 1998: Foetal responses to auditory and speech stimuli. In Slater, Alan (ed.): *Perceptual development: Visual, auditory, and speech perception in infancy*. Hove: Psychology Press, 317–355.
- Lukács Ágnes 2005: A nyelvtani tudás gyökerei. In Gervain Judit – Kovács Kristóf – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály (szerk.): *Az ezerarcú elme: Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai, 38–49.
- Lukács Ágnes 2006: Nyelvészeti áttekintés. In Kovács Ilona – Szamary Vera Zoé (szerk.): *Látás, nyelv, emlékezet*. Budapest: Typotex, 95–109.
- Lukács Ágnes – Pléh Csaba 2003: A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris, 528–560.
- MacWhinney, Brian 2003: A nyelvfejlődés epigenezise. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris, 505–527.
- Magyar Lilla 2005: A nyelv miért nem olyan, mint a szem? In Gervain Judit – Kovács Kristóf – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály (szerk.): *Az ezerarcú elme: Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai, 452–460.
- Mampe, Birgit – Friederici, Angela D. – Christophe, Anne – Wermke, Kathleen 2009: Newborns' cry melody is shaped by their native language. *Current Biology* 19, 1–4.
- Máté Jakab 1998: *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- May, Lillian – Byers-Heinlein, Krista – Gervain, Judit – Werker, Janet F. 2011: Language and the newborn brain: does prenatal language shape the neonate neural response to speech? *Frontiers in Psychology* 2011/2, 1–9.
- Mehler, Jacques – Jusczyk, Peter – Lambertz, Ghislaine – Hasted, Nilofar – Bertoncini, Josiane – Amiel-Tison, Claudine 1988: A precursor of language acquisition in young infants. *Cognition* 29, 143–178.

- Müller, Ralph-Axel 1996: Innateness, autonomy, universality? Neurobiological approaches to language. *Behavior and Brain Sciences* 19, 611–675.
- Pinker, Steven 1994/2006: *A nyelvi ösztön: Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest: Typotex.
- Pinker, Steven 2002: *The blank slate: The modern denial of human nature*. London: Penguin Press.
- Pléh Csaba 2003: *A természet és a lélek: A naturalista megközelítés a pszichológiában*. Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba 2006a: A gyermeknyelv. In Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai, 753–782.
- Pléh Csaba 2006b: Pszicholingvisztika. In Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai, 725–752.
- Pléh Csaba 2009: A Nyelv [sic!] idegrendszeri képviselője: tények és új elméletek. *Modern Nyelvoktatás* 15/3, 3–18.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes 2003: Nyelv, evolúció és az agy. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris, 485–504.
- Sándor Klára 1998: Amiért a szinkron elemzés foszladozik. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF, 57–84.
- Sándor Klára 1999a: A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 106, 1387–1392.
- Sándor Klára 1999b: A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43, 595–606.
- Sándor Klára 2001a: A nyelv „gyenge pontjai”. In Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.): *Néptörténet – nyelvtörténet: A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, 119–135.
- Sándor Klára 2001b: Szociolingvisztikai alapismeretek. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF, 7–48.
- Sándor Klára 2011: *Nyelvrokonság és hunhagyomány: Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest: Typotex.
- Szathmáry Eörs 2002: Az emberi nyelvkészség eredete és a „nyelvi amőba”. *Magyar Tudomány* 108, 42–50.

- Szathmáry Eörs 2003: Kulturális folyamatok: az utolsó nagy evolúciós átmenet. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris, 32–48.
- TOMASELLO, MICHAEL 2008: *Origins of human communication*. CAMBRIDGE: MIT PRESS.
- TRUDGILL, PETER 1992/1997: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. SZEGED: JGYTF.
- VIGOTSKIJ, LEV SZ. 1956/2000: *Gondolkodás és beszéd*. Budapest: Trezor.
- Wardhaugh, Ronald 1992/2002: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris.

Csresnyési László

FÓRIS ÁGOTA

A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése¹

1. Bevezetés

A szociolingvisztika tárgykörébe tartozik a nyelv és a társadalom kapcsolatainak, egymásra hatásának kutatása. A szaknyelvekkel kapcsolatos vizsgálatokat általában a szociolingvisztika területéhez sorolják, mivel a szaknyelvek adott társadalmi csoportok által beszélt nyelvváltozatoknak tekinthetők. A magyar szakirodalomban a társadalmi nyelvváltozatokat szaknyelvekre és csoportnyelvekre osztják (Grétsy 1988, Kiss 1995), illetve egyes szerzők a köznyelvtől eltérő nyelvváltozat-típusokat csoportnyelveknek nevezik (a társadalmi és a területi nyelvváltozatokat is), a szaknyelveket ezek egy alcsoportjaként, foglalkozásokhoz kötődő nyelvváltozatként jellemzik (Hajdú 1980). A magyar nyelvi rétegződést bemutató modelleket Tolcsvai Nagy (2003) tekinti át részletesen.

A nyelvhasználat kommunikációs szempontú megközelítése a szaknyelvi nyelvhasználatot a szakmai kommunikáció egyik fajtájaként kezeli, melyben a beszélőközösség egyúttal hasonló ismeretekkel, információkkal, közös

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

lexikával rendelkezik, tagjai pedig hasonló kommunikációs szokásokat és műfajokat használnak az egymással való kommunikáció során (Swales 1990). A szövegek műfaji jellemzői elsődlegesen nem társadalmi meghatározottságúak, hanem kommunikatív-műfaji sajátosságokat mutatnak (Göpferich 1995, Károly 2007). A terminológiában a terminológiai munkák szükségességét általában a szakmai kommunikáció megkönnyítésével indokolják, a terminust pragmatikai-kommunikatív egységnek tekintik, melyet egy meghatározott terület vagy tevékenység fogalmainak jelölésére használnak (Cabré 1998).

2. Szaknyelvi vizsgálatok – szociolingvisztikai megközelítés

A szaknyelvkutatásnak vannak elfogadott vizsgálati módszerei. E módszerek fontosabb jellemzője, hogy kontrasztív, összehasonlító eljárásokon alapulnak, és általában a köznyelv és a vizsgált nyelvváltozat típus jellemzőit vetik össze. Ezekben a módszerekben a köznyelv tölti be az etalon szerepét, vagyis a köznyelvi változathoz viszonyítják, azzal mérik össze a másikat (szaknyelvi, csoportnyelvi) változatot.

Korábban a társadalmi nyelvváltozatokat főként a szókincsbeli eltérések alapján osztályozták. Például Wardhaugh szerint „a regiszterek olyan szótári egységekből álló kollektívok, amelyeket különböző foglalkozási vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze” (Wardhaugh 1995: 48). Kiss szerint „(...) nincs ugyanis szó *nyelvekről*, hanem elsősorban vagy kizárólag *szókészleti* eltérésekről” (Kiss 1995: 75). Az 1970-es évektől kezdve azonban a köznyelv és a szaknyelvek mondattani, szövegtani, pragmatikai szempontú vizsgálata is megkezdődött. Megállapították,

hogy a szaknyelvek a köznyelvtől nem egyedül szókincsükben különböznek, hanem számos más jellegzetességükben is. A szakszövegeket nem vagy nem csak a lexikai állományuk teszi szakszöveggé, hanem céljuk és bizonyos, a köznyelvi szövegektől eltérő statisztikai jellemzők, mint például egyes grammatikai szerkezetek, mondszerkezetek nagyobb előfordulási gyakorisága, amely nyelvenként és műfajonként is eltérhet egymástól. Az új vizsgálatok középpontjába már nem a szókészlet, hanem más nyelvi szintek analízise került. Kimutatták, hogy a szövegek műfaji jellemzői elsősorban kommunikatív-műfaji sajátosságokat mutatnak, és nem társadalmi meghatározottságúak. A szaknyelvi vizsgálatok hangsúlya ezzel a lexika szintjéről áttevődött a mondatok és a szövegek szintjére, valamint előtérbe került a szakszövegek pragmatikai szempontú elemzése. A pragmatikai szemléletű szövegtipológia szerint (1) a szakszövegek jellemzőit nem lehet „általánosságban” leírni, hanem ennél pontosabban, árnyaltabban, tárgykörökre és műfajokra bontottan célszerű tanulmányozni őket; (2) a szövegek műfaji jellemzői nem társadalmi meghatározottságúak elsődlegesen, hanem kommunikatív-műfaji sajátosságokat mutatnak (lásd Károly 2007).

A szakszövegek lexikai állományát nevezik szakszókincsnek (vagy szakszókészletnek). A szaknyelvkutatásban – hagyományosan – három részre különítik el a szakszókincszet: (1) köznyelvben is használt szavak (általános köznyelvi szókincs); (2) csak a szaknyelvekben használt szavak (közös szakszókincs); (3) speciális szakszavak – olyan szavak, amelyek csak egyetlen szaknyelvben használatosak (ez a csoport a szakirodalomban számos elnevezéssel szerepel: *terminus*, *terminus technicus* ~ *terminusz technikus*, *speciális szakszó*, *specifikus szakszó*, *nomenklatura* ~ *nómenklatúra*). (A probléma részletezését lásd Fóris 2007.)

A szókincs kontrasztív szempontok alapján történő osztályozása, a köznyelvi és a szaknyelvi előfordulások összevetése hasznos eredményeket hozhat. Véleményem szerint a szakszókészlet osztályozásánál – a tájnyelvi lexika osztályozásához hasonlóan – egyértelműebben kell figyelembe venni a szóalak és a jelentés (funkció), valamint a kommunikáció (a köznyelvi alapú érthetőség) szempontjait. Ennek alapján három nagy csoportra osztottam a szakszókészletet, az első csoportot pedig további kettőre – így összesen négy csoportot különböztettem meg: (1) valódi szakszó – a köznyelvi beszélő nem érti, nem ismeri fel, jelentésében és alakjában is különbözik a köznyelvi szavaktól. E csoportot további két részre oszthatjuk: (1a) konkrét szakszó – a köznyelvben lexikai (és fogalmi) hiány miatt sem a szóalak, sem a fogalom nem ismert, a szóalak és a fogalom is csak a szaknyelvben ismert, például *differentiahányados*, *predikátum*; (1b) lexikai szakszó – a köznyelvben a fogalom ismert (de más jelölővel), a szaknyelvben használt szóalak nem ismert [ezen belül több alcsoport elkülönítése lehetséges – teljes fogalmi egyezés (szinonímia), részleges egyezés (rész-egész viszony, alá-fölérendeltségi viszony)], például *stroke* (ejtsd: *sztrok*, kny. *gutaiütés*, részviszonyban: *agyvérzés*), *diftéria* (kny. *torokgyík*). (2) jelentésbeli szakszó – a köznyelvi szóval alakilag megegyezik, de egy vagy több jelentésében különbözik tőle, például *lóerő*, *zöld* (az első a fizikában teljesítményt, a második egy elemi részecskét jelöl); (3) köznyelvvvel közös szakszó – amely szóalakjában és jelentésében is megegyezik a köznyelvi szóval, de az adott szakma szókincséhez hozzátartozik, például *erő*, *sebesség* (fizika), *összeg*, *különbség* (matematika), *sejt*, *bőr* (biológia) *hegy*, *domb*, *folyó* (földrajz), *oldat*, *vegyület* (kémia) (Fóris 2010). Ez a felosztás szemantológiai kiindulású, vagyis jelentésközpontú – a szóalak és a jelentés kapcsolatán alapszik.

3. Szaknyelvi vizsgálatok – terminológiai megközelítés

A terminológiai vizsgálatok szintén a szakszókincssel (egy nyelv szakszókészletével) foglalkoznak. Az onomasziológiai kiindulású terminológiai vizsgálatok azonban nem a nyelvváltozatot használó társadalmi csoport jellemzői alapján közelítenek a szaknyelvekhez, hanem fogalmi szempontból. Kiindulásuk kommunikációs alapú, a nyelvet olyan kommunikációs rendszernek tekintik, amelynek feladata a fogalmakban absztrahált ismeretek közvetítése. Ezért a fogalmat, valamint a fogalom és a jelölő viszonyát, a jelentést állítják a kérdéskör középpontjába (lásd Fóris 2010). A terminológiai vizsgálatokban fontos a rendszer-alapú vizsgálat: minden fogalom valamilyen fogalomrendszerben létezik, az egyedi fogalmak leírása csak a teljes rendszer ismeretében lehetséges – ugyanígy az egyes fogalmakat jelölő terminusok megadása és leírása csak a fogalmi és a terminológiai rendszer segítségével oldható meg. Ezért egy-egy terminológiai rendszer használatához adott (szakmai) ismeretek birtoklására van szükség. Ez következik abból, hogy a terminussal jelölt fogalom a dologi ismeretekből absztrakcióval alakult ki úgy, hogy az absztrakciós folyamat során a közös jegyek kerültek kiemelésre, az egyedi jegyek viszont a fogalom egymást követő szintjein fokozatosan elmaradtak (Fóris 2005).

A szaknyelvkutatás és a terminológia egyik alapfogalma a *terminus* – azonban a két diszciplínában nem ugyanazt értik rajta. A terminológiában a terminus jelentésegység, ismeretalakzat. Alakilag egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel vagy ezek kombinációja, vagyis morfológiailag olyan, heterogén összetételű elemeket nevezünk terminusnak, amelyek pragmatikailag hasonló funkciót töltenek be a szakmai kommunikációban.

Egyes tudományágak és szakmák fogalmi rendszere nagyjából nemzetközinek tekinthető, ennek megfelelően alakult ki a terminológiai struktúrája is (például természettudományok, matematika). Vannak viszont olyan területek, amelyek fogalmi rendszere nem tisztázott teljesen, és a terminológiai rendszerük nem vagy csak részben épült ki. A terminológiai munkák fő feladata a fogalmi és terminológiai rendszerek leírása, a fogalmak jellemzőinek megadása (általában jelentésmegadás definíció segítségével, és a jelentésvizonyok leírása egy adott doménen belül), valamint a terminusok nyelvi és pragmatikai jellemzőinek megállapítása és lejegyzése. Főszerepet kapnak tehát a terminológiai munkában a denotátumok, és másodlagossá válnak a nyelvi jelek. Ebben a vonatkozásban a terminológia szoros kapcsolatot mutat a számítógépes ontológiával, amely a fogalmakat szintén kapcsolatrendszereikben értelmezi, és feladatának tekinti a kapcsolatokra vonatkozó azon információk megadását, amelyekbe az ontológiai rendezés meghatározott szabályai szerint azok tartoznak.

A terminológiának többféle ága keletkezett, és ennek megfelelően többféle megközelítés és módszer létezik, például a Wüster-féle hagyományos (a szabványosításhoz közel álló) terminológiatan (Wüster 1979), a Cabré-féle fordításorientált terminológiai harmonizáció (Cabré 1998), illetve az utóbbi évtized jelentős irányzata, a szociokognitív terminológia (Temmerman 2000).

4. A szakszókincs tárolása és hozzáférhetővé tétele

A köznyelvi szavak és a szakszavak jelentésbeli azonosságát vagy különbözőségét csak akkor lehet megállapítani, ha mindkettő jelentését ismerjük. Ehhez az szükséges,

hogy mind a köznyelvi szó, mind a szakszó jelentése definiálva legyen (szótárban, adatbázisokban). Minél több szó (köznyelvi és szakszó) alakja és jelentése lesz pontosan rögzítve, annál pontosabban és annál több konkrét szóról lehet megállapítani, hogy mely csoportba sorolható be. A szókészlet kontrasztív vizsgálatához tehát a köznyelvi és a szakszókincs pontos leírása egyaránt szükséges, vagyis egyaránt fontos a szavak alakjának és jelentésének rögzítése, valamint kommunikációs szerepüknek a leírása (kapcsolatok, kontextus). A köznyelvi szókincs lejegyzését, összegyűjtését a köznyelvi (általános nyelvi) szótárakban találjuk, ezzel a lexikográfia foglalkozik. A speciális nyelvi szókincs összegyűjtését szakszótárakban, terminológiai szótárakban és terminológiai adatbázisokban találjuk, ezzel a szaklexikográfia és terminológia foglalkozik. A lexikográfia azt keresi, mi a szóalakhoz kapcsolódó jelentés (vagyis célja a címszó leírása, különféle nyelvtani és jelentéssel kapcsolatos információk megadása). A terminológia azt keresi, hogy a fogalom micsoda (milyen főbb jellemzői vannak, a jelentését és más terminusokhoz való viszonyát hogyan lehet megfelelően megadni, vagyis cél a denotátumok leírása), és hogy milyen megnevezések kapcsolódnak hozzá (amelyek alapján a szövegekben megtalálhatóvá válik).

A terminus jelentése nem az általános értelemben vett fogalom (notion), hanem a speciális „concept”. A terminusok és a terminológiai rendszerek ugyanolyanok, mint az egyéb információs és szemantikai rendszerek (természetes terminológiák és speciálisan létrehozott terminológiai rendszerek), melyek részben ezeket is magukban foglalják, vagy mint bármely más – sémákat és nemverbális szimbólumokat alkalmazó – információ-visszakereső rendszer, tezaurusz vagy mesterségesintelligencia-rendszer (például Lejcsik – Selov 2010).

A nyelvi szótárak és enciklopédikus szótárak közötti különbség az információ megadásában van; az egyik a címszavakról ad információt, a másik a címszavak denotációjáról. A nyelvi szótárak jelalapúak (lexikai egység), a terminológiai szótárak fogalomalapúak (fogalom). A szakszótár jelalapú, a terminológiai szótár fogalomalapú. A szakszótárak lemmaállományát a köznyelvi szókinchez viszonyítva gyűjtik (gyakorisági és fontossági szempontok figyelembevétele szükséges), a terminológiai szótárak lemmaállománya egy domént fed le (gyakorisági és fontossági szempontok figyelembevétele nem szükséges).

A modern terminológiai munkák egyik legfontosabb területe a terminográfia (terminológia-menedzsment), vagyis a nyelvészeti, fogalmi, pragmatikai információk rögzítése terminológiai adatbázisokban a terminológiai egységekről, leggyakrabban elektronikus formában. Az adatbázis hasonló jellemzőjű, strukturált adatok gyűjteménye, amely alkalmas az adatok gyors lekérdezésére; általában elektronikus formátumú. A terminológiai adatbázisok egy- vagy többnyelvű, terminológiai adatokat tartalmazó adatbázisok, a címszavak helyett fogalomazonosító szerepel bennük, és nemcsak nyelvi, hanem fogalmi és pragmatikai információkat is megadnak. A tudásbázisok nemcsak adatokat, hanem ismereteket és szabályrendszereket is tartalmaznak, például terminológiai gráfokat (lásd Sermann – Tamás 2010). A terminológiai adatbázisok szóalapú és fogalomalapú rendszerként is tárolhatják a terminusokat és a róluk megadott információkat (konkrét megvalósítását lásd Demeczky 2008).

5. Konklúzió

A szociolingvisztika körébe sorolt szaknyelvkutatás, ezen belül a szakszókincs vizsgálata kontrasztív módszerekkel történik. A terminológiai vizsgálatok nem a nyelvvaltozatot használó társadalmi csoport jellemzői alapján közeleltének a szaknyelvekhez, céljuk a nyelv fogalomalapú leírása. Abból indulnak ki, hogy a nyelv feladata a világi környezetből származó ismeretek továbbítása, vagyis a fogalmakban absztrahált ismereteket kell a nyelvnek mint kommunikációs rendszernek közvetíteni. Ezért a fogalmat, valamint a fogalom és a jelölő viszonyát, a jelentést állítják a kérdéskör középpontjába.

Irodalom

- Cabré, M. Teresa 1998: *Terminology. Theory, Methods and Applications*. (Terminology and Lexicography Research and Practice 1) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Demeczky Jenő 2008: Terminológia a szoftveriparban. *Magyar Terminológia* 1/2, 189–204.
- Fóris Ágota 2005: *Hat terminológia lecke*. (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1.) Pécs: Lexikográfia Kiadó.
- Fóris Ágota 2007: A terminológia terminológiája. In Pusztay János (szerk.): *A magyar mint veszélyeztetett nyelv?* Szombathely: BDF, 122–133.
- Fóris Ágota 2010: A szaknyelvkutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés. *Magyar Nyelv* 106/4, 424–438.
- Göpferich, Susanne 1995: A pragmatic classification of LSP texts in science and technology. *Target* 7/2, 305–326.
- Grétsy László 1988: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.):

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

A történeti szociolingvisztikáról

- A magyar nyelv rétegződése.* 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 85–107.
- Hajdú Mihály 1980: *A csoportnyelvekről.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1.) Budapest: ELTE–MTA.
- Károly Krisztina 2007: *Szövegten és fordítás.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lejcsik, Vlagyimir Mojszejevics – Selov, Szergej Dmitrijevics 2010: A terminustan múltja és jelene Oroszországban: társadalmi elvárások és irányzatok. *Magyar Terminológia* 3/1, 78–84.
- Sermann Eszter – Tamás Dóra 2010: Hogyan definiálhatjuk a fordítói adatbázist? Egy olasz és egy spanyol fordítói terminológiai adatbázis vizsgálata. In Károly Krisztina – Fóris Ágota (szerk.): *Nyelvek találkozása a fordításban. Doktori kutatások Klaudy Kinga tiszteletére.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 101–116.
- Swales, John 1990: *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Temmerman, Rita 2000: *Towards New Ways of Terminology Description. The sociocognitive approach.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003: A magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről. In Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 272–277.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolingvisztika.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Wüster, Eugen 1979: *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie.* Wien: Technische Universität Wien.

Tanulmányom megírását az motiválta, hogy úgy érzem, 30 évvel a történeti szociolingvisztika mint tudományág és szemléletmód megjelenése után nincs e területnek a magyar nyelvtudományban olyan presztízse, amelyet a bő nemzetközi és a csekélyebb, ám példaértékű hazai eredmény tudatában megérdemelne. A hazai terminológia sem tisztázott, sőt a magyar nyelvészek egy része úgy véli, hogy – a nemzetközi irodalomban használt és jól bevált – terminus (*historical sociolinguistics, historische Soziolinguistik, sociolingüística histórica, historiallinen sosiolingvistiikka*) jelzője, ún. *történeti*, logikátlan, mivel a szociolingvisztika elmélete a diakrón szemléletből fakadóan fölöslegessé teszi a történetiség kiemelését. Véleményem szerint a *szinkrón* és a *történeti* jelző jól szolgálja a metodikai különbségből adódó terminológiai elkülönítést annak a módszerbeli különbözőségnek az érzékeltetésére, amely az élőnyelvi kutatások és a történeti szövegeken végzett vizsgálat eltéréséből fakad. A leideni egyetem lapjának címe (*Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics*) figyelemreméltó terminushasználat tekintetében. A *szociotörténeti nyelvészet* műszó a magyar terminológiában nem honos, pedig jól érzékelteti e három tényező egybefonódását:

nyelv–történelem–szociális viszonyok, úgy, hogy mindközben a történeti szövegeknek a szociális meghatározottságában végzendő vizsgálatára irányítja a figyelmet, s a történeti szociolingvisztikához hasonlóan más fókuszokkal jelölheti ki a nyelvtörténeti kutatások módját. A *történeti szociolingvisztika* és/vagy *szociotörténeti nyelvészet* terminus használatát indokolja az az összefüggés is, hogy amennyiben tisztán látjuk a nyelv heterogenitását a szinkroniában, úgy a múltban, bármely kor nyelvhasználatában is jelen kell lennie a nyelvi differenciáltságnak. Ha a szinkron nyelvvizsgálat rámutat a nyelv rétegzettségére, akkor ezt korábbi történelmi korszakok nyelvhasználatában is meg kell látnunk. Mindez nyilvánvalóan feltételezi a szoros ok-okozati kapcsolatot, elméleti szempontból, az időbeliség síkján azonban a kétféle módszer megkülönböztetésére sarkall: a jelen nyelvállapot élőnyelvi kutatása, illetve a történeti szövegekből kihámozható, csak rekonstrukció útján elérhető nyelvi adatokhoz való hozzájutás nem működhet eltérő metodika alkalmazása nélkül.

A magyar nyelvű szövegeken végzett történeti szociolingvisztikai kutatásokban – bár a vizsgálatok többnyire gyakorlati megközelítésűek – találunk kísérleteket a történeti szociolingvisztika elméleti kérdéseinek tisztázására (lásd Herman 1982; Hegedűs 1986; Zelliger 1999; Németh 2004, 2008). Több hazai kutató foglalkozott a szociolektusok történeti alakulásával, illetve megkísérelte az élőnyelv vizsgálatát korabeli szövegekben rávilágítva a különböző regiszterű, műfajú iratokban előbukkanó élőbeszéd(szerű jelenségek) rekonstrukciójának lehetőségeire (Németh 1998, 1999–2000, 2004, 2008, 2009; Pusztai 1999; B. Gergely 2002; Sárosi 2003). Magam is alkalmazom a többdimenziós, azaz a szociokommunikatív folyamat tényezőinek figyelembevételével (úm. a nyelvhasználó szociális-dialektális jellemzői, származási helye, lakóhelye, neme, életkora,

iskolázottsági, illetve műveltségi foka szerint) végzett differenciált nyelvvizsgálatot egykori nyelvemlékekben (Grécsi-Zsoldos 2003, 2007, 2008, 2011).

A történeti szociolingvisztika egyik úttörője, Suzanne Romaine kovászként ható módszertani tanulmányában (Romaine 1988) bizonyította, hogy a történeti nyelvészet és a nyelv társadalmi szempontú vizsgálata között kapcsolat van. Romaine tézisei biztos alapra helyezték a történeti szociolingvisztikai vizsgálatok jogosultságát. Alaptételének lényegét fontosnak tartom e tanulmányban feleleveníteni: „...sociolinguistics must look to relations of production in society in order to understand the relationship between language and society, then sociolinguistics must be a historical discipline” (Romaine 1988: 1453). Ha a szociolingvisztikának tehát az a célja, hogy megértse a nyelv és a társadalom összefüggéseit, s ha a nyelvet szociális kontextusában meghatározott szociális produktumnak tekintjük, akkor a nyelv történetének is feltétlenül tükröznie kell ezt a tényt, következésképp a történeti nyelvészet szociális diszciplína, a szociolingvisztikának pedig történeti tudománynak kell lennie. Romaine az adott szocioszituációban működő nyelv rekonstrukcióját hirdeti összefoglaló szociolingvisztikai munkájában. Véleménye szerint a történeti szociolingvistának arra kell figyelnie, hogy a variánsok, a változások miként illeszkednek az egykori nyelvi-szociális hálókba, hogyan rekonstruálható az egykori szociális hierarchia, s ennek a társadalmi helyzetnek a nyelvi variabilitáshoz való viszonya. Kiss Jenő a kommunikációs helyzettípust elemzési szempontnak tekinti, ezt tárgyaló tanulmányában jegyzi meg: „...a beszélők élethelyzetek komplexumaiban élnek nyelvi életüket...” (Kiss 1999: 285).

A nemzetközi szociolingvisztikai irodalomban jól ismert a szociolingvisztika történetiségben alkalmazható módsze-

re, ennek elméleti kereteit többen megfogalmazták (lásd Hartig 1988; Löffler 1988; Mattheier 1988; Coulmas 2005; Nevalainen–Raumolin-Brumberg 2012; McColl Millar 2012). A történeti szociolingvisztika kezdeti szakaszából érdemes utalni Klaus J. Mattheiernek a funkcionális nyelvi rendszerről s az ebben működő szociokommunikatív variánsokról írott gondolataira (Mattheier 1988). Heinrich Löffler (Löffler 1988) a nyelvet szociális képződménynek tartja: ahogy a beszélők szociális körülményei hozzátartoznak létükhöz, úgy természetszerűleg nyelvhasználatukhoz is. Explicit teóriája szerint az emberi beszéd vizsgálatának része a beszélőközösségenként eltérő szociális tér, így az empirikus szociolingvisztikai gondolkodásnak lényege a társadalom és a kommunikációs szituáció tagoltságának figyelembevétele (Löffler 1988). Matthias Hartig a szociolingvisztikai kutatástörténet aspektusairól szóló tanulmányában szűkebben értelmezi a szociolingvisztikai szempontú történeti vizsgálatot, tárgyaként jelöli meg a norma kialakulásával kapcsolatos kutatásokat, a nyelvi kontaktológiai jelenségeket és a nyelvváltozatok presztízsét érintő vizsgálatokat (Hartig 1988).

A 2012-ben megjelent *The Handbook of Historical Sociolinguistics* című kézikönyv tanulmányai közül figyelemre méltó a Nevalainen–Raumolin-Brumberg szerzőpáros összefoglaló írása, amelyben a történeti szociolingvisztika kezdeteit, korszakait, a paradigmát tárgyalják. Ugyanebben a tanulmánykötetben *Social History and the Sociology of Language* címmel Robert McColl Millar értekezik a társadalom történetének és a nyelv szociológiájának viszonyáról. A nyelvi változások szociotörténeti összefüggéseinek vizsgálati lehetőségeire több tanulmány is rávilágít (Milroy 1992; Keller 1990; Jahr 1999; Croft 2003). William Croft általános elvként hirdeti a nyelvi változások és a szociális evolúció közti, egymást meghatározó viszonyt. Ta-

nulmányában a szocioantropológia kategóriáit használja az emberi történelemben megjelenő társadalomtípusok meghatározta nyelvi változások vizsgálatára.

A bristoli egyetemen alapított *The Historical Sociolinguistics Network* internetes portált működtető kutatócsoport tagjai a kutatásaikat bemutató honlapon sommásan elénk tárják, hogy milyen tematikai és metodikai körben gondolkodnak történeti szociolingvisztikáról: „We are interested in any part of the relation of language and people in the past, in particular as regards the function and use of language in individuals and societies” (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/>). Érdeklődéssel fordulnak a múltból feltárható nyelvi és emberi viszonyokhoz, vizsgálják a nyelv funkcióját és használatát, személyhez kötötten, avagy a társadalom viszonyrendszerében. A kutatócsoport tagjai a történeti szociolingvisztika tárgyát, kutatási területét az alábbi tematikai keretben látják:

- a nyelvhasználat és a nyelven kívüli tényezők a nyelv történetében,
- a szóbeliség és az írásbeliség viszonya,
- az írás és az iskolázás története,
- emberek és ideológiák a nyelvi historiográfiában,
- nyelv és szociális identitás a történeti kontextusban,
- egykori nyelvi kontaktusok,
- a standardizációval, a norma alakulásával, a kodifikációval összefüggő kérdések,
- a gender, a társadalmi nem szerepe a történeti nyelvi közösségekben,
- a nyelvelméletek és a nyelvészeti módszerek tesztelése, alkalmazása történeti adatokon.

A 2012-ben megjelent *Historical Sociolinguistics* című kézikönyv első fejezeteiben a diakronitás és a szinkronitás kérdésköre, a történeti szociolingvisztikai paradigma kér-

dései, a társadalom történetének és a nyelv szociológiájának párhuzamos történetei kerülnek elő témaként, illetve a szerzők egy része a történeti szociolingvisztikai módszerről értekezik. A kézikönyv teret ad a nyelv és a társadalmi-demográfiai változók leírásának, szó esik a történeti dialektológiáról, a nyelvi kontaktológiáról és a nyelvi attitűdről. A kézikönyv tematikája jól érzékelteti a nemzetközi nyelvészet preferált érdeklődési zónáit, s ezen keresztül körvonalazódnak a történeti szociolingvisztikai kutatás aktuális kérdései.

Mivel a szociolingvisztika kitüntetett figyelmet szentel a beszélt nyelv szabályszerűségeinek és jellegzetességeinek, ezért a történeti szociolingvisztika egyik fontos feladata az egykori nyelvemlékekben, az írásbeliségben megjelenő beszélt nyelvviség kutatása. Módszertanilag a rekonstrukcióra támaszkodhatunk, amely – jól tudjuk – nyilvánvaló eredményes alkalmazása mellett sok buktatót és nehézséget rejt magában. A szociális kontextusa által meghatározott nyelv rekonstrukciójának sikeressége – a történeti vizsgálatok minden formájában – elsősorban az események visszaidézhetőségétől függ. Mivel olyan adatokat próbálunk kinyerni, amelyek nem közvetlenül elérhetőek, ezért bizonyos értelemben minden rekonstrukció „kreált történelem”. Németh Miklós is említi tanulmányában az egykori „reális beszédanyagok hű megismerésének nehézségét” (Németh 2002: 258). A történeti adatokkal kapcsolatosan Romaine Labovot idézi (Romaine 1988). Mindketten alpmódszertani problémának tartják, hogy a történeti nyelvészek nem ellenőrizhetik adataikat, nincs kontrollálási lehetőségük, így feladatuk a „rossz”, a romlott állapotú, töredékes iratokban megjelenő adatokból a legjobb következtetéseket levonni. Romaine az adott szocioszituációban funkcionáló nyelv rekonstrukciójára vonatkozó egyik axiómája szerint a történeti ada-

tok a saját jogosultságukban érvényesek. A történeti szociolingvisztika elméletének meg kell találnia a beszélt és az írott nyelv közötti összefüggést a diakroniában. A mai nyelvállapot bizonyos jelenségeire is választ adhat a nyelvi változások követése, a fennmaradt írásos emlékekből az egykori beszélt nyelv rekonstruálása. A korábbi korszakok beszélt nyelvének megismerése mellett éppoly érdekes és tanulmányozandó kérdésnek tartja az írott nyelvi normára koncentráló vizsgálatot.

Sárosi Zsófia történeti szociopragmatikai vizsgálati módszere (Sárosi 2003) segítője lehet a történeti szociolingvisztikai-szociotörténeti nyelvészeti metodikának, jó kiegészítője lehet az egykori beszédhelyzet, a funkciójában létező nyelvhasználat vizsgálatának. Az ilyenfajta nyelvhasználat-vizsgálat, azaz az írott szövegekben megjelenő beszélt nyelvi elemeknek a kutatása a nyelven kívüli tényezők, illetve a nyelvhasználónak a szociológiai-szociolingvisztikai tényezőkkel behatárolt sajátosságai alapján sokrétű nyelvi elemzést tehet lehetővé.

Celia Roberts és Brian Street a beszélt és írott nyelv viszonyával foglalkozó írásukban arra hívják fel a figyelmet, hogy a 20. században a nyelvészet és az antropológia kevés figyelmet fordított e két kommunikációs műfaj elkülönítésére és viszonyára, holott a fontossága megkívánná (Roberts–Street 1997: 168). B. Gergely Piroskának az erdélyi fejedelemség magyar nyelvű iratanyagának tanulmányozásában alkalmazott, a múlt élőnyelvi vizsgálati lehetőségeinek bemutatását, az élőbeszéd korabeli szövegekben való megjelenésének vizsgálatát célzó módszerét követendőnek tartom (B. Gergely 2002): a közéleti témájú írott nyelvi szövegekből emel ki olyan szó- és kifejezőkészlet elemeket, amelyek a mindennapok szóbeliségében is éltek, s innen kerül(het)tek az írott nyelvhasználatba. Megközelítésének iránya tehát a mindennapi, hétköznapi

nyelvhasználat felől tart a közéleti, formális nyelvhasználat felé. Beszélt nyelvi elemeknek nevezi a mindennapi élet szavait, szókapcsolatait; az emotív szavakat, szókapcsolatokat (ezen belül: az indulatszókat, a becsmérlő, illetve szitokszókat); az érzékletes, képszerű, szemléltető kifejezéseket; a frazémákat. Nehézségekről, bonyolult feladatról beszél, s arról, hogy „A nyelvhasználat múltbeli állapotaira nézve (...) még bonyolultabb a helyzet, ennek megismerését (...) tényfeltáró vizsgálattal lehet elkezdni” (2002: 189). A 2002-es Hungarológiai Kongresszuson elmondott előadásában azt állította, hogy „idevágó alaposabb vizsgálat kevés van” (B. Gergely 2002: 189).

17. századi, kiadatlan Nógrád megyei nyelvemlékekből, írott szövegekből gyűjtöttem informális jellegű megjegyzéseket, emotív kifejezéseket, trágár vagy épp szemléletes, képszerű kifejezéseket, a nyelvi adatok álljanak itt az élőbeszéd egykori rekonstruálásának példázására. (Az idézett perszövegeket és leveleket a Nógrád Megyei Levéltár IV. 1. fondjában őrzik.)

Egy 1681-ben Megyerben (ma: Nógrádmegyer) kelt adó-haladékkérő levél fogalmazójának a célja a haladékkérés. A pénzkifizetés minél későbbre halasztása arra motiválta a levél íróját, hogy hosszasan panaszkodjon betegségéről, nyomorúságáról, nehéz körülményeiről. A falu birtokosa, ifj. Géczi Pál a levél küldője, de a levél szövegének írását és szignálását vélhetően íródeák végezte el, a szövegben ugyanis utalást találunk arra, hogy a kérelmező keze megnyomorodott. Ahhoz, hogy jelen nyomorúságos állapotát még szörnyűbbnek láttassa, az ellentét fokozó erejét felhasználva korábbi életének szépségét ecseteli: *I(ste)n az előjovaival az mennire meg Latogatott; I(ste)n elő Szent Főlszige jo egessegel ennek előtte engemis az több jaborokkal edgyütt tartott.* Jelen állapotában azonban csak panaszkodni tud, igen hosszasan, hogy eredményt érjen

el a haladék elbírálójánál. Ilyen mondatokat olvasunk: *elő SZ: Főlszige nyovoljával megh Latogatott, hogy az egessegem serőm el hejgott; az kezeimre ugj meg nyomorottam hogj az egik kezemett feiem fele föl nem emelhetem regtűl fogvast; ...ha ezek az nyovolyak n(em) valnanakis, az Vensegis magab(an) edgy nyovalja; ...az mely Szegensegett adot I(ste)n ugj mint egy fiu magzatott aztat I(ste)n elő Sz: Főlszige ez arnyek Vilagbul Ki Szolitotta.* A panaszszavak az informális beszédhelyzetben gyakrabban előkerülő kifejezések, semmint hivatalos diskurzusban. Idézett levelünk az egykori adóhivatalhoz írt levél, melynek szöveggörnyezete nem indokolja az emotív kifejezések használatát. A hatás kedvéért mégis az interperszonális beszélgetések nyelvi eszközkészlete vonul fel ebben a hivatalos levélben.

Trágár kifejezéseket – nem véletlenül a beszélt nyelvet leginkább tükröző – perszövegekben találtam. Egy 1670-es kékkői (ma: Modrý Kameň, SL) perben, melyben gróf Balassa Bálintot, a költő egyik kései családtagját vádolták gyilkosságra való felbujtással, olvasunk egy szitokszót: *kurva fiat.* A beszélt köznyelvi szóalakot a nagyjából („*cir.*”, minthogy maguk sem tudták pontosan életkorukat) 50 éves Soós Ambrus kékkői vicekapitány vallomásaiban jegyezte le a bíróságon alkalmazott írnok. Azt is megtudjuk, hogy ezt a szitokszót mástól idézi a fátens, ti. egy gróftól, akire rátámadtak Balassa emberei. Az oratio recta narrációtípus a legalkalmasabb az élőbeszéd felderítésére, hiszen a beszélő viszonylagos hűséggel idézi fel egy másik személy szavait, úgy vagy ahhoz közelítően, ahogy azok elhangoztak. A diskurzuselemzésen kívül a szociolingvisztikai-pragmatikai meghatározottság alapján is közelíthetünk a szöveghez: egy magas rangú férfitől, egy gróftól hallott szitokszót mond ki a nyilvánosság, ti. a bíróság előtt egy szintén magas pozíciójú férfi, a vár alkapitánya.

Ugyanezt a Balassa Bálintot néhány évvel később fajtalanzkodással vádolják, a perszöveg szerint *Sodomitának és Férfiakkal, Inasokkal Közösködőnek lenni gyaláfta* több tanú, *Sött Török Raboktul is üzenkedet, és vadolkodot*, sőt vele perben álló családtagja, Balassa Ádám *Pénztis adot nékiek, hogy ilyen és másféle dolgokat, és rágalmazásokat jelentsék Török orbagb[an] ellene*. Nemes Nándori Bene Pál, a perben megszólaltatott 26 éves tanú *egyebet nem tud hanem Balassa Ádám Úr eő N[agysá]ga az Török Rabnak pénzt adván, mondotta volna hogy Groff Balassa Bálint Úr eő N[agysá]ga, Salvo honore □eg ba□zó, ha I[ste]n megfabadit mond meg Törökorbagb[an] az Törököknek*. A trágár megnevezés kimondása előtt a latin *Salvo honore* 'tisztelettel' forma jelzi, hogy a jól nevelt nemes ember csupán a tanúvallomás hitelességéért kényszerül kimondani a másoktól hallott perdöntő jellemzést. A beszélő szociolingvisztikai jellemzőit tekintve a társadalmi hierarchia felsőbb szintjén álló, nemes származású fiatal férfi szájából hangzik el a trágár szó, ám úgy tűnik, nem saját szókészletében használt szitokszóként, csupán (fel)idézve egy másik személy, ti. Balassa Ádám szavait.

Hasonlóan perszövegben, egy leány paráználkodása ügyében megszólaltatott tanú szövegében olvashatjuk az alábbi szitkozódásokat: *Eordógh az Anyad; akar hol vegyem az Eordóghben*. A fátens, akitől ezeket a szavakat lejegyezte a bíróság írnoka, 70 éves, Nógrád vármegyében, Alsóesztergályon (ma: Dolné Štrháre, SL), jobbágy sorban élő nő. A korabeli viszonyok között, különösen vallásos közösségben nőknek, leginkább a fiataloknak, s inkább a társadalmi hierarchiában magasan álló, művelt nőknek nyelvi tabu a káromkodás. Mivel az írnoknak a hitelesség, a szöveg pontos lejegyzése hivatalbéli kötelessége, a tanúvallomás szövege jól szemlélteti: a társadalomban alacsonyabb státusban lévő idős nő nyilvánosan használ(-

hat) trágár kifejezést, számára nem nyelvi tabu a szitokszó kimondása.

Szintén perben, jelesül egy losonci (ma: Lučenec, SL) boszorkányperben rögzíti a lejegyző 1692-ben az egyik tanú szavait: *ördög szarát ad ő néki, kívül is füstöllye meg lábát*. A vallomástevőről a lejegyzett adatokból tudjuk, hogy mintegy 28 éves fiatalember, név szerint Lengyel János nagyorosi lakos, társadalmi állását tekintve libertinus, azaz szabados. Ez megkülönböztető elnevezése azoknak a jobbágyoknak, akik földesurukhoz való viszonyukban valamiféle szabadságot, mentességet élveztek. A szitokszót kimondó fiatal férfi a társadalmi ranglétrának alsó, még ha nem is a legalsó fokán elhelyezkedő pozícióban áll. Arra következtethetünk a példa alapján, hogy a beszélt köznyelvi, szlenges kifejezés számára nem nyelvi tabu.

A fenti példák mindegyike esetében bizonyosak lehetünk abban, hogy a hitelességre, a pontos lejegyzésre törekvő írnok rögzítette a kimondott szavakat, azaz minden bizonnyal az élőbeszéd egy-egy nyelvi elemét értük tetten. A trágár elemek, a szitokszók a heterogén nyelvi rendszerben valamely szociolektusnak a részei, a beszélt köznyelviség elemei, az egykori, a tanúvallomásban felidézett szituációban a közvetlen, az informális kapcsolatokban használt kifejezési forma.

A lexémákon és egyes kifejezéseken kívül érdemes példaként szemügyre vennünk egy szintaktikai jelenséget, a mondatátszövődést. Amikor a mellékmondat egy része bekerül a főmondatba, írásban kevésbé szabatos jelenséget eredményez. Használata sokkal inkább kötődik a szóbeliséghez. Néhány 17. századi példa a jelenségnek többféle kommunikációs helyzetű, különféle műfajú szövegbeli előfordulásait adatozza.

1633, Parlagos (ma: Polichno, SI), határvita, perszöveg: *me-lyik hatarban legyenek, nem tudom azok az helyek;*

1642, Divény (ma: Divín, SL), határvita, perszöveg: *Kami-na Sztudniczkát sem tudom én ki hataraban legyen; A koczkoi hazat sem tudom én ki hataraban vagion;*

1694, Gács (ma: Halič, SL), levél az alispánhoz: *ezen Depu-tatus Urak(na)k szálló Leveletis nem ártana ha most olvasná elő kgme.*

Most csupán két példakört érintve szemeztetem az empirikus vizsgálat lehetőségeiből, de korábbi előadásaim és publikációim is szolgálnak bőséges példaanyaggal a módszer alkalmazásának megmutatására (Grécsi-Zsoldos 2003, 2007, 2008, 2011). A nyelvhasználat koronkénti vizsgálata, a regiszterek, a szociolektusok történeti-társadalmi meghatározottságából adódó sajátosságainak a feltárása, a történeti kontextusban a nyelv és a szociális identitás összefüggésének meglátása, a történeti nyelvi közösségek életének megismerésére irányuló kutatások jelölhetik ki a történeti szociolingvisztikai-szociotörténeti nyelvészeti vizsgálatok jövőbeli irányát. A még nem nagy múltra visszatekintő, de annál határozottabb léptekkel előrehaladó szemléletmód, vizsgálati lehetőség jogosultsága ellen a nemzetközi és a hazai gyakorlat alapján is nehezen állítható elvi kifogás. Hiszem, hogy a történeti szövegeknek a szociolingvisztikai tényezők figyelembevételével végzett elemzése árnyaltabb szövegvizsgálathoz juttathatja a kutatót, a diakrón folyamat akár csak egy etapjának a láttatása a múlt és a jelen nyelvállapot leírásához szükséges, addig nem ismert információkat tartalmazhat, illetőleg az ismert nyelvtörténeti tények megerősítését szolgálhatja.

Irodalom

- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvészélet*. Debrecen – Jyväskylä.
- Coulmas, Florian 2005: *Sociolinguistics. The study of speakers' choices*. University Press, Cambridge
- Croft, William 2003: *Social evolution and language changes*. <http://www.unm.edu/~wcroft/Papers/SocLing.pdf> (2013. március 28.)
- Grécsi-Zsoldos Enikő
2003: XVII. századi Nógrád vármegyei iratok szótörténeti tanulságai. In Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 63–66.
- 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- 2008: A szlovák–magyar együttélés történeti szociolingvisztikai vonatkozásai. In Alabán, František (szerk.): *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Banská Bystrica (Besztercebánya). 209–214.
- 2011: *A történeti dialektológia, a szociolingvisztika és a sociopragmatika interdiszciplinaritásában rejlő lehetőségek vizsgálata 17. századi szövegekben*. Előadás a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (7th International Congress of Hungarian Studies). Románia, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. (előadás, kiadás alatt).
- Hartig, Matthias 1988: *Aspekte soziolinguistischer Forschungsgeschichte*. Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft II*. Walter de Gruyter Verlag, Berlin – New York, 1804–14.
- Hegedűs Attila 1986: Történeti szociolingvisztika? *Magyar Nyelv* LXXXII, 438–441.

- Herman József 1982: Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* LXXVIII, 1–8.
- Hernández-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo (ed.) 2012: *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Chichester.
- Jahr, Ernst Håkon 1999: *Language change: Advances in historical sociolinguistics*. Berlin, Mouton de Gruyter.
- Keller, Rudi 1990: *Sprachwandel: Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen, Francke.
- Kiss Jenő 1999: A beszédhelyzet mint kutatási szempont a dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* XXXVII, 285–292.
- Löffler, Heinrich 1988: *Sprache und Gesellschaft in der Geschichte der vorstrukturalistischen Sprachwissenschaft*. In Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft II. Walter de Gruyter Verlag, Berlin – New York, 379–389.
- Mattheier, Klaus J. 1988: *Das Verhältnis von sozialem und sprachlichem Wandel*. In Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft II. Walter de Gruyter Verlag, Berlin – New York, 1430–52.
- McColl Millar, Robert 2012: *Social History and the Sociology of Language*. In Hernández-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo (ed.) 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Chichester, 41–60.
- Milroy, James 1992: *Linguistic variation and change: On the historical sociolinguistics of English*. Oxford, Blackwell.
- Németh Miklós 1998: Nyelvváltozatok keveredése Szeged város tanácsának első jegyzőkönyvében. *Néprajz és Nyelvtudomány* 39, 111–115.
- 1999–2000: Kései középmagyar kori nyelvváltozatok vizsgálata magánhangzók elemzésével. *Néprajz és Nyelvtudomány* 40, 57–68.

- 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv, spontán sztenderdiszciós törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvvaltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. Szegedi Tudományegyetem JGyF Kiadó, Szeged.
- 2009: A társadalmi és a műveltségi rétegződés vizsgálati lehetőségei egy kuruc forráscsoportban. In Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest
- Nevalainen, Terttu – Raumolin-Brunberg, Helena 2012: *Historical Sociolinguistics: Origins, Motivations and Paradigms*. In Hernández-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo (ed.) 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Chichester. 22–40.
- Pusztai Ferenc 1999: Élőbeszéd a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21, 380–386.
- Roberts, Celia – Street, Brian 1997: *Spoken and Written Language*. In Coulmas, Florian (ed.) 1997. *The Handbook of Sociolinguistics*. 168–186.
- Romaine, Suzanne 1988: *Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology*. In Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft II. Walter de Gruyter Verlag, Berlin – New York, 1452–69.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99, 434–448.
- Zelliger Erzsébet 1999: Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar Nyelvjárások* XXXVII, 505–12.
- 2000: Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben: *Magyar Nyelvjárások* XXXVIII, 485–492.
- A The Historical Sociolinguistics Network honlapja: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/> (A letöltés ideje: 2012. július)

GY. BAZSIKA ENIKŐ

Nyelvi változások tükröződése nyelvjárási beszélők nyelvi tudatában

*„Ha volna minekünk gyerekeink, az má
szébben beszinné, min mi.”*

1. Bevezetés

A címben idézett megnyilatkozás mintegy jelképezi – mind szociológiai, mind szociolingvisztikai szempontból – azt a helyzetet, amely a nyelvjárásgyűjtőt fogadja zalai törpe- vagy aprófalvakat járva. Az előregedő lakosságú, elnéptelenedő kistelepülések (vö. Mohos 2008: 76–98) nyelvjárási beszélői számára saját nyelvváltozatuknál nagyobb presztízse van a köznyelvnek. Az idős hetési adatközlő vélekedése azt is tükrözi, hogy a nyelvjárási beszélők érzékelik a közösségük nyelvhasználatában végbemenő változásokat.

A nyelvi változás „pragmatikai értelemben a beszélő-, illetőleg a nyelvközösség mindenkor nyelvi kommunikációs és kifejezési igényei, tehát a társadalom szükségletei szerinti állandó nyelvi alkalmazkodás” (Kiss 2003: 29).

Napjainkban a legnagyobb mértékű nyelvi változások – Európa-szerte – a nyelvjárások körében zajlanak mind pragmatikai, mind nyelvrendszertani síkon. A legerőteljesebb a változás pragmatikai szempontból: a nyelvjárások használatának hatóköre szűkül földrajzi értelemben, nemzedéki-társadalmi és statisztikai szempontból, valamint az ezen nyelvváltozattal lefedett beszédhelyzetek számát tekintve. E funkcionális nyelvjárásvesztés következmé-

nye a strukturális nyelvjárásvesztés, a nyelvjárási beszélők nyelvjárási kompetenciájának zsugorodása. A nyelvi-nyelvrendszertani szempontú változások fő tendenciája – a standardizált nyelvek nyelvjárási esetében – a köznyelvtől eltérő nyelvjárási jelenségek számának csökkenése, a köznyelvvvel megegyező elemek mennyiségének növekedése. A változás a nyelvjárások valamennyi részlegét, szintjét érinti, a leggyorsabban a szókészlet, a frazeológia és a hangtani jelenségek változnak. Jóval lassúbb a folyamat az alaktan, a leglassabb a mondatn szintjén. A változás elsősorban a nyelvjárási jelenségek, elemek csökkenő előfordulási gyakoriságában, illetve ezzel összefüggő destabilizálódásában, bomlásában nyilvánul meg (Kiss 1998: 931, 2001: 247–255).

A nyelvi tudatnak fontos része a nyelvről való általános tudás, a tágan értelmezett nyelvi mentalitás tartománya (Kiss 2008: 263). A perceptuális dialektológiai kutatások (lásd Preston 1999, Long–Preston 2002) szerint a nyelvi változások kimenetelében lényeges szerepet játszanak a beszélőknek a nyelvhasználatra vonatkozó vélekedései, az egyes nyelvváltozatokhoz fűződő attitűdjei. A nyelvjárások és a köznyelv közötti különbségek nyelvjárási beszélők nyelvi tudatában való tükröződésének kétségtelen bizonyítéka a nyelvjárások köznyelvhöz való közeledése, hiszen a köznyelvi nyelvhasználatra törekvő, kódot váltó kettősnyelvű beszélő azt a nyelvi formát tudja kerülni, amelynek nyelvjárási voltát érzékeli. A regionális nyelvi változások általános tendenciái szerint először az elsődleges nyelvjárási jegyek, a beszélők által jól érzékelhető, kirívó nyelvjárásiasságok szorulnak vissza. Jóval állandóbbak a kevésbé feltűnő másodlagos és az észrevétlen harmadlagos nyelvjárási sajátosságok, utóbbiak a regionális köznyelviség részeivé válva gyakran ki is terjesztik érvényességét körüket. Egyes esetekben azonban kirívó

nyelvjárásiasságok is megmaradnak, ez azt mutatja, hogy a laikus beszélők nem pusztán a köznyelvtől való eltérés mértékének alapján ítélnék valamely nyelvjárási jelenséget feltűnőnek s így kerülendőnek (Kiss 2001: 210–216).

2. Célkitűzés

A kutatás célja a nyelvi változásokkal kapcsolatos meta-nyelvi vélekedések vizsgálata a 30 év fölötti korosztályok beszélői körében nyelvjárási környezetben. Fölmérni, milyen, a nyelvi változásokra vonatkozó tudatos vélekedésekkel és explicit tudással rendelkeznek a nyelvjárási beszélők, nyelvjárásuk pragmatikai és nyelvrendszeri változásainak mely jelenségei tükröződnek a beszélők nyelvi tudatában. Vizsgálni, kimutathatóak-e különbségek a változások észlelésében a beszélők között nem, életkor, iskolázottság, valamint lakóhelyük nyelvföldrajzi és szociológiai jellemzőinek tükrében.

3. Az adatközlők és a módszerek

A kutatás két Zala megyei nyelvjárásdomináns beszélőközösség tagjai, a 833 lélekszámú Becsvölgye és az 55 fős aprófalú, Bödeháza lakóinak körében méri föl, hogy miként érzékelik a laikus beszélők a nyelvben végbemenő változásokat.

Becsvölgye Göcsej néprajzi tájegység központja, szórt településszerkezetű, „szeg”-ekből álló község, a megyeszékhelytől 20 km távolságban. A lakosság elsősorban önellátó jellegű háztáji mezőgazdasággal foglalkozik. Helyben kevés a munkalehetőség, a község aktív korú népességéből többen járnak Zalaegerszegre dolgozni. Bö-

deháza a megye délnyugati szögletében található, egyike a 11, egymástól 3–5 km távolságban elhelyezkedő aprófalunak, amelyek Hetés néprajzi tájegységet alkotják (lásd Szentmihályi 1977, Bazsika–Gyuricza 2008). A község határában húzódik a trianoni államhatár, amely a néprajzi tájat kettévágta, s egyben szinte teljesen ellehetetlenítette az itt lakók életét. Napjainkban újraépülnek a kapcsolatok a mai Szlovénia területére került hat, illetve a magyar országhatáron belül maradt öt hetési község lakói között. Bödeháza lakosságának 42%-a 60 év feletti – a tősgyökeres bödeháziak körében ez az arány még magasabb –, az 1950-es évektől az egyéni gazdálkodás lehetőségének megszűntével, valamint a jugoszláv határ közelében lévő térség tudatos visszafejlesztésének következtében a fiatalok tömegesen vándoroltak el a községből. Bödeháza – sok más zalai aprófaluhoz hasonlóan – elöregedő lakosságú, egyre fogyó lélekszámú, elnéptelenedő településsé vált.

Mindkét vizsgált települést a korábbi évszázadokban nagyfokú elzártság jellemezte, egy helyben lakó, magyar ajkú földműves lakosságuk folytonossága nem szakadt meg a századok során, népességcserére nem került sor (Gönczi 1914: 58–61, Benkő 1957: 85, Végh 1959: 46–48). Becsvölgye – Juhász Dezső (2001: 267) szerint – a nyugat-dunántúli régió zalai nyelvjárás csoportjába, Bödeháza pedig a hetési nyelvjárás csoportba tartozik. Ez utóbbinak markáns jellemzője a viszonylag erős hangsúlytalan *ö-zés* (Juhász 2001: 269, Imre 1971: 374), amely kirívó nyelvjárásiasságként elkülöníti a nyelvjárás csoportot nem *ö-ző* környezetétől. A történeti, földrajzi és demográfiai tényezők elősegítették a két község sok archaizmust tartalmazó nyelvjárásainak (vö. Végh 1954: 426–428, 1959: 47) fennmaradását napjainkig, a nyelvjárás a falvak nyelvében ma is aktív használatú.

A kutatás adatgyűjtésének módszere a kérdőíves felmérés. 2011 nyarán az *Új magyar nyelvjárási atlasz* (ÚMNYA, lásd <http://umnya.elte.hu>) adat-felvételezése során 26 főtől, 30 és 82 év közötti adatközlőktől kérdeztem ki a két községben az ÚMNYA szociolingvisztikai kérdőívet (221–235. kérdés). Itt négy kérdés adatait elemzem. Valamint szövegfelvételeket készítettem az adatközlőkkel, így forrásul szolgáltak a mintegy 20 órányi kötetlen beszélgetések szövegfelvételeit tartalmazó hanganyag tudatosan és spontán módon közölt szubjektív nyelvi adatai is, továbbá a részt vevő megfigyeléssel nyert adatok (vö. Balogh 2001: 157–158, Labov 1988: 23–24, Kiss 2010: 386). Az adatközlőket mindkét településen az ÚMNYA gyűjtési elveinek megfelelően a helybeli születésű lakosok közül választottam, de Bödeháza-n a két fiatalabb korcsoportban nem találtam megfelelő személyeket. Az adatközlők életkor, nemek és iskolai végzettség szerinti összetételét az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. Az adatközlők életkor, nemek és iskolai végzettség szerinti összetétele

Életkor	Becsölgye / Bödeháza																Össz.	
	30-45 év				46-60 év				61-70 év				71 < év					
Település	Bv.		Bh.		Bv.		Bh.		Bv.		Bh.		Bv.		Bh.			
Végz./ Nem	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n	f	n
Felső- fokú		1				1			1								1	2
Érettségi	1				1	1						1					2	2
Szak- munkás		1					1		3	1	2		2		2		10	2
Alapfokú										2				2		3		7
Összesen	1	2	0	0	1	2	1	0	4	3	2	1	2	2	2	3	13	13
Összesen	3		0		3		1		7		3		4		5		26	

4. Hipotézisek

Valamennyi vizsgált korosztály adatközlői észlelik a nyelvi változásokat. A nyelvjárási pragmatikai és nyelvrozsztani változásait is érzékelik a beszélők. A magasabb iskolai végzettség pontosabb metanyelvi tudást eredményez. A nők érzékenyebb megfigyelői a nyelvi változási jelenségeknek.

5. Eredmények

Az ÚMNYA szociolingvisztikai kérdőívének négy kérdésére adott válaszokat elemeztem.

A kérdőív első kérdése, „Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban?” olyan árnyalt válaszokat eredményezett, amelyek azt mutatják, hogy a nyelvjárási beszélők számára mindennapos tapasztalat a saját közösségük nyelvhasználatában végbemenő változás. Bár a kérdés nem erre irányult, a válaszadók több mint fele, 14 fő (54%) fogalmazta meg a válaszában valamilyen, a nyelvjárási pragmatikai vagy nyelvi-nyelvrozsztani szempontú változásával kapcsolatos megfigyelését (2. táblázat).

A megkérdezettek általában tisztában vannak saját nyelvváltozatuknak a köznyelvtől való eltéréseivel, a pozitív feleletek száma 22 (85%). Egy 77 éves bödeházi nő válasza: „*Hát persze. Hát hogyan beszínink. „Óko [olykor] olant is mondunk, hogy nem 'értik még a másíka, ki idégyn.*” A generációk nyelvhasználati közötti különbség, valamint a nyelvhasználati színterek és a beszédpártnerek szerinti kódváltás ténye több válaszban is szerepelt. „*Én ígën. Még az íť lakók ígën. A fíjatalabbak már nēm annyíra, má íť har-mínc alat nēm jellemző, mék talán fele sēm. Inkább a negyven fölöttiek. Azok tájszólásba. Égymás közöd bízstosan, asztán*

2. táblázat. „Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban?”

	Becsvölgye		Bödeháza		Összesen
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	
Igen	4	3 + <u>1</u>	2	1 + <u>1</u>	10 + <u>2</u>
Az idősebbek, kevesen	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>1</u>	<u>8</u>
Ritkán, nem nagyon		2			2
Nem	2			<u>1</u>	2 + <u>1</u>
Nem tudja		1			1
Összesen	6 + <u>2</u>	3 + <u>6</u>	2 + <u>3</u>	1 + <u>3</u>	12 + <u>14</u>

(Az aláhúzott adatok a nyelvi változásokra reflektáló válaszok száma.)

ha elménnek, idegénékkel lehet, hogy nem” (47 éves felsőfokú végzettségű becsvölgyei nő). „Beszélnek rendesen is, ahogyan tanóltuk, még a nyelvjárás is, a régi még megvan. Ugyhogy észrevesszük, hogy most valaki hogyan beszél, akkor úgy beszélnek vele” (65 éves szakmunkás végzettségű becsvölgyei nő). A beszédhelyzetek indukálta nyelvhasználati különbséget a legidősebb generáció kevésbé iskolázott tagjai is érzékelik. „Ahogyan mi beszélünk, az az. Tájszólás, nem? De min montam, hogyha azért úgy valahova mönők, vaty hát má idegönög vannak, akkor azért csak kicsit másképp beszélök” (78 éves bödeházi nő). 10 adatközlő (38%) a nyelvjárás korlátozottabb körű használatát hangsúlyozta: szerintük „ritkán, nem nagyon”, „nem sokan, az idősebbek” beszélnek a településükön nyelvjárásban. Az idősek és a fiatalok nyelvhasználati közötti különbség annak a számára is nyilvánvaló, aki egyébként a kérdést nem tudta megítélni. „Nem tudom. Így ilyenformán beszélnek, mind én, az öregek, fiatalok azok finomabban. Nem tom asz, hom melik lenné a tájszólás” (78 éves becsvölgyei nő).

A kérdésre hárman adtak nemleges választ. Két idősek nyelvű, a legfeltűnőbb nyelvjárási jelenségeket

formális beszédhelyzetben kerülő becsvölgyei férfi, akik számára csak a szomszéd közösségek beszélőinek a kirívó tövégi *u*-zást, *ü*-zést, *i*-zést (*biru, hordu, üdü, kávi* – bíró, hordó, idő, kávé) mutató nyelvváltozata nyelvjárás. „Nálunk nemigen. Ezek végül is talá nem is tájszólások, ahogy mi beszélünk. Illen, ollan még mit tudom én. Ugye, ez nem tájszólás? A szilvágyi az az. Nálunk nincs” (82 éves). Egy 81 éves bödeházi nő hasonló vélekedését éppen egy folyamatban lévő és általa megfigyelt nyelvi változás motíválta. A környező közösségek nyelvjárását nem, csupán a hetési falvakét jellemző hangsúlytalan *ö*-zés visszaszorulóban van a magyarországi hetési falvakban, még az idős beszélők körében is (míg a szlovéniai hetésiek nyelvhasználatában sokkal erőteljesebben érvényesül). E kirívó jelenségnek a nyelvhasználatból való kiszorulását a nyelvjárási beszéd mód megszűnéséeként érzékelte az adatközlő: „Nem nagyon. Előbb ő betűve beszétek, de más má nem, má nem beszének ő betűssen. Má örek sincsen, énnálam öregebb, a faluba. Ugyhogy má nem beszének tájszólásse, csak ity, hogyan mastan.”

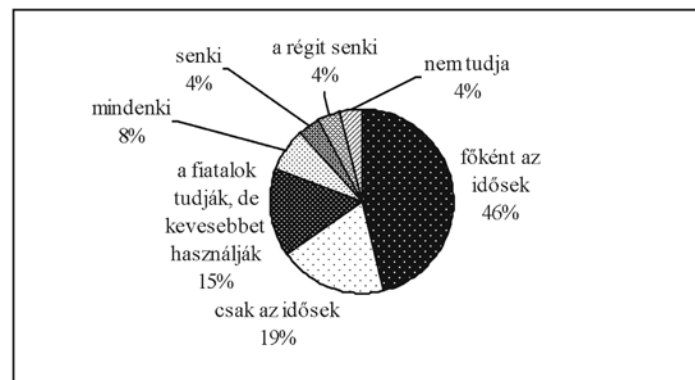
E kérdés kapcsán jóval nagyobb arányban fogalmaztak meg megfigyeléseket a nyelvi változásokról a nők (69%-uk, míg a férfiaknak csak 38%-a), valamint a bödeházi adatközlők (66%-uk, míg a becsvölgyeieknek csak 47%-a). A válaszadók életkorával és iskolai végzettségével nem áll összefüggésben a nyelvi változásokra reflektáló válaszok száma.

A következő kérdésre: „Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között?” Becsvölgyén 15-en (88%) válaszoltak igenlően, Bödeházán mind a 9 megkérdezett, azzal a megszorítással, hogy a faluba a fiatalok csak látogatóba járnak vissza. Az összes megkérdezett 92%-a érzékelte a generációk nyelvhasználatának különbségében megnyilvánuló nyelvi változást,

tagadó választ az a két idős becsvölgyei férfi adott, akik az előző kérdésre is nemmel válaszoltak.

A fiatalabb és idősebb generációk nyelvhasználatára közötti különbséget a következőkben látják a válaszadók, a két vizsgált településen hasonló módon. 1. A fiatalok „jobban az írott nyelv szerint” beszélnek. 2. Az öregebbek otthon „hagyományosan”, a fiatalok „modernebbül, szebben, finomabban, urasabban” beszélnek. 3. Az idősek beszédében „sokkal jobban bent van a tájszólás”, a fiatalok értik, tudják, de kevésbé használják a tájszavakat; a régi szavakat a fiatalok nem is tudják, „elmarad a tájszólás”. 4. Az idősebbek barátságosabbak, a fiatalok durvábbak, mindenkit letegeznek, nem köszönnek, kijavítják a mama régies szavait. Hogy a fiatalok nyelvhasználatára közelebb áll a köznyelvhez, ezt mind a négy korosztályban érzékelték a beszélők. Az idősebb generációk tagjai (mind 61 év fölöttiek) minősítették szebbnek, modernebbnek a fiatalok nyelvhasználatát, ugyanakkor hiányolták a fiatalok nyelvjárási tudását. A 30–47 év közötti válaszadók pedig úgy látták, hogy ők is birtokolják a nyelvjárást, csak sokkal kevesebbet használják. A férfiak és nők véleménye között csupán egy választípus esetében volt különbség: a fiatalok (nyelvi) viselkedését negatívan minősítő válaszok mind 61 év fölötti nőktől érkeztek. A vélekedések az adatközlők iskolázottságának függvényében nem mutattak eltérést. Két jellemző válasz a legidősebb generáció tagjaitól Bödeházáról: „A fiatalok azok urasabban beszínek. De át olla sincs, ollan fiatal sincs, aki ugy beszíllén. Eméntek a fiatalok” (81 éves nő). „Monygyok a fiatalok, akik má Ré-dicsre járnak, az má így nēm beszí, min mi. Csak a mi korosztálunk. Ha vóna minékün⁸ gyerökünk, az má szébbem beszíné, min mi” (77 éves nő).

„Kik beszélnek a régi tájszólást a településen? Csak az öregek vagy a fiatalok is?” Erre a kérdésre mindkét tele-

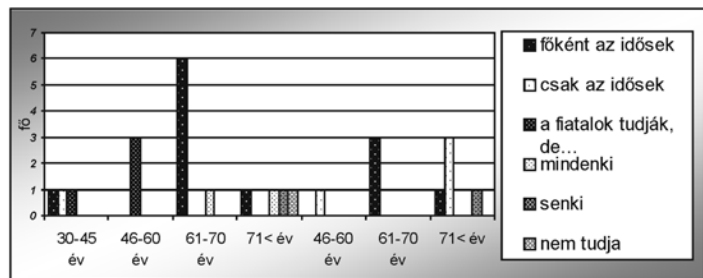

1. ábra. „Kik beszélnek a régi tájszólást a településen? Csak az öregek vagy a fiatalok is?”

pülésen a legnagyobb arányban (Becsvölgyén 8 adatközlő – 47%, Bödeházán 4 adatközlő – 44%), az összes adatközlő 46%-a válaszolta azt, hogy főként az idősek beszélik a nyelvjárást a településükön (1. ábra).

19% érzékeltette úgy, hogy csak az idősek: Becsvölgyén mindössze egy ilyen válasz született, Bödeházán viszont 4 (itt 44%), ennek oka nyilvánvalóan a fiatalok szinte teljes hiánya a faluban. Becsvölgyén 4 személy (23%, az összes adatközlő 15%-a) vélekedett úgy, hogy a fiatalok tudják a nyelvjárást, de kevesebbet használják. Két itteni adatközlő szerint mindenki beszél a nyelvjárást településükön (12%, az összes adatközlő 8%-a). Becsvölgyén vélekedett úgy egy idős férfi (81 éves), hogy senki nem beszél nyelvjárársban a falujukban, míg Bödeházán egy 81 éves asszony adott – saját nyelvhasználatára alapján – körültekintően pontos választ a kérdésre: „A régi ő bētűsset sēnki.” Nem tudta a kérdést megítélni egy válaszadó Becsvölgyén – 4-4% az összes megkérdezett arányában. A fiatalok és az idősek nyelvhasználatára közötti különbséget tehát az

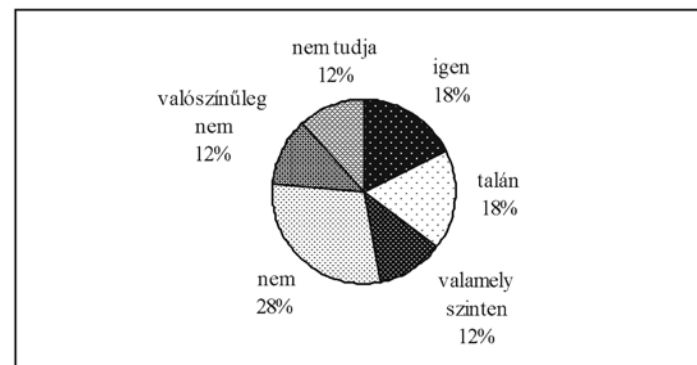
adatközlők kétharmad része nem tartja élesnek, összesen 69% tulajdonít a fiataloknak valamilyen fokú nyelvjárási tudást, illetve nyelvhasználatot (2. ábra).

2. ábra. „Kik beszélik a régi tájszólást a településen?
Csak az öregek vagy a fiatalok is?”
(Előbb a becsvölgyei, majd a bödeházi adatok.)

Egy 47 éves becsvölgyei felsőfokú végzettségű nő megfogalmazásában: „A fiatalok értik, de inkább az öregek beszélnek. Egy más között a helyi fiatalok beszélnek. De már idegengéssel, városiakkal nem.” Egy 70 éves becsvölgyei nő válasza: „Akik itthon laknak, azok faluszerre még beszélnek. De hát ha má eke^uőnek nagyobb városba, ott azért ék kicsit máskéé beszélnek. Ithon a fiatalok ity, hogyam mészokták. It nevékettek, eszt a tájszólás tuggyák, de hát ha má kinevetik űőket, ha eménnek más mégyébe, akkor éty kicsid vigyáznak a beszéggükre.” A saját nyelvhasználatában megfigyelt változást a következőképpen fogalmazta meg egy 82 éves becsvölgyei férfi: „Mos má azért mi is naggyábu ádvédünk. Én is sokszor nem asz mondom: millen – mijen. De azért éty kicsit ojan furcsán esik ám eszt kimondani.”

A nyelvjárási nyelvhasználat jövőjéről egészen eltérően vélekednek a becsvölgyei és a bödeházi adatközlők. Az utolsó kérdésre: „Mit gondol, megmarad itt a nyelvjárási beszéd mód a jövőben is?” kapott válaszokat ezért telepü-

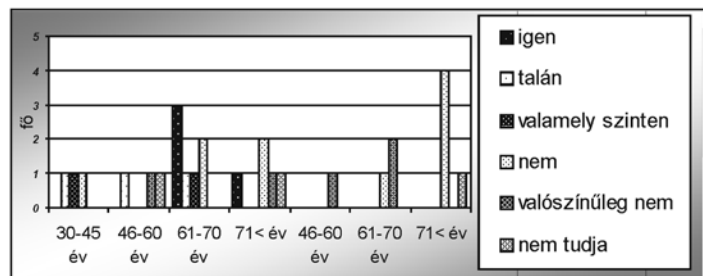
3. ábra. „Mit gondol, megmarad itt a nyelvjárási beszéd mód a jövőben is?”
(Becsvölgye)

lésenként külön elemzem. Becsvölgyén a pozitív válaszok 48%-ot (igen, talán – 18-18%, valamely szinten – 12%), a negatív válaszok összessége 40%-ot tesz ki (3. ábra).

„Hát valamijen szintén igen. Mégmarad biztos. Tehát ijét maj nem fogunk ismerni, hogy rokka még geredben, mék hasollo, de biztos, hogy mégmarad. Mer az emberre ráragad.” (44 éves felsőfokú végzettségű nő, Becsvölgye). A legbizakodóbbak a nyelvjárási nyelvhasználat fennmaradását illetően a 61-70 év közötti korosztály képviselői Becsvölgyén (4. ábra).

„Hát mék sokáig mék fog maradni. Teljesen nem veszik ki, még nem is tanujja még mindenki [a köznyelvet]” (64 éves felsőfokú végzettségű férfi). Bödeházán minden adatközlő pesszimista: itt a falu fennmaradása is kétséges. „Nem. Még a falu se” – válaszolta egy 77 éves férfi a kérdésre. „Alikha. Nem. Kihalnak a népek, osztá id vége lész” (77 éves nő).

A fenti négy kérdésre kapott válaszok (az utolsó kérdés esetében a becsvölgyei adatok) teljesen egybecsengenek

4. ábra. „Mit gondolsz, megmarad itt a nyelvjárási beszédmodd a jövőben is?”
(Előbb a becsüvölgyei, majd a bödeházi adatok.)

a zalai Kerkakutas községben 2008-ban elvégzett hasonló felmérés eredményeivel (Gyuriczáné 2009).

Bár konkrét kérdéssor e területre nem irányult, a kérdőíves felmérés eredményeiből, valamint az adatközlőkkel készített irányított interjúkból kirajzolódik a beszélőknek nyelvjárásuk nyelvi-nyelvrendszertani szempontú változásáról való tudása is. A legtöbb megfigyelés a hangtani jelenségek változásával kapcsolatos, mindkét településen férfiaktól és nőktől egyaránt, minden vizsgált korosztályból érkeztek ilyen megállapítások. A bödeházi adatközlők számára nyelvjárásuk hangtani arculatának változása elsősorban az *ö*-zés visszaszorulásában nyilvánul meg, e jelenséget emelték ki ketten. A becsüvölgyei adatközlők saját településük nyelvjárásában a legkirívóbbnak az *l*-ezést érzékelik. Öt fő említett *l*-ező alaki tájszavakat (*illen*, *ollan*, *millen*) mint a nyilvános beszédhelyzetekben az idősebbek által is került, a fiatalok által egyáltalán nem használt szóalakokat. A következő kirívó s ezért visszaszorulóban lévő jelenség az affrikálódás az adatközlők szerint, négy személy említette a *gyűjök*, *gyűjünk*, *gyűttem* (Becsüvölgye), *gyűőjök* (Bödeháza) szóalakokat, valamint ugyanígy értékelték a zártsági tendenciát mutató *hunna*, *máshun* lexémákat,

és a főnévi igenév *-nyi* képzős megvalósulását (*ënnnyi*) is. A valódi tájszavak körében végbemenő szóképzési változásokat a fiatalabb korcsoportok iskolázottabb női adatközlői emelték ki: a mindennapokban már nem használt régi tárgyak neve kiavul a szókincséből, példaként a *silinga* ('kosár'), *rokka* és a *gerebën*, valamint a *përgyuka* ('lepke') lexémák szerepeltek. Ezek az eredmények hasonlóak Kiss Jenő Mihályiban, gyermekek körében elvégzett felmérésének megállapításaihoz (Kiss 1996): a 10-14 éves diákok jól érzékelik a nyelvjárásuk és a köznyelv közötti különbségeket, kevés kivétellel nyelvjárásuk minden aktív jelenségére tudtak példát hozni.

6. Összegzés

A felmérés tanúsága szerint a megkérdezett nyelvjárási beszélőknek jól körvonalazható tudásuk van az általuk birtokolt nyelvváltozat(ok) pragmatikai és nyelvrendszertani változásairól. Valamennyi vizsgált korosztály adatközlői észlelik a nyelvjárási nyelvhasználat nemzedéki szempontú csökkenését, többen a kódváltással összefüggő jelenségeket is. A megkérdezettek jelentős része számára ismertek nyelvjárásuk hangtani arculatának, valamint tájszóképzésének változási tendenciái. A legidősebb korosztály tagjainak vélekedését az általuk ismert nyelvváltozatokról alapvetően meghatározza lakóhelyük nyelvföldrajzi helyzete. Pontosabb metanyelvi ismeretekkel általában az iskolázottabb, fiatalabb adatközlők rendelkeznek. A következő generációk nyelvi szocializációjáért is felelős nők érzékenyebb megfigyelői a nyelvi változási jelenségeknek. E tények s a beszélőknek az egyes nyelvváltozatokhoz fűződő attitűdjei meghatározóak a nyelvjárások további létének szempontjából.

Irodalom

- Balogh Lajos 2001. A nyelvjárási anyaggyűjtés. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris, 157–172.
- Bazsika Enikő – Gyuricza László 2008: Néprajzi tájak „vándorlása” a magyarországi térképeken: Hetés, Göcsej és Őrség határainak vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*. 132. 3. 251–262.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Gönczi Ferenc 1914: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- Gyuriczáné Bazsika Enikő 2009: Nyelvjárásvesztés – nyelvjárásmegtartás: Attitűdvizsgálatok a zalai Kerkakutas községben. In Borbély Anna – Vanconé Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és szereoptípiák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 129–137.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris, 262–324.
- Kiss Jenő 1996: Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92, 138–151.
- Kiss Jenő 1998: A magyar dialektológia s újabb feladatai az ezredfordulón. *Magyar Tudomány* 8, 929–935.
- Kiss Jenő 2001: A regionális nyelvhasználat és vizsgálata. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris, 178–256.
- Kiss Jenő 2003: A nyelvi változás. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 23–68.
- Kiss Jenő 2008: A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 104, 257–274.
- Kiss Jenő 2010: Előzetes az Új magyar nyelvjárási atlasz szociolingvisztikai tanulságaiból. *Magyar Nyelvőr* 134, 385–389.

- Labov, William 1988: A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* 4, 22–48.
- Long, Daniel – Dennis R. Preston 2002: *Handbook of perceptual dialectology*, Volume II. Amsterdam: Benjamins.
- Mohos Mária 2008: *A Rábától a Muráig. A magyar–szlovén határtérség történeti-földrajzi vizsgálata*. Szombathely: A Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ Szláv Filológiai Intézete.
- Preston, Dennis R. 1999: *A handbook of perceptual dialectology*. Amsterdam: Benjamins.
- Szentmihályi Imre 1977: A történeti Hetés. *Ethnographia* 88, 412–436.
- Végh József 1954: Az őrségi és hetési nyelvjárás ismertetése. *Magyar Nyelvőr* 78, 249–260, 423–428.
- Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Menyhárt József, Csernicskó István, Kralina Hoboth Katalin, Presinszky Károly és Kiss Gábor

HEGEDŰS ATTILA

A dialektológiai mondattani kutatás elméletéhez és gyakorlatához

Az általam választott cím – úgy vélem – illeszkedik a konferencia fő témájához: milyen nyelvelméleti és kutatás-módszertani elvek, illetőleg eljárások alkalmazhatók annak érdekében, hogy a nyelvnek a nyelvhasználaton keresztül való működését minél jobban megismerjük. A vizsgálati terep, amelyen dolgozom, és amelynek megismerését célul tűztem ki, a dialektológia, vagyis az élő nyelvhasználat szűkebb köre, sőt azon belül is a mondattani jelenségek.

Ha valaki egy adott dialektusról írott nyelvjárási monográfiát a kezébe vesz, általában a következő arányokat találja: hangtan 85%, alaktan 10%, és marad mintegy 5% a szókészletre és a mondattanra. Jellemző ez a helyzet nemcsak a régebben megjelent monográfiákra, hanem a napjainkban írottakra is. Csak egyetlen példa: Peter Wiesinger a német nyelvjárások strukturális osztályozásában kielégítőnek tartja elsősorban a hangtani jelenségek bevonását, s csak sokkal csekélyebb mértékben veszi számításba a morfológiai jelenségeket. A szintaxisról pedig nem is beszél (1983: 813). Mindez akkor, amikor a nyelvtudomány fő sodrában a mondattani jelenségek megismerése és leírása áll. A napjainkban meglevő kíváncsi hiány

feloldására pedig egyre sürgetőbb a nyelvjárási mondattani jelenségek leírásában és tipizálásában (vö. Glaser 2008: 85). Nem véletlenül jellemzi Jürgen Macha a mondattant „Stiefkind der Dialektbeschreibung”-ként [vagyis: (a mondattan) a nyelvjárásleírás mostohagyermeké] (2005).

Melyek azok az okok, amelyek nem kedveztek a nyelvjárási mondattani kutatásoknak, sőt megnehezítették azok érvényre jutását? Imre Samu szerint (1971: 35–36) a nyelvatlaszgyűjtésben alkalmazott aktív indirekt módszer nem volt alkalmas arra, hogy általa mondattani jelenségek kerüljenek rögzítésre. Kiss Jenő véleménye szerint a mondattan háttérbe szorulása a nyelvtudományban uralkodó történeti szemléletmódnak köszönhető, mely a nyelv alsóbb szintjeinek vizsgálatát helyezte előtérbe; a mondattani jelenségek számbavétele teljes nyelvjárási kompetenciát igényel a kutatótól, s ez visszatartó erő lehetett, továbbá a mondattani jelenségek nehezen gyűjthetők, igen nagy anyagmennyiség kell ahhoz, hogy érvényes kijelentéseket tehesünk (1982: 24). Ehhez érdemes hozzátetni Heinrich Löffler több kiadást megért könyvének egyik kijelentését, mely szerint a mondattani jelenségek számbavételéhez mintegy nyolcvanszor több anyagra van szükség, mint a hangtani jelenségek felismeréséhez (1990³: 124). Mindehhez járul még, hogy nem álltak korábban rendelkezésre azok a technikai eszközök, amelyekkel nagy tömegű nyelvjárási anyagot gyűjthettek és elemezhettek volna a kutatók, ezt a nagy mennyiséget pedig hitelesen csak hangfelvételek igénybevételével tudjuk produkálni. Beate Henn-Memmesheimer, a német dialektológiai szintaxis egyik legjobb ismerője még 1997-ben is úgy nyilatkozik, hogy a szintaxis a fonetikánál és a morfológiánál kevésbé variábilis, és emiatt kevésbé vethető be funkcionálisan a nyelvjárások elkülönítésében (1997: 55).

Heinrich Löffler, aki könyvében kifejezetten a dialektológia lényegi kérdéseire koncentrál (1990³), a mondattani jelenségeknek a mellőzését leginkább a beszéltség/írottág kettősségében látja: a dialektusok elsősorban a beszélt nyelvviségben élnek, különbségük az írott nyelvi standardtól bizonyos lehetőségek kihasználásának a számában ragadható meg. Véleménye szerint, ami a dialektológiai mondattanokban mint nyelvjárásjellemző mondattan megjelenik, az alapjában véve nem más, mint a beszélt nyelvviség jellemző vonásai (125). Amikor tehát korábbi nyelvjárás munkákban nyelvjárás mondattani jelenségek címen egyeztetési eltérésekről, inkongruenciáról, hiányról és redundanciáról, a szórend esetlegességeiről, az általános alany kifejezéséről, a sajátos kötőszavakról, a mondatátszövődésről, ismétlődő alanyváltásokról, közbevetések gyakoriságáról, töltelékszavak beillesztéséről stb. (vö. Hegedűs 2001: 363) olvasunk, azok (főként Keszler Borbálának alapvető, a köznyelvi beszélt nyelvviséget leíró dolgozata alapján – 1983) nem minősülhetnek a nyelvjárás szintaxis kifejezett jellemzőinek. Gálffy Mózes fontos javaslata, hogy a nyelvjárás mondattani vizsgálódások megkezdése előtt tudatosítani kell, hogy számos, az oralitásban elhangzó jelenség a beszélt nyelvviség jellemzője általában is, s nem kifejezetten a nyelvjárásé. Az élő nyelvhasználatból felvett/lejegyzett nyelvjárás mondatokat tehát a köznyelvi beszélt nyelvből felvett/lejegyzett mondatokkal kell szembesíteni ahhoz, hogy valódi nyelvjárás különbségeket tudjunk megállapítani. Vitatható tehát az az eljárás mód, amelyik a nyelvjárás mondatot az írott köznyelv mondatával állítja szembe, és állapít meg különbségeket (Gálffy 1982: 41–42),

Gálffy Mózes az 1981-es dialektológiai szimpóziumon tárta fel elképzeléseit. Szándéka szerint ugyan egy „rendhagyó” nyelvjárás mondattan összeállításának szempont-

jairól beszél (ebben a megközelítésben a nyelvjárás sajátosságai alakítják az egyes fejezeteket), de mondattani alapként a hagyományost, az ún. akadémiai nyelvtant tekintti (1982: 39). Amit e mondattan keretében vizsgálatra érdemesnek javasol (egyeztetés, témaismétlő szerkezetek, alárendelés az egyszerű és összetett mondatokban, mondatátszövődés, átmeneti kategóriájú összetett mondatok, tagadó szerkezetek, a hangsúly problémái, igemódok és igeidők használata, szövegszerkesztési sajátságok vizsgálata) mind a hagyományos mondattani elemzést alapul véve történné. E felfogás értelmében („rendhagyó mondattan”) jelent meg Kiss Jenő könyve (*Fejezetek a mi-hályi nyelvjárás mondattanából*, 1982), mely viszonyítási alapként a Rácz Endre szerkesztette *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyvet vette.

A *Magyar dialektológia* megjelenése óta (Kiss szerk. 2001) megrendeztek két dialektológiai szimpóziumot. Egyiken sem hangzott el mondattani előadás (bár a negyedik szimpóziumon Szabó Géza előadásában kívánalomként a mondattani vizsgálatok szükségessége is felmerült [Szabó 2002: 33]). A Magyar nyelvjárások kötetekben sem találunk az utóbbi tíz évből nyelvjárás mondattani tanulmányt. Napjainkban is elfogadott (vö. Szabó 1998: 55, Juhász 2001: 266, Szabó 2002: 31) az a vélekedés, hogy mondattani tekintetben a nyelvjárás alig különbözik a köznyelvtől, vizsgálata tehát nem sok sikerrel biztat. De igaz-e ez a vélekedés? Nem abból származik-e, hogy hiányzik az a nyelvelméleti alap, amelyen haladva a nyelvjárás szintaxis újszerű megközelítése lenne lehetséges?

A *Magyar Nyelvjárások Atlasza* egyetlen mondattani jellegű térképlapot sem közöl. Ennek a ténynek két oka van. Az egyik ok gyűjtéstechnológiai jellegű: hiányzott a technikája a szintaktikai különbségek feltérképezésének. A korábbi gyűjtők úgy gondolták ugyanis, hogy az egyet-

len tudományosan is érvényes szintaktikai vizsgálat csak nagy tömegű szövegfelvétel alapján lehetséges. Nem tudták, hogyan kérdezzenek a szintaktikai jellemzőkre. Igen nehéz ugyanis olyan valós szituációt létrehozni, hogy a várt szintaktikai megformálás alakuljon ki a kérdezés során. Az az aktív indirekt módszer, amelyet *A magyar nyelvjárások atlasza* adatfelvevői használtak, nem alkalmas mondattani jelenségek feltárására (Deme László két esetben is a „kínládás” szót használja, amikor jellemzi ebbéli tevékenységüket: 1975: 113, 114).

A másik ok nyelvelméleti: nem tudták, hogy mit kérdezzenek, nem tudták, hogy mi legyen a mondattani gyűjtés középpontjában. Deme Lászlótól származik az idézet: „...nem tudtuk biztonsággal megítélni: melyek azok a szintaktikai-mondattani sajátságok, amelyek földrajzi megoszlásukban eléggé jellemzőek...” (1975: 92). Az egyik út annak kijelölésére, hogy a beszélt nyelviség jelenségeit lehántva mire irányuljon a kérdezés, melyek legyenek azok a nyelvjárási jelenségek, amelyek regionális különbsége jellemző lehet a szintaxis területén, az európai dialektológiában a mikrovariációk kutatása felé indult el. Már a múlt század kilencvenes éveiben ugyanis egyre erősödött az a felfogás, amely a nyelvjárási mikrovariációk mondatbeli szerepét hangsúlyozta, mivel ezek lehetőséget kínálnak a minimálisan különböző nyelvi struktúrák tanulmányozására (Bucheli–Glaser 2002: 50). 2005 és 2010 között összefogó erőként működött az Edisyn-projekt az amszterdami Meertens intézet vezetésével, melynek fő témaköre az ún. kettős jelenségek (doubling phenomena) jelenlévő volta a nyelvjárásokban (www.dialectsyntax.org/index.php/manual-mainmenu-67/introduction-mainmenu-70) (például ilyenek lehetnek a magyar dialektusokban is a témaismétlő szerkezetek [*a Kati az beteges volt*], vagy a topikalizált főnévi igenév [*eljönni eljött*], stb.).

Az előbb említett két problémára (mit és hogyan figyeljünk meg) a 20. század két nyelvészeti megközelítési törekvése: a kognitív nyelvészet és a szociolingvisztika ad választ.

A valóságos világ nem azonos a „világ nyelvi képével” (Banczerowski 2006). Ez a nyelvi kép nyelvenként első sorban a szemantikai tartalomban különbözik (az egyes nyelvek hogyan tagolják a valóságot: színskála felosztása, bizonyos fogalmak megnevezési rendszerének specifikus tagoltsága, például állatok kicsinyeinek nevei), de megnyilvánulhat grammatikai és szintaktikai kategóriákban is. Abból a megfigyelésből ugyanis, hogy különböző nyelvek kategorizációja a valóság bizonyos elemeit jobban vagy kevésbé részletezi, bizonyos fogalmakat egyáltalán nem ismernek, arra lehet következtetni, hogy ezen kultúrák nyelvhasználói másként osztják fel a valóságot, időfogalmuk (hopi indiánok), szám- és mennyiségfogalmaik hiánya (pirahak) a valóság sajátos felfogását tükrözi. Sőt a világ nyelvi képe számos kultúra tagjai számára a megismerésen túl viselkedésmintákat is ad: nem véletlenül írja Samuel R. Martin a japán beszélőkről: „...lehetetlen egész nap azt mondani, hogy »köszönöm«, úgy, hogy nem alakítja ez ki a hála halvány érzését sem; vagy pedig szinte állandóan mentegetőzni anélkül, hogy a beszélő ne szuggeráljon magába bizonyos fokú alázatosságot” (1964/1975: 341).

Az emberi gondolkodás alapvetően azonos: a nyelvi szerkezet hat a gondolkodásra ugyan, „de nem változtat a nem nyelvi kategóriákon, és nem is írja át idegrendszeri szinten a biológiai modulokat” (Fekete–Pléh 2008: 205). A fordítás tehát lehetséges, ugyanakkor azonban mindig megmarad a kétség, hogy valóban úgy gondolják-e és ugyanazt gondolják-e az egyik nyelv (a forrásnyelv) képviselői, mint ahogyan a másik nyelv (a célnyelv) beszélői. Egy kollektivistá (keleti típusú) kultúra tagja sohasem

tudja átélni például egy az individuum elsőbbségét hangsúlyozó (nyugati típusú) kultúra tagjának személyiségfelfogását, mivel a *személyiség* szónak például a kínai nyelvben nincs megfelelője. Az ehhez legközelebb álló szó a *ren*, „de ebbe nemcsak az egyén tartozik bele, hanem az a közvetlen társasági és kulturális környezet is, amitől az élete értelmet kap” (Hofstede 2008: 135). Az egyes fogalmak nyelvenként eltérő szemantikai tartalmára jól rávilágít Szilágyi N. Sándor példája: a magyar *nemzet* (azonos kultúrájú és nyelvű emberek kollektívuma) és a román *națiune* (egyazon állampolgárságú emberek kollektívuma) fogalmi különbsége lényeges, és egymás pontos megértését gátló tényező (Szilágyi N. 1996: 95). Gondolkodásunkat, világképünket tehát befolyásolja a nyelv, hiszen az „üres” sablonok kulturális ismeretekkel való kitöltése nélkül elbeszélünk egymás mellett, anélkül hogy valóban értenénk egymást.

A dialektológiai mondattani kutatás alapkérdése megállapításom szerint az argumentumszerkezet regionális változatainak feltérképezését jelenti (hasonló indíttatású kutatásokra az Edisyn-projekt kutatói is vállalkoztak). Ez a szemléleti váltás adhat új lökést, új irányt a dialektológiai szintaxisvizsgálatoknak is. Az argumentumok között szokás elkülöníteni kötelező és fakultatív vonzatot (vö. Komlósy 1992: 315–20, és Forgács [1996: 21–28]), de – úgy tűnik – vannak esetek, amelyekben nem lehet egyértelműen elkülöníteni vonzatot és adjunktumot (vö. Kálmán – Trón 2005: 86–87). A fent megjelölt elgondolás szerint tehát célszerű a mondatot mint az ige (régens), a kötelező (és fakultatív) kiegészítések (vonzatok) és a szabad határozók egészét tekintenünk. Követhetjük tehát azt a holisztikus szemléletet, melyet Kálmán László két tanulmányban is felvázolt, s melynek lényege, hogy a vonzatok és adjunktumok nem élesen elkülönülő entitások, hanem

egy skála különböző helyein megjelenő, a régenssel szorosabb-lazább viszonyban levő mintázat részei (2006: 244, 2007).

A valóság nyelvspecifikus interpretálása ugyanis a viszonyok grammatikai relációinak különbségeiben is nyilvánul (vö. Banczerowski 2006: 192). A magyar szemlélet szerint az *egér sajtot eszik*, az eszkimó ezt úgy fejezi ki: *az egér étele sajt*. „A nyelvi világmodell a nyelvi világnak nemcsak az elemei, hanem a szerkezete tekintetében is egyfajta tervrajzként szolgál számunkra” (Szilágyi 1996: 83–84, 108). Ezek a szerkezetek, a grammatikai leképeződés különbségei a kötelező kiegészítések (vonzatok) területén is megtalálhatók. A magyar *szimpatizál valakivel*, a román *simpatiză cu* *valakit*. A finn a „megismerkedtem vele” szerkezetet illativusként (*tutustuin häneen*. = Verb Imp Sg1, személyes névmás plusz illativus rag) adja vissza, a „találkoztam vele” szerkezetet pedig accusativusként (*tapasin hänet* = Verb Imp Sg1, személyes névmás plusz accusativus rag). A német *sich fürchten* (félteni) vonzata a *vor* (valami előtt). Az „*ich fürchte mich vor dem Hund*” (féllek a kutytól) jelentésszemlélete: „féllek a kutya előtt”. Elképzelhető a konkrét helyviszony, amelyben az ember ott áll a kutya előtt, és fél. A vonzatok alkalmazásának – úgy tűnik – van egy univerzális része: egyrészt bizonyos igék minden nyelvben hasonló vonzatkeretet állítanak fel. Erre a tényre utal Derek Bickerton: „Ha egy idegen nyelvben van egy ige, amely azt jelenti, hogy 'alszik', biztosak lehetünk abban, hogy csak egy kötelező argumentuma lesz. Ha van a nyelvnek olyan igéje, amely azt jelenti, hogy 'ver', annak az igének kettő lesz, és ha van olyan, amelynek a jelentése 'ad', annak az igének három argumentuma lesz. Ráadásul ezeknek az argumentumoknak a szerepei minden esetben ugyanazok lesznek, amelyeket a magyar igék is kiosztanak. [Új bek.] Az argumentumszer-

kezet tehát egyetemes” (2004: 76). E gondolatkörbe tartozik, amint erre Szilágyi N. Sándor utal, hogy a hasonló jelentésű (szinonim) igék nagy következetességgel ugyanazokkal a vonzatokkal rendelkeznek („*gondolkozik rajta, töpreng rajta, töri a fejét rajta, elmélkedik rajta, tűnődik rajta, spekulál rajta, medítál rajta*”) (1996: 113). A vonzatkeret jellemzőinek általános érvényességén túl azonban – úgy tűnik – létezik egy bizonyos saját nyelvi aspektus is a vonzatok kiosztásában: az „ich fürchte mich vor dem Hund” példájában a német beszélő áll a kutya előtt (statikus szemlélet), a „félek a kutyától” magyar beszélője viszont egy távolodó szemlélet (ablativusi) nézőpontjából (vö. Klemm 1928: 195–197) kevésbé konkrét, kevésbé képszerű látásmódot képvisel. Ez a látásmód történetileg/kulturálisan alakult ilyenné, például a 16. század elején a *fél* vonzata a (*valamitől*) mellett (ha a félelem tárgya mellékmondatban fejeződött ki) (*rajta*) volt („*félek rajta, hogy / azon félek, hogy*”).

A tematikus szerepek kiosztásában való eltérés nemcsak a különböző nyelvek viszonylatában, hanem ugyanazon nyelv különböző változataiban is megfigyelhető. Feltételezhető tehát, hogy a tematikus szerepek regionális eltéréseiben a gondolkodás eltérő jellege öltethet testet. Amikor ugyanis mondatokat hozunk létre, két alapvető tényre figyelünk: egyrészt a szójelentésre (mondhatom azt, hogy *bízom a bátyámban*, de nem mondhatom azt, *hogy bízom a vasoszlopban*), másrészt az adott szó kiegészíthetőségére (*bízom valakiben*, de a standardban nem mondhatom, hogy *bízom valakihez*).

A *hogyan gyűjtünk mondattani jelenségeket* kérdésére nem könnyű elfogadható választ találni. Olyan kérdezési technikát kell ugyanis választani, amely hiteles adatokat nyújt, de egyrészt elérhető meghatározott (relatíve rövid) idő alatt, másrészt a válaszok a kutatni kívánt jelenségekre adott válaszok lesznek. Az ideális természetesen egy

többéves, részt vevő figyelem irányította, nagy tömegű szövegfelvételt elemző kutatás lenne minden egyes kutatóponton, de ez sohasem eredményezné a kívánt mondattani jelenségeket tükröző nyelvatlaszt s az erre épülő nyelvjárási klasszifikációt. Arra ugyanis, hogy egy nyelvatlasz számára számos helyről autentikus és nagy mennyiségű szöveget felvegyenek, ezt elemezzék, és minden tudni kívánt jelenséget meg is találjanak benne, igen kevés esély van. Ésszerűsíteni kell az adatgyűjtést, még akkor is, ha bizonyos kompromisszumokra vagyunk utalva ezáltal, és tudjuk azt is, hogy adataink spontaneitása csorbat szenved. A leginkább célravezetőnek tarthatjuk tehát a nyelvjárási mondattani kutatások adatfelvételeként a szociolingvisztikában kialakított elicitációs kérdezési technikát. Ennek többféle lehetőségéből leginkább kétféle módszert látok alkalmazhatónak: az egyik eljárás, hogy felkínálunk az adatközlő számára az adott helyzetre vonatkozó, ugyanazokból a szavakból építkező, csak eltérő grammatikával (vonzatstruktúrával) rendelkező mondatokat, és megkérjük, hogy válassza ki, melyik érvényes az adott nyelvjárásban. A választási technika mellett a másik a mondatkiegészítő eljárás: a megadott ragos szóalakokból melyiket illeszti be az adatközlő a mondatba. A gyűjtés mindkét esetben az adatközlő önbevallásán alapul. Noha így nem spontán szövegekzűlésből nyerjük az adatokat, az adatközlő egyértelmű döntése mégis az adat validitása mellett szól. Nézetünket megerősítheti, hogy emez elicitációs technikák alkalmazása többek által elfogadott és alkalmazott eljárás, még akkor is, ha számos kérdést felvetnek. Sjeff Barbiers és Leonie Cornips szerint mind az írásbeli, mind a szóbeli elicitációs technikáknak megvannak az előnyeik és a hátrányaik. A szóbeli kérdezési technika veszélye szerintük, hogy a kérdező köznyelvi formális kódja hathat a kérdés közben az adatközlőre,

befolyásolhatja azt. Célszerű tehát, írják a szerzők, további adatközlőket is bevonni a kérdésbe (Barbiers – Cornips 2002: 9). A **Stephan Elspaß** által szervezett (és napjainkban is folyó) kutatás (Atlas zur deutschen Alltagssprache) kérdései internetes adatközlőket szólítanak meg (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/lehrtuehle/germanistik/sprachwissenschaft/ada/>), a svájci német nyelvjárások mondattani atlasza pedig adatközlőit írásban küldött kérdőív segítségével szólítja meg, eléjük tárva a választható mondatokat (Bucheli and Glaser 2002).

Hány adatközlővel dolgozzunk, szükséges-e a rétegzett minta? Az alapvető kérdés azonban nem ez, hanem az: hol van a szintaxis a nyelvjárási tudatban? Úgy gondolom, lényegesen mélyebben, mint a hangtan, alaktan, szókészlet felszíni jelenségei. Miért merem ezt vallani, és megtenni a kutatás sarokkövének? Noha valóban nem tudunk erre irányuló külön szociolingvisztikai vizsgálatról, a Schirmunskyra (1992) alapozó következtetést (vagyis hogy vannak mélyebb, ún. másodlagos nyelvjárási jelenségek, és hogy a mondattan ebbe a körbe tartozik) meglátásom szerint alátámasztják azok az irodalmi szövegek, ahol a szerző levetkőzi az elsődleges nyelvjárásiasságot, de nem szabadulhat a másodlagosaktól, mert akkor a mű hitelét veszítené (ezekből idéztem is néhányat: Hegedűs 2012: 15). Szintén ezt támasztja alá az Arany-idézet is (uo.). Ha tehát nem vonjuk kétségbe azt a szociolingvisztikai közhelyet, hogy az alapnyelv nagyjából 10-12 éves korig beépül, s ha ebbe a grammatikai (szintaktikai) beépülést is beleértjük, közömbössé válik, hogy az adott beszélőcsoport melyik tagja lesz az adatközlő. Elvileg. Az adatfelvétel gyakorlatában azonban ajánlatos (már csak a megerősítés végett is) további adatközlőket is bevonni.

E tanulmányban azt kívántam bemutatni, hogy mit és hogyan állítsunk célkeresztbe ahhoz, hogy a nyelvjá-

rási szintaxisban meglevő különbségeket a maguk értékén kezelhessük, hogy az ebből fakadó tanulságokat beépíthessük az egyes régiók további jellemzéséhez. Csak remélhető, hogy ennek kapcsán közelebb jutunk ahhoz az állapothoz, amihez Georg Wenker jutott, aki „tisztá nyelvjáráshatárokat” („klare Dialektgrenzen”) akart meghúzni a német nyelvatlász segítségével. Ő egy 1885-ben elhangzott előadásában a következőket mondja: „nézeteim teljes átalakulása következett be vállalkozásom értelméről és értékéről. Korábban határokat, és pedig nyelvjáráshatárokat kívántam feltalálni és rögzíteni... de egyre inkább utat talált az a meggyőződés... hogy a hangtanban, alaktanban látszólag tervszerűtlenül felmerülő, nyomokban fejlődő átalakulást követni, értékelni és megérteni kell keresnem” (idézi Niebaum–Macha 1999: 56).

Irodalom

- Banczerowski, Janusz 2006: A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 2006. 187–197.
- Barbiers, S. – L. Cornips 2002: *Introduction*. In *Syntactic Microvariation*, www.meertens.knaw.nl/books/synmic
- Bickerton, Derek 2004: *Nyelv és evolúció*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bucheli, C. – E. Glaser 2002: *The Syntactic Atlas of Swiss German Dialects: empirical and methodological problems*. In *Syntactic Microvariation*, <http://www.meertens.knaw.nl/books/synmic>
- Deme László 1975: A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 67–121.

- Fekete István – Pléh Csaba 2008: A nyelvi relativizmus és az idegrendszeri plaszticitás. *Magyar Pszichológiai Szemle* 63/1. 181–211.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Gálffy Mózes 1982: Szempontok a nyelvjárási mondattanok összeállításához. In Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *Dialektológiai szimpozion*. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. 35–44.
- Glaser, Elvira 2008: Syntaktische Raumbilder. In Ernst, Peter – Patocka, Franz (hrsg.): *Dialektographie der Zukunft. Akten der 2. Kongresses der Internationalen Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 85–111.
- Hegedűs Attila 2001: A nyelvjárási alaktani jelenségek. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In Kiss J. (szerk.) 2001. 351–367.
- Hegedűs Attila 2012: *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Henn-Memmesheimer, Beate 1997: Verwendung von Elementen des Standard-Nonstandard-Kontinuums als Ergebnis funktionaler Handlungswahl. In *Norm und Variation*. K. Mattheier, hrsg. Frankfurt 1997, 53–69 (Forum Angewandte Linguistik, Bd. 32).
- Hofstede, Geert, Hofstede, Gert Jan 2008: *Kultúrák és szervezeteik. Az elme szoftvere*. Pécs: VHE Kft.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő (szerk.) 262–324.
- Kálmán László. 2006: Miért nem vonzanak a régensek?. In Kálmán László (szerk.): *KB 120: A titkos kötet*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó. 229–246.

- Kálmán László 2007: <http://www.szv.hu/cikkek/holisztikus-szemlelet-a-nyelveszetben>
- Kálmán László – Trón Viktor 2005: *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Keszler Borbála 1983: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó. 164–202.
- Kiss Jenő 1982: *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: MTA.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Löffler, Heinrich 1990: *Probleme der Dialektologie*³. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Macha, Jürgen 2005: Entwicklungen und Perspektiven in der Dialektologie des Deutschen: Einige Schlaglichter. *Linguistik online* 24, 3/05.
- Martin, Samuel R. 1964/1975. A beszéd szintjei Japánban és Koreában. In Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat. 339–356.
- Niebaum, Hermann / Macha, Jürgen 1999: *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Schirmunski, Viktor 1992: Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten. In *Linguistische und ethnographische Studien über die alten deutschen siedlungen in der Ukraine, Russland und Transkaukasien*. Herausgegeben von Claus Jürgen Hutterer. München: Verlag südostdeutsches Kulturwerk. 112–134.
- Szabó Géza 2002: Dialektológiánk néhány aktuális kérdése. In Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. dialektológiai szimpozion*. Szombathely: Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke. 29–33.

- Szabó József 1998: A szegvári nyelvjárás jellemzése. *Magyar Nyelvjárások* 43–64.
- Szilágyi N. Sándor 1996: *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Wiesinger, Peter 1983: Die Einteilung der deutschen Dialekte. In Besch et alii. (szerk.): *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Zweiter halbband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 807–900.

HELTAI BORBÁLA ÉVA

Nyelvcseré és migráció egy többszínű hazai beszélőközösségben

1. A migráció és a többszínűség új formái

A migráció jellege Európában az elmúlt két évtizedben gyökeresen megváltozott. Nem csupán a migránsok száma nőtt, de a motivációs tényezők átalakulásával a migráció új formái is létrejöttek. A migrációs folyamatokban a korábbihoz képest kisebb, a célországban gyakran rövidebb ideig tartózkodó és társadalmi helyzetüket tekintve erősebben tagolt csoportok vesznek részt, átrendezve ezzel a fogadó területek nyelvi és szociális tájképét (Vertovec 2012). Ezen átrendeződések lendületét a kommunikációs technológiák folyamatos fejlődése tovább növeli. Az internet és a mobil kommunikációs eszközök elterjedése nemcsak a migránsok számára könnyíti meg a kapcsolattartást, hanem a fogadó közösségek számára is lehetővé teszi nemzetközi kapcsolati hálózatok gyors kialakítását, hozzájárulva ezzel a nyelvi és társadalmi sokszínűség új dimenzióinak létrejöttéhez. Az újabb antropológiai, szociolingvisztikai szakirodalom a nyelvi és társadalmi komplexitás ezen újabb szintjét és típusát a szuperdiverzitás fogalmával jellemzi (Vertovec 2007 nyomán l. Blommaert – Rampton 2011).

A nyelvi és társadalmi diverzitás új formái Magyarországon is megjelennek: végleges letelepedés vagy szezonális

Simonesics János (középen)
városnéző sétára viszi a konferencia résztvevőit
(Márku Anita felvétele)

tartózkodás céljából egyre több külföldi vásárol ingatlant turisztikailag frekventált területeken vagy attrakív kistélepusléseken (Balogi 2010). A turisztikai migránsok megjelenése a nyelvhasználatban, az emberek nyelvi mentalitásában, a falvak kulturális és gazdasági életében, valamint a lakók egymáshoz fűződő viszonyában is változásokat indukál. Ezek tudományos igényű vizsgálata a hazai szociolingvisztika új feladata (Kiss 2007).

A Baranya megyei 950 fő lakosú Geresdlak, ahol 2009 óta végzek kutatásokat, kiváló példája az új nyelvi sokszínűségnek. A többségében német nemzetiségűek, kisebb számban magyarok és cigányok lakta többnyelvű településen a rendszerváltást követően németek, az utóbbi 15 évben finnek vásároltak ingatlanokat (házaik száma ma 23 és 18). Ugyan a kisebbségi változatok mára az informális színterekre szorultak vissza, a település lakosainak jó része ma is többnyelvű, a külföldiek megjelenése pedig nyelvi, kulturális, valamint gazdasági változásokhoz is vezet a közösségben (részletesen l. Heltai 2012, 2013).

Ezeknek a napjainkban zajló demográfiai, társadalmi, gazdasági, stb. változásoknak a következményeként az egyes nyelvek és nyelvváltozatok új kontextusba kerülve újabb és újabb jelentésekkel és értékekkel bővülnek. A nyelvcsere-vizsgálatok tanulságai szerint – számos egyéb tényező mellett – a nyelvhasználatot a saját és más nyelvváltozatokhoz, beszélőkhöz tapadó értékrendszerek és elképzelések is befolyásolják (újabban l. Wolfram és mások alapján Borbély 2011). Többnyelvű környezetben a nyelvek közötti viszonyok és a hozzájuk tapadó értékek a beszélők közötti viszonyokat is szervezik. Közösség és egyén között változóban lévő, dialogikus kapcsolat alakul ki: többnyelvű kontextusban a közösség nyelvhasználat az egyén számára folyamatosan kihasználható erőforrást

jelent, amellyel élhet avagy kihasználatlanul is hagyhatja (Dufva-Pietikäinen 2009: 7).

Ennek alapján azt feltételezem, hogy az egyén és a közösség kapcsolatának vizsgálata rámutathat olyan tényezőkre, amelyek szerepet játszanak az egyén nyelvi viselkedésében, abban, hogy milyen mértékben él az őt körülvevő nyelvi sokszínűség lehetőségeivel. Ezen tényezők feltárása pedig elvezethet olyan javaslatok megfogalmazásához, amelyek a vizsgált közösség esetében a többnyelvű nyelvhasználat hosszú távú fennmaradásához hozzájárulhatnak. Dolgozatomban ezért az adatközlők saját, valamint a településen élő, tőlük eltérő etnikai és/vagy nyelvi csoportok nyelvtudásáról és nyelvhasználatáról alkotott vélekedéseit mutatom be.

2. Kutatási módszerek és eddigi eredmények

Kutatásom elsődleges célja a településen élő német nemzetiségűek és cigányok nyelvcsere-folyamatainak, valamint a külföldi betelepülők okozta nyelvi és attitudinális változások leírása. A kutatás fő módszerét ez idáig félstrukturált szociolingvisztikai interjúk (eddig 121) készítése jelentette. Az interjúk során az adatközlők nyelvi életrajzát, nyelvhasználati szokásait és szubjektív nyelvi vélekedéseit ismertem meg. Az egy-másfél órás interjúk a külföldiekkel finnül és németül, a helybeliekkel magyar nyelven zajlottak, az adatközlők kiválasztása rokoni-baráti ajánlások segítségével (hólabda-módszer) történt.

Az eredmények rámutatnak, hogy a helyi német nyelvváltozatot csak a legidősebb korosztály használja rendszeresen, de a német irodalmi nyelvnek, illetve a kettő vegyes használatából kialakult változatoknak a fiatalabbak nyelvhasználatában is fontos szerep jut; az általános iskolában

a német kötelező. A cigány változatokat (beás és romani változatok egyaránt) is csak az idősebbek használják, ők is csupán korlátozott mértékben, a fiatalabbak ritka esetben receptív kompetenciával rendelkeznek.

A településen házat vett németek vagy egykori kitelepítettek, vagy baráti kapcsolatokon keresztül kerültek a faluba. A finnek kezdetben ismerősökhöz keresztül, később például újsághirdetésből is értesültek a faluról. A finnek között egy házaspár, a németek között több olyan tulajdonos is van, aki végleg a településre költözött. A németek főként nyugdíjasok, a finnek többsége aktív korú. A nyugdíjasok átlagosan négy, a családosan érkezők egy hónapot töltenek évente a faluban, de többen töltöttek már egy egész évet is ott.

A külföldiek a legszorosabb kapcsolatot azokkal a helyiekkel ápolják, akik távollétükben házaikat és kertjeiket gondozzák. Ottlétük idején ezekkel a személyekkel napi kapcsolatban állnak, közös programokat szerveznek, egyébként interneten tartják a kapcsolatot. A többiekkel az utcán, az ebédlőben, a kocsmában vagy a boltban kerülnek kapcsolatba. A cigány lakossággal a közös nyelv hiányában a külföldiek szinte egyáltalán nem állnak kapcsolatban. A finnek és a betelepült németek az udvariassági formák túlmenően nem tartják egymással a kapcsolatot.

Formálisabb kapcsolatok is kibontakoztak a helyiek és a külföldiek között; több alkalommal jártak már finn művészek a faluban, sor került kölcsönös testvértelepülési látogatásokra is. A település kulturális élete élénk, a német nemzetiségűek hagyománykörükhöz kapcsolódó kulturális eseményeket szerveznek, mindez jótékony hatással van a turizmusra. A finnek anyagilag is támogatják a falut, legutóbb például a helyiek, valamint a magyarországi Finn Nagykövetség adományaiból az óvodában egy szobát adtak át.

A külföldiek és a helyiek közötti kommunikáció elsődleges nyelve a német, noha a finnek közül már többen inkább magyarul beszélnek. A külföldiekkel mindennapi kapcsolatban állóknál így a német nyelvváltozatok használatának növekedése tapasztalható. Mivel a helyi német nyelvjárás megértése a külföldieknek sokszor nehézséget jelent, a német nyelvváltozatok közötti kódváltások gyakoribbakká válnak. A többnyelvű kommunikáció állandó jelenlétének és a finnek magyartanulási igyekezetének következtében a nyelvtanulás a mindennapok részévé válik. A település nyelvi tájképe is egyre sokszínűbb lesz, például német és finn nyelvű köztéri feliratok jelennek meg.

3. Adatok

A terjedelmi korlátok, valamint adataim kvalitatív jellege miatt a jelen dolgozatban csak a legtipikusabb adatközlői válaszokat ismertetem. 92 interjú adatait és résztvevő megfigyelőként gyűjtött tapasztalataimat használom fel.

1.táblázat. Az elemzett interjúk adatközlőinek megoszlása nemzetiség és életkor szerint

	1944≥	1944–1970	1970≤
Magyar nemzetiségű	1	2	–
Német nemzetiségű	14	18	12
Cigány	–	1	1
Finn	9	15	7
Német	8	4	-
Összesen	32	40	20

A német nemzetiségű adatközlők esetében az adatközlők magas számának köszönhetően három korosztályra bontva tárgyalom az eredményeket. A település magyar lakosainak vélekedéseire az adatközlők alacsony száma miatt nem térek ki. A cigány adatközlőkkel készült és diktafonra rögzített interjúk eddigi alacsony száma a kapcsolatfelvétel nehézségeiből fakad. A cigány közösségbe történő beépülés a kutatás jelenlegi szakaszában még folyamatban van, ezért jelen dolgozatomban csupán utalásszerűen foglalkozom a két interjúból, valamint a résztvevő megfigyeléseimből és az adatközlőkkel az utcán folytatott spontán beszélgetésekből nyert adatokkal. Az idegen nyelvű interjúrészleteket saját fordításban közlöm, a részletekben a *sváb* a helyi német nyelvváltozatra vonatkozik. A felhasznált jelek és rövidítések: Tm = terepmunkás, Ak = adatközlő, (...) = kihagyott részlet, [szöveg] = az érthetőség kedvéért beszúrt szövegrész, szöveg- = félbehagyott mondatrész.

3.1. A NÉMET NEMZETISÉGŰEK VÉLEKEDÉSEI SAJÁT KÖZÖSSÉGÜK NYELVHASZNÁLATÁRÓL

A német nemzetiségűek idős generációjának (1944 előtt születettek) többsége szerint a településen ma azok vannak kisebbségben, akik tudnak németül. Úgy vélik, hogy 20 év múlva a kétnyelvű nyelvhasználat meg fog szűnni, hiszen a fiatalok a német nyelvváltozatok egyikét sem tanulják meg. A funkciókhoz kötött nyelvhasználatot az idősebbek a kétnyelvűség kiegyenlített formájához képest gyakran leértékelik.

„Én szerintem nem [fognak már itt svábul beszélni]. Nem. Mer amit a gyerekek most óvodába kezdik őket, meg aztán az iskolába, ez nem olyan, hogy ezt ők űzik ezt a beszédet. Csak éppen hogy, hát éppen úgy, ha tanulnak angolul. Ezt akkor beszélük, amikor szükség van rá” (idős nő).

Többen hozzátették, hogy az irodalmi német nyelvnek a jövőben is fog szerep jutni.

„Hát, nem tudom. Ha mink öregek elhalunk, akkor svábul már nemigen beszélnek. Beszélük a hivatalos német nyelvet, ahogyan itt gimnáziumba vagy egyetemen tovább tanulták, de a magyar nyelv fog itt maradni” (83 éves nő).

A középkorúak (1944–1970 közöttiek) többsége szerint azok vannak többen, akik beszélnek németül. Ugyan a helyi nyelvjárást csak a legidősebbek használják, de sokan megértik. Szerintük a középkorúakra vagy a helyi változat és az iskolában tanult irodalmi nyelv, vagy kizárólag az irodalmi változat használata a jellemző, a fiatalok az iskolában tanult változatot ismerik. A helyi német nyelvváltozat szerintük is el fog tűnni, mert gyermekeik korosztálya már nem beszéli. A jövőben az irodalmi nyelv használata lesz a jellemző.

„Nem biztos [hogy 20 év múlva beszélnek itt svábul], mert 20 év múlva már a mi gyerekeink, akkor én mondjuk lennék hetven valamennyi, mi még beszélünk, de a mi gyerekeink már nem beszélnek svábul. És azoknak a gyerekei már egyáltalán nem. Úgyhogy nem. Ritkán, elvétve, egy-kettő talán, de szerintem már nem” (58 éves nő).

A fiatalok (1970 után születettek) szerint a német nemzetiségűek között ma még azok vannak többségben, akik tudják vagy legalább értik a helyi német változatot.

„Aki sváb eredetű vagy nemzetiségi, az tud svábul. Most nem azt mondom, hogy perfekt, de megérteni biztos, hogy megérti, és valamilyen szinten tud is beszélni” (36 éves nő).

A nyelvjárás mindennapi használata szerintük is csak a legidősebbekre jellemző, 20 év múlva legfeljebb néhány lakos fog nyelvjárási kompetenciával rendelkezni.

„Nehéz kérdés. Most lehet, hogy lesz egypár díszpéldány, aki fog tudni, de úgy nagyjából, ha az idősebb, az én mamámék korosztálya kihal, nem biztos. Mert anyámék még értik, de viszont az utcán jobbra magyart használnak már” (29 éves nő).

3.1.1. A német nemzetiségűek véleménye a cigány közösség nyelvhasználatáról

Az idős informátorok többsége szerint a település cigány beszélői ma is tudnak bizonyos cigány nyelvváltozatokon, amelyeket a családban használnak is, noha a domináns nyelv számukra a magyar. Az adatközlők általában kevés konkrét információval rendelkeztek, elgondolásaik bizonytalanok voltak.

„Hát valamelyiket, hogy most pontosan melyiket, azt nem tudom megmondani, de úgy egymás közt meg az iskolában is csak magyarul. Meg a szülők is, ahogy hallom, inkább csak magyarul, nem beszélik a cigányt. Vagy hát szóval mit tudom én, beást, azt már hallottam, hogy mondják, hogy beás meg nem is tudom melyik a másik, amit egymásnak. De mondták már egymásnak” (idős nő).

Az idős informátorok szerint a cigány lakosság nem beszél németül, és nem feltétlenül rendelkeznek pozitív attitűddel a német nyelv iránt. A gyerekek az iskolában tanulnak németül, ezt a cigány szülők vegyes attitűddel fogadják.

„Hát most ők végülis tanulják a németet, már volt szülő, amelyik azt mondta, hogy mért kell őnekik azt tanulni, mért nem tanulhatják a cigányt. Hát ja, jó kérdés, csak hogy ez-, sőt, akkor itt már ez egy kicsit olyan gondot is okozott, hogy ez igazán már nem igazán nemzetiségi iskola. Mivelhogy alig van már benne nemzetiségi, tehát sváb gyerek” (idős nő).

A középső korosztály adatközlői szerint a cigányok a német nemzetiségűekhez hasonlóan a családban egymás között, illetve olyankor használják saját változataikat, amikor azt akarják, hogy mások ne értsék őket. A középkorúak szerint németül a cigány lakosság nem tud, esetleg néhányan valamennyire megértik a németet.

Tm: A faluban lakó romák megértik a németet vagy a svábot?

Ak: Hát lehet, hogy amelyik régóta itt lakik, az talán valamennyire, de nem igazán.

Tm: És ők szerinted beszélnek valamilyen saját nyelvet?

Ak: Ők egymás között beszélnek, de szerintem ők is körülbelül ugyanígy mint mi a németet (...)

Tm: De hallottad valaha őket így beszélni vagy valaki mondta?

Ak: Igen, hallottam.

Tm: Az utcán?

Ak: Igen, egymás között meg udvarban” (AK=51 éves nő).

A gyerekek nyelvismeretéről ugyanakkor pozitívabb vélekedés is megfigyelhető:

„A gyerekek. Valamelyik nagyon jól tud. A nemzetiségi iskola és tudnak. Ha még csak egy kicsit is, meg az óvodában is úgy mondják a verset. Űgyesek” (56 éves nő).

A fiatalok többsége szerint a cigány közösség tagjai bizonyos mértékben rendelkeznek cigány nyelvi ismeretekkel, és egymás között vélhetően használnak is saját nyelvváltozatokat.

„Vanni vannak szerintem [akik tudnak cigányul]. Hogy ők mennyire használják egymás közt, azt nem tudom. És hogy a gyerekekkel mennyire beszélnek, nem volt még szerintem nagyon arra példa, hogy a gyerekek nagyon automatikusan beszéltek volna. Esetleg egy-két szót, amit elcsíptek” (fiatal férfi).

A cigányok német nyelvi ismereteiről megoszlik a fiatalok vélekedése, körülbelül az adatközlők fele szerint van olyan, aki legalább valamennyit ért a helyi német nyelvváltozattól.

3.1.2. A német nemzetiségűek vélekedései a finnekről

A finnek német nyelvtudását az idősek meglehetősen gyengének tartják. „Van, aki tud, igen. Van, aki tud, de azt se tudják igazán. Azt is csak úgy törve” (65 éves nő). A középső és a fiatal korosztály jobbnak tartja a finnek német nyelvi ismereteit, noha hozzáfűzi, hogy nem mindegyikük tud németül.

„Tm: A finneket ismerik maguk, akik itt vettek házakat? Ak2: Hogyne, nagyon aranyosak a finnek. A nyugdíjas klubba is jön egy finn család, és az annyira barátságosak, a K. is megbarátkozott vele, mert annyira mindig mosolyog az az ember, és viccelődik velük. De az németül beszél, németül is tud az a finn ember. (...) Barátságosak nagyon. Tm: És akkor így németül lehet velük kommunikálni?

Ak: Igen, igen.

Ak2: Hát volt egyszer itt, mert járnak itt bottal, gyalognak. Szoktak köszönni valahogy vagy valami módon, tudod.

Ak: Elindulnak Lakon és erre körbe a temetőnek, erre körbe le. Úgyhogy ez a túra nekik, és így vissza az országúton.

Ak2: És akkor köszön meg minden, egyikkel beszéltem is németül, de nem jött össze, nem mindegyik tud talán.

Ak: Hát nem mondom, hogy mindegyik tud németül, itt is az asszony nem tud, csak az ember tud németül, a férje” (Ak=61 éves nő, Ak2= 62 éves férfi).

A finnek magyartanulási szándékát mindhárom korosztály nagyra becsüli, és pozitívan értékeli. Az adatközlők hangsúlyozták azt is, hogy a németekre nem jellemző a magyar nyelv iránti érdeklődés, hiszen ők a némettel jól elboldogulnak.¹

¹ A németországi németek használta egyes német változatokról alkotott vélemények ismertetésére jelen dolgozatban részletesen nem térek ki, mivel azok nem a csoport nyelvhasználatához, hanem az egyes változatokhoz fűződő attitűdöket érintik. Általánosságban elmondható, hogy a német nemzetiségűek érzékelik a németországi változatok sokféleségét, a németekkel történő kommunikáció során pedig különböző alkalmazkodási stratégiák figyelhetők meg, l. Heltai 2012: 55–56.

3.2. A CIGÁNY ADATKÖZLŐK VÉLEKEDÉSEIRŐL

A cigány adatközlők meglehetősen bizonytalanul nyilatkoztak (*Hát én nem tudom, mit tudjam én*) a településen élő cigányok nyelvhasználatáról. Általában úgy vélekedtek, hogy vannak olyanok, akik ismernek valamilyen cigány nyelvváltozatot, azonban csak az idősek használják, a fiatalok jó esetben megértik, és 20 év múlva vélhetően nem fogják használni a kisebbségi változatokat.

Tm: A fiatalok is beszélik ezt a nyelvet? Mondjuk ilyen 20-30 évesek?

Ak: Nem.

Tm: És ők nem akarják megtanulni vagy nem érdekli őket vagy miért nem?

Ak: Hát ezt tényleg nem tudom. Itt vannak nálunk is a fiatalok, értik, ha mondom, csak nem tudnak beszélni. Hát de most már nincs is nálam, egy van, az unokám, aki jár [iskolába]. De azt már nem is érdekli a cigány nyelv, szégyelli is” (Ak=középkorú nő).

Több esetben előfordult a sajáttól eltérő cigány változatok negatív értékelése: „*Hát itten csak olyat ismerek, akinek randa beása van.*” (31 éves nő). A megkérdezettek szerint a német nemzetiségűek körében már csak az idősek használják a helyi nyelvjárást, akiket viszont az utcán is lehet hallani: „*Igen [szoktam hallani]. Hát de azoknak úgy pörög a nyelvük, ember legyen, aki megértse őket*” (31 éves nő). A finnek és a németországi németek nyelvtudásáról és nyelvhasználatáról a kapcsolat hiányában az eddig megkérdezett adatközlők nem fogalmaztak meg részletesebb véleményt.

3.3. A FINNEK VÉLEKEDÉSEI A TELEPÜLÉS NYELVHASZNÁLATÁRÓL

A finnek szerint a lakosok többsége tud németül, az idősek a helyi nyelvjárást, a fiatalok többnyire az irodalmi nyelvet beszélik. 20 év múlva a helyi német változat használata meg fog szűnni, az irodalmi változat használatának növekedését viszont lehetségesnek tartják. „*Amikor az idősek meghalnak, az eltűnik. De valószínűleg a mostani német nyelv, az irodalmi német az jön*” (61 éves férfi). Szerintük a finn nyelv használata is nőni fog a jövőben, hiszen továbbra is sokan érdeklődnek a település iránt.

A finnek érzékelik azt is, hogy a helyiek közül csupán néhány fiatalnak vannak angol nyelvi ismeretei. Többségük szerint a német nyelv egész Magyarországon fontosabb az angolnál, noha a nagyobb városokban ők maguk is általában angolul kommunikálnak.

A cigányok nyelvhasználatáról minimálisak az információik. Egyrészt nem állnak kapcsolatban velük, másrészt pedig elmondásuk szerint legtöbbször nem tudná megkülönböztetni a cigány változatokat a magyartól.

3.4. A NÉMETEK VÉLEKEDÉSEI A TELEPÜLÉS NYELVHASZNÁLATÁRÓL

A németek szerint majdnem mindenki tud németül a településen, az idősek a helyi német változaton, a fiatalabbak az iskolában tanult irodalmi változaton beszélnek. Az irodalmi német nyelvhasználat jövőjét pozitívan látják, úgy gondolják, hogy a település a jövőben is többnyelvű lesz, de a helyi változat helyébe fokozatosan az irodalmi lép.

A cigányok nyelvhasználatáról konkrét tapasztalatok hiányában általában csak szubjektív elgondolásaik vannak.

Elképzelhetőnek tartják, hogy a magyar mellett cigány változatokat is ismernek, noha a finnekhez hasonlóan hozzáfűzték azt is, hogy ezt ők nem tudnák megkülönböztetni a magyartól.

„Tm: És ön tud arról valamit, hogy a cigányok beszélnek-e valamilyen saját nyelvet?

Ak: Hát Németországból tudom, hogy romául [romaniul] beszélnek. Hogy itt hogyan beszélnek, azt nem tudom önnek megmondani, de feltételezem, hogy magyarul” (Ak=70 éves nő).

Abban viszont egyetértettek, hogy a cigány lakosok nem tudnak németül, elvértve találkoztak közülük olyanokkal, akik valamennyire értették a nyelvet. Többen megemlézték ugyanakkor, hogy a cigány gyerekek az iskolában tanulják a németet, és mindig németül köszönnek nekik, amit ők nagyon szívesen fogadnak.

„Ez érdekes. A kis cigányok, akik erre járnak, egészen büszkéek rá, amikor erre jönnek, (...) sose mondanák nekem azt, hogy *Jó napot* vagy ilyesmit. Erre jönnek és kiabálják, hogy *Guten Morgen* vagy valami. Tehát valami tipikus németet. Bizonyos dolgokat részben már az óvodában megtanulnak, de a családból náluk semmi nem jön, csak az iskolából, és láthatóan rájukragad. Ez meglep engem tulajdonképpen” (70 éves nő).

A német adatközlők tapasztalata szerint a helyiek nem tudnak angolul, legfeljebb a fiatalokról feltételezték, hogy tudhatnak. Azok, akik kapcsolatban állnak a finnekkel, tudják, hogy a finnek angolul és sokan közülük németül is tudnak.

4.Következtetések

Az újabb nyelvcsere- és többnyelvűségi kutatások és az én vizsgálódásaim tanulságaiból kiindulva azt feltételeztem, hogy az egyén és a közösség kapcsolatának elemzése olyan tényezőkre irányíthatja figyelmünket, amelyek befolyásolják az egyéneket az őket körülvevő nyelvi sokszínűség tudatosodásában és kihasználásában.

A szubjektív vélekedéseket áttekintve kirajzolódott, hogy az adatközlők saját csoportjuk nyelvhasználatáról alkotott elképzelései általában megegyeznek a közösség nyelvhasználati gyakorlatával. A folyamatban lévő nyelvcsere mindkét érintett közösség érzékeli, mind saját, mind a másik csoport esetében. Az adatközlők megítélése szerint a német irodalmi nyelv a település nyelvhasználatában a jövőben is szerepet fog kapni, viszont az intézményes keretek között elsajátított nyelvtudás és a funkciókhoz kötött nyelvhasználat leértékelése volt tapasztalható. A külföldiek nagyon pozitívan látják a település lakosainak németnyelv-tudását és általában a német nyelv magyarországi státuszát, egyúttal érzékelik azt is, hogy a német nemzetiségűek nyelvi repertoárja generációs-specifikus eltéréseket mutat.

Az adatközlők a nyelvhasználat változását általában nem a megváltozott körülményekhez képest, hanem a korábbi gyakorlathoz, az idős generációk nyelvhasználatához képest értékelik. Ennek következtében attitűdjeiket esetenként a veszteség érzése határozza meg, nem pedig az őket ma körülvevő sokszínű nyelvi környezet pozitívumai. Minden olyan gyakorlat, amely figyelmüket a település mai mindennapjaiban tapasztalható többnyelvűsége hívja fel, pozitív hatással lehet nyelvi tudatosságukra és önbizalmukra, ezáltal pedig nyelvhasználati gyakorlatukra.

A cigány közösség nyelvhasználatával kapcsolatosan mind a cigány közösségen belüli, mind az azon kívüli adatközlők elgondolásaira a bizonytalanság jellemző, ritka a konkrét tapasztalatokon alapuló véleményalkotás. A cigány közösség tagjai eddigi tapasztalataim alapján mind egymástól, mind a település többi lakosától – az aktív kapcsolattartás híján – elkülönülnek. A német irodalmi nyelv a különböző csoportok között összekötő szerepet játszhat, annak tanulása a cigány gyerekek számára is előnyökkel járhat. Amennyiben viszont a cigány lakosok saját kultúrájuk és nyelvváltozataik teljes visszaszorulását tapasztalják, nyelvi közérzetük romlik, vélekedéseik és attitűdjeik vélhetően negatív irányba változnak a település egészének nyelvi kérdéseiről, és a település többnyelvűségéből nem fognak profitálni. A cigány kultúra és nyelvváltozatok megjelenése pl. a település kulturális eseményein, a nyelvi tájképében, segítheti az egymásról kialakított ismeretek pontosítását és erősítheti a nyelvi tudatosságot. Mindezek alapján a további kutatómunka feladata lesz olyan gyakorlati lépések megfogalmazása, amellyel a közösség tagjai egyetértenek, és amelyek az itt feltárt tényezők tanulságai alapján az egyéneket segítik az őket körülvevő nyelvi sokszínűség lehetőségeinek kiaknázásában.

Irodalom

- Balogi Anna 2010: Jóléti migráció. Külföldiek Magyarországra telepedése. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit szerk.: *Változó migráció, változó környezet*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 245–262.
- Blommaert, Jan – Rampton, Ben 2011. Language and Superdiversity. *Diversities* 13/2, 1–21. [http://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/Subsites/Diversities/Journals_2011/2011_13-02_gesamt_web.pdf – 2013. január 22.]
- Borbély Anna 2011: Variabilitás és változás: a nyelvcsere kutatása longitudinális módszerrel. In: Híres-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita szerk.: *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest – Beregszász: Tinta – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, 293–302.
- Dufva, Hannele – Pietikäinen, Sari 2009: Moni-ilmeinen monikielisyys. In: *Puhe ja kiel* 29/1, 1–14. [<http://ojs.tsv.fi/index.php/pk/article/view/4789> – 2013. január 22.]
- Heltai Borbála Éva 2012: Külföldi betelepülők hatása egy többnyelvű magyarországi beszélőközösségben. In: Váradi Tamás szerk.: VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia. Budapest: MTA Nyelvudományi Intézet, 50–61. [<http://www.nytud.hu/alknyelvdok12/proceedings12/proceedings12.pdf> – 2013. január 22.]
- Heltai Borbála Éva 2013: Mehrsprachige Kommunikation in einem ungarndeutschen Dorf mit ausländischen Ruhesitzmigranten und Hausbesitzern. In: Komlósiné Knipf Erzsébet – Péteri Attila – V. Rada Roberta szerk.: *Sprachen und Disziplinen im Wandel*. Budapest: ELTE BTK Germanisztikai Intézete, megjelenés alatt.

- Kiss Jenő 2007: Új kutatási feladat a magyar szociolingvisztikában. In: Zelliger Erzsébet szerk.: *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia* (Bük, 2006. október 9–11) előadásai. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 287–292.
- Vertovec, Steven 2012: Superdiversitát. [http://www.migration-boell.de/web/integration/47_3487.asp – 2013. január 22.]
- Vertovec, Steven 2007: Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30/6, 1024–1054.

KIS TAMÁS

A megbélyegzett szleng¹

Sok szlengkutató egyik legerőteljesebb élménye a szleng stigmatizáltságával való szembesülés. Ennek hatása alól legtöbbük nem is tudja kivonni magát, így a szlenghez való viszonyukat – akárcsak a legismertebb angolszász szlenglexikográfusét, Jonathon Greenét – erős ambivalencia jellemzi, amikor kutatási tárgyuk fontosságáról elmélkednek: „A szleng a legemberibb nyelv, és tanulmányozása saját emberségünkhöz visz minket közelebb, még akkor is, ha ezáltal rákényszerít, hogy a legrosszabb tulajdonságainkra fókuszáljunk” (Green 2012: 205).

Egyedül az írók, költők szokták fenntartások nélkül dicsőíteni a szlenget; nem véletlen, hogy kijelentéseik a szlengkutatók között egyféle lelki segélyként terjednek. Ez érthető is, hiszen az „ellenséges” környezetben rendkívül megnyugtató olyan lírai mondatokba kapaszkodni, mint hogy „Ha alaposan átgondoljuk, minden szó, minden mondat, minden költészet mögött a szleng a rendhagyó

¹ Ez az előadás – Szabó Dávidéhoz hasonlóan – a „Szleng és szociolingvisztika” című műhelyben hangzott el, de mivel a műhely résztvevői közül csak ketten nyújtották be kéziratukat, a szerkesztők e két cikket a szerzők nevének ábécérend szerinti sorrendjében közlik.

csíráztató erő, s élő bizonyítéka a beszédben a szabadságnak, az örök tiltakozásnak és az örök termékenységnek” (Whitman 1885/2002: 11), vagy hogy „A szleng az egyetlen állandóan áramló költészeti folyamat. Valamely névtelen költő nap mint nap varázslatos mintázatot sző a köznapi nyelvből. [...] Minden szleng metafora, és minden metafora költészet. Ha megállunk egy pillanatra, hogy megvizsgáljuk a legközönségesebb tolvajnyelvi kifejezéseket, melyek minden nap elhagyják ajkainkat, azt találjuk, hogy olyan gazdagok és kifejezők, mint megannyi szonett. [...] A szleng világa a költészet egyfajta fejreállt világa, tele kék holdakkal és fehér elefántokkal, fejüket vesztett emberekkel, s olyan emberekkel, akikkel elszalad a nyelvük. A szleng világa a tündérmesék teljes zűrzavara” (Chesteron 1901/2002: 7, 10).

Nem csoda hát, hogy Carl Sandberg vagy Thomas Loonsbury mondatai („A szleng az a nyelv, amelyik leveti a zakóját, megköpi a markát, és munkához lát”; „A szleng az a forrás, melyből a nyelv lankadó erői állandóan felfrissülnek”) immáron a szlengkutatás örök mottói, melyek szállóigeként terjednek szakdolgozatról szakdolgozatra.

A szlengkutatók munkáiban azonban majdnem mindig sötétebb a szlengről rajzolt kép, mint amit egy csobogó forrás kapcsán várnánk, s azt látjuk, hogy még a szlenget hivatalból pártolók is jóval negatívabb színekkel árnyalják kedves témájukat ábrázoló festményeiket: „A szleng valójában élénk, kreatív, szellemes és nyitott a látszólag végtelen számú újításra. Kukkoló, amorális, szabadsághívó és szabadelvű. Elvetemült. Kegyetlen. Önmagát kényeztető. Mókás, és kitűnően lehet vele szórakozni. Szótárai a marginalitás és a lázadás, a megfosztottság és a frusztráltság orális történelmét írják meg. Felsorolják azokat a szavakat, amelyek éppen azért jöttek létre, hogy megvilágítsák és megváltoztassák az említett módon jellemezhető

élethelyzeteket. A szleng mindenekfölött emberi. Peremhelyzetéből adódóan önmegerősítésünk eszközeként is tekinthetünk rá: kibeszélem / meggyalázom / obszcén vagyok, tehát vagyok. Sötét szavakat üvöltök a sötétségbe” (Green 2012: 188–189).

Ha – mint látható – még az elismert szlengszótáríró is negatív tulajdonságokat kapcsol a szlenghez, akkor kétség sem férhet hozzá, hogy a szlenget kísérő attitűdök legfeljebb a negatív megbélyegzés, amely mind magát a nyelvi jelenséget, mind ennek beszélőit és (Magyarországon legalábbis, már ha a Magyar Akkreditációs Bizottság Nyelvtudományi Képzési Bizottságának egyes indoklásaira tekintünk) még kutatóit is elítéli.

Ennek a negatív megbélyegzésnek a következménye (és egyúttal mutatója), hogy a szülők nem szeretnék, ha gyermekük szlengben beszélne (Kövecses 1997: 34), a szleng beszélői pedig gyakran a tények ellenére is tagadják, hogy ők használnák a szlenget. Szabó Edina büntetésüket töltő adatközlői például úgy vélekednek a börtönszlengről, hogy „*Elcsúnyítja az embert, primitívvé teszi, illetve azt a benyomást kelti a normális emberben.* Éppen ezért egyesek úgy nyilatkoztak, hogy *Én személy szerint nem használom, de mások igen. Nem szólok rájuk, mindenki azt csinál, amit akar*” (Szabó 2003: 534).

Olykor még a szlenget vizsgálók is mentegetőznek ezen „rút valamik” (Jenő–Vető 1900: 3) kutatása miatt. Elisha Coles, miután felvett néhány tolvajnyelvi kifejezést 1676-ban kiadott művébe, engedékenységet mindenképpen megindoklandónak tartotta: „Nem becstelenség a tolvajnyelvi kifejezések megértése: esélyt adhat, hogy megmentsük magunkat attól, hogy elvágják torkunkat, vagy legalább attól, hogy zsebünket meglopják” (idézi: Green 2012: 195). Jenő Sándor és Vető Imre szintén szükségét érezték megmagyarázni elítélendő tettüket, az első ön-

álló magyar tolvajnyelvi szótár elkészítését és kiadását: „A tudományban nincs oly rút valami, a minék a kutatása haszonnal ne járna. Az orvos mi undort sem érez, ha bármily gennyedt sebeket kezel is; jó kedvvel boncolgat a legcsúnyább helyeken. A nyelvész is így tesz” (Jenő–Vető 1900: 3).

Mindezek fényében nem csoda, hogy egy magára „valamit is adó” könyvkiadó csakis papírsíkkal gondosan körberagasztva bocsátja útjára a nyelvi fertőzésveszélyt hordozó szlenggyűjteményét. Kövecses *Magyar szlengszótár*ának 1998-as első kiadását egy olyan papírszalaggal zárták le, amely a következő figyelmeztetést tartalmazta: „A könyvben, természeténél fogva, obszcén szavak is találhatóak, ezért CSAK FELNŐTTEKNEK szánjuk.” (A kötet bevezetésében a XI–XII. lapon pedig Ritoók Zsigmond egyenesen „veszélyes könyv”-nek minősíti a kézben tartott a munkát.)

Nagyon pontosan ír erről a jelenségről Szilágyi Márton: „eszerint az elhárítandó veszély a nyelvhasználat eldurvulása lenne. A szlengszótárnak mint nyelvészeti, mentalitástörténeti vagy szociológiai dokumentumnak a fölfogása konfrontálódik itt a nyelvszokást befolyásoló, úzrust alakító kiadványként való prezentálásával, felújítva a nyelvművelés – erősen a XIX. századi nyelvfilozófiák meghatározta, nálunk mindmáig uralkodó – felfogását” (1999: 12).

Szilágyi szerint tehát a szleng elítélésével kapcsolatosan a nyelvművelés széles körben elterjedt felfogásával állunk szemben. Ezt a vélekedést számos adat támasztja alá, különösen a magyar nyelvművelés egyik legsötétebb korszakában, az 1930-as évek fajvédő nyelvvédelmének (vö. Sándor 2001: 170–179) idején lehetett olyanokat hallani a szleng kapcsán, hogy „A magyar nyelv olyan csodás szépségű, olyan zengzetes és minden magasztos érzést kifejező, hogy halálos vétek utcai jasszkifejezésekkel,

tolvajnyelvvvel meggyalázni” (Haragos 1942: 9). Később az 1960–70-es években az ifjúsági nyelv „kutatói” között is gyakori vélemény volt ez, hiába hangsúlyozta a másik oldal rég, hogy „Nincs igaza [annak, aki] erkölcsi felháborodással sujtja a tolvajnyelv szavait. A nyelvi jelenségek ugyanis nem tartoznak az erkölcs kategóriájába, éppoly kevésbé mint ahogy egy fizikai törvényt nem lehet erkölcsösnek vagy erkölcstelennek nevezni” (Száva 1942: 16). E polémiákra utalva jegyezte meg Zolnai Béla egyik írásában, hogy „Érthetetlen az a félműveltségen alapuló el-lenszenv [...], amely nálunk az úgynevezett jassz szavakat üldözi” (Zolnai 1943: 4).

De vajon valóban érthetetlen? Nem esetleg magába a szlengbe van „belekódolva” mindez, és maga a szleng egy eredendően stigmatizált nyelvváltozat?

Ugyan hosszasan lehet sorolni a (durvább vagy finomabb) minősítéseket, azonban tény, hogy a szlenget és használóit megbélyegző vélemények már jóval a nyelvművelés felbukkanása előttől ismeretesek. Tinódi Lantos Sebestyén például az alábbi dörgeelmeket intézte a szegedi hajdúkhöz: „Vannak nyelvetőkben nagy rútalmas szitkok, | Mind testét, mind lelkét pestinek [= bestének] mondjátok, | Lovag vitézőket gyakran csúfoljátok, | Köz-tetők egymást kurta szelletnek híjjátok. || Nagy isten ígé-jét, kérlek, halgassátok, | ... | Hadnagytokat pesti lé-lök-nek ne mondjátok” (Tinódi Lantos 1552: 70).

Az efféle régi adatok mellett találunk rosszálló megjegyzéseket olyan kultúrákban is, ahol az intézményes nyelvművelés nem tudott gyökeret verni, Eric Partridge vagy Jonathon Green szép számmal sorol hasonló véleményeket az angolszász kultúrkörből (Partridge 2002: 23, Green 2012: 195–197): „A szleng a bolondok társalkodása. A megfontolt ember soha nem alacsonyítaná le a nyelvet holmi társalgási képmutatás kedvéért... Az irodalmat ked-

velők soha nem használnák, hiszen teljesen ellentmond a hibátlan és tiszta beszéd szabályainak” (John P. Thomas: *My Thought Book*, 1825); „szleng nem jelent mást az emberi nyelv tekintetében, mint amit a járványos betegség testünk számára; pont olyan könnyen elkapható, és pont olyan elkerülhetetlen [...] A betegséghez hasonlóan ott a legsúlyosabb, ahol a tisztálkodási körülményekre a legkevésbé ügyelnek” (John F. Genung: *Outlines of Rhetoric*, 1893); „A szleng javarészt a közösség durvább és műveletlenebb csoportjaiban használatos. [...] A szleng a mentális szegénység reklámozása... Szinte kizárólag a társadalom közönséges és durva csoportjaiból származik, vagy esetleg az ösztöni gondolatátársításokból és vágyakból” (James C. Fernald: *The Impoverishment of the Language: Cant, Slang, Etc.*, 1918).

Az időben és térben meglehetősen széles körben elterjedt, egységesen elítélő vélemények alapján elég nyilvánvalónak látszik, hogy elsősorban nem a nyelvművelésben kell keresnünk a szleng stigmatizáltságának elsődleges okait. Véleményem szerint a szleng örök és mindenkori elítélésének motívumait csak akkor találhatjuk meg, ha figyelembe vesszük a szlengnek a nyelv kialakulásáig visszanyúló gyökereit, és a szlenget olyan beszédmódként értelmezzük, amelynek mindmáig híven megőrzött elsődleges funkciója a fatikus, kapcsolatfenntartó, -megerősítő és identitásjelző funkció a nagyobb közösségen belüli szűkebb, érzelmileg erősen kötődő, egymáshoz nagyon közel álló tagokat magukba foglaló kisebb csoportokban. Ennek a feltevésnek a valószínűsítéséhez a nyelv kialakulása felől indulva kerülhetünk a legközelebb, amikor is elvileg rálelhetünk arra az állapotra, amikor az emberi csoportokban megjelenő, mai értelemben vett nyelvben (magával a nyelvvel egy időben és ennek részeként) feltűnnek a szlengjelenségek.

Először is arról érdemes szólni, hogy melyek azok az emberek közötti társas kapcsolatokkal összefüggő, a szlenget magában foglaló nyelvet is létrehozó és működtető okok, amelyek törvényszerűvé teszik a szleng kialakulását, és amelyek a szlenget mind a mai napig fenntartják. Ezen okok feltárása a nyelv eredeti funkcióinak rekonstruálása révén tűnik a leginkább elérhetőnek.

Ha a nyelv eredeti funkcióit a maiakból kiindulva keressük, már akkor is jól látható, hogy a nyelv elsősorban nem arra való, amire a közkeletű vélekedés szerint főképp használni szokták: a nyelv elsősorban nem a gondolatközlés, az objektív információátadás eszköze, és vélhetőleg nem volt az kialakulásakor sem. Erre mutat például az, hogy a nyelv „kifejezetten nehézkesen kezeli a térbeliségre, az érzésekre és az érzelmekre vonatkozó leírásokat”, és hogy csak mérsékelten jól alkalmazható egyszerű információk közlésére. Viszont kiemelkedően alkalmas arra, hogy „társas kapcsolatokat építsünk és tartsunk fenn a segítségével, és hogy befolyásoljunk másokat” (Sándor 2002: 69).

Ezt a *társas funkciót* mutatja az is, hogy a nyelv minden megszólaláskor elkerülhetetlenül jelzi csoportidentitásunkat és a beszélgetőtársunkhoz való viszonyunkat, azaz minden esetben jelzi, hogy melyik csoporthoz tartozunk, és azt is, hogy a csoport hierarchiájában milyen helyet foglalunk el. A nyelvnek ez a tulajdonsága rendkívül „adaptív a csoportszerveződés szempontjából, mert egyszerre biztosítja a csoportok közötti elszigetelődést és stabilizálja a csoporton belüli hierarchiát”, vagyis jelentősen növeli a csoportkohéziót (uo. 69–70).

Mind az etológusok (vö. Csányi 1999: 231–265, Tomasello 2002: 106), mind a szociolingvisták megfigyelései arra utalnak, hogy a nyelv helye és szerepe nem az egyén, hanem a csoport szintjén magyarázható meg, és ez

a nyelvhasználat alapvetően nem tudásátadás, fő funkciója nem a jakobsoni referenciális funkció, hanem mint az állati kommunikáció sok egyéb fajtája, az emberi beszéd is úgy fogható fel, mint egy olyan viselkedési aktus, amely megváltoztatja egy másik élőlény magatartásának valószínűségi mintázatát olyan módon, hogy ez a kommunikáló számára, sok eset átlagában, fennmaradása, szaporodása szempontjából előnyös legyen (Csányi 1999: 231). Ez a kommunikáció etológiai szempontból nézve viselkedés (vö. Szilágyi N. 2004: 42–45), ami szabályozza az egyed felismerését és azonosítását, a csoporton belüli rangsort, az agressziót, segíti a kontaktus fenntartását, stb.

A jelenleg létező nyelvek működése során megfigyelt tényezők és az etológiai kutatások arra mutatnak, hogy a mai értelemben vett nyelv megjelenése nagyon szorosan összekapcsolódik a korai emberek közösségi igényeivel. Az idevonható feltevések közül a legismertebb talán Robin Dunbar elmélete (1996), mely szerint a nyelv kezdetben ugyanazt a csoport- és koalíció-összetartó szerepet játszotta és játssza jelentős részben ma is, mint amit a kurkászás az emberszabásúaknál. Dunbar elméletének kiindulási alapja az a megfigyelés, hogy a homók evolúcióját – ami mindvégig kis és erősen zárt csoportokban zajlott – bizonyos csoportméret-növekedés kísérte: a korai habilinek még húsz-egynéhány fő csoportokban éltek, míg a sapiensek esetében a csoport létszáma már megközelíthette a 140-150-et is. A csoportok létszámának növekedésével nőtt a csoportok szétbomlására irányuló erők száma is: nőtt a konfliktusok lehetősége, ezért fokozott szükség volt az agresszió csökkentésére, a csoportstabilitás és a csoportkohézió biztosítása érdekében. Ennek a főcmlősoéknél különféle módjai alakultak ki, amelyek közül a legelterjedtebb – mint Dunbar is kifejti – a kurkászás, a másik szőrzetének egyféle békéltető, megnyugtató szándékkal

történő tisztogatása. A kurkászás során három-hét-nyolc fő összetartó csoportok, koalíciók jelennek meg a nagyobb csoporton belül, amelyek megvédik a csoporttagokat a külső támadókkal szemben (Dunbar 1996, 2002: 58–59, Szvetelszky 2002: 30).

Miután az evolúció során a kurkászás lehetőségei erősen beszűkültek (hiszen egy megnövekedett létszámú csoportban már nem lehet minden kapcsolatmegerősítést ezzel megoldani), becéző, összetartozást erősítő szerepét más eszköz, elsősorban a vokális beszéd vette át. A beszéd ugyan a kurkászás egynémely fontos velejáróját (például a közvetlen érintést, simogatást és az ezzel járó enyhe eufóriát kiváltó endorfinkiválasztás stimulálását) nem pótolhatta (a kurkászásnak ezt a funkcióját majd a nevetés veszi át; vö. Dunbar 2002: 59), azonban ettől eltekintve a nyelv nagyszerűen működik ebben a szerepben: szavakkal is kiválóan lehet simogatni, megnyugtani, feszültséget oldani, és ráadásul ez a tevékenység egyszerre több egyedre is irányulhat. A „kurkászó”, kapcsolatfenntartó, -megerősítő beszélgetés, a pletykálgodás számos különböző kultúrában végzett megfigyelés szerint ma is a legtipikusabb nyelvhasználati forma (Dunbar 1996, Szvetelszky 2002: 29–30). A nyelvnek ezt a szerepét szokták Malinowski (1953) terminusával fatikus funkciónak nevezni, és sokak véleménye szerint ez a vokális nyelv eredeti funkciója. A további funkciók erre rétegződtek rá, gyakran el is takarva az eredetit.

Az etológia által humán viselkedéskomplexumnak (vö. Csányi 1999: 125) nevezett tényezőgyűttesbe tartozó emberi nyelvnek óriási szerepe volt a csoportok individualizálásában (a csoportnak mint a természetes szelekcióban önálló egyedként részt vevő individuumnak a megszületésében), más csoportoktól való izolációjában. Mivel a nyelv nem genetikusan öröklődik, törvényszerű, hogy

csoportonként egyedivé, eltérővé fejlődik, fejlődött. Ezek az eltérő nyelvek csak egy-egy csoporthoz kötődtek, ezért a nyelv a csoporthoz tartozás egyik legjobb ismerve lett, ami kifelé elszigetel, befelé pedig a csoportkohézió növelésére szolgál, és a csoporttagok felismerésének egyik fő eszköze (Sándor 2002: 70; Dunbar 2002: 61–63).

Nagyon fontos, hogy a nyelvről és a nyelv alapvető funkcióiról eddig elmondottak véleményem szerint érvényesek a szlengre is, amivel kapcsolatosan elsősorban azt a kérdést kell feltennünk, hogy hol találjuk meg a helyét a maximum 150 fős kőkori közösségek nyelvében.

Dunbar a szociális agy hipotézise (1998) kapcsán felhívja rá a figyelmet, hogy egy 150 fős csoport korántsem alkot homogén egységet az egyének szempontjából. Hangsúlyozza, hogy „Valószínűleg kognitív korlátok limitálják azoknak az egyéneknek a számát, akikkel bizonyos intenzitású kapcsolatot vagyunk képesek ápolni. Régóta ismert tény például, hogy azoknak az egyéneknek a száma, akikhez különösen szoros kötődésünk lehet, mindössze 12-15 lehet, és ezen belül lehet egy körülbelül 5 fős belső kör, amelynek tagjaival még erősebb a kapcsolatunk. Ezenkívül számos jel utal arra, hogy kapcsolatrendszerünk többrétegű lehet, a rétegek határai 35, illetve 80-100 körül mozognak, és a számok növekedésével párhuzamosan csökken az érzelmi intenzitás és közelség. Ez olyan, mintha mindegyikünk egyre nagyobb, 5, 15, 35, 80 és 150 fős körök közepén helyezkedne el” (Dunbar 2002: 57).

A szleng föltételezésem szerint ebben a rétegzett társas hálózatban azokkal a nyelvhasználati formákkal azonosítható, amelyek a nagyobb közösségen belüli szűkebb, érzelmileg erősen kötődő, egymáshoz nagyon közel álló tagokat magukban foglaló kiscsoportokban (koalíciókban) használatosak. Ezek a kiscsoportok jelentős részben épp a saját maguk által kialakított nyelv segítségével in-

dividualizálódnak, és a közös nyelv tudata esetükben is a csoporttudat részét képezi. A szleng ebben a szerepében természetesen nem tér el a csoport közös nyelvétől vagy más nyelvváltozataitól, azok is ugyanolyan funkciókat látnak el az őket használó nagyobb csoportokban, mint az egyes szleng a maguk szűkebb koalíciójában. A szleng ugyanis alapvetően nem mások, mint a főlébük rétegződő közös nyelv, sőt vélhetőleg – legalábbis nyelvi eszközeiket, szókészletüket tekintve, tehát a szleng pusztán lexikális vagy grammatikai kategóriaként nézve – a közös nyelvhez képest csak részrendszerként írhatók le, amelyek viszonylag kis mennyiségű, jelzett, a kiscsoportra utaló, emocionálisan feltöltött elemet tartalmaznak.

A szlengnek a csoporton belüli koalíciók identitást jelző és szolgáló nyelvváltozatként való felfogása révén jól magyarázhatjuk azt, hogy miért szokta oly markánsan elítélni egy-egy nyelvközösség (de gyakran maguk a szlengbeszélők is) a szlenget.

Nyilvánvaló, hogy a csoportnak alapvető érdeke, hogy a közösségen belül lehetőleg ne legyenek kisebb-nagyobb klikkek, elkülönülő kiscsoportok, mert ezek a saját érdekük érvényesítésével az egész közösség (de legalábbis a közösségi hatalmat gyakorló koalíció) érdekeit veszélyeztethetik. A széthúzás a csoport felbomlásának lehetőségét veti fel, ez pedig a kőkorszaki viszonyok között a csoporttagok pusztulásával egyenlő. Épp ezért a nagycsoport, illetve annak vezető, hangadó koalíciója igyekszik a kiscsoportokat megszüntetni, elszigetelni, a közösséget homogenizálni, szinkronizálni (közös rítusokkal, közös hiedelmekkel, a közös nyelv tudatával stb.). Ennek a homogenizációnak egyik módja a belső csoportok megsegyenítése, lejáratása, ami együtt jár a rájuk jellemző beszédmód (szlengjük) megbélyegzésével, hiszen az egy-

mást akár a többi csoporttaggal szemben is támogató, érzelmileg is rendkívül szorosan kötődő koalíciók szlengjét mind a tágabb körben fölöttük elhelyezkedő csoport(ok), mind a megbélyegzett koalíció magával az érintett kiscsoporttal azonosítja.

A helyzetet bonyolítja, hogy az egyes kiscsoportok, koalíciók tagjai a nagyobb közösségbe is tartozván természetesen maguk is hasonlóan viszonyulnak más kiscsoportok szlengjéhez, hiszen ők is érzik, hogy az efféle nyelvileg is megnyilvánuló elkülönülés bomlasztja a csoportot. Éppen ezért nagyon valószínű, hogy saját szlengjükre vonatkozóan is hajlamosak elfogadni a megbélyegzést, és emiatt a szleng használata akár szégyenérzetet kelthet magukban a használókban is.

Megbélyegzettsége miatt a szleng szinte sohasem rendelkezik nyílt presztízzsel, bár zárt, elkülönülő közösségekben (bűnözők, börtönök, összezárt – még inkább kizárt – csoportok, a társadalom periferiáján élők stb. között) ez is megfigyelhető. Az ilyen közösségekben akár arra is lehet példát találni, hogy az újonnan bekerülőeknek tanítják a szlengjüket, mint ezt egy 1782-es bírósági jegyzőkönyv is mutatja: „Midön Debreczenbe mentünk volna leg először lopni melly ZSiványságra Bokor Judith és Fejér Sára tanítottak, ugyan ekkor ezt mondták. Ha ZSiványokat talállok úgy mondjam csak; *Bezseg volt jó viz nyalék pozdorját* az annyit téssen hogy sok ember volt a Gyólts árulóknál lehetett lopni Gyóltsot, *Nyalni* azt teszi *Lopni. Pozdorja* Gyólts, *Jó viz* Sok ember” (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára IV. A. 505/c. 10. 1782. Fasc. EE. №. 2. 35a).

A nyílt presztízzsel szemben viszont a rejtett presztízs mindig is jellemzi a szlenget, hiszen a szlengben beszélő a nyelvhasználatával azt fejezi ki, hogy ő maga a szűkebb közösséghez tartozik, és emiatt a szlenget a kiscsoport

olyan kedvező jellemvonásokkal ruházza fel, mint például a barátságosság vagy lojalitás.

A megbélyegzettség nem befolyásolja a szleng meg születését, ami természetes nyelvi következménye annak a koalícióképződést kiváltó oknak, hogy a létrejövő kiscsoport tagjai szabadulni akarnak a nagycsoport nyomásától. A koalíciók pozitív szerepe éppen az, hogy felszabadítják az egyént a csoportnyomás alól. A szleng tulajdonképpen a koalíció és az egyén verbális lázadása a hierarchia ellen és igazságtevés humorral (Penttinen 1984: 14). Ez a verbális lázadás, azaz maga a szleng azért rendkívül sikeres, mert segít a feszültségek levezetésében, ám önmagában még nem veszélyezteti a nagycsoportot, tehát nem rombolja le a kiscsoport és tagjai számára is életteret biztosító közösséget.

A szleng egyúttal önterápia is, az ego védelme az elnyomó közösség ellen. Robert L. Chapman így ír erről: „az ego sérült volta az ember leggyakoribb nem anatómiai jellegű problémája. A szleng akár gyógyír is lehet erre, önirányított terápia, mely egyidős az első beszélni tudó családdal. A család (akárcsak a társadalom) a hatalom és a jog hierarchiáját tartja fenn, mely ellen a gyermek egészséges, fejlődő énjének szüksége van kompenzálásra gyengesége és bűnössége miatt. A szleng mint gyógyír tagadja a gyengeséget, illetve kérkedik a bűnösséggel. Ebből a nézőpontból nyugodtan állíthatjuk, hogy a terapeutikus, gyógyító szleng szükséges az én fejlődéséhez, s hogy a társadalom nem működne szleng nélkül. Különös, hogy egy olyan nyelvi jelenség, mely ennyire tűnékeny és frivol, mint általában a szleng, egyúttal ennyire mély és létfontosságú lehet az emberi fejlődés és rend szempontjából. [...] Ebből a nézőpontból a szleng hasonló a profanitáshoz, és talán azonos is vele. A profanitáshoz hasonlóan a szleng is a pusztító fizikai tett helyettesítője” (1999: 277).

Meggyőződésem, hogy efféle tulajdonságainak köszönhetően a szleng az egyik legfontosabb az ember mint társas lény nyelvi eszközei, verbális kommunikációs módjai közül. A szleng annyira tisztán, jól láthatón, mitőbb: feltűnően és töményen őrzi az emberi nyelv eredeti funkcióit, hogy kis elfogultsággal – Sándor Klárának egy jó tíz évvel ezelőtti beszélgetés során elhangzott kifejezését használva – a szlenget *nyelvesszenciának* is nevezhetjük, ami – mint Jelisztratov a szleng védelmében megfogalmazta – „nem valami fakultatív dolog a nyelvben, nem daganat, amely a nyelvi szervezet egészsége és szépsége érdekében eltávolítandó onnan, hanem éppen ellenkezőleg, a nyelv sajátos struktúraalkotó tényezője” (1998: 143).

Egészen valószínűnek látszik, hogy a szleng használata minden bizonnyal a nyelv kialakulása óta jellemzi a *homo sapienst*, és a szleng létezése minden emberi nyelvben mindenkor törvényszerű. Mivel a szlenget (és vele együtt a nyelvet) létrehozó okok az ember legalapvetőbb emberi tulajdonságaiból, a *homo sapiens* társas jellemzőiből származnak, azt is elmondhatjuk, hogy a szleng létrejöttének elsősorban nem nyelvi, hanem biológiai-etológiai-szociális okai vannak, épp ezért a szleng nem egyszerűen nyelvi, hanem „emberi” univerzálé is.

Irodalom

- Chapman, Robert L. 1999: Mi a szleng? In Fenyvesi Anna – Kis Tamás – Várnai Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. (Szlengkutatás 3. sz.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 273–279.
- Chesterton, Gilbert K. 1901/2002: A szleng védelme. In Várnai Judit Szilvia – Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás 111 éve*. (Szlengkutatás 4. sz.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 7–10.

- Csányi Vilmos 1999: *Az emberi természet: Humánétológia*. Budapest: Vince Kiadó.
- Dunbar, Robin 1996: *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dunbar, Robin I. M. 1998: The social brain hypothesis. *Evolutionary Anthropology*, Volume 6, Issue 5, 178–190.
- Dunbar, Robin I. M. 2002: Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak? In Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés: Tanulmányok*. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézet, 55–66.
- Green, Jonathon 2012: A szlengről komolyan: Egy szlengszótáríró gondolatai. In Szabó Dávid–Kis Tamás (szerk.): *Szleng és lexikográfia*. (Szlengkutatás 8. sz.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 179–206.
- Haragos Sándor 1942: A munkások és a magyar nyelv. *Népszava* 70/213 (1942. szeptember 20.), 9.
- Jelisztratov, Vlagyimir 1998: *Szleng és kultúra*. (Szlengkutatás 2. sz.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Jenő Sándor–Vető Imre 1900: *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest: A szerzők sajátja.
- Kövecses Zoltán 1997: Az amerikai szleng. In Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. (Szlengkutatás 1. sz.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 7–39.
- Kövecses Zoltán 1998: *Magyar szlengszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Malinowski, Bronislaw 1953: The Problem of Meaning in Primitive Languages. In C. K. Ogden – I. A. Richards eds.: *The Meaning of Meaning*. New York–London, 296–336.
- Partridge, Eric 2002: A szleng ma és tegnap. In Várnai Judit Szilvia – Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás 111 éve*. (Szlengkutatás 4. sz.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 17–26.
- Penttinen, Antti 1984: *Sotilasslangin sanakirja*. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Sándor Klára 2001: Nyelvművelés és ideológia. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó, 153–216.

- Sándor Klára 2002: A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 67–77.
- Szabó Edina 2003: „Nagyobb lesz az ember, ha kicsit dumásabb”: A börtönszlenghasználók véleménye nyelvváltozatukról. *Magyar Nyelvjárások* 41, 533–542.
- Száva István 1942: Nyelv és argot. *Népszava* 70/219 (1942. szeptember 27.), 16.
- Szilágyi Márton 1999: A szleng és határai: Kövecses Zoltán, Magyar szlengszótár. *Élet és Irodalom* 43/12 (1999. március 26.), 12.
- Szilágyi N. Sándor 2004: *Elmélet és módszer a nyelvészetben (különös tekintettel a fonológiára)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Szvetelszky Zsuzsanna 2002: *A pletyka*. Budapest: Gondolat.
- Tinódi Lantos Sebestyén 1552: Szegedi beszedelem. In XVI. századbéli magyar költők művei. Második kötet. 1540–1555. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából közzéteszi Szilády Áron. (Régi magyar költők tára. Harmadik kötet. Tinódi Sebestyén összes művei. 1540–1555.) Budapest, 1881, 61–71.
- Tomasello, Michael 2002: *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Whitman, Walt 1885/2002: A szleng Amerikában. In Várnai Judit Szilvia – Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás 111 éve*. (Szlengkutatás 4. sz.) Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 11–16.
- Zolnai Béla 1943: Képtelen szóképek a képes beszédben. *Magyar Nemzet* 6/40 (1943. február 19.), 4.

KONTRA MIKLÓS

„A nyelvészet eltűnhet” (Walt Wolfram) – és a nyelvi adatok?¹

Egy nemrég megjelent cikkében Walt Wolfram (2012: 111) kijelenti, hogy a mai egyre romló gazdasági helyzetben a mindinkább üzleti szempontok szerint működő amerikai egyetemeken a nyelvészet meg is szűnhet, mert a döntéshozók nem tudják, hogy a nyelvészek olyan kutatásokat végeznek, amelyek relevánsak minden ember életének minden percére nézvést, s amelyek társadalmi hasznosítására elsőrangú lehetőségek kínálkoznak. Wolfram a bajok egyik okát abban látja, hogy az amerikai iskolákban a nyelvészet nem tantárgy, a másikat pedig abban, hogy a nyelvészek nem tudják „eladni” tudományukat, nem tudják meggyőzni a döntéshozókat tudományuk fontosságáról. Azt javasolja, hogy a nyelvészeti tanszékeken a diákoktól (doktoranduszoktól) követeljék meg, hogy kutatási tervük végrehajtása előtt legyenek képesek várható eredményeik társadalmi hasznosíthatóságát laikusoknak hatásosan bemutatni. Az amerikai nyelvészet bizonytalan

¹ E cikk első változatához fűzött számos hasznos megjegyzésért köszönettel tartozom Gereben Ferencnek, Jakab Lászlónak, Kis Tamásnak, Krámlí Andrásnak és Tardos Róbertnek.

jövőjéről nyilatkozott Mark Liberman is az *American Speech* idei első számának audiomellékletében (Zimmer 2012).

Szóval nem épp irreális veszély, hogy eltűnhet a nyelvész az egyetemi-tudományos világból, de most nem erről kívánok szólni, hanem a meglevő nyelvi adatainkra leselkedő veszélyekről. Céлом a figyelem felhívás, a figyelmeztetés. A példákat saját tapasztalataimból, ismereteimből merítem, nem célom akárcsak a magyar nyelvészetnek kimerítő áttekintése sem.

A nyelvész különféle adatokkal dolgozik, s ezeknek a tartóssága is nagyon különbözhet. Az írásbeli adatok tartósnak tekinthetők. Még a nagyon gyatra papírra nyomtatott *Szegedi szótár* (Bálint 1957) is az, 55 évvel megjelenése után is forgatható (ha kíméletesen bánunk vele).

De más a helyzet a szóbeli adatokkal. A generatív nyelvészek preferálta grammatikalitási intuíciókat nem szükséges hosszan tárgyalnunk, mert ezek módszertani megbízhatatlansága immár (jó ideje) nyelvtudományi közhely (lásd például Ross 1979, Labov 1996, Schütze 1996, Cseresnyési 2009, Dąbrowska 2010 stb.), másrészt tartósságukkal is komoly baj van: Labovval szólva, „az intuíciók a nyelvessel együtt halnak”.²

² 1999. október 15-én Torontóban készítettem egy publikálatlan magnetofonos interjút Labovval, ebből idézek egy részt:

MK: OK, let's go to 1975, and *What is a linguistic fact?* Do you think *What is a linguistic fact?* has had the impact on linguistics that you thought it should?

WL: No. Fritz Newmeyer published his first book about generative grammar and he quoted me quite often as an example of somebody who had completely wrongheaded ideas about intuitions. Labov thinks there is a problem with intuitions. Well, I feel quite strongly about this because I feel that there is a moral issue involved. We have a field in which people are encouraged to think that you can produce the theory and the data at the same time, the very person who is creating a theory

Triviális állítás, hogy a magnetofon alkalmazása óta³ a nyelvészeti kutatásokban elemzett adatok jelentősen megváltoztak, s a kutatások tárgya is kibővült, hisz a hangrögzítés előtt egy mondatnál nagyobb egységet nem lehetett vizsgálni, de olyan finomságokat sem, mint például a hangok „majdnem összeolvadása” (ang. *near-merger*). Az is banális állítás, hogy ma már egy nyelv változásának és változatainak vizsgálatához elengedhetetlenek a jó minőségű, természetes (nem laboratóriumban készített) és megbízható módon tárolt beszédfelvételek.

asks himself questions about grammaticality, and thinks somehow that these answers are immune to bias. All linguists are honest, they find counterexamples intuitively. They don't realize that medicine has developed a double blind system, just because unconsciously we can bias ourselves to deduce results. What worries me is that young people who enter the field [...] encouraged by all [...] that you can do linguistics this way. What will happen in 50 or 60 years? Surely people who read the linguistic work of the 1960s and 70s will be fully aware of the bias the theory incorporates. Every field, psychology, anthropology, medicine, tells us about it. And what are they going to do with all these writings? The people are dead, intuitions don't survive, are they going to accept them at face value? No. I am afraid they'll have to discard the whole lot. So I think that people are being led down a garden path. At the same time, as I said in this book, we can't do without intuitions, we can't perform an experimental observation on the hundreds of thousands of linguistic facts we need. So what we have to develop is some understanding of where our intuitions are reliable, and where they let us down. In what areas do we have good insight into how we speak, and in what areas are we misled? I worked on this problem and I haven't really got the answer to it yet [...]

³ Az első nagyobb, magyar beszédet tartalmazó korpusz (vagyis a South Bend-i korpusz) útját a magnetofontól a számítógépig Kontra (1989)-ben vázlatosan bemutattam. Ezekre a tapasztalatokra építetünk a BUSZI-2 korpusz létrehozásában is. 2006-ban Boas már a terpmunkától a webig terjedő munkálatokról számolt be (idézi Kendall 2008).

Szomorú tény, hogy a mai napig nincs olyan magyar beszédarchívumunk, ami a tegnapi és a mai magyar beszédet megbízhatóan és nyelvészeti elemzésre is alkalmasan őrizné. Ismereteim szerint Magyarországon csupán két jó archívum van: a Magyar Rádióé és az MTA Zenatudományi Intézetéé. A hazai hangarchiválás elmaradottságát plasztikusan illusztrálta nekem a kitűnő etnográfus és kulturális antropológus, néhai Kunt Ernő (1948–1994) az 1980-as évek második felében. Történt, hogy a BUSZI-kutatások előkészítésekor megpróbáltam másolatokat kérni olyan kutatóktól, akiről tudtam, hogy jó beszédfelvételeket készítettek valamilyen célból. Ernő híres volt a halállal kapcsolatos kutatásairól (lásd például 1983, 2003), s tudtam, hogy kitűnő hangfelvételeket készített idős parasztemberekkel is. Írtam neki is egy levelet, amire tüstént megjött az udvarias, de határozott elutasítás: ő senkinek nem ad másolatot a felvételeiből, mert nem ismer Magyarországon egyetlen megbízható archívumot sem, s bár az én szavam neki garancia lenne, de az az intézmény, ahol dolgozom (az MTA Nyelvtudományi Intézete) nem.

Szó, ami szó, Ernő nem is látta azt, amit én. A Nyelvtudományi Intézetnek az 1980-as években sem volt hangarchívuma, a *Magyar nyelvjárások atlasza* ellenőrző gyűjtésekor (1960–64-ben) készített felvételeket⁴ a folyosón tárolták, olyan szekrényekben, melyek nemritkán két rádiátor közé voltak elhelyezve.

⁴ A különböző más kutatók által készített felvételekkel együtt körülbelül 800 hangszalagról és 400 kazettáról van szó, melyek Balogh Lajos (1998) véleménye szerint 1000–1100 órányi beszédfelvételt tartalmaztak. 1998-ban Balogh Lajos azt írta, hogy „A hangszalagok minősége elég rossz, a korábbi nem megfelelő tárolás miatt egyes darabokon az összeragadás és a minőségromlás esetei tapasztalhatók.” Amikor megvizsgáltuk a Nyatl-szalagokat, a már használhatatlan felvételeket az összes anyag kb. 30%-ára becsültük.

Ez a helyzet akkor változott meg, amikor a BUSZI-kutatás során 1987–89-ben készített 250 szociolingvisztikai interjú archiválásához sikerült a Szentháromság utcai épületben egy nem klimatizált, de kellően hűvös helyiségben kialakítanunk egy archívumot. Később, amikor 1992-ben az intézet elköltözött a Karmelita Kolostorba, archívumunk átkerült a Zenatudományi Intézet archívumába, majd amikor 2000-ben Pestre költöztünk a Benczúr utcába, ott végre kialakíthattunk egy klimatizált archívumot. Végül is 2005-ben Posgay Ildikó szakmai irányításával elvégezték a Nyelvatlasz-szalagok restaurálását és digitalizálását, majd 2005 és 2009 között közzé tették a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú–Kázmér 1974) lejegyzéseinek eredeti, hangzó változatukkal összekapcsolt verzióit (*Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv*), lásd Vargha 2007, 2011 és megj. Még egy nyelvészeti célra készült gyűjteményről kell szót ejtenünk: a Hegedűs-archívumról, ami 1940 és 1954 között rögzített, mintegy 50 órányi beszédet tartalmaz (Gósy–Horváth–Nikléczy 2011).

Dobd el s vegyél újat!

Vegyél újat, de amit megvehetsz, silányabb annál, mint amit kidobsz! Amikor a rendszerváltás előtt (s a vasfüggöny mögött) elkezdtek a BUSZI-munkálatokat, a Soros Alapítvány jóvoltából az akkori csúcstechnológiát jelentő Uher 4000 Report Monitor orsós magnetofonokat⁵ és Sony BM-80 típusú lámpedálos lejegyző kazettás magnókat használtunk. A Sony BM-80-asokat néhány év után

⁵ Erről a magnóról 2012. június 13-án az interneten azt olvastam, hogy „This is a professional reporters taperecorder used by reporters from 1981 to the late 1990’s.”

a masszív igénybevétel következtében le kellett cserélnünk, de akkor már csak Sony BM-88-as magnókat árult a hírneves japán cég. A 80-as magnó fémdobozú volt, és jó. A 88-ast műanyagdobozban gyártották, és elődjénél silányabb volt. Nem volt választásunk, csak a silányabb masinát vehettük meg.

A technológiacserének sok példáját ismerjük, de most röviden egy olyan esetről fogok beszámolni, amiről eddig csak baráti körben esett szó. Történt, hogy 1988-ban a TÁRKI segítségével országos reprezentatív mintán kérdőíves vizsgálatot végeztem Angelusz Róberttel, Pléh Csabával, Tardos Róberttel és Terestyéni Tamással (lásd *TÁRKI Információk* 7: 29. lap és Kontra, szerk., 2003). A vizsgálat előzetes eredményei már 1990-ben megjelentek magyarul (például Kontra 1990, Pléh 1990, Terestyéni 1990) majd 1992-ben angolul is (például Kontra 1992). Az egyik szerfelett meglepő eredmény az volt, hogy a különféle nyelvtani helyességi ítéletek és szóbeli kiegészítő feladatok, valamint az adatközlők iskolázottsága között nem találtunk semmilyen korrelációt. Ez az eredmény nemzetközi figyelmet is keltett (lásd Chambers 1995: 54–55).⁶ Mindenki kezdte elfogadni, hogy a szocializmus egyik következménye az volt, hogy a felnőtt magyarországi magyarok iskolázottságuktól függetlenül ítélnék egy mondatot jónak vagy rossznak, illetve szóbeli mondatkiegészítéseik sem függenek össze iskolai végzettségükkel.⁷

⁶ Miután 2003-ban megírtam Chambersnek, hogy 1992-es cikkem hibás adatokon alapult, könyvének 3. kiadásából (2009) már kihagyta a „Hungarian imperative declaratives” alfejezetet.

⁷ A kéziratához fűzött véleményében Tardos Róbert 2012. szeptember 28-án a következőt írta nekem: „Hadd mondjam el, hogyha valami »heuréka« jellegű »leletünk« volt, csaknem mindig kiderült valami – ilyen vagy amolyan – elcsúszás, kódvesztés stb. Úgyhogy egy idő után

És akkor 2001 nyarán elmeséltem ezt Gereben Ferenc szociológus barátomnak is, aki hitetlenkedett, sőt egy 2002. februári levelében Terestyéni (1996) tanulmányával érvelt eredményeink lehetetlensége mellett. Nem volt mit tennem, három szociológus barátommal (Angelusz, Tardos, Terestyéni) egy napon át kerestük az eredeti TÁRKI sys fájlban a hibát, de nem találtunk semmit. A nap végén, amikor indultam haza az Izabella utcai szobájukból, Angelusz még azt mondta, hogy biztonságból nézzem meg az eredeti terepmunka-füzeteket is. Mikor megnéztem őket,⁸ 5-ből 3-ban a sys fájlról eltérő adatokat találtam! Némi vizsgálódás után kiderült, hogy a szociológiai változókat (nem, kor, iskolázottság stb.) és

már szinte automatikusan a keresgéléssel kezdtük, előbb-utóbb többnyire meg is találtuk.”

⁸ Megemlíteném, hogy az 1988-as adatfelvétel füzeteit sikerült hiánytalanul megőriznem 2002-ig (és tovább, egészen 2010-ig bizonyosan), annak ellenére, hogy közben az intézet kétszer is költözött. A szociolingvisztikai adatok történetét és jövőjét áttekintő tanulmányában Kendall (2008: 345) egyebek mellett megjegyzi, hogy az idő előrehaladtával az adatok tipikusan veszítenek használhatóságukból, mert azok a nyelvészek, akik létrehozták őket, távozhatnak munkahelyükről, a terepmunkával kapcsolatos feljegyzések, dokumentumok elkallódhatnak, a hangszalagok elporladhatnak stb. Ez történt Magyarországon a BUSZI-val is, ma (2012-ben) – amint Ladányi (2012: 370) írja – az MTA Nyelvtudományi Intézetében „A volt Élőnyelvi Osztály jelenleg kutatócsoportként működik a Nyelvtechnológiai és Élőnyelvi Osztály keretében (a Nyelvtudományi Intézet honlapjának tanúsága szerint a kutatócsoportnak az Osztály és egyben a kutatócsoport vezetőjén kívül még egy tagja van).” Tudnivaló, hogy a BUSZI-2 adatbázisát „az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között” (Kontra és Borbély 2010: 1). A Ladányi említette „még egy tagnak” a BUSZI-2 adatbázisának létrehozásában semmilyen szerepe nem volt, „a kutatócsoport vezetőjének” esetleg meglevő ismeretei pedig távolról sem pótolhatják a BUSZI 2., 3. és 4. verzióját létrehozó számos nyelvész ismereteit.

a nyelvi változókat tartalmazó részfájlok összekapcsolásakor hiba történt, a részfájlok elcsúsztak, s ennek következménye lett, hogy az iskolázottságra, nemre, életkorra stb. vonatkozó eredményeink mind hibásak lettek (de az egydimenziós adataink jók voltak, például igaz, hogy az *Éva nem bízott a férjébe* mondatot 805 adatközlőnk 58,8%-a nyelvtanilag helyesnek ítélte, de nem igaz, hogy a válaszolók iskolázottsága és ítéletei között nincs statisztikailag szignifikáns összefüggés).

Ezek után a terepmunka-füzetek alapján kijavítottuk az adatfájlt, újrakezeltük mindent (lásd Kontra szerk., 2003: 87), de azt nem tudtuk még, hogy ki s mikor követte el ezt a fatális hibát. Szerencsére az eredeti TÁRKI-szalag (ami a SZTAKI egykori IBM 3031-es nagygépén volt hajdan használatban) előkerült az intézet második költözésekor, 2000-ben (az első költözéskor, 1992-ben ugyanis nyoma veszett), így elvileg megnézhattuk, hogy a részfájlok elcsúsztatásáért már a SZTAKI, illetve a TÁRKI volt-e a felelős, vagy később mi. 2002-re azonban a SZTAKI nagygépet nyugdíjazták, nyoma sem volt már. Krámlí András barátom segítségével viszont eljutottam a Dunaferri Számítóközpontjába, ahol volt még egy olyan muzeális nagygép, amin szalagunkat megnézhattuk. Megnézhattuk volna. Ugyanis a gép beindítása után néhány perccel végképp felmondta a szolgálatot. Magyarországon tehát nem volt már hardver, amin a szalagot megnézhattuk volna, de ha lett volna, akkor sem volt szoftver (az SPSS mainframe változata). Ott álltam a szalaggal (ma is megvan talán), amit 12 évvel a vizsgálat után már lehetetlen volt használni Magyarországon.

Ennek a történetnek az a tanulsága, hogy (1) nagyon fontos minden kutatási dokumentációt (füzetet, kódolt fájlokat, hangot stb.) megőrizni, lehetőleg több példányban, s (2) amennyire lehet, gondosan s előre fel kell készülni a

technológiai váltásokra, különben könnyen elveszthetünk pótolhatatlan értékeket is (például az MNSZV megismételhetetlen, mert az 1988-ban kezdődő rendszerváltáskor vettük föl az adatait).⁹

Egy CD élettartama 10 év

Bounds, Palosaari és Kretzschmar (2011: 49) a magnetofonszalagon levő beszéd digitalizálása kapcsán egyebek mellett a következőket mondják (saját fordításom):

„Meglepő megfigyelés, hogy mennél újabb egy hordozó, annál gyorsabban válik használhatatlanná, olyannyira, hogy az 1990-es években digitális audió szalagra rögzített felvételek nagyobb veszélyben lehetnek, mint a magnókazettára rögzítettek, s a kazettára rögzítettek nagyobb veszélyben lehetnek, mint az 1970-es években 7-inch-es szalagra rögzített felvételek. Az átlagos CD-k is gyorsan elkopnak, 10 évnél tovább nem használhatók. És még valami: a régebbi felvételek lejátszásához szükséges technológia gyorsan elavul és egyre nehezebb például orsós magnetofonokat beszerezni.”¹⁰

⁹ Dollinger (2012: 107, 3. jegyzet) valamelyest hasonló esetről számol be: Gregg 1978–80-ban gyűjtött vancouveri adatait egyelőre (?) nem lehet használni, mert „the original data files are stored in a minicomputer legacy format that yet remains to be decoded.” *** A magyar számítógépes lexikográfia különlegesen szerencsés pillanatáról számolt be Kornai (1986), aki azt írta le, hogy az emberi hanyagság és a technológiai váltás összjátéka miként okozhatott volna szinte pótolhatatlan károkat. Gyakorlatilag a vak véletlenen múlt, hogy a Papp Ferenc által már létrehozott szótári adatbázist nem kellett újra, nulláról indulva létrehozni.

¹⁰ Már öt évvel korábban Tagliamonte (2006: 67) azt írta, hogy „Egy dolog bizonyos: a magnószalagok elporladnak, a számítógépek merev

A velemkorúak régebben mechanikus írógépen írták cikkeiket, majd villanyírógépen, s ma laptopokon írunk. Ugyanígy bejártuk az orsós magnótól a mai digitális hangrögzítőkig vezető utat. A technológiai váltások mindannyiunkat rákényszerítenek az egyre gondosabb archiválásra is. Mit lehet tenni, ha a CD, amin hangfelvételeinket tároljuk, őrizzük, tíz év alatt elkopik, használhatatlanná válik?¹¹

Mit tehetünk?

Országos, hogy ne mondjam: nemzeti szinten valakinek létre kéne hozni egy magyar nyelvi hangtárat. A Nyelvtudományi Társaság 1998. évi közgyűlésén hasonló kérdéseket feszegetett Sebestyén Árpád (1999), aki egy magyar népnyelvi hangtárról fejtette ki gondolatait, de azok zöme ma is érvényes, legfeljebb a népnyelvi hangtár helyett én szimplán magyar nyelvi hangtárat javasolnék, olyasmit, amiben gyűjtik, szakszerűen megőrzik és tudományos elemzésre is rendelkezésre bocsátják a felvételeket. Nem vitatható, hogy fontosak a régi paraszti beszédet őrző fel-

lemezei tönkremennek, és a CD-k nem ideális tárolók” (saját fordításom).

¹¹ Spiró (2012: 57) a színházi előadások kapcsán így ír: „[...] amit a színház alkot, ma is garantáltan elvész, pedig van már tévéfelvétel, de hiába, mert nem mindig rögzítik, vagy ha igen, akkor elhanyagolják, vagy ideológiai okokból megsemmisítik, kidobják, és a technológia is elavul, hiába a digitalizálás, tíz évente mindent újra kellene menteni, óriási a konverziós veszteség. Az elmúlt néhány ezer évnek és az elmúlt másfél évtizednek ugyanaz a tanulsága: egyedül a könyvnek, ennek a vacak kis tárgynak van esélye a megmaradásra. Filmek, fotók elvesznek, márvány- és acélszobrok szétveretnek, a könyv azonban ilyen-olyan könyvtárak mélyén túlélheti a selejtezéseket és tűzvészeket.”

vételek is, de ugyanilyen fontosak mondjuk a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúk, vagy a magyar kontaktusváltásokat rögzítő beszédfelvételek.¹²

Hogy kinek, kiknek s hol kellene létrehozni egy ilyen archívumot, arról el lehet mélnézni. Azt biztosan tudjuk, hogy a mai napig egyetlen magyar intézmény (se az Akadémia, se egy egyetem vagy főiskola, se egy múzeum) sem tett semmilyen komolyabb erőfeszítést e célból. Jó, ha látjuk, hogy itt nem a magyar tehetetlenség vagy nemtörődömség játszik szerepet, hanem a magyar nyelvészek nemtörődömsége és felelőtlenisége. Hiszen ha van az akadémiai Zenetudományi Intézetnek és a Magyar Rádiónak jó archívuma, akkor lehetne épp a nyelvészeknek is. Nem kerülne túl sok pénzbe, ma is könnyen finanszírozható lenne egy ilyen archívum.

Végül egy-két szót szólnék még arról, hogy – magyar nemzeti hangarchívum híján – mit tehetünk mi, mezei nyelvészek, egyéni kutatók. Ki-ki a saját beszédkorpuszát, vagy annak egy válogatott részét, vagy egy anonimizált változatát, megpróbálhatja elhelyezni egy egyetemi archívumban vagy könyvtárban. Akkor, ha ennek nem látja sem etikai, sem más akadályát. Tudom, számos fontos kérdés vár még tisztázásra, a személyiségi jogoktól kezdve a kutatásetikai elvárásokon keresztül egészen a mai „tegyünk mindent hozzáférhetővé az adófizetők számára is az interneten!” új keletű kampányig. Magyarországon és a magyar nyelvészetben ezek a kérdések abszolút tisztázatlanok, de az nem szükségszerű, hogy a tisztázatlanság oly hosszú ideig tartson, hogy egyes kutatók inkább elpusztít-

¹² Bő fél évszázaddal Sebestyén (1999) előtt így látta már Bárczi (1943: 3) is: „Kétségtelen, hogy a szélesebb értelemben vett népnyelv fogalmából a nagyvárosi – így nálunk elsősorban a budapesti – nyelvet sem lehet kirekeszteni.”

sák beszédkorpuszaikat, mintsem átadnák őket egy megbízhatatlan őrzőhelynek.

Van néhány kisebb beszédkorpuszunk, amik már az interneten is hozzáférhetőek, ilyen a Geolingvisztikai Műhely (<http://geolingua.elte.hu>) *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyve* és ilyenek Bakó Elemér amerikai magyar hangfelvételei is (<http://mnytud.arts.unideb.hu/bako/>). Ezekkel kapcsolatban különösebb etikai kérdések nem vetethők fel, de például a szakmai sztemderdek betartásával készített szociolingvisztikai interjúk interneten hozzáférhetővé tétele súlyos etikai aggályokat vet fel. Egyáltalán nem véletlen, hogy az élvonalbeli nyugati szociolingvisták óvatosan fogalmaznak az internet kapcsán (lásd például Bounds, Palosaari és Kretzschmar 2011: 54), és az sem véletlen, hogy William Labov és munkatársai – amint ezt a magyar nyelvű szakirodalmat olvasók 1988 óta tudhatják – a saját archívumukban csak olyan külső kutatóknak adnak kutatási engedélyt, akik maguk is hozzájárulnak az archívum gyarapításához.¹³ Labov számára evidens, hogy az adatközlőinek tett ígéretét a felvételek hozzáférhetőségéről és az adatközlők anonimitásáról semmiképp nem

¹³ „A *felvételek hozzáférhetősége*. Jelenleg az LCV archívumaiban kb. 4000 órányi magnetofonfelvétel gyűlt össze, ami 15 év több kutatási programjának anyagát foglalja magában. Ehhez az anyaghoz csak a kutatócsoport tagjai juthatnak hozzá, ahogyan azt az informánsoknak mondtuk. Ezen elvek szigorú megtartása mellett lehetetlen a montreali egyetem kutatócsoportjának a példáját követnünk, akik felvételeiket minden, a kanadai francia íránt érdeklődő kutató számára hozzáférhetővé tették. Egyébként sem hisszük, hogy valaki, aki nem ismeri azt a beszélőközösséget, ahonnan a beszéd származik, a felvett beszédről jó elemzést készíthessen. Ha kutatócsoportunkhoz új ember csatlakozik, és saját terepmunkájával jelentősen hozzájárul az adatok gyarapításához, akkor az összes magnófelvételhez hozzájuthat, ugyanolyan alapon, mint a csoport többi tagja” (Labov 1984/1988: 47).

írhatja fölül semmilyen új keletű, az interjúk készítésénél évtizedekkel későbbi internetes „elvárás”.¹⁴ Ami persze nem zárja ki, hogy kutatási célokra hozzáférhetővé tegyennek interjúkat, lásd például Strassel és mások (2003). Egy magyar nyelvi hangarchívumra legfőképp tudományos célokból van szükség, az internetre pakolás csak másodlagos (még oly fontos közművelődési) célokat szolgálhat.¹⁵

Irodalom

- Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 Balogh Lajos 1998: Az MTA Nyelvtudományi Intézetében őrzött, tudományos céllal készült hangfelvételek állagmegőrzésének és archiválásának kérdései. Kétoldalas gépirat, készült 1998. március 5-én.
 Bárczi Géza. 1943. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Kiadványai, 23. szám: 3–21.
 Boas, Hans C. 2006: From the field to the web: implementing best-practice recommendations in documentary linguistics. *Language Resources and Evaluation* 40: 153–174.

¹⁴ Labov személyes közlése Szentendrén, 2012. június 8-án. Lásd még Tagliamonte (2012: 115): „Sociolinguistic corpora are by their nature extremely personal. [...] Sociolinguists go to great lengths to ensure that this confidentiality is maintained. This is why sociolinguistic corpora are usually private. Access is restricted depending on what the original ethics agreement stipulated.”

¹⁵ Az USA-ban a kutatás-támogató szervek nem követelik meg, hogy a támogatott kutató az adatait az interneten közzétegye, de például a National Science Foundationhoz benyújtott pályázatokban ki kell fejteni a kutatás társadalmi hasznosíthatóságát (*the broader implications of the proposal*) (Labov személyes közlése). Ha a magyarországi OTKA-szabályok vagy bizonyos személyes ambíciók ettől a gyakorlattól eltérnek, az csak azt mutatja, hogy Magyarország (már vagy még?) nem Amerika.

- Bounds, Paulina – Naomi Palosaari – William A. Kretzschmar, Jr. 2011: Issues in using legacy data. In Di Paolo, Marianna – Malcah Yaeger-Dror (eds.): *Sociophonetics: A student's guide*, 46–57. New York: Routledge.
- Chambers, J. K. 1995: *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance*. Oxford: Blackwell.
- Chambers, J. K. 2009: *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance*. Revised edition. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Cseresnyési László 2009: Még egyszer a kútról és a békáról: Gondolatok É. Kiss Katalin előadásának olvasása közben. *Magyar Nyelv* 105: 401–411.
- Dąbrowska, Ewa 2010: Naive v. expert intuitions: An empirical study of acceptability judgments. *The Linguistic Review* 27: 1–23.
- Dollinger, Stefan 2012: The Written Questionnaire as a Sociolinguistic Data Gathering Tool: Testing Its Validity. *Journal of English Linguistics* 40: 74–110.
- Gósy Mária – Horváth Viktória – Nikléczy Péter 2011: A Hegedűs-archívum mint korszerű adatbázis. In Báth M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek: Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*, 95–113. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Hajdú Mihály – Kázmér Miklós 1974: *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kendall, Tyler 2008: On the History and Future of Sociolinguistic Data. *Language and Linguistics Compass* 2/2: 332–351.
- Kontra Miklós 1989: A magnetofontól a számítógépig. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3(80). szám: 399–404.
- Kontra Miklós 1990: Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*, 76–83. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Kontra, Miklós 1992: Class over nation – linguistic hierarchies eliminated: The case of Hungary. *Multilingua* 11-2: 217–221.

- Kontra Miklós (szerk.) 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás-kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós – Borbély Anna 2010: *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport. <http://www.nytud.hu/buszi/index.html>
- Kornai András 1986: Szótári adatbázis az akadémiai nagyszámítógépen. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* II: 65–79.
- Kunt Ernő 1983: *Temetők népművészete*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kunt Ernő 2003: *Az antropológia keresése: Válogatott tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Labov, William 1984/1988: „A nyelvi változás és változatok”: egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Függetlő* 1988/4: 22–47. (Eredeti közlemény: Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In John Baugh – Joel Sherzer [eds.]: *Language in Use*, 28–53. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.)
- Labov, William 1996: When intuitions fail. In McNair, L. et al. (eds.), *Papers from the Parasession on Theory and Data in Linguistics*, 77–106. Chicago: Chicago Linguistics Society.
- Ladányi Mária 2012: *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. (ismertetés) *Magyar Nyelv* 108: 370–373.
- Pléh Csaba 1990: A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*, 55–75. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Ross, John Robert 1979: Where is English? In Charles J. Fillmore – Daniel Kempler – William S-Y. Wang (eds.): *Individual differences in language ability and language behavior*, 127–163. New York: Academic Press.
- Schütze, Carson T. 1996: *The Empirical Base of Linguistics: Grammaticality Judgments and Linguistic Methodology*. Chicago: University of Chicago Press.

- Sebestyén Árpád 1999: Egy nyelvészeti tartozásunk – tudománytörténeti háttérrel (Gondolatok egy magyar népnyelvi hangtárról). *Magyar Nyelv* 95: 1–9.
- Spiró György 2012: *Magtár: cikkek, tanulmányok 2004–2012*. Budapest: Magvető.
- Strassel, Stephanie – Jeffrey Conn – Suzanne Evans Wagner – Christopher Cieri – William Labov – Kazaki Maeda 2003: The SLX Corpus of Classic Sociolinguistic Interviews: Corpus Overview. Published by Linguistic Data Consortium – November 2003 [LDC2003T15]. <http://www.ldc.upenn.edu/Projects/DASL/SLX>.
- Tagliamonte, Sali A. 2006: *Analysing Sociolinguistic Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tagliamonte, Sali A. 2012: *Variationist Sociolinguistics: Change, Observation, Interpretation*. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- TÁRKI Információk 7. sz. Budapest: Társadalomkutatási Informatikai Társulás, 1988. szeptember.
- Terestyéni Tamás 1990: Beszédszokások (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). In Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*, 32–54. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Terestyéni Tamás 1996: Írás- és olvasásnélküliség Magyarországon (Egy országos adatfelvétel előzetes eredményei). In Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom* Első kötet: 289–298. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem PSZM Projekt Programiroda.
- Vargha Fruzsina Sára 2007: A Magyar nyelvjárási hangoskönyv és elemzési lehetőségei. In Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom* (MNYTK 228), 429–443. Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2011: Beszélő térképlapok a Magyar nyelvjárási atlaszából. In Bárh M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek: Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*, 151–169. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.

- Vargha Fruzsina Sára (megj.): A hangzó adat szerepe a magyar dialektológiában. Előadás a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Kolozsváron, 2011. augusztus 27-én. Megjelenés alatt.
- Wolfram, Walt 2012: In the Profession: Connecting with the Public. *Journal of English Linguistics* 40: 111–117.
- Zimmer, Benjamin 2012: New Microscopes, New Telescopes: A Conversation with Mark Liberman about the Uncertain Future of Linguistics. *American Speech* 87: 107–108.

Kontra Miklós, Gillian Sankoff
és William Labov Szentendrén, 2012. június 8-án
(a képet Jenny Labov készítette).

MISAD KATALIN

A szaknyelvoktatás szociolingvisztikai szemléletű vizsgálata Szlovákiában¹

1. Bevezetés

Az ún. informatikai forradalom (lásd Ritoók 1999: 9) utóbbi évtizedeit a különböző tudományterületek rohamos fejlődése jellemzi, ennek pedig természetes következménye a szaknyelvek fejlődése. Napjainkban a szakszókincsek a magyar szókészletnek nagyobb részét alkotják, mint a közmagyar szavak, s egyes feltételezések szerint a tudományos és a technikai ismeretek gyors gyarapodása korábban jóval több szaknyelvi – elsősorban írott nyelvi – produktum jelenik meg, mint köznyelvi vagy szépirodalmi (Kiss J. 1995: 83). Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a harmadik évezred elején a szaknyelvek anyanyelvünk leginkább fejlődő, szókészletükben legintenzívebben gyarapodó, legdinamikusabban változó rétegét alkotják.

A nyelvészek és a különböző szaktudományok művelőinek véleménye szerint éppen ezért a szaknyelvek, illetve a szaknyelvhasználat egész köre kínál újabbnál újabb feladatokat. Az egyes tudományterületek szaknyelvének

fejlesztése, modernizálása – különös tekintettel a Magyarország határain túli magyar szaknyelvek állapotára – jelenleg egyik legfontosabb feladata az egyetemes magyar nyelvtudománynak, a magyar szaknyelvek országonkénti szétfejlődésének megakadályozása ugyanis közös érdek. A kialakulóban levő erdélyi, kárpátaljai, szlovákiai, vajdasági stb. magyar szaknyelvváltozatok a Magyarország határain kívül élő magyar beszélőközösségek számára körülményesebbé teszik az anyaországgal való kapcsolattartást: megnehezítik a kisebbségben élő magyar szakemberek kommunikációját magyarországi kollégáikkal, a kisebbségi magyar fiatalok magyarországi továbbtanulását, a magyarországi tan- és szakkönyvek használatát, stb. (vö. Pusztai 1999: 96, Tolcsvai Nagy 1999: 180, Lanstyák – Szabó Mihály 2002: 133, Misad 2005: 78–79, Misad 2009: 11–12).

A fentiekhez szorosan kapcsolódik a határon túli magyar szaknyelvoktatás helyzete. Köztudott tény, hogy a kisebbségben élő magyarok nagy része mind a közép-, mind a felsőfokú képzés során a többségi nemzet nyelvén szerez szaknyelvi kompetenciát, s az esetek többségében munkahelyén is az államnyelven elsajátított szaknyelvi szókinccet alkalmazza (vö. Szabó Mihály 2010: 203). A tanulmány a szlovákiai magyar szaknyelvoktatás legfőbb kérdéseit boncolgatja: egyrészt a szaknyelvek elsajátításának lehetőségeit, másrészt a szaknyelvek elsajátítását biztosító eszközök állapotát és sajátosságait vizsgálja.

2. A magyar szaknyelvhasználat színterei Szlovákiában

Az anyaország határain kívül élő magyar beszélőközösségek szaknyelvhasználatát nagymértékben befolyásolják az adott országban hatályos, a kisebbségek nyelvének

¹ A tanulmány témájának kutatását a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica ösztöndíja (DM/49/2012) segítette.

használatáról rendelkező jogszabályok. A rendszerváltozás után ugyan Szlovákiában némileg javultak a magyar szaknyelvhasználat feltételei, a legtöbb szaknyelv magyar nyelvű művelésére azonban továbbra is csak korlátozott mértékben van mód. Arról, hogy milyen színtereken használhatják anyanyelvüket az ország területén élő kisebbségek, az 1995. évi 270. számú ún. államnyelvtörvény 2009-ben elfogadott módosított változata, valamint az 1999. évi 184. számú ún. kisebbségi nyelvhasználati törvény 2012. július 1-jétől hatályos módosított változata rendelkezik. A szaknyelvhasználat vonatkozásában a szabályozások elsősorban az oktatás és a közigazgatás területét érintik.

Kisebbségi helyzetben a magyar szaknyelvhasználat legfontosabb színtere a magyar tannyelvű iskola. Szlovákiában az oktatás nyelvét szabályozó rendelkezések a nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok nyelvén folyó oktatási intézményekben jóváhagyják az államnyelvtől eltérő nyelven megjelenő tankönyvek és oktatási segédanyagok használatát. A magyar tannyelvű iskolákban azonban – kevés kivétellel² – mind a közismereti, mind a szaktantárgyak tankönyveit államnyelven írt tankönyvekből fordítják, s mivel a fordítást végző személy az esetek többségében nem az anyanyelvén sajátítja el szakterülete terminológiáját, a magyarra fordított tankönyvek szakszó-

²A kivételt az alapiskolák 7–9. osztálya és a nyolcéves gimnáziumok 1–3. osztálya számára készült kiegészítő történelemtankönyvek (lásd Kovács László – Simon Attila 2000: *A magyar nép története – A honfoglalástól a szatmári békéig*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, Kovács László – Simon Attila 2000: *A magyar nép története – 1711-től 1918-ig*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, Kovács László – Simon Attila 2000: *A magyar nép története – A 20. század*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum), illetve a magyar tannyelvű alapiskolák számára íródott zeneinevelés-tankönyvek jelentik.

használatára lényegesen eltér a magyarországitól (Misad 2012: 101).

A magyar szaknyelvhasználat második legjelentősebb területe Szlovákiában a közigazgatás. A fent említett törvények rendelkezései alapján azok a nemzetiségi kisebbséghez tartozó személyek, akik a település lakosságának legalább 20%-át alkotják, az adott település hivatalaiban folyó szóbeli ügyintézés során használhatják anyanyelvüket, a településen működő államigazgatási intézményekhez és az önkormányzati szervhez pedig kisebbségi nyelven is benyújthatják írásbeli beadványaikat. Ennek a lehetőségnek azonban előbb meg kell teremteni a nyelvi feltételeit, hiszen a hivatalos érintkezés több évtizedes szlováknyelvűségének következményeként sem az ügyfelek, sem a hivatali dolgozók nem ismerik a magyar jogi-közigazgatási terminológiát, illetve a hivatalos szövegtípusok jellemzőit (Szabómihály 2002: 182, Misad 2012: 101).

A nem szigorúan vett szakmai nyelvhasználat egy további színtere a szlovákiai magyar nyelvű sajtó, amely közgazdasági, oktatási, természetvédelmi stb. témákról és különböző jogszabályi változásokról tudósítva értelemszerűen sok szakkifejezést használ. Mivel azonban ezek a cikkek túlnyomórészt a szlovák nyelvű sajtóból átvett szövegek fordításai, szakszóhasználatukat nagyfokú variabilitás jellemzi: a Magyarországon használt szakkifejezés helyett – esetenként a magyarországi mellett – egy-egy íráson belül több szlovákiai magyar variáns is megjelenik (Szabómihály 2010: 210, Misad 2012: 103).

A szaknyelvhasználat valódi színterét alkotó tudományos, illetve szakmai jellegű publikációk kisebbségi helyzetben csak korlátozottan jelennek meg. Szlovákia vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a tudományterületek többségéről (például orvostudomány, jogtudomány, műszaki tudományok, agrártudományok stb.) mind a mai na-

pig nem léteznek magyar nyelvű kiadványok vagy szakközlemények, illetve hogy e szakterületek szlovákiai magyar művelői kizárólagosan vagy túlnyomórészt többségi nyelven publikálnak (vö. Lanstyák 1998: 26). A társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek (elsősorban nyelvészek, irodalomtörténészek, szociológusok, történészek, etnológusok) főként Magyarországon publikálnak, hiszen írásaik a magyar szakmai közönséghez szólnak, de – korlátozott mértékben – hazai publikálási lehetőségeik is vannak³ (Szabó Mihály 2010: 211).

3. A szaknyelvek elsajátításának lehetőségei Szlovákiában

A fentiekben a határon túli magyar szaknyelvhasználat legfontosabb színtereként a magyar tannyelvű oktatási intézményeket jelöltük meg, melyek egyben a magyar szaknyelvek elsajátításának intézményes lehetőségét is biztosítják.

Az anyaország határain kívül élő, magyar tannyelvű általános iskolába járó tanulók nagy részének lehetősége van arra, hogy mind a társadalom-, mind a természettudományok alapszókincsét anyanyelvén sajátítsa el.⁴ Szlovákiá-

³A negyedévente napvilágot látó *Fórum Társadalomtudományi Szemlé*ben rendszeresen jelennek meg nyelv- és irodalomtudományi, történelemtudományi, szociológiai és néprajzi jellegű írások. Magyar nyelvű szakmai cikkek publikálásra ezenkívül a szlovákiai magyar tudományos műhelyek rendszeres vagy alkalmi (konferencia)kiadványaiban (lásd Gramma Nyelvi Iroda: *Tanulmányok a kétnyelvűségről*, Selye Egyetem: *Eruditio – Educatio*, pozsonyi Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék: *Nová Posoniensia* stb.) nyílik lehetőség.

⁴Más a helyzet az ún. kiscégekben (Horvátország, Muravidék, Órvidék), ahol rendszerint többségi vagy kétnyelvű oktatás folyik, mely-

ban ez a magyar nemzetiségű tanulóknak mintegy 80%-ára érvényes, a fennmaradó csaknem 20% többségi nyelvű iskolába jár, ahol kizárólagosan szlovák nyelvű képzésben részesül (László 2006: 98).

Középfokon rendszerint csökken a magyar nyelven tanulók száma. Szlovákiában a különböző típusú magyar tannyelvű középiskolák közül egyedül a gimnáziumokra vonatkozó mennyiségi mutatók pozitívak: 1990 és 2005 között tizennyolcra huszonötre nőtt a magyar tannyelvű gimnáziumok száma, a gimnáziumi oktatásban részesülő magyar nemzetiségű tanulóknak mintegy 83%-a magyar tannyelvű gimnáziumba jár, s mindössze valamivel több mint 17%-a választott többségi nyelvű gimnáziumot (László 2006: 105). A magyar tannyelvű gimnáziumokban a szlovák nyelv és irodalom tantárgyon, illetve az idegen nyelven (általában: angol és/vagy német, ritkábban: francia vagy olasz) kívül minden tantárgyat magyar nyelven oktatnak, a tanulók tehát az egyes társadalom- és természettudományi tantárgyak szakszókincsét anyanyelvükön sajátítják el. A szakközépiskolák tekintetében már korlátozottabbak a magyar nyelven való tanulás lehetőségei. Bár műszaki, közgazdasági, mezőgazdasági és egészségügyi szakirányokat is lehet teljes mértékben vagy részben magyar nyelven tanulni, hiányoznak az óvodapedagógiai, a könyvtárosi, a konzervatóriumi, a vegyipari, az élelmiszer-ipari és a textilipari magyar tannyelvű szakirányok. Ráadásul a meglevők kapacitása is alacsony, az ún. közös (szlovák–magyar) igazgatású iskolák magyar tagozatán pedig már csak a magyar nyelv és irodalom tantárgyat oktatják magyar nyelven. A legutóbbi részletes

nek következtében szűkülnek a magyar nyelven való ismeretszerzés lehetőségei (vö. Szabó Mihály 2010: 206).

statisztikai mutatók szerint a magyar nemzetiségű tanulóknak csak 65%-a jár magyar tannyelvű szakközépiskolába, míg 35%-a szlovák tannyelvűbe (László 2006: 108, vö. Szabó Mihály 2010: 206). Ennél is rosszabb a helyzet a szakmunkásképzőkben: ebben az eleve kisszámú magyar tannyelvű intézménytípusban magyarul oktatják ugyan a szinte csak az első tanévre korlátozódó társadalom- és természettudományi tantárgyakat, a szaktantárgyakat azonban államnyelven tanítják, így a tanulóknak esélyük sincs a szakmájukhoz kapcsolódó magyar nyelvű szakszókincs elsajátítására. A szakmunkásképzőt látogató magyar nemzetiségű tanulóknak mindössze 56%-a tanul magyar tannyelvű intézményben, a fennmaradó 44% szlovák tannyelvű szakmunkásképzőbe jár (László 2006: 115).

Felsőfokon még erőteljesebben szűkülnek a magyar nyelvű oktatás lehetőségei: a legtöbb peremországban napjainkban szinte csak a pedagógusképzésre korlátozódik az anyanyelven történő oktatás (Szabó Mihály 2010: 207). Szlovákiában jelenleg öt felsőoktatási intézményben folyik magyar nyelvű képzés, legrégebben a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. A tanszék három aktuális tanulmányi programja közül egy (magyar nyelvű könyv- és lapkiadás, szerkesztői munkálatok) teljes mértékben magyar nyelvű, a másik kettő (tanárképzés, tolmács- és fordítóképzés) részben magyar nyelvű, ami azt jelenti, hogy a magyar nyelv- és irodalomtudományi tárgyakat magyarul, a kapcsolódó szakpár (például történelem, filozófia, szlovák nyelv és irodalom) tárgyait viszont szlovák nyelven tanulják a hallgatók az illető tanszékeken. A nyitirai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében a magyar tannyelvű alapiskolák alsó és felső tagozata, illetve a magyar tannyelvű középiskolák számára

képeznek magyar szakos pedagógusokat különböző szakpárosításokban. A magyar nyelv- és irodalomtudományi tárgyakat magyar nyelven, a másik szakpárhoz kötődő tárgyakat államnyelven, illetve – az egyetemi oktatók magyar nyelvi kompetenciájának függvényében – részben magyar nyelven hallgatják a diákok. 1998-tól – kis létszámú hallgatóval – a besztercebányai Bél Mátyás Egyetemen is folyik magyar nyelvű filológusképzés. Az egyes tárgyak magyar nyelvű oktatását ebben az intézményben a hazai magyar anyanyelvű oktatók mellett az egri Eszterházy Károly Főiskola oktatói biztosítják a kezdetektől fogva. A 2004-ben alakult komáromi Selye Egyetem Szlovákia egyetlen magyar tannyelvű felsőoktatási intézménye. Az egyetem mindhárom karán (pedagógiai kar, közgazdasági kar, református teológiai kar) teljes mértékben magyar nyelvű képzés folyik. A legfiatalabb intézmény, az Eperjesi Egyetem 2011-ben alakult Magyar Nyelv és Irodalom Intézete a 2013/14-es tanévben először kínál magyar nyelv és irodalom tanulmányi programot különböző szakpárosításokban. Az eredeti elképzelések szerint a magyar nyelv- és irodalomtudományi tárgyak oktatása magyar nyelven folyik majd, de mivel az intézetnek nincs saját oktatói bázisa, magyarországi szakembereket próbál megnyerni ígéretei teljesítéséhez.

4. A szaknyelvek elsajátításának eszközei – a tankönyvek

Mivel a határon túli magyar szaknyelvhasználat legfontosabb színtere a magyar tannyelvű iskola, a szaknyelvek elsajátításának elsődleges forrásai a tankönyvek, melyek fő feladata a szaktudománynak megfelelő információk, tények, ismeretek anyanyelven való közvetítése.

Szlovákiában a vonatkozó közoktatási jogszabályok értelmében csak az oktatási minisztérium által jóváhagyott és az egységes tantervhez igazodó tankönyveket használhatnak az iskolák (lásd Zákon č. 245/2008 Z.z. o výchove a vzdelávaní a o zmene a doplnení niektorých zákonov). Ez azt jelenti, hogy a magyar iskolákban mind a közismereti, mind a szaktantárgyakat túlnyomórészt szlovák nyelvből fordított tankönyvekből oktatják,⁵ amelyek ugyanazt a jelenséget gyakran más néven nevezik meg, mint Magyarországon, esetleg Erdélyben, Kárpátalján vagy a Vajdaságban; a tankönyvek fordítói ugyanis általában nem ismerik a Magyarországon használt szakterminológiát, hiszen tanulmányaikat elsősorban szlovákiai vagy csehországi egyetemeken, az illető állam nyelvén végezték (vö. Lanstyák 1998: 26, Lanstyák – Szabó Mihály 2002: 120–121, Misad 2005: 79, Misad 2009: 14). Az államnyelvből magyarra fordított tankönyvek színvonala ennek következtében rendszerint alacsony, s leggyakrabban éppen a nem megfelelő terminológiahasználat miatt éri őket bírálat. Bár a tankönyvek minőségének értékelésére kidolgozott szlovákiai szempontrendszerben a szöveg nyelvi megformálásával, a „helyes szakszóhasználat”-tal stb. kapcsolatos elvárások is megfogalmazódnak (lásd Kritériá na hodnotenie kvality učebnice pre všeobecno-vzdelávacie predmety), a szlovákiai tapasztalat azt mutatja, hogy a tankönyvvé minősítés előtt az eredeti kéziratot az Állami

⁵ A magyar tannyelvű szakközépiskolákban és szakmunkásképzőkben ennél is rosszabb a helyzet: itt még az is előfordul, hogy az egyes szaktantárgyakhoz kapcsolódó tankönyveket – az alacsony diáklétszáma s a kiadás magas költségeire hivatkozva – le sem fordítják, a tanulók tehát kizárólag államnyelven sajátítják el szakmájuk szókincsét (vö. Szabó Mihály 2010: 207, Misad 2012: 1–2).

Pedagógiai Intézet⁶ által megadott szempontok szerint értékelik ugyan, a fordításnak azonban már senki sem szentel kellő figyelmet. További gondot jelent, hogy az azonos szakterületekhez tartozó, tartalmilag egymásra épülő tankönyveket nem ugyanaz a személy fordítja, így gyakran előfordul, hogy az egy tankönyvcsaládba tartozó tankönyveknek eltérő a terminológiahasználat (vö. Szabó Mihály 2010: 207–208).

Hasonlóképpen jellemezhető a különböző szintű magyar tannyelvű oktatási intézmények számára készült, az egyes tudományágakhoz kapcsolódó kétnyelvű iskolai szakszótárak állapota is. Szlovákiában az iskolai szótárak meghatározó része még a rendszerváltozás előtt jelent meg, ezért a standardtól eltérő szakszóhasználat, továbbá a terminusok szerkezeti felépítésének sajátosságai mellett olyan – kisebbségi helyzetben erőteljesebben jelentkező – jellegzetességeket is megfigyelhetünk bennük, mint például a régies, a magyarországi nyelvhasználatból mára kiavult szavak használata, a szókészleti regionalizmusok magas száma, a szómagyarító törekvések stb. (Misad 2009: 29–61). Az utóbbi években az interneten megjelent néhány online szlovák–magyar iskolai szótár is. Ezek egy részét szlovák szerkesztők készítik, akik – valószínűleg a nagyobb anyagi haszon reményében – nem szakembereket, hanem a „tudsz magyarul, fordítsd le” elv alapján szakképesítéssel nem rendelkező személyeket bíznak meg a szlovák címszók magyarra fordításával. A többi – magyar szerkesztő által készített – online iskolai szótár színvonala sem sokkal magasabb, a szerzők többsége ugyanis sem magyar szaknyelvi, sem lexikográfiai képzésben nem ré-

⁶ A Szlovák Köztársaság Oktatásügyi, Tudományos és Sportügyi Minisztériumának háttérintézménye, szlovák neve: Ústavný pedagogický ústav.

szesült, ezért vagy a szó szintjén, vagy a morféma szintjén fordít, s még a forrásnyelvi és a célnyelvi kifejezés egyenértékűségére sem ügyel.

A határon túli magyar szaknyelvi jellegű szövegek – beleértve a tankönyvi szövegeket is – sok közös vonással rendelkeznek. Bár a szaknyelvhasználat minden területet, illetve kérdéskört érintő vizsgálatára még egyik utódállamban sem került sor, a rendelkezésre álló írott anyag vizsgálata alapján a kisebbségi helyzetben működő szakemberek a magyar nyelvű szakszövegek következő jellemző jégeit sorolják fel:

- a) köznyelvi megfelelő használata a szakszó helyett, illetve a speciálisabb szakszók/szakkifejezések ismeretének hiánya, például: *cibuľa kuchynská* – *hagyma*⁷ (*voroshagyma* helyett), *kolok* – *okmánybélyeg* (illetékbélyeg helyett); *bunkovő kolónia* – *kolóniák* (*sejtátjárás* helyett), *liška polárna* – *jeges róka*⁸ (*sarki róka* helyett);
- b) szókészleti regionalizmus használata szakszó helyett, például: *morča* – *pulykapipe* (*pulykacsibe* helyett), *výr* – *buhu* ([*nagy*] *fülesbagoly* helyett);
- c) a többségi nyelvből átvett közvetett kölcsönszók különböző típusainak használata, például: *prvotný korenok* – *elsődleges gyökerecske* (*gyökérkezdemény* helyett), *vyšetrovacia izba* – *vizsgálati szoba*⁹ (*vizsgáló* helyett);
- d) a megnevezések nagyfokú variabilitása (gyakran ugyanazon a szövegen belül is), például: *daň z prida-*

⁷ A példák a szerző gyűjtéséből származnak, a források jegyzékét lásd a szakirodalmi jegyzék és a dokumentumjegyzék után.

⁸ A megnevezés valószínűleg a *medveď polárny* – *jegesmedve* analógiájára keletkezett.

⁹ A *vizsgálati szoba* elnevezés a vizsgálat lefolytatására szolgáló helyiséget jelöli a rendőrségen, míg a *vizsgáló* olyan helyiség a kórházban/rendelőintézetben, amelyben a betegek vizsgálatát végzik (lásd ÉKsz. 2003: 1481).

nej hodnoty – szlovákiai magyar megnevezések: *hozzáadottérték-adó*, *dph*,¹⁰ magyarországi megnevezés: *áfa*; *fyzická osoba* – szlovákiai magyar megnevezés: *fizikai személy*, magyarországi megnevezés: *természetes személy*;

- e) a magyarországi szaknyelvhasználatban ismert és elterjedt idegen eredetű terminus magyarítása, például: *anatómia* – *bonctan* (*anatómia* feltüntetése nélkül), *deformácia* – *torzulás* (*deformáció*, *deformálás*, *deformálódás* feltüntetése nélkül);
- f) a magyar terminusok alaki és szintaktikai felépítésének figyelmen kívül hagyása, illetve a többségi nyelv alaki és szintaktikai jellemzőinek alkalmazása, például: *biológia buniek* – *sejtek biológiája* (*sejtbiológia* helyett), *jadro bunky* – *sejt magja* (*sejtmag* helyett);
- g) a szóbeli közléshez hasonló fogalmazásmód (vö. Beregszázi – Csernicskó 1996: 30–34, Lanstyák – Szabó Mihály 2002: 147, Misad 2009: 17, Fóris-Ferenczi – Péntek 2010: 117, Szabó Mihály 2010: 212–213).

A fenti mutatókból egyértelműen következik, hogy a határon túl folyó szaknyelvoktatás színvonalának emelése érdekében következetes nyelvtervező munkára van szükség. A Magyarország határain kívül működő kutatóállomások mindegyike végez nyelvtervező tevékenységet, melynek egyik legfontosabb területeként a szaknyelvi tervezést jelöli meg. A Szlovákiában működő Gramma Nyelvi Iroda a magyar szaknyelvi regiszterek fejlesztését, ezen belül a jogi, a közigazgatási és az oktatási szakszókincs kialakítását, illetve a már meglévő regiszterek

¹⁰ A szlovákiai magyarok által használt *dph* megnevezés a többtagú szlovák kifejezés rövidítéséből jött létre.

bővítését tartja elsődleges feladatának. Annak ellenére, hogy az egyes utódállamokban mára kialakultak az ún. regionális szaknyelvi változatok, a szaknyelvi tervezéssel foglalkozó szakemberek többsége szerint arra kell törekedni, hogy a szaknyelvek esetében lehetőség szerint ne kerüljön sor nyelvi különfejlődésre¹¹ (vö. Lanstyák 1996: 131, Péntek 1996: 38–39, Misad 2009: 14, Szabó Mihály 2010: 213).

5. Összegzés

A tanulmány a szlovákiai magyar szaknyelvoktatással és annak kísérőjelenségeivel foglalkozik. Fő célja, hogy bemutassa a magyar szaknyelvhasználat szlovákiai színtereit – közöttük a legfontosabbat, az iskolát –, áttekintse a magyar szaknyelvek elsajátításának lehetőségeit, illetve röviden jellemezze a szaknyelvoktatás eszközeit.

Irodalom

- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 1996: A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyar nyelv-tankönyvekben. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. In Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 29–38.
- ÉKsz. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

¹¹ Kivételt Magyarország és az egyes utódállamok eltérő állambe rendezkedéséhez kapcsolódó regiszterek jelentenének (vö. Lanstyák 1996: 131, Szabó Mihály 2010: 213–214).

- Fóris-Ferenczi Rita – Péntek János 2011: A romániai magyar közoktatás, különös tekintettel az oktatási nyelv(ek)re. In Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 73–131.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kritériá na hodnotenie kvality učebnice pre všeobecno-uzdelávacie predmety* 2008. Štátny pedagogický ústav.
- [<http://www.statpedu.sk/files/documents/ucebnice><http://www.statpedu.sk/files/documents/ucebnice> – 2013. január 12.]
- Lanstyák István 1996: Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. In Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 11–15.
- Lanstyák István 1998: *A magyar nyelv szlovákiai változatának sajátosságai*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 26–27.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 2002: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- László Béla 2006: A rendszerváltás utáni szlovákiai magyar oktatásügy. In László Béla – A. Szabó László – Tóth Károly (szerk.): *Magyarok Szlovákiában IV. Oktatásügy*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 70–114.
- Misad Katalin 2005: A szaknyelvi regiszterek fejlesztésének összefüggései szlovákiai magyar viszonylatban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4, 77–92.
- Misad Katalin 2009: *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Misad Katalin 2012: A magyar szaknyelvek és a magyar nyelvű terminológia tendenciái kisebbségi helyzetben, különös tekintettel Szlovákiára. In Misad Katalin – Cseh Zoltán (szerk.): *Nová Posoniensia II*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, 86–111.
- Péntek János 1996: Az oktatás hagyományai, lehetőségei és esélyei a határokon túl. In V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és*

- iskola az ezredfordulón*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 33–40.
- Pusztai Ferenc 1999: Magyarul és magyarul. In Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 91–98.
- Ritoók Zsigmond 1999: Előszó. In Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 9–11.
- Szabó Mihály Gizella 2002: A hivatali kétnyelvűség megteremtésének nyelvi vetületei. In Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony: Kalligram, 182–199.
- Szabó Mihály Gizella 2010: Magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl. In Dobos Csilla (szerk.): *Szaknyelvi kommunikáció*. Miskolc – Budapest: Miskolci Egyetem – Tinta Könyvkiadó, 205–215.
- Tolesvai Nagy Gábor 1999: Lehetőségek és köteleességek a magyar nyelvi tervezésben. In Fábián Pál – Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 177–188.

Dokumentumok

- A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 1995. évi 270. számú törvénye a Szlovák Köztársaság államnyelvéről.
[http://www.forumins.sk/publ/magy/2/magyszlovban/_36-43.pdf – 2013. január 14.]
- Az SZK Nemzeti Tanácsának 1999. évi 184. számú törvénye a nemzeti kisebbségek nyelvének használatáról.
[http://www.forumins.sk/publ/magy/2/magyszlovban/_44-47.pdf – 2013. január 14.]
- Zákon č. 245/2008 Z.z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov.
[http://www.uips.sk/sub/uips.sk/images/PKV/z245_2008.pdf – 2013. január 12.]

A nyelvi példák forrásai

- Aubrecht, Roman – Bizubová, Mária – Hantabálová, Ida – Pivko, Daniel – Uhereková, Mária – Zágoršek, Kamil szerk. 1998: *Természetráj az alapiskola 8. osztálya számára*. Bratislava: SPN.
- Hantabálová, Ida – Čumová, Katarína – Galvánec, Juraj – Slobodník, Vladimír szerk. 2000: *Természetráj az alapiskola 6. osztálya számára*. Bratislava: SPN.

A „Nyelvében él a národnostná menšina” kiállítás cégére

MOLNÁR ANITA

Az óvodai nevelési nyelv megválasztásáról Beregszászban

Bevezető

Az ukrainai kisebbségek, így a kárpátaljai magyarok oktatási, nyelvi helyzetéről is gyakran olvashatunk. Az a nacionalista nyelvi ideológia, amit az ukrán állam közvetít, az oktatás minden szintjén megjelenik. Számos írás jelent meg kárpátaljai szerzők tollából a felsőoktatás, illetve az általános és középiskolai oktatás tannyelvének megválasztása, valamint általában véve az ukrainai nyelvpolitika kapcsán (lásd Csernicskó 2010, 2011a, b; Csernicskó – Göncz 2009; Ferenc 2009a, b; Séra 2010a, b). Annál kevesebb szó esik azonban az óvodai nevelés nyelvéről, amely az anyanyelvű oktatás legelső intézményes színhelye. Kisebbségi létben egyik legfontosabb feladata az adott közösségnek – jelen esetben a kárpátaljai magyaroknak – az anyanyelv megtartása, fenntartása. Nyelvünk fennmaradását segíti, hogy Kárpátalján jelenleg az óvodától az egyetemig lehet anyanyelven tanulni (vö. Csernicskó – Melnyik 2007: 130–131). Gyermekük jövőbeni boldogulásának lehetőségét azonban sok kárpátaljai magyar szülő a többségi tannyelvű iskolában látja. Az ukrán iskolára való felkészítés céljából pedig egyre többen ukrán nyelvű óvodát vagy óvodai csoportot választanak számukra, mondván, így könnyebben beilleszkedik majd az

ukrán tannyelvű általános iskolába, s vélhetően könnyebben elsajátítja az államnyelvet, magyarul pedig otthon is megtanul. Azonban arról nem feledkezhetünk meg, hogy az óvoda egyik legfontosabb feladata, hogy az anyanyelvi nevelést megalapozza.

A tannyelvválasztással kapcsolatban több írás jelent meg Kárpátalján¹ (is), de az eddigi kutatások nem terjedtek ki az óvodai nevelés tannyelvére.

Ebben a tanulmányban beregszászi óvodák vizsgálatát mutatom be. Kutatásom tárgya a beregszászi óvodai tannyelvválasztás. A téma aktualitását többek között az is adja, hogy 2012 a külhoni magyar óvodák éve, emellett az óvodai nevelés mint az oktatási rendszer alapja – mely a kisebbségi létben még nagyobb hangsúlyt kap – főként nyelvészeti, nyelvpolitikai szempontból kevésbé kutatott. Az ukrán oktatáspolitikai rendeletek azonban az oktatásnak ezen a szintjén is éreztetik hatásukat.

„Я у світі”, azaz „Én a világban”

Az ukrán oktatási minisztérium az óvodák számára a Базова програма «Я у світі», azaz „Én a világban” címmel dolgozta ki a napjainkban is érvényes nevelési programját. Az Ukrán Oktatási és Tudományos Minisztérium² 2009. január 21-i rendelete alapján a programot folyamatosan építik be az óvodai nevelési munkába, függetlenül attól, hogy milyen fenntartású az óvoda, illetve az I–IV. akk-

¹ Lásd Csernicskó 2010, 2011a, b; Ferenc 2009a, b; Séra 2010a, b.

² Új nevén Ukrajna Oktatási Tudományos Ifjúsági és Sport Minisztériuma.

reditációjú³ felsőoktatási intézmények óvodapedagógiai képzésébe a 2009/2010-es tanévtől kezdve.

A „Я у світі” az első olyan dokumentum, amely tartalmazza az óvodai nevelés megújult jellegét, és tartalmazza azokat a követelményeket is, amelyet a gyermekeknek az óvodában teljesíteniük kell.⁴ A programban tehát már nem (csak) foglalkozásokat írnak elő, hanem különböző eszközökkel fejlesztési célokat fogalmaznak meg.

A fejlesztés céljainak eléréséhez a tanfelügyelő (a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban módszerész, s ezt követően is ezt a fogalmat fogom használni) szavai szerint az óvónő csoportjának nyelvi sokszínűségét felmérve magyar elemeket is használhat, bár a program az ukrán folklór elemeit írja elő. Ilyen esetben tehát egy magyar csoport magyar óvónője a magyar folklór elemeivel fejlesztheti a magyar gyerekek beszédkészségét (valamint erősítheti nemzeti identitását), azonban az állami ellenőrzések idején ezzel a lehetőséggel nem élhet, mert akkor a gyerekek ukrán nyelvismeretét kell igazolni.⁵

³ Ukrajnában a felsőfokú képzés struktúrája is eltér az európaítól. A felsőoktatási intézményeknek négy akkreditációs szintje lehetséges. A felsőfokú képzést a következő intézménytípusok alkotják:

I. fokozatú: szakmunkásképzők és az általában érettségit is nyújtó szakiskolák;

II. fokozatú: technikumok, collegek és más hasonló szintű intézetek;

III. és IV. fokozatú (az akkreditálás eredményétől függően): főiskolák, egyetemek, konzervatóriumok, akadémiák. (Forrás: Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó: *Nyelv, oktatás, politika. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász. 2001: 21).*

⁴ Forrás: Harkivi terület Kolomacki Járási Állami Adminisztráció Oktatási Osztály. http://rvo-kolomak.ucoz.ua/index/bazova_programa_quot_ja_u_sviti_quot/0-141

⁵ Vagyis a gyerekek „tanulhatnak” magyarul, de ukránul kell „felelniük”, ami természetesen megfelelő mennyiségű felkészülési időt

A kutatásról⁶

A vizsgálatot 2012 januárjában kezdtem el, és két részre bontottam: egyrészt olyan szülőket kérdeztem meg, akiknek gyermeke a vizsgálat idején még óvodai nevelésben részesült (tehát nem csak magyar anyanyelvűeket). 2012 vagy 2013 szeptemberétől viszont már iskolába fog járni, másrészt interjút készítettem az óvodák vezetőivel is.⁷ Ebben a tanulmányban négy kutatópontról származó adatokat dolgoztam fel: a Beregszászi 4. sz. óvoda, a Beregszászi 6. sz. óvoda, a Beregszászi 18. sz. óvoda, és a Beregszászi 19. sz. óvoda. A kiválasztott intézmények közül kettőben jelenleg csak magyar nyelvű csoport működik (18. és 19. sz. óvodák), a másik kettőben magyar nyelvű csoport is van (4. és 6. sz. óvodák). A kutatás helyszínéül azért Beregszászt választottam, mert Kárpátalján ez az egyetlen, relatíve⁸ magyar többségű város. A kutatás módszeréül a kérdőívet és az interjút választottam. Az adatközlők száma, akikkel eddig interjút készült 9 fő. A szülőkkal kitöltött kérdőívek száma 58.

és energiát igényel, tehát kevesebb alkalom/idő jut a magyar nyelvi fejlesztésre.

⁶ A kutatást 2012 márciusától a Balassi Intézet 2011–2012-es tanévi Márton Áron Kutatói Szakkollégium ösztöndíjasaként végeztem. A kutatás címe: „Óvodában szívesen vagyunk.” Elmélet és gyakorlat Beregszász óvodáinak oktatási nyelvében. A szakkollégium keretein belül készült záró tanulmány megjelenés alatt áll.

⁷ A kutatást több kutatóponton tervezem a későbbiekben.

⁸ Beregszász lakossága: 26 050 fő a 2001-es népszámlálás adatai alapján. A magyarok aránya Beregszász városában 49,1%, ukránoké 38,2%, oroszoké 5,4%, cigányoké 7% (99,2%-uk magyar anyanyelvű). Forrás: Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. KMP SZ. Tankönyv- és Taneszköztanácsa Beregszász. 2005: 82.

A kutatás megkezdése előtt a következő előfeltevésekből indultam ki:

- a) a magyar és nem magyar nemzetiségű óvónők, vezetőnők álláspontja eltér az ukrán állam (kisebbségi) magyar oktatással kapcsolatos viszonyáról,
- b) a szülők óvodai tannyelvválasztása tudatos döntés,
- c) azok a szülők, akik a magyar óvodai csoport után ukrán tannyelvű iskolába íratják gyermeküket, nem érzik veszélyben a kárpátaljai magyar oktatási hálózat fennmaradását,
- d) bár ukrán tannyelvű iskolát választanak óvoda után, a szülők nagy része mégis tisztában van vele, hogy fontos az anyanyelvi oktatási rendszer életben tartása Kárpátalján.

Olyan kérdésekre keresem a választ körükben (is) többek között, hogy tudatában vannak-e, mennyire fontos az anyanyelvi iskolahálózat fennmaradása Kárpátalján. A kutatás célkitűzése tehát a felkeresett óvodákban a szülők és pedagógusok attitűdjeinek vizsgálata az óvodai nevelés nyelvének megválasztásával kapcsolatban.

Az eredmények

A Beregszászban működő óvodák száma jelenleg 14, melyek közül 9-ben működik jelenleg magyar nyelvű csoport is az ukrán mellett, illetve közülük 2 óvodában a vizsgálat idején csak magyar nyelvű csoportok működtek.

Az interjúalanyok között elsőként a járási (beregszászi) hivatal egyik szakvezetőjével beszélgettem. A hivatalnok a jelenlegi helyzetre hivatkozva a nemzetiségi nyelv kérdésében a saját véleményét mondta el, mely független az állam álláspontjától: „... *magam orosz nemzetiségű vagyok,*

Ukrajnában élek és mondhatni magyar óvodákat irányítok, ellenőrzők, az éves ellenőrzések alkalmával nagyobb hangsúlyt fektetek az óvodai tevékenység, az étkeztetés, a hivatalos dokumentáció áttekintésére, és a legkisebb figyelem jut az államnyelv elsajátításának kérdésére.” Emellett azt is elismerte, hogy: „*nagyon érzékeny téma természetesen, hogy mindeközben ne csorbuljanak nemzeti jogok és megőrződjenek a nemzeti hagyományok, azonban álláspontom szerint a magyar gyermek számára az államnyelv ismerete csakis pluszt adhat a további életéhez.*”

Ezután az óvodák vezetőivel készítettem interjút, melyekből az alábbi táblázatban (1. táblázat) néhány szempont alapján szeretnék idézni. Fontosnak tartottam megemlíteni a vezetőnő nemzetiségét is, s ebből kifolyólag megvizsgálni arra adott válaszeit, hogyan látják az ukrán állam viszonyát a magyar oktatáshoz, illetve veszélyben érzik-e a magyar oktatási hálózat fennmaradását Kárpátalján. A táblázatból kiemelkednek az ukrán nemzetiségű és anyanyelvű vezetőnők válaszai, akik szerint az ukrán állam egyértelműen pozitívan viszonyul a magyar oktatáshoz, míg a magyar nemzetiségű vezetőnők ezt a viszonyt inkább megtűrtnek, megengedettnek vélik. S hogy szerintük veszélyben van-e a magyar oktatási hálózat megléte Kárpátalján: 3:1 arányban a válaszaik alapján ez a veszély nem áll fenn. Az egyik ukrán nemzetiségű és ukrán anyanyelvű vezetőnő szerint nagyon is pozitív az ukrán állam viszonya a magyar oktatáshoz. „*Ha például én Magyarországon élnék és a gyerekem ukrán óvodába járna, szerencsésnek mondanám magamat.*” A vezetőnő nyilatkozata szerint nem tesz különbséget az őshonos és a bevándorló kisebbségek fogalma között.

A vizsgált négy óvodában igyekeztem megkérdezni a magyar csoportok óvónőit is. Az óvónők már kicsit árnyaltabban látják az ukrán állam és a magyar oktatás viszonyát is: például szerintük nagyobb az esély a magyar oktatási

hálózat veszélyeztetésére, illetve megszűnésére. Továbbá úgy látják, hogy a Magyarország által folyósított, immáron az óvodások számára is elérhető évi egyszeri oktatási-nevelési támogatás igenis befolyásolja a szülőket abban, milyen nyelvű óvodai csoportot választanak gyermeküknek. Ezekre az óvónők konkrét példákat is tudtak mondani. Az ukrán törvényes hátteret a foglalkozások nyelvét illetően nagyrészt ismerik, s elmondásuk szerint foglalkozásaikat igyekeznek magyar elemekkel is kiegészíteni.⁹

Az óvodákban az interjú mellett néhány fényképet is készítettem a látható feliratokról, hogy képet kapjak a nyelvek használatáról a szimbolikus térben (is). A vizsgált nevelési intézmények mindegyikéről elmondható (tehát a csak magyar és a nem csak magyar tananyvű csoportokkal rendelkezőkről egyaránt), hogy a nyelvek használata funkcionálisan jelenik meg. A szülőkhöz írt feliratok (szülői sarok, az egyes csoportok fantázia neve, a ballagási tablóképek)¹⁰ magyarul vagy két nyelven, tehát ukrán–magyar nyelven jelennek meg. Az óvoda működési/nyitvatartási rendje, a napi menü, az óvónők napi tervei,¹¹ a konyhai, orvosi szobai feliratok stb. azonban már ukrán nyelven olvashatók. A szimbolikus tér nyelve tehát az informálistól a formális színterek felé haladva változik át magyar nyelvről

⁹ Az interjúzás alkalmával az óvónők megengedték, hogy lássak néhány foglalkozást, illetve a 18. sz. óvoda zártkörű húsvéti ünneepségét is megtekinthettem.

¹⁰ Bár ez utóbbi évenként változó, jó példa erre a Beregszászi 18. sz. óvoda, ahol öt évre visszamenőleg átnéztem a ballagási tablókat, s egyik évben magyar, másik évben ukrán nyelven feliratozott tablóképekkel találkoztam.

¹¹ Ezeket az óvónők saját részre készítik, Beregszászban mára már kötelező ukrán nyelven készíteni, a beregszászi járás falvaiban, a magyar óvodákban még engedélyezik ezeknek a magyar nyelven való dokumentálását.

ukrán nyelvre, ahogyan az a kisebbségi nyelvek esetében az egyes nyelvhasználati színtereken is előfordul.

A nemzeti ünnepek és a hozzájuk való viszony a nemzeti történelmi tudat kialakítása és manifesztációja szempontjából rendkívül fontos (Gereben 1999: 158). Az óvodai napirend identitásformáló elemei közé tartoznak az ünnepek is, nemzeti és vallási ünnepek egyaránt. Kárpátalja, s így Beregszász esetében is azért kiemelendő ez a téma, mert az óvodák (s egyéb oktatási intézmények is) hivatalosan állami és ukrán nemzeti ünnepeket ünnepelnek.¹² Megünnepelni az óvodákban a nemzetközi nőnapot (március 8.), valamint a Télapó ünnepét¹³ lehet/szükséges.

A szülőkkal kitöltetett kérdőívek eredményei a következőket mutatják: a négy kutatóponton összesen 88 kérdőívet osztottam szét, melyekből 58 érkezett vissza kitöltve. Láthatóan több szülő is megtagadta a válaszadást. A visszakapott kérdőívek közül 51 magyar és 7 kérdőív ukrán nyelvű volt.¹⁴ A kérdőívek zárt és nyílt kérdéseket egyaránt tartalmaztak. A zárt kérdések válaszait SPSS programban rögzítettem, illetve elemeztem. A kapott válaszokból kiderült, hogy a legtöbb esetben az anyuka töltötte ki a kérdőívet: 53 nő és 5 férfi adatközlő volt. A válaszadók nemzetisége és anyanyelve nem esik minden esetben egybe: magyar a nemzetisége 46, míg magyar az anyanyelve 48 adatközlőnek. Tehát vegyes házasságokból, illetve néhány esetben

¹² Ezt mindegyik óvónő így jegyezte meg a velük készített interjú során.

¹³ Ukrajnában nem jár a Mikulás december 5-én (vö. Szabó T. 2011: 239), hanem újév előtt „Дід Мороз” (vagyis Télapó) látogatja meg a gyerekeket.

¹⁴ A használt kérdőívnek elkészítettem az ukrán változatát is, mivel az óvónőkkel készített interjúk során kiderült, több olyan gyerek is jár az egyes óvodák magyar csoportjaiba, akiknek a szülei nem tudnak magyarul.

homogén többségi házasságokból is jöttek a vizsgált óvodák magyar nyelvű csoportjaiba nem magyar anyanyelvű és/vagy nemzetiségű gyerekek.

1. táblázat. Óvodai nevelés vezetőinél részről (N = 4)

Szempontok	4. sz. óvoda (magyar csoport)	6. sz. óvoda (magyar csoport)	18. sz. óvoda (csak magyar csoportok)	19. sz. óvoda (csak magyar csoportok)
Vezetőnő nemzetisége	ukrán	ukrán	magyar	magyar
Ukrán állam viszonya magyar oktatáshoz	pozitív	pozitív	megengedő	megengedő
Program	„Я у світі”	„Я у світі”	„Я у світі” Дитина	„Я у світі”
Magyar oktatási hálózat megléte	Nincs veszélyben	Nincs veszélyben	Nincs veszélyben	Veszélyben van
Ünnepek	Magyar és ukrán egyaránt	Magyar és ukrán egyaránt	Magyar és ukrán egyaránt	Magyar főként

A megkérdezett szülők kor szerinti skálán 23 és 46 év között szerepelnek. Általános iskolai tannyelvük szerint pedig 39-en magyar, 14-en ukrán és 4-en orosz tannyelvű iskolába jártak a válaszadók.¹⁵

Az általános adatok után a családi nyelvhasználatra kérdeztem rá. Arra, hogy milyen nyelven beszéltek a családban, amikor az adatközlő még gyerek volt, illetve most milyen nyelven beszélnek a házastársával, a gyerekekkel, a barátokkal vagy a munkahelyen (lásd 2. táblázat).

¹⁵ Egy kérdőívben nem volt értékelhető válasz, így ebben a kérdésben a válaszadók száma 57.

2. táblázat. Az adatközlők nyelvhasználatát (a kérdésre válaszolók számában)

	csak magyar	inkább magyar	egyforma	inkább többségi	csak többségi
családban (gy)	39	8	4	3	1
AK + társ	34	9	2	1	4
AK + gyerek	33	7	3	2	1
társ + gyerek	35	6	1	3	3
barátok	27	18	1	6	1
munkahely	11	28	4	7	2

A válaszok alapján elmondható, hogy a megkérdezettek több mint fele, összesen 39 adatközlő, csak magyarul beszélt otthon a családban, amikor még gyerek volt. Kicsivel kevesebb (szám szerint 34) adatközlő most is, csak magyarul beszél otthon házastársával. A nyelvhasználati színterek vizsgálatánál a teljesen informális, családi színtértől a barátokon át a félformális munkahelyig a magyar nyelv használata már jelentősen csökken.

Az óvodával kapcsolatos kérdéseknél kíváncsi voltam rá, történt-e óvodaváltás, amióta a gyerek óvodába jár. A válaszok alapján nyolc esetben váltottak ukrán nyelvű csoportról magyarra. Arra a kérdésre, hogy az óvoda nyelvének megválasztása jó döntés volt-e, hatan nem válaszoltak. A többi 52 válaszadó azt nyilatkozta, jól döntött, s háromnegyedük most sem döntene másként.

A megkérdezettek körében fontos, hogy a magyar nyelv, a magyar kultúra fennmaradásának egyik alapját képező intézményhálózat: a magyar nyelvű oktatási hálózat fennmaradjon (52 fő válaszolt így).

A kérdésre, hogy miért választottak magyar óvodát vagy magyar nyelvű csoportot gyermekük számára, a következő válaszokat kaptam: a magyar nemzetiség, a ma-

gyar anyanyelv, illetve az a szerep játszott ebben közre, hogy ez az a nyelv, amelyen segítséget tudnak nyújtani gyermeküknek (23).¹⁶ Második helyen állt, hogy az óvoda tartalmában minőséget nyújtson, vagyis a foglalkozásokon fejlődjenek a gyerekek (15), s harmadik leggyakoribb ok a térbeli közelség volt (9). Az a néhány szülő, aki magyarul nevelteti gyermekét a vizsgált óvodák valamelyikében, ezt a kérdést az óvoda tartalmi minőségével, valamint a nyelv elsajátításával magyarázta (6) – „*pozitív az óvónők hozzáállása a gyerekekhez és magyarul is megtanul*”.¹⁷ De volt, aki azért választotta ezt az óvodát gyermekének, mert ő is oda járt (2), vagy azért, mert egyszerűen szereti az adott óvodát (1).

Rangsoroltam azokat a válaszokat, amelyek a jelenleg még óvodás korú gyerek leendő iskolai tannyelvével kapcsolatban érkeztek. Első helyen áll a magyar nemzetiség, a magyar anyanyelv kérdése (20), valamint az, hogy a későbbiekben segítséget tudjon nyújtani a tanulásban gyermekének (7). Továbbá az iskola identitásformáló tényezője (4) és nem utolsósorban az is, hogy a szülők tanultak az ukrán tannyelvű óvoda/óvodai csoport hibájából (2). Az ukrán nyelvű iskolát elsősorban azért választják a szülők, mert az államnyelvet jól kell tudni (6), vagy mert Ukrajnában élünk (3), „*mert Ukrajnában élünk és ukrán az anyanyelve*”, illetve az ukrán nyelvtudás szükséges a felsőoktatásba való belépéshez (4).

¹⁶ A zárójelkben látható számok az indokok előfordulási gyakoriságát jelzik.

¹⁷ 07_18_NŐ_U_U – a 18. sz. óvodából érkezett egyik ukrán anyanyelvű és nemzetiségű anyuka válasza a kérdésre. A kérdőív kódolása: a kérdőív sorszáma_az óvoda száma_az adatközlő neme_az adatközlő anyanyelve_az adatközlő nemzetisége.

A magyar nyelvű iskolahálózat fennmaradása tehát 52 válaszadó szerint fontos, míg hárman nem tudtak erre a kérdésre válaszolni. A válaszokhoz tartozó indoklásokból kiderül, hogy a magyar iskolahálózat léte Kárpátalján egyenlő a magyarság vagy a magyar nyelv fennmaradásával (22) „*Addig él a magyarság, míg van iskolája. Minden gyerek valamilyen lelki sérülést szenved, aki nem anyanyelvén tanul. Idegen nyelven csak a legtehetségesebbek képesek kiváló eredményekre. Magyarok magyar iskolában a helye!*”¹⁸ A magyar iskolahálózat fennmaradása azért is fontos, mert hatékony tanulási folyamat anyanyelven érhető tetten, illetve a nemzeti öntudat kialakulása/megszilárdításának fontossága is indokolja a magyar intézmények létét – vélik a megkérdezettek (11). S nem utolsósorban a soknemzetiségű Beregszászban minden nyelven tudni, tanulni kell (2).¹⁹

Az adatközlők véleménye szerint is fontos tehát a magyar nyelvű iskolahálózat léte, fennmaradása Kárpátalján, ez azt a meglátásukat alátámasztja, hogy a válaszadók több mint fele (30) veszélyben érzi a magyar nyelvű oktatási rendszer megmaradását ezen a vidéken. A veszély forrásaként a politikai elnyomást és bizonytalanságot (11), a magyar iskolák elnéptelenedését (11) említik elsősorban.

A válaszokból kiderül: a magyar nyelvű iskolahálózat megléte Kárpátalján a magyar nyelv, a magyarság, a magyar kultúra fennmaradásával egyenlő a megkérdezettek szemében. Ezért arra is rákérdeztem, hogyan vélekednek arról, ha megszűnnének a magyar tannyelvű óvodák/iskolák Kárpátalján, az milyen következményekkel járna a magyar anyanyelvű közösségre nézve? Az e kérdésre vá-

¹⁸ 39_19_NŐ_M_M – kódolású adatközlő indoklása az *Ön szerint fontos az anyanyelvű (magyar nyelvű) iskolahálózat megléte/fennmaradása Kárpátalján* című kérdésre.

¹⁹ Ez utóbbi két válaszadó ukrán anyanyelvű.

laszolók közül legtöbbször a magyarok még hátrányosabb helyzetbe kerülését említették (21), mások ebben az esetben (teljes) asszimilációtól tartottak (18), illetve néhányan a „tragédia”, „háború”, „katasztrófa”, „végetes” szavakkal indokolták röviden és tömören a véleményüket (6). Az egyik válaszadó pedig azt a megoldást javasolta, hogy minden kárpátaljai iskolában kellene magyart is tanítani.

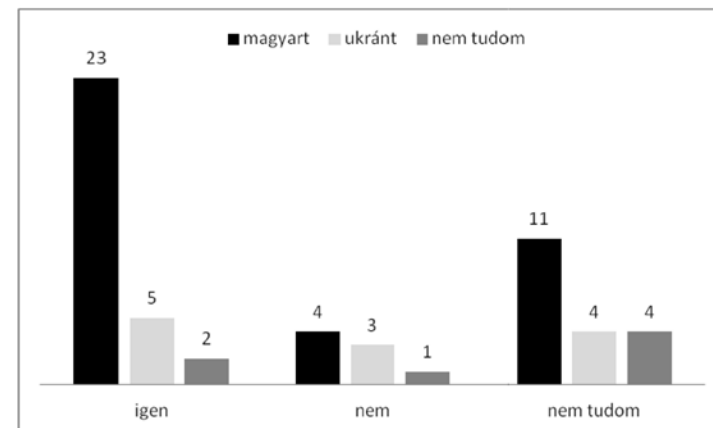
A nyílt kérdések összevont eredményeiről tehát elmondható, hogy a megkérdezett szülők tisztában vannak a magyar nyelvi, az anyanyelvi oktatási hálózat fennmaradásának fontosságával Kárpátalján.

Az eredményt árnyalja a következő keresztábra (lásd 1. ábra), amely az előzetes iskolaválasztást és a magyar nyelvű oktatási hálózat jelenlegi – a válaszadók által megítélt – helyzetét veti össze. Látható, hogy a magyar iskolát választók kétharmada veszélyben érzi a magyar nyelvű oktatás jövőjét Kárpátalján. Az ukrán tannyelvű iskolát előnyben részesítőknak kevesebb mint fele érzi a jelenlegi helyzetben veszélyt.

Az óvodák és az iskolák közötti átmenet, azaz az iskolaválasztás vizsgálata általában (milyen tannyelvű óvoda után milyen iskolát választanak), több ponton akadályba ütközik, például ott, hogy az óvodák nem vezetnek nyilvántartást arról, melyik gyerekük hová ballag el az óvodájukból. A vizsgált óvodákban ezért az óvónőktől kértem erről adatokat. Végül az óvodai tablók alapján emlékeztetőből elmondták, melyik gyereket hová vitték tovább iskolába. Ezeket az adatokat 2008-ig vezették vissza (lásd 3. táblázat).²⁰

²⁰ Egy-egy adat azonban hiányzik, mert a 18. sz. óvodában nem volt minden éven óvodai tablókép.

A szülők által tervezett iskolai tannyelvválasztást összehasonlítva az óvónőktől kapott korábbi adatokkal nem mutatkozik releváns eltérés a gyerekek beiskolázására vonatkozólag, vagyis az általam megkérdezett szülők válaszai, bár a jövőre vonatkoznak, objektív válaszoknak tekinthetők. Továbbá a korábbi évek tendenciáját tekintve azok, akik jelenleg még nem tudják, milyen tannyelvű iskolát választanak majd gyermeküknek, jó eséllyel dönthetnek a magyar tannyelvű iskola mellett.²¹

1. ábra. *Veszélyben van-e a magyar nyelvű iskolahálózat? és az Ön milyen tannyelvű általános iskolát fog választani jelenleg óvodáskorú gyermekének?* kérdésekre kapott válaszok összevetése (a kérdésekre válaszolók számában)

²¹ Erre azonban nyilvánvalóan semmiképpen sem alapozható tudományos következtetés.

3. táblázat. *A vizsgált óvodák ballagóinak beiskolázási adatai 2008 és 2012 között*

	2008		2009		2010		2011		2012	
	M	U	M	U	M	U	M	U	M	U
4. sz. óvoda	8	0	7	3	8	1	10	1	8	1
6. sz. óvoda	8	3	5	3	12	2	8	4	4	1
18. sz. óvoda	–	–	–	–	10	1	3	4	19	2
19. sz. óvoda	8	2	7	3	8	1	10	1	8	1

Az óvodai oktatás szerves része a kisebbségi oktatási rendszereknek, éppen ezért igaz az oktatásnak ezen szintjére is Göncz Lajos (1988: 39–53) megállapítása: a nyelvi szempontból heterogén közösségekben élő családok számára gyermekük oktatási nyelvének megválasztása a legfontosabb kérdés. S mint a gyerekek jövőjével kapcsolatos minden egyéb döntés, ennek is megalapozott és következményeit számbavételező választásnak kell lennie.

Összefoglalás

2012 tavaszán feltáró kutatást végeztem Beregszász négy óvodájának magyar csoportjában. A kutatás módszerül az interjút és a kérdőívet választottam. Interjút készítettem az óvodák vezetőivel, a magyar csoportok óvónőivel, illetve egy hivatalnokkal. Ezután 2012. június–július folyamán a négy óvodából 58 szülővel töltöttem ki kérdőívet az óvodai tannyelvválasztással kapcsolatban.

Az óvodai nevelés mint az oktatás egyik alapozó, fontos része kutatásra érdemes, például a szakmai fejlesztések szempontjából is, melyek óvodai szinten is nagyobb mértékben járulhatnak hozzá az iskolázottság növeléséhez, ami a mindenkori célkitűzés kell legyen a kárpátaljai kö-

zösség számára is. S ezen fejlesztéseket a helyi döntéshozók külső értékelés alapján célszerűbben eszközölhetik.

Összegző következtetésként elmondható:

- magyar és ukrán nemzetiségű óvónők, vezetőnők álláspontja eltér az ukrán állam magyar nyelvű oktatáshoz való viszonyáról (ukrán – pozitív, magyar – megengedő),
- a vizsgált óvodákban a nyelvhasználat funkcionális, ami azt jelenti, hogy kétnyelvű (esetleg magyar) a szülőkkel, és ukrán a formális színtereken (szóban és írásban, illetve a szimbolikus térben egyaránt),
- ukrán nyelvű csoportokban ukrán, magyar nyelvűben magyar és ukrán ünnepeket tartanak a vizsgált helyszíneken,
- probléma a kimenet definiálatlansága (ami párhuzamba állítható a középfokú oktatással).

S mivel az óvodai nevelés fontos alap a további oktatási folyamatban, így feladata kell, hogy legyen minden óvónőnek, aki magyar nevelési nyelvű csoportban tevékenykedik, hogy lehetőségeihez mérten fejlessze a gyerekek anyanyelvét, ismertesse meg a gyerekeket magyar hagyományokkal, erősítse a nemzeti identitást. Mint az asszimiláció legjobb ellenszerének, a határon túli régiókban (is) fontos szerepe van a magyar nyelvű oktatási hálózat fennmaradásának az óvodától a felsőoktatásig.

Irodalom

- Csernicskó István 2010: *Nyelvek, emberek, helyzetek*. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségekben. PoliPrint, Ungvár.
- Csernicskó István 2011a: Egy kényszerű „túlélési stratégia”: a többségi nyelven való tanulás. *Együtt* 2011/4, 81–94.
- Csernicskó István 2011b: *A nyelvoktatás nyelv- és oktatáspolitikai háttere és következményei Kárpátalján az elmúlt közel százötven évben (1867–2011)*. Habilitációs dolgozat. ELTE BTK. Budapest, kézirat.
- Csernicskó István – Göncz Lajos 2009: *Tannyelv-választás a kisebbségi régiókban: útmutató kárpátaljai magyar szülőknek és pedagógusoknak*. Magyar Köztársaság miniszterelnöki hivatala. Budapest.
- Csernicskó István – Melnyik Szvitlana 2007: Az ukrainai kisebbségek és a nyelvi oktatás. In Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén*. PoliPrint, Ungvár, 120–148.
- Ferenc Viktória 2009a: Utak és útvesztők a többnyelvűség keresésében. In Kötél Emőke – Szarka László szerk., *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 215–240.
- Ferenc Viktória 2009b: Az ukrainai magyar felsőoktatás nyelvpolitikai gyakorlata. In Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Nemzetközi tudományos konferencia előadásainak gyűjteménye. PoliPrint, Ungvár, 40–46.
- Gereben Ferenc 1999: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Göncz Lajos 1998: A kisebbségi oktatás néhány kérdéséről a tannyelv tükrében. In Hódi Éva (szerk.): *Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok*. Sarvas Gábor Nyelvűvelő Egyesület, Ada, 39–53.
- Séra Magdolna 2010a: Érvek és ellenérvek az iskolai tannyelv-választásban (avagy az oktatáspolitikai változások hatása a kárpátaljai magyar közösségre irányított beszélgetések alapján). In Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek*

- III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 161–185.
- Séra Magdolna 2010b: Cél vagy/és eszköz? Az oktatáspolitikai lehetséges hatásairól Kárpátalján. In Kozmács István, Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv II. Nyelvtudomány és pedagógia, Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért*, Veda pre vzdelanie – vzdelanie pre vedu, Science for Education – Education for Science. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre Fakulta stredoeurópskych štúdií, Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 25–134.
- Szabó T. Annamária 2011: Identitástudat kisebbségben a Kárpát-medencén innen és túl. In Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai. TINTA Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest – Beregszász, 235–244.

Orosz Örs, a „Nyelvében él a národnostná menšina” kiállítás kurátora nyilatkozik

NÉMETH MIKLÓS

Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege –

1. Bevezetés

Előadásomban elsőként arra a kérdésre keresem a választ, hogy van-e a fönti jelzős szerkezetnek a szakmabeliek számára többé-kevésbé egységes jelentése. A kérdésföltevés bizonyos nézőpontból akár teljesen indokolatlannak is tűnhet, hiszen a 17. Élőnyelvi Konferencia előtt éppen harminc esztendővel jelent meg Romaine (1982) tudománytörténeti szempontból is jelentős monográfiája, magyarul pedig Herman (1982) tanulmánya, amely lényegében a nyelvtörténeti kutatás szociolingvisztikai fordulatának várható eredményeit kísérel meg számba venni.

Az eltelt három évtized ellenére elmondhatjuk, hogy a hazai tudományban nincs teljes konszenzus arról, hogy érdemes-e és hasznos-e a nyelv történeti vizsgálatára irányuló bizonyos törekvéseket a *történeti szociolingvisztika* névvel illetni. Vajon a nyelv történeti vizsgálatának az a módja, amely a nyelvi rendszer változásainak okait kutatva nem áll meg a rendszer belső tulajdonságaiból levezethető tényezőknél, és a nyelvi rendszer mögött „észreveszi” vagy inkább figyelembe veszi az egymással társas interakcióban lévő, beszélgető embereket is, ez a vizsgálati mód megérdemli, hogy (történeti) *szociolingvisztikának* nevezzék? És aktualizálva: van-e helye az Élőnyelvi Kon-

ferencián olyan előadásnak, amelyeknek nyelvi adatai a múltban gyökereznek, és néhány száz évesek?

A válaszadás érdekében célszerű meghatározni, mely nyelvelméleti nézőpontból tekintünk a fönti problémakörre. A választ a funkcionális nyelvelmélet nézőpontjából tartom megközelíthetőnek. Szűkebb értelemben egy olyan nézőpontból, mely a nyelv meghatározó sajátosságának a variabilitást, a nyelvi változatosságot tartja. De hol is jelenik meg a nyelvi változatosság a maga valójában? Megjelenik az egyén és a csoportok, a közösség nyelvhasználatának szintjén egyaránt. A labovi értelmezés szerint egy társadalmi csoport nyelvhasználata mindig kevésbé variabilis, mint a beszélő egyéné (Labov 1969), aminek alapvető oka, hogy az egyén nyelvhasználatában nem mindig alkalmazkodik a csoportjára általánosságban, statisztikailag jellemző normákhoz, változatokhoz. Így a nyelvi változókra vonatkozó szabályok a labovi keretben sokkal inkább egy-egy csoportra, közösségre vonatkoznak, mint az egyénre.

De térjünk rá a történeti nyelvészet fő problémájára, a nyelvi változásra! E fogalommal kapcsolatban azt állapíthatjuk meg a tudománytörténetből, hogy sokan, például Keller (1990) úgy tekintenek a nyelvtörténetben végbement nyelvi változásokra, mint az egyes nyelvhasználók individuális nyelvhasználatában végbement ezernyi apró eltolódás nem szándékolt eredőjére: a nyelvhasználó nem akarja a nyelvi változást, ő kizárólag a kommunikációs céljainak megfelelően használja a nyelvet. Ez az eredő csak retrospektív módon határozható meg, és természeténél fogva csak a diakroniában értelmezhető: a nyelvi változás folyamata feltételezi az időbeliséget. Ha a nyelvi változásokkal (melyeket szükségszerű retrospektív általánosításokként szemlélünk) szeretnénk foglalkozni, nem tudjuk megkerülni a kérdést: mikor lesz egy beszélő egyéni meg-

oldásából közösségi szinten megmutatkozó nyelvhasználati változás? Itt vissza kell utalnunk Labovra, arra, hogy ő mit tekint a tudományosan inkább magyarázható/leírható nyelvi változatosság locusának. Az ő értelmezésében a beszélői csoportok nyelvi viselkedése kevésbé variábilis, mint a beszélő egyéneké. Ha a nyelvi változásokat kívánjuk vizsgálni, talán rendszerszerűbb magyarázatokat kínálnak számunkra az egyes beszélői csoportok nyelvhasználatában megmutatkozó elmozdulások, mint az egyén heterogén nyelvhasználata. Paradox a helyzet, hiszen a nyelvi tény, amelyre magyarázatunkat építjük, mindig az egyén produkciója, de arra kvantitatív szociolingvisztikai nézőpontból mégis úgy tekintünk, mint a csoportnormák által befolyásolt, nem teljesen szabad váltakozás eredményeképpen létrejött nyelvi anyagra.

A nyelvi változásokkal kapcsolatban a klasszikus nyelvtörténetírás sokszor nem vizsgálja, miért kezd terjedni egy nyelvhasználati változás egy meghatározott társadalmi csoportban, vagy miért tud az onnan a társadalom más rétegeire is áttérjedni. A minden korszakra jellemző rendezett nyelvi heterogenitás áldozatául esik a már lezajlott nyelvi változások diakrón változási sorokkal való leírási gyakorlatának. A változások kiváltó okaira irányuló nyelvtörténeti kutatásokban sokáig előnyt élveztek az olyan magyarázat-típusok, amelyek a nyelvi rendszer belső tulajdonságaiból vezetik le a változást, amelyek nélkülözik a nyelv beszélőjét a maga szeszélyes nyelvhasználatával, társas interakciós normáival. Nem véletlenül fogalmazza meg Romaine (1982: 246) tudománytörténeti jelentőségű munkájában, hogy a nyelv diakrón vizsgálata annak társadalmi kontextusában nem végezhető el a saussure-i kereteken belül.

A nyelv történeti vizsgálatában a szociolingvisztikai módszerek alkalmazásával új, nagyobb magyarázó erejű, empirikus alapozású összefüggések tárulhatnak fel előtt-

tünk a már lezajlott nyelvi változások egy-egy aspektusát illetően. Ezek az összefüggések elsősorban a nyelvi változások társadalmon belüli terjedésének kérdéskörét vizsgálhatják meg az eddigieknél élesebb fénnel, de bizonyos esetekben a nyelvi változás kiváltó okairól is többet megtudhatunk általuk.

2. A történeti szociolingvisztika tudománytörténetéből

A fenti alcímben idézett jelzős szerkezet jelentését tisztázandó érdemes egy kis tudománytörténeti kitérőt tennünk. A nyelvtudomány története a nyelvtörténetírás szociolingvisztikai fordulatát elindító vizsgálódások egyik elméleti alapvetésként tartja számon Suzanne Romaine 1982-ben megjelent munkáját (*Socio-historical linguistics: its status and methodology*), amely egyszerre jelent meg azzal az ígérennyel, hogy a történeti nyelvtudomány új ágának elméleti-módszertani alapvetése legyen, és azzal, hogy bemutassa a módszer alkalmazhatóságát a gyakorlatban. A gyakorlati alkalmazhatóságot a vonatkozó mellékmondatok szintaktikai jelölőinek történeti változása és bizonyos nyelvtől független tényezők közötti kapcsolatban látja. A tárgyalt tudományterület elnevezése szempontjából tanulságos ez az úttörő vállalkozás. A könyv címében ugyanis nem szerepel a *szociolingvisztika* szó, hiszen e cím magyarul talán *Társadalomtörténeti nyelvészet* lehetne. Ha azonban áttekintjük a fejezetcímeket, akkor a kilencből négy fejezet címében szerepel a *sociolinguistic* szó jelzőként. Ez a tény a tartalomelemzés alapján azt jelzi, hogy Romaine könyvében szociolingvisztikai alapozású módszereket, adatokat, technikákat találunk, és az egész munka nyelvelméleti alapozása, nyelvszemlélete a szocio-

lingvisztika sajátosságait mutatja. Ugyanakkor a létrejött *egészet* a szerző a monográfia címében nem kívánja *sociolingvisztikának* nevezni. Ezen úttörő mű megítéléséről azonban érdekes álláspontot közöl a kutatási területét programszerűen *történeti sociolingvisztikának* nevező szerzőpáros, Terttu Nevalainen és Helena Raumolin-Brunberg tanulmánykötetének (1996: 5) bevezetőjében (Sociohistorical linguistics – historical sociolinguistics című alfejezetében): itt Romaine művéről azt állítják, hogy az mégiscsak történeti sociolingvisztika, hiszen amit benne találunk, az sokkal inkább nyelvészet, mint társadalomtörténet. Érvelésük szerint ez utóbbi diszciplína hiányának mértékét az a tény is meggyőzően szemlélteti, hogy Romaine (1982) nem hivatkozik egyetlen olyan szaktudományos munkára sem, amely az általa tárgyalt kor társadalomtörténetét tárgyalná. Nem kétséges, hogy a Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros érvelése helytálló.

De mit is mutat számunkra ez a tudománytörténeti intermezzo? Első következtetésünk az lehet, hogy a sociolingvisztikai módszereket alkalmazó, és a sociolingvisztika nyelvelméletére alapozó történeti nyelvészeti kutatások elnevezésének problémája egyidős a tudomány szak születésével. Aki elsőként művelte, az kötetének címében más nevet adott neki, mint ami tulajdonságai alapján illetet volna rá. De ez nem jóvátehető tévedés. Az emberi névadás folklórja is azt mutatja számunkra, hogy a közösség kommunikációs igényei és szokásai felülírhatják a hivatalos névadást: zártabb beszélőközösségekben a beszélők ragadványnevekkel korrigálják a hivatalos nevekbe kódolt problémákat (motivátlanság, névazonosság stb.). Hasonló történik a tudományban Romaine könyvének recepciója során.

A fenti kitérőből adódó második következtetés pedig az, hogy a *történeti sociolingvisztika* kifejezés körüli, máig

érzékkelhető bizonytalanság nem a magyar nyelvtudomány kizárólagos problémája, sőt, inkább azt mondhatjuk, hogy a magyarországi nyelvészek ugyanarról a problémáról folytatnak diskurzust, mint amiről külföldi kollégáik.¹

Ez a megállapítás azonban túlságosan leegyszerűsítene a problémakört, hiszen a vitából kiderült: a magyar nyelvtudományon belüli vitáknak van egy olyan vetülete is, amely némi sajátos helyi színezetet ad a kérdéskörnek: ez pedig a *sociolingvisztika* szó értelmezési tartománya.² Az előadást követő vitában az is körvonalazódott, hogy a *történeti sociolingvisztika* kifejezést elutasító álláspont nem pusztán a *történeti* jelzőt, hanem a *sociolingvisztika* kifejezést is kifogásolja, magát a jelzős szerkezetet pedig fából vaskarikának tekinti. Valóban nehéz meghatározni a *történeti sociolingvisztika* jelentését, amíg nem tudjuk, vagy nem értünk abban egyet, mit tekintünk *sociolingvisztikának*. A probléma a magyar viszonyok között tehát megkettőződik, hiszen nem mindegy, hogy valaki a 'társasnyelvész' vagy a 'társadalmi tényezőket is figyelembe vevő nyelvész' jelentésben használja a *sociolingvisztika* kifejezést. A külföldi szakirodalom arról a dilemmáról árulkodik, hogy a Romaine-nal kezdődő történeti nyelvtudományi kutatás nevezhető-e (történeti) sociolingvisztikának – ám ez a kérdés ott úgy merül föl, hogy abban nagyjából konszenzus van, mi a sociolingvisztika. A magyarországi helyzet ettől abban különbözik, hogy a hazai nyelvtudományban ma abban sincs konszenzus, hogy mi

¹ Mi is ezt tettük a 17. Élőnyelvi Konferencián Gréczi-Zsoldos Enikőnek, Kis Tamásnak és Sándor Klárának köszönhetően. Ez a vita számomra világosan megmutatta, hogy érdemes erről a kérdéskörrel párbeszédet folytatni.

² E problémakörhöz lásd Kis Tamás é. n. (<http://web.unideb.hu/~tkis/sl/szlort.htm>).

légyen a szociolingvisztika. Ha ez utóbbi kérdésben kialakulna valamiféle tudományos kánon, akkor a történeti szociolingvisztika meghatározásában is könnyebben eredményre jutnánk.

A kérdéskör tisztázása érdekében érdemes visszatérnünk a külföldi példákhoz, ahol a meghatározási probléma legalább csak egyszintű! Kíséréljük meg azt körüljárni, mit neveznek ma a külföldi nyelvészek *historical sociolinguistics*-nek.

A *historical sociolinguistics*-nek nevezett tudományterület egyik legfőbb kutatási centruma a Historical Sociolinguistics Network (HiSoN) nevű kutatói hálózat, amelynek működtetésében fontos szerepet vállalnak az augsburgi, a bristoli és a leideni egyetem kutatói, és amelynek honlapja (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/>) az augsburgi egyetem szerverén kapott helyet. A hálózat weboldalán megkísérli a tudományszak meghatározását annak fő kutatási területeiből.

A hálózatot alkotó kutatók munkájának köszönhetően három évtizeddel Romaine munkájának megjelenése után sikerült az új tudományszak eddigi eredményeit egy 704 oldalas szintézisben³ összefoglalni. A kötet bevezetőjében (1) található önmeghatározás szerint a történeti szociolingvisztikának egy szélesebb értelmű meghatározását fogadják el, amely így szól: „the reconstruction of the history of a given language in its socio-cultural context.” Ennél azonban lényegesen pontosabb önmeghatározást is tartalmaz ez az összefoglaló kézikönyv. Ennek fő érdekessége a tárgyalt kérdéskör szempontjából az, hogy a kötet szerzőinek álláspontja szerint a történeti szocioling-

³ *The Handbook of Historical Sociolinguistics* – Juan Manuel Hernández-Campoy and Juan Camilo Conde-Silvestre (Editors), Blackwell Handbooks in Linguistics, 2012.

visztika lényegi tulajdonságait tekintve sokkal közelebb áll a szociolingvisztikához, mint a történeti nyelvészethez, és lényegében a szociolingvisztikának a valóságos idő dimenziójába helyezése.⁴ A történeti szociolingvisztikának ez a meghatározása tehát azt jelenti, hogy ez a tudományszak lényegi tulajdonságait tekintve szociolingvisztika, amely a valóságos idő dimenziójában vizsgálja a nyelvet. Az előadás végén magam is szeretném mérlegelni, elfogadható-e ez az önmeghatározás.

A fenti meghatározás fölveti azt a kérdést is, hogy tisztázandó a viszony a tudományon belül az ebben az értelemben vett szociolingvisztika és a jelen nyelvi adataival dolgozó szociolingvisztika valóságosidő-vizsgálatai között, hiszen itt a kutatási terület tárgyát, illetékességét tekintve átfedésekre, elmosódó határvonalakra lehet számítani, még akkor is, ha a kutatások empirikus alapjául szolgáló elsődleges nyelvi adatokhoz való hozzájutásban, tudományos módszertanban és a kutatást segítő egyéb tudományterületekben vannak különbségek. Ezt a kérdést a jövőben lefolytatandó viták tisztázhatják.

A továbbiakban érdemes áttekintenünk a Historical Sociolinguistics Network tevékenységének más vetületeit is, hiszen talán adalékokkal szolgálhatnak a tudo-

⁴ Erről így írnak (26): „We do not place historical sociolinguistics directly under *historical linguistics*, as is done, for example, by Jahr (1999) although both specialize in the study of the past and have many interests in common. Focusing on historical *sociolinguistics* we prefer to approach it as the real time dimension of sociolinguistics which enters into varying relations and degrees of integration with other fields, depending on the line of inquiry in question.” A területek, amelyekkel a történeti szociolingvisztika még különböző mértékben összekapcsolódik: a társadalomtörténet, történeti nyelvészet, dialektológia, az egyes nyelvek története, korpusznyelvészet, filológia, szociopragmatika, diszkurzuselemzés (27).

mányterület keretein belül folytatott különböző kutatási tevékenységek leírásához és a történeti szociolingvisztika mibenlétének megragadásához.

A Historical Sociolinguistics Network műhely tagjai működtetik és szerkesztik a diszciplína eddigi egyetlen folyóiratát, a *Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics* című,⁵ 11. köteténél járó kiadványt. A folyóirat címében megmutatkozó kettősség azt is mutathatná, hogy a születés óta húzódó (ön)meghatározási és (ön)elnevezési zavarok változatlanul fennállnak. De miután Juan Manuel Hernández-Campoy és Juan Camilo Conde-Silvestre (2012) kézikönyve túllép ezeken a bizonytalanságokon, úgy ítélem meg, hogy a folyóirat Janus-arcú elnevezése inkább azt szemléltetheti, hogy a szerkesztők a laza tudományterületi besorolással tágabbra akarták nyitni a lapot a publikálni szándékozók előtt.

A HiSoN hálózat honlapján felsorolja a fő kutatási projekteket is.⁶ A hálózat fő kutatási területei azt mutatják számunkra, hogy a történeti szociolingvisztikai kutatások egyik fő vetülete egy-egy nyelv sztenderdizációjának a története – erről egyébként a honlap bevezető részében is olvashatunk.

⁵ http://www.let.leidenuniv.nl/hsl_shl/

⁶ Research project „The Codifiers and the English Language: Tracing the norms of Standard English”, Research project „Letters as loot. Towards a non-standard view on the history of Dutch.”

3. Szociolingvisztika versus történeti szociolingvisztika

Kíséreljük meg a továbbiakban azt a tényt megindokolni, hogy miért bánnak olyan óvatosan a *történeti szociolingvisztika* elnevezéssel a nemzetközi és a hazai nyelvtudományban. A kifejezés vegyes fogadtatása elsősorban a nyelv jelenét kutató tudósok körében általános, arra nézve nem találtam számottevő bizonyítékokat, hogy a nyelvtörténet művelői is tiltakoztak volna az új tudományos paradigma ellen. A szociolingvisták ellenállását valószínűleg az válthatta ki, hogy a jelenre és múltra vonatkozó kutatásokat kontrasztba állítva igen nagy különbségeket tapasztalunk, és ezek a különbségek a szociolingvisták tekintélyes része szerint elérik a kritikus tömeget: a sok-sok ponton megváltozott, kényszerűen korlátozott paradigmát, a történeti szociolingvisztikát már nem tekintik azonosnak kiinduló forrásával.

Ha a kétféle szociolingvisztika közötti legalapvetőbb különbségeket megkíséreljük összefoglalni, közelebb juthatunk a tudományterületek azonosságainak és különbségeinek összefoglalásához.

A Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros könyvében (1996), megkísérelte összevetni a jelen, illetőleg a múlt nyelvére vonatkozó szociolingvisztikai vizsgálatokat néhány alapvető szempont alapján: a különbségeket táblázatba foglalták (1996: 18). Az alábbiakban ezt a táblázatot mutatom be magyarra átdolgozva.

1. táblázat. *A jelenre és a múltra irányuló szociolingvisztikai kutatás összehasonlítása*

	<i>Jelenre irányuló</i>	<i>Múltra irányuló</i>
A vizsgálat tárgya	Fonológiai váltokozás és/vagy változás	Grammatikai váltokozás és/vagy változás
Kutatási anyag	Beszélt nyelv	Írott nyelv
	Minden ember nyelve	Csak az írástudók nyelve (felső rétegek, férfiak)
	Autentikus beszéd, elicitációs eljárások, értékelés	Véletlenszerűen ránk maradt szövegek
Társadalmi háttér	A társadalom szerkezetét ismerjük	A társadalom szerkezetét rekonstruálható
Sztenderdizáció Szerepe	Szignifikáns tényező	Jelentősége változó
Segéd tudomány	Szociológia	Társadalomtörténet
A nyelvi változás időtartama és eredménye	Ismeretlen	Ismert

Az 1. táblázatban látható áttekintés alkalmas lehet arra, hogy felsorolásszerűen sorra vegyük azokat a különbségeket, kényszerű módszertani kompromisszumokat, amelyekkel szembesülünk, ha a kortárs nyelvi adatokra irányuló szociolingvisztikai vizsgálat módszertanát kívánjuk alkalmazni történeti korpuszok vizsgálatában.

A vizsgálat tárgyát illetően a történeti szociolingvisztikai kutatásokban az egyik legjelentősebb probléma, hogy az írott források jellegéből adódóan a nyelvi változóknak csak korlátozott körét képesek föltárni. Talán nem véletlen, hogy míg a variacionista kutatás főleg fonetikai változókat állított középpontjába, addig a már említett Romaine munka (1982) a vonatkozó mellékmondatok élén álló (vagy

nem álló) kötőszavak használatának szabályait vizsgálta. Az írás síkjában nem lehet a nyelvhasználat fonetikai sajátosságait vizsgálni, ezért a kontinuum változókról lényegében le kell mondanunk a történeti szociolingvisztikában – a diszkkrét (morfológiai vagy éppen szintaktikai) változók javára.

A vizsgálati korpuszokat illetően el kell fogadnunk azt, hogy a nyelvi adatok csak írott formában állnak a kutató rendelkezésére, ebből számos jelentős probléma következik. Az első kényszerű változtatás ebből következően az, hogy le kell számolni azzal a nézettel, hogy a szociolingvisztikai kutatásnak a beszéd tényeire kell irányulnia. Ez a lemondás azonban akár haszonnal is járhat, hiszen a történeti szociolingvisztikai vizsgálatok felől eljuthatunk addig a felismerésig, hogy a nyelvi változás szempontjából nem kizárólag a beszélt nyelv játszhat releváns szerepet. A sztenderdizáció történetével kapcsolatos kutatások arra is szolgáltatnak bizonyítékot, hogy bizonyos változatok léte, fennmaradása vagy beszélt nyelvbe való behatolása szempontjából az írott nyelv meghatározó szerepet játszott. (Ezt magam is megkíséreltem bizonyítani korábban – lásd Németh, 2008.)

A beszélt nyelv adatai amúgy az írás közegében is fennmaradhatnak és fenn is maradtak bizonyos műfajokban: gondoljunk a ráolvasásokra, rontó- és gyógyító igékre, népi imádságokra vagy éppen az írnokok által híven idézett jogi érvényű tanúvallomásokra. Az írott forrásokkal kapcsolatban mindig fölmerül a hangzó beszédet lejegyző személy nyelvfelfogása, nyelvhasználat is, mint az „autentikus” nyelvi adatot torzító tényező. Az írnoki javítások, stilizálás ugyanakkor nagyon informatívak lehetnek az egyes nyelvváltozatokhoz, nyelvi jelenségekhez fűződő attitűdök vonatkozásában.

Megkerülhetetlen problémája a történeti szociolingvisztikának az adatok reprezentativitásának kérdése: az,

hogy kiknek a nyelvhasználatát ismerhetjük meg egy-egy írott forrásból? Ahogy a táblázat is mutatja, csak az írástudó társadalmi rétegek, azaz a történeti korokban elsősorban a felsőbb rétegekbe tartozó férfiak nyelvhasználata jelenik meg közvetlenül a forrásokban. Ezért válik igen fontossá az alfabetizáció társadalmi terjedése a történeti szociolingvisztikai kutatásban: tudnia kell a kutatónak, hogy az írott forrás a társadalom mely rétegének, milyen hányadának a nyelvhasználatát reprezentálja. A literátus rétegek ugyanakkor néha a nyelvi változások és a sztenderdizáció kezdeményezői is lehetnek.⁷ Ez a kérdés, az írnokok sztenderdizációban játszott szerepe a magyar kutatásokban is fölmerül: Németh (2002) az írnokok spontán sztenderdizációs tevékenységéről, Kalcsó (2009) a nyomdászok nyelvalkító szerepéről írt monografikus munkát.

A nyelv társadalmi háttéréről egészen eltérő minőségű kép áll rendelkezésére a leíró- és történeti szociolingvisztikai vizsgálatot folytató kutatónak: előbbi a szociológusok munkájának gyümölcseként igen pontos képpel rendelkezhet saját korának társadalmáról – ezzel szemben a történeti korok vonatkozásában a társadalomtörténet csak rekonstruált, hipotetikus társadalomképet képes felvázolni: az időben visszafelé haladva egyre bizonytalanabb körvonalakkal.

A különbségek közé tartozik az is, hogy a sztenderdizáció szerepe a fejlett írásbeliséggel rendelkező társadalmakban ma minden ember nyelvhasználatára valamilyen hatással van az oktatás vagy éppen a média tevékenységének köszönhetően, ezzel szemben egy-egy nyelv történetében hosszú időszakon át nem játszott ez a tényező semmilyen szerepet.

⁷ E kérdéskörrel a HiSoN konferenciát rendezett 2011 áprilisában, Cambridge-ben *Scribes as Agents of Language Changes* címmel.

Ami a történeti dimenziókban vizsgálódó kutatónak előnyt jelenthet viszont, hogy ő tudja, melyik nyelvi váltakozásnak lett változás a következménye, és hogy egy-egy változási folyamatnak milyen időbeli kiterjedése volt. Előbbire a jelennel foglalkozó szociolingvista csak longitudinális vizsgálattal képes válaszolni, de a változás időbeli dimenzióit még ezek a vizsgálatok sem képesek megjósolni.

Az 1. táblázatból kiolvasott eredményeket összefoglalva az lehet a benyomásunk, hogy akár megalapozott is lehet bizonyos szociolingvisták óvatos, tartózkodó vagy éppen visszautasító álláspontja a *történeti szociolingvisztika* nevű tudomány szak vonatkozásban. Csakhogy a táblázatban összegzett különbségek felsorolása után ide kívánczik egy fontos kiegészítés. A főnti sematikus áttekintés éppen azt nem mutatja meg számunkra, ami a közös a két különböző nyelvészeti megközelítésben, és ami összeköti őket: ugyanazon nyelvelméleti fundamentumra, a nyelv rendezett változatosságára épít mindkettő, és hogy legfontosabb központi fogalmuk a nyelvi változó. Amikor a tudományban a különféle dolgokat rendszerbe foglaljuk, nem föltétlenül a külső jegyek hasonlósága alapján tesszük ezt. Az állatrendszertani osztályozásban a bálna nem hal, hanem emlős, a kacsacsőrű emlőst pedig nem a madarak között tárgyalják, hiszen lényegibb, meghatározó tulajdonságuk, hogy elevenszülő állatok, mint az, hogy testük körvonalai melyik rendszertani osztály tagjaiéra emlékeztetnek. Ugyanígy – bár nagyon sok különbséget sorolhatunk föl a jelenre és a múltra vonatkozó szociolingvisztikai vizsgálatok vonatkozásaiban –, mégiscsak azonos nyelvelméleti alapon állnak a nyelvhasználatban megjelenő rendezett heterogenitás föltételezésével, és azzal, hogy a folyamatosan változó nyelvhasználat különböző szintjein megkísérel-

nek olyan szegmentumokat elkülöníteni, amelyek a váltakozás/változás locusai, és amelyeken a nyelvi dinamika tanulmányozható.

4. Egy magyar magyar hangtörténeti példa történeti szociolingvisztikai nézőpontból

Az alábbi, magyar hangtörténetből vett példával azt szeretném szemléltetni, hogyan és miben nyújthat segítséget a történeti szociolingvisztika a már lezajlott nyelvi változási folyamatokat illetően.

A 13–14. századi magyar nyelvtörténeti adatokból kiviláglik, hogy etimológiailag nem indokolható módon egy / mássalhangzó jelenik meg bizonyos szavakban, oly módon, hogy egy hosszú magánhangzót egy rövid magánhangzó és egy / kapcsolatával váltanak föl a beszélők, azaz a szótag zárttá válik. Ilyen például a *bódog* szavunk, amelynek első előfordulásai (Halotti Beszéd, Jókai kódex) következetesen nélkülözik az első szótagban az /-et, a 16. századtól fogva azonban egyre inkább *boldog*ként jelenik meg a forrásokban. Valami hasonló történik a *Szónok* ~ *Szolnok* tulajdonnévben is. A fenti esetekkel valószínűleg összefügg, hogy a *Hód* ~ *Hold*, *Miskóc* ~ *Miskolc* szóalakok is egy /-lel bővülnek, annyi különbséggel, hogy ott a szótagot egy dentális mássalhangzó zárja, és ez előtt kezdnek egy /-et ejteni a beszélők.

A későbbi írnoki forrásokban, a 16–18. századi iratokban gyakran találkozunk a *holnap* szóval a *hónap*, a *moldon* szóval a *módon*, az *olta* alakkal az *óta* (az adatokra lásd Németh 2008: 63) helyén. Van tehát egy (ó) és (ő) változónk, melynek változatai sematikusan: [ol], [ó], [ou diftongus], illetőleg [öl], [ő], [öü diftongus].

Ezt a hangváltakozást úgy lehetne körülírni, hogy a hosszú *ó* és *ő* magánhangzót fölváltja egy rövid magánhangzó + / fonémaszekvencia. A váltakozás végül változást eredményez: stabilizálódnak az /-es, neológ formák. Lehet-e egy ilyen, nem tendenciaszerű, szórványos hangváltozást a nyelvi rendszeren belüli tényezőkkel magyarázni? Elmentmondásos a dolog, hiszen olyan irányú változásról van szó, amely a hangzó beszédben alkalmazva mindenképpen növeli az artikulációs erőfeszítéseket, több figyelmet követel a beszélőtől, tehát nem gazdaságos. A szóalakokba a fönti módon betoldott /-eket a hangtörténeti magyarázatokban „anorganikus” vagy „inetimologikus” hangoknak szokás nevezni. Ezek az elnevezések arra utalnak, hogy az / megjelenése nem vezethető le sem „természetes” hangváltozási folyamatokból, sem pedig a szóalakok etimológiai előzményeiből – lényegében tehát azt mondhatjuk, hogy a jelenség magyarázatában nem szorítkozhatunk a nyelvi rendszeren belüli magyarázatok szokásos érveire.

A szakirodalomban először Benkő (1957: 79) ír arról, hogy az / betoldása válasz egy ellenkező irányú folyamatra, a középső nyelvállású magánhangzó +/ fonémaszekvenciákban rendszeresen megtörtént vokalizációra: így lett a *fölből* *fő*, a *voltból* *vót*, a *holtból* *hót*, a *zöldből* *zöld* (a hosszú magánhangzók előzménye ezekben az esetekben egy diftongus, amely azután monoftongizálódik). Ezek a természetes vokalizációs folyamatok (amelyek majd elindítják az ellenirányú változást) a 14–15. századra lényegében oda vezettek, hogy a beszélt nyelv változataiban (ezek ekkor még kizárólag különféle nyelvjárások) már szinte egyeduralkodók lettek az / nélküli formák, erre lásd Benkő (1957: 79).

Hogy az / nélküli formák mennyire általánossá váltak minden nyelvjárásban, azt jól mutatják az MNyA (675. térképlap) 20. század derekán fölvett adatai: a *nyolc* szó

előfordulásait tekintve a 327 kutatópontból egyetlen, dél-erdélyi helyen szerepel fő változatként az *l*-es forma, valamint egy felvidéki kutatóponton mellékváltozatként. A magyar nyelvjárásoknak közös sajátága, hogy nem ejtik az *l*-et a szóban. (Az már más kérdés, hogy hosszú magánhangzót, záródó vagy nyitódó diftongust ejtenek.) Hasonló a helyzet a *zöld* szó (715. térképlap) ejtésében: a szónak *l*-es ejtését fő változatként egyetlen dél-erdélyi kutatóponton látjuk, és még két helyütt fordul ez elő mellékváltozatként.

Ha ennyire általánosan elterjedtek a változó *l* nélküli változatai a magyar nyelvterületen, akkor magyarázatot kíván, miért jelennek meg *l*-es változatok is a forrásokban, ráadásul olyan szavak hosszú magánhangzója vagy diftongusa helyén is, amelyekben soha nem volt *l*.

Ez a kompenzációs folyamat egy olyan nyelvi közegben indulhatott el, amelyben az [ol] és [öl] változatok is jelen voltak, akkor is, amikor az *l* nélküli változatok egyeduralmukodóvá váltak az összes nyelvjárásban. A nyelvhasználat e dimenziója, amely a beszédben végbement változások ellenére is megőrizte a kérdéses szavak *l*-jét, ez csak az írásbeliség lehetett. Ha meggondoljuk, hogy a beszélt nyelvváltozatok mellett a nyelv milyen létformáiban létezhetek és maradhattak fenn a szavaknak más alakváltozatai, akkor az írott nyelv felé kell fordítanunk figyelmünket. A kritikus szavak írásmódja megőrizte a hangváltozások előtti hangalaknak megfelelő írásképet. Ehhez az írásképhez azonban csak nagyon kevesen férhettek hozzá a 13–15. században: a társadalomnak csak azon tagjai, akik tudtak írni és olvasni, azaz a literátusi műveltséggel rendelkező, férfiakból álló szűk társadalmi réteg. Az *ő* nyelvhasználatukban akkor is jelen lehetett az ingadozás, amikor a nyelvterület egészen már lezárultak az *l* vokalizációs folyamatai. Az írott és beszélt nyelv közötti

transzmissziós szíj szerepét a hangos olvasás és a szavakat leírás közben hangosan betűző lejegyzési mód jelenthette. Ennek a csoportnak a tagjai a fönti, a szó írásképe épülő, de „hangos” tevékenységüknek köszönhetően ismerték és használták a kritikus szavaknak egy olyan ejtészváltozatát is, amely a szótagzáró (és a dentális mássalhangzó előtti) *l*-et artikulálta. Mivel ez az ejtősmód ennek a művelt rétegnek a sajátja volt, hozzá a műveltség (a kor szintjén az írni és olvasni tudás) képzeete társult. Idővel az is megtörténhetett, hogy az írniok-literátusi rétegben megbélyegzett hosszú magánhangzós ejtészváltozatok ellenében olyan szavakba is *l*-eket toldottak be, amelyeknek hosszú *ó* vagy *ő* magánhangzója nem az *l* vokalizációjával jött létre.

A társadalom meghatározó többségének ugyanakkor egyszerűen nem lehetett arról tudomása, hogy a vonatkozó szavakban valamikor, egy korábbi nyelvallapotban egy *l*-et is ejtettek, hiszen a nyelvújítás során a beszédben csak a szokásos ejtészváltozatokkal találkoztak.

A föntiek fényében talán nem annyira meglepő, hogy a későbbi irodalmi nyelvi kiejtési norma mindig az írásképre emlékeztető, a szótagzáró vagy dentális előtti *l*-et ejtő szóalakot részesíti előnyben a nyelvterület egészen elterjedt hosszú magánhangzós vagy diftongusos alakok rovására. Azok a művelt emberek, akik az első ortográfákat, nyelvtanokat kidolgozták, ugyanúgy a társadalom felső műveltségi rétegéből kerültek ki, mint a korábbi déli műveltségű írniokok, és nyelvszemléletükben a múlt korok rájuk maradt írásos emlékeit tekintették követendő mintának, saját koruk beszélt nyelvi jelenségeit pedig otrombaságnak (lásd Németh 2009).

Az inetimologikus *l* betoldására a föntiekben ismertett magyarázat célja az volt, hogy bemutassam a szociolingvisztikai módszerek alkalmazásának hasznát a már

lezajlott nyelvi változások értelmezésében. Egy atipikus hangváltozást a nyelv társadalmi-történeti kontextusában értelmezve megerősítve látjuk a korábbi szakirodalom azon föltevését, hogy az / betoldása kompenzáló jellegű válasz volt egy vokalizációs folyamatra, és attól elválaszthatatlan. Másfelől azt is bizonyíthatja a vázlatos értelmezés, hogy mely társadalmi réteg volt képes fenntartani a nyelvi változás előtti állapotot, és hogy ezt a nyelvhasználat mely dimenziójában tudta megtenni írástudásának köszönhetően. Arra is választ kaphatunk magyarázatunkban, hogyan tudta befolyásolni a szó konzervatív írásmódja annak hangos ejtését az írástudó rétegek nyelvében.

Irodalom

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Herman József 1982: Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78, 1–8.
- Hernandez-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo 2012: *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics, 2012.
- HiSoN honlap: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/>
- Kalcsó Gyula 2009: *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban*. Eger, Líceum kiadó.
- Keller, Rudi 1990: *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen, Francke Verlag.
- Kis Tamás (évszám nélkül): Szubjektív vázlatpontok egy kis magyarszociolingvisztika-történethez. <http://web.unideb.hu/~tkis/sl/szlort.htm>
- Labov William 1969: Contraction, deletion and inherent variability of the English copula. *Language* 45: 715–62.
- MNyA = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárási, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvhasználatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Németh Miklós 2009: Első nyelvtaníróink megjegyzései saját koruk élőnyelvéről. In Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi Konferencia*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 95–100.
- Nevalainen, Terttu – Raumolin-Brunberg, Helena 1996: *Sociolinguistics and Language History – Studies based on the Corpus of Early English correspondence*. Amsterdam – Atlanta, Rodopi.
- Romaine, Suzanne 1982: *Socio-Historical Linguistics: its Status and Methodology*. Cambridge, Cambridge University Press.

A. Sajti Enikő megnyitja a „Nyelvben él a národnoštná menšina” kiállítást

SCHIRM ANITA

Fókusz(csoport)ban a diskurzusjelölők

1. Bevezetés: előzmények és a dolgozat tartalmi kérdései

A diskurzusjelölők újabban a nyelvészeti kutatások fókuszában vannak, hiszen a szinkrón (Dér 2009), a diakrón (Pólya 1992) és a komplex megközelítések (Schirm 2011a), valamint a formális (Gyuris 2008) és a funkcionális (Furkó 2011) elemzések kedvelt témái, azonban a gyakorlat oldaláról még kevésbé vizsgálták őket, fókuszcsoporthoz felmérés pedig még egyáltalán nem készült velük kapcsolatban. Továbbá kevés az olyan esettanulmány is (Schirm 2011b), amely arról adna számot, hogy a nyelvészeti szakirodalom elméleti állításai milyen viszonyban vannak a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkre vonatkozó intuícióival és attitűdjeivel. A hagyományos leíró nyelvtanoknak és nyelv művelő munkáknak, illetve az iskolai oktatásnak köszönhetően a diskurzusjelölők egy részét a nyelvhasználók beszédtelemeknek tartják, és stigmatizálják. Ezt a megkülönböztetést eddig főleg kérdőívezéssel (Schirm 2011a) és interjúkkal igazolták (Szabó 2012), ám a fókuszcsoporthoz módszerrel még további adalékokat tudhatunk meg a jelenségről: ugyanis sokkal hitelesebben ismerhetjük meg a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedéseit, az egyes elemeknek tulajdonított funkciókat, továbbá a hozzájuk kötődő nyelvi babonák és sztereotípiák gyökereit is.

Tanulmányomban a diskurzusjelölők jellemzése után a funkcióikról, illetve a funkciótlanságukról szóló leíró és előíró nézeteket ismertetem röviden (2. rész), majd egy korábbi, a diskurzusjelölőkre irányuló kérdőíves vizsgálat eredményeit mutatom be, rávilágítva az alkalmazott módszer néhány problémájára (3. rész). A kérdőívezéssel kapott kvantitatív eredményeket egy újabb módszer, a fókuszcsoporthoz beszélgetés bevonásával azonban kvalitatív oldalról is megismerhetjük. Dolgozatom fő részében, a 4. alfejezetben a módszer előnyeinek a felvázolása után a fókuszcsoporthoz vizsgálat részletei és eredményei következnek. Az eljárással ugyanis a vizsgált elemekhez kapcsolódó konstruált nyelvi ideológiák működéséről sikerül közvetlen tapasztalatokat szerezni, s a módszer segítségével árnyalhatjuk a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdökről való eddigi ismereteinket. Továbbá információkat kaphatunk arról is, hogy a reflektált nyelvhasználói vélemények milyen viszonyban vannak a konkrét helyzetekben elhangzó megnyilatkozásokban szereplő diskurzusjelölőknek tulajdonított szerepekkel.

2. A diskurzusjelölők jellemzése

A diskurzusjelölők funkcionális szóosztályt alkotnak: diskurzussegmenseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Értelmezésükhöz szükség van a kontextus ismeretére, ugyanis a diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni. Emellett diskurzusirányító szereppel is rendelkeznek: jelölhetik a szó átadását, átvételét és a beszédjog megtartását is. A diskurzusjelölők közös tulajdonsága, hogy mind szófajtanilag, mind pedig szintaktikailag változatosak és változó hatókörrel is rendelkeznek, s legtöbbször fordulóeleji helyzetben

jelennek meg. Fraser (1999: 938) egy két helyiértékű viszony jelölőinek tartja őket, s pragmatikai jellemzőik közé az attitűdjelölést, a többfunkcióságot és a kontextusfüggőséget sorolja. Az attitűdjelölés mellett azonban a diskurzusjelölők textuális szerepekkel is bírnak, hiszen a diskurzusszegmensek közti viszonyt jelölve hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a létrejöttéhez. Jucker (1993) szerint szemantikai jellemzőjük, hogy procedurális jelentéssel bírnak, általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a pozicionális tartalmat, azonban emocionális és expresszív funkciójuk van. Jelentésük procedurális, azaz műveleti, nem pedig konceptuális, vagyis fogalmi.

A diskurzusjelölők közé tartozó elemek többfunkciósak, ami igencsak megnehezíti az elemcsoport körülhatárolását. Mivel sokféle elem képes diskurzusjelölőként viselkedni, ezért kimerítő felsorolást nem is lehet róluk adni. A különféle elméleti munkák szerint a magyarban leggyakrabban diskurzusjelölőként használt szavak a következők: *aha, akár, azért, aztán, bár, bizony, csak, csakhogy, -e, egyáltalán, egyébiránt, egyébként, egyik, elvégre, éppenséggel, és, de, hát, hiszen, hm, így, illetve, izé, jaj, lám, legalább, már, még, na, nemde, nemhogy, netalán, no, pedig, persze, pláne, sőt, szóval, talán, tehát, tényleg, tudniillik, tulajdonképpen, úgy, ugyan, ugyebár, úgymond, vagyis, vajon, valóban, viszont, voltaképpen*.

A diskurzusjelölők funkciójáról és szükségességéről megoszlik a nyelvvel foglalkozók véleménye. A pragmatikát és diskurzuselemzést művelő kutatók (Dér 2009, Furkó 2011, Schirm 2011a) az írás és a beszéd természetes velejáróinak tartják őket, s szerintük rendkívül funkciógazdagok ezek az elemek, hiszen a diskurzusirányításon és a szövegösszetartáson kívül emocionális és expresszív szerepkörökkel is rendelkeznek. A spontánbeszéd-kuta-

tással foglalkozó nyelvészek (Gósy–Horváth 2009) pedig a diskurzusjelölők beszédtervezési funkcióját emelik ki. Ezzel ellentétben a nyelv művelő szakirodalom (NyKk., NymKsz.) és az általános és középiskolai oktatás egy része töltelékshóként tekint a diskurzusjelölők többségére, funkciótlan, felesleges elemeknek tartván őket. A megbélyegzés különösen az oralitásban használatos elemeket érinti, s főleg a kötőszói eredetű diskurzusjelölőket marasztalják el: udvariatlannak, stílustalannak, modorosnak ítélve a használatukat.

3. A diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdök mérése

A különféle elméletektől és szakirodalmi állításoktól, valamint a közvetett nyelvi adatoktól függetlenül kíváncsi voltam rá, hogy a nyelvhasználók miként ítélik meg a diskurzusjelölőket, milyen nyelvi ideológiákat kapcsolnak hozzájuk, ezért kétféle módszerhez folyamodtam: kérdőívhez és fókuszcsoporthoz. Mindkét esetben öt diskurzusjelölőt vizsgáltam, ezek az *-e*, a *vajon*, a *hát*, az *ugye* és a *szóval* voltak. A kérdőíves felmérésben 88 adatközlő vett részt, s a vizsgálat során háromféle feladatípussal dolgoztam. Elsőként minimálpáros mondatok (például *Eljössz?* – *Hát* *eljössz?*; *Péter okos.* – *Péter* *ugye* *okos.*; *János intelligens?* – *János* *vajon* *intelligens?*; *Nem akarod megtenni?* – *Nem akarod-e* *megtenni?* stb.) felhasználásával az egyes diskurzusjelölők funkciójára kérdeztem rá, majd szövegkörnyezettől függetlenül a tipikus használati körük felől tudakozódtam saját nyelvi példát is kérve, harmadrészt pedig reflektált nyelvhasználói vélekedéseket gyűjtöttem, azaz arra kérdeztem rá, hogy érte-e már őket kellemetlenség valamelyik elem használata miatt. Az

egyes elemek funkcióira kapott válaszokat pedig a nem és az életkor szerinti bontásban is megvizsgáltam a 2×2 -es khínégyzetpróba és a Yates-féle korrekciós khínégyzetpróba segítségével. A vizsgálat során az egyes elemekhez kötődő funkciók feltérképezésén túl igazolódott az az előzetes feltevésem, miszerint a nyelvhasználók körében erős a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága. Továbbá az is megerősítést nyert a kérdőíves minta alapján, hogy a diskurzusjelölők emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit felismerik és használják a naiv beszélők (az eredményekről részletesen lásd Schirm 2011a-t és 2011b-t).

A kérdőívezés ugyan jó kiindulási alapot adott a nyelvhasználói attitűdök megismeréséhez, de az adatközlőknek a válaszaival kapcsolatban kissé kritikusnak kell lennünk. Kérdőíves felmérésnél ugyanis sokkal inkább a kutató elképzelései kerülnek előtérbe, ezek jelennek meg már a megfogalmazott kérdésekben is, pedig lehet, hogy az adatközlők teljesen másként közelítenék meg a vizsgált jelenséget (Vicsek 2006: 27). Továbbá a kérdőív csupán statikus képet nyújt a véleményekről, nem tudunk betekinteni magába a véleményalkotás folyamatába (uo. 23), és a válaszadó magyarázatával sem rendelkezünk ilyenkor. Valamint azzal is számolni kell, hogy a nyelvhasználókra hatnak mások véleményei, ám ezt a hatást és a csoportfolyamatokat kérdőívezéssel nem lehet feltárni. További hátránya a kérdőíves adatgyűjtésnek, hogy az adatközlők érzelmi és spontán reakcióiról nem ad valós képet, hiszen teljesen más azonnal, szemtől szembe látni valakinek a válaszát, a verbálisat és a nonverbálisat egyaránt, mint elolvasni egy megszerkesztett és átgondolt véleményt. Ezeken az általános módszertani problémákon kívül még további nehézségekkel is meg kellett küzdenem a kérdőíves adatok értékelésekor: mivel a diskurzusjelölőket tar-

talmazó minimálpárok nem voltak kontextusba ágyazva, ez bizonytalanná tette a diskurzusjelölők funkciójának pontos meghatározását, továbbá a diskurzusjelölők mellett megjelenő szavak jelentése is besugározhatta a választ. A kontextus hiánya pedig előhívhatja a tanult vagy hallott nyelvművelői babonákat is, s ez esetben megint nem az adatközlő saját véleményét ismerjük meg. Elemzőként tehát a kérdőív válaszait feldolgozva nem tudjuk megítélni, hogy a naiv nyelvhasználói vélekedések mögött mi is rejtőzik valójában.

A kérdőívezés során felmerülő problémákat azonban a fókuszcsoporthoz tartozó módszer használatával kiküszöbölhetjük. E vizsgálati mód ugyan időigényesebb és alaposabb előkészítést igényel, mint a kérdőíves felmérés, viszont az adatközlők attitűdjéről hitelesebb képet ad (vö. Síklaki 2006, Vicsek 2006). A fókuszcsoporthoz tartozó módszer egy gondosan megtervezett beszélgetés, amelyben átlagosan hét-tíz ember vesz részt. A beszélgetés célja, hogy egy meghatározott témáról minél több ismeretet gyűjtsünk. A társalgás kellemes légkörben, az interjúvezető irányításával zajlik, s az egyes résztvevőket nem egymás után kikérdezik, hanem beszélgetést kezdeményeznek köztük, vagyis a csoportinterakciót használják a minél hatékonyabb információszerzés érdekében (Síklaki 2006: 46). Ennek a vizsgálati módnak az előnye, hogy a kérdések nyitottabbak, s a válaszlehetőségek sincsenek behatárolva, így a kérdőívtől eltérő új szempontok is felmerülhetnek. Lehetőséget ad továbbá a válaszok megindoklására, a *miért* és a *hogya*-zok feltárására, a csoportinterakció és az egyéni, spontán reakciók megfigyelésére is, mivel a fókuszcsoporthoz tartozó hét-köznapi beszélgetéseket modellezi. Alkalmas továbbá arra, hogy a kérdőívvel kapott kvantitatív eredményeket kvalitatív oldalról járjuk körül (Vicsek 2006).

4. A diskurzusjelölők fókuszcsoporthoz vizsgálata

Az általam moderált fókuszcsoporthoz beszélgetésben természettudományi karra járók és ott dolgozók vettek részt, összesen nyolc fő. Nem valószínűségi mintavétellel választottam ki a vizsgálati alanyokat, így a minta nem reprezentatív statisztikailag. A toborzás során kényelmi mintavételt alkalmaztam, azaz az egyszerűen elérhető alanyokra hagytam. A csoportban a legfiatalabb résztvevő 22 éves volt, míg a legidősebb 69, s az adatközlők közt a férfi-női arány 75% és 25% volt a férfiak javára. A beszélgetőpartnerek egymás ismerősei voltak, ezért a vizsgálat nagyon hasonlított a résztvevő megfigyeléséhez. A kérdéses során az ún. tölcser technikát alkalmaztam, vagyis a beszélgetés elején a nyelvhasználatra vonatkozó általánosabb kérdéseket tettem fel, később pedig már célzottan az egyes diskurzusjelölők felől tudakozódtam különböző stimulusanyagokat is felhasználva. Többször is hangsúlyoztam a fókuszcsoporthoz, hogy semmilyen ismeret vagy tudást nem mér a vizsgálat, a saját véleményekre és tapasztalatokra vagyok kíváncsi. A beszélgetésre végig az oldott légkör volt jellemző, a résztvevők sokszor egymás szavába vágva mesélték el az élményeiket.

Mivel arra voltam kíváncsi, hogy maguktól említik-e a nyelvhasználók a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonákat, ezért azzal az általános kérdéssel indítottam, hogy mennyire fontos számukra, hogyan fejezik ki magukat a hétköznapi életben. Ezután arról kezdtem kérdezősködni, hogy emlékeznek-e olyan esetre, amikor valaki kijavította őket nyelviileg. Ennél a kérdésnél a nákolás után rögtön az *-e* kérdőszó nem sztemer helyét említették a csoporttagok: a *nem-e* szerkezeteket, ezután pedig a *hát*-tal való mondatkezdés került elő a beszélgetésben. Az iskolában hallott

arany szabálynak titulálták a *Hát-tal nem kezdünk mondatot!* tiltást. A beszélgetésben elhangzottakból idézve: „A tanár mondta. Azóta én szégyellem magam, ha *hát*-tal kezdek mondatot”, „Azt nagyon beleverték az emberbe a suliba”. A töltelék szavak közül még az *ilyen* is előkerült: ennek a használatát is tiltották az iskolában a csoport elmondása alapján, a választ idézve: „Ha nem definiáltuk előtte, akkor ne mondjuk azt, hogy ilyen dologgal foglalkozom.” Miután maguktól említették a csoporttagok a diskurzusjelölőket, kivetítő segítségével felvillantottam az *izé*, *hát*, *szóval*, *nos* és *tényleg* szavakat, s arra kértem őket, hogy mondjanak hasonlókat, illetve azt kérdeztem tőlük, hogy szerintük mire valók ezek a szavak. A csoporttagok töltelék szavaknak tekintették őket, és a *tulajdonképpen*, *ööö*, *hogymondjam*, és *így*, *végül* is, *akár*, *oké*, *igazság szerint*, *úgy-szólván*, *mondhatni* szavakat hozták még példaként. E szavak funkciójuként az időhúzást, a csend kitöltését, a tabukerülést, a mondanivaló hosszabbá tételét és a korábban elhangzottakhoz való kapcsolódást jelölték meg. Kiemelték azt is, hogy legtöbbjüket szóban használják csak, írásban azonban nem.

Ezután a forrás megjelölése nélkül a *Nyelvművelő kézikönyvből* (NyKk. I: 324) származó idézetről kérdeztem a résztvevők véleményét. A kivetített és felolvasott szöveg a következő volt: „bosszantóan kirívó a megfelelő kifejezések keresésekor a *hogymondjam* szüntelen alkalmazása, nem is szólva a művelt ember beszédébe semmiképp sem illő, nyelvi pallérozatlanságra valló *izé*-ről s a folytonos *hát*-tal való mondatkezdésről”. Annak ellenére, hogy a fókuszcsoporthoz tagjai már a beszélgetés legelején felvetették az iskolában gyakran hallott *Hát-tal nem kezdünk mondatot!* tiltást, mégsem értett egyikük sem egyet az idézet szellemiségével. Sarkalatos véleménynek tartották. Az egyik csoporttag választát idézve: „Attól, hogy valaki *izé*-t hasz-

nál, vagy *hát*-tal kezd mondatot, még ha az iskolába belénk is próbálták verni, hogy ilyet nem szabad, attól még az az ember ugyanolyan művelt lehet, mint a többiek vagy a beszélgetőtársa, ez szerintem csupán egy rossz szokás és nem az illető ember műveltségére vagy műveletlenségre utal.” Azt is kiemelték, hogy sokszor e szavak funkciója a szópótlás, azaz amikor valami nem jut az eszükbe, tehát igenis jogos a használatuk. A közös beszélgetés során viszont arra jutottak, hogy mindezek ellenére az igényes megnyilvánulásokban, a nyilvánosságnak szóló kommunikációs helyzetekben azért mégiscsak kerülni kell ezeket az elemeket. Vagyis annak ellenére, hogy nem értettek egyet a nyílt megbélyegzéssel a csoporttagok, bizonyos szavak diskurzusjelölő használatát ők maguk is elítélték.

Miután megismertem a csoport vélekedését általánosságban a diskurzusjelölőkről, egy-egy elem iránti attitűdjüket igyekeztem feltérképezni. A beszélgetés indulásakor az egyik csoporttag gyakori hibaként említette a *nem-e* szerkezetet, ám egy másik résztvevő azonnal reagált a felvetésre, elmesélvén, hogy ő direkt szokta használni a *nem-e*-t a kommunikációs helyzet formalitásának az oldására. Kíváncsi voltam, hogy vajon konkrét, nem sztenderd *-e* kérdő partikulás mondatokat miként ítélnék meg a beszélgetés résztvevői, ezért a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar; A szüleimtől függ, hogy ott-e leszek; a Jól-e vagy? és a Nem-e lehetne-e most az egyszer kivételt tenni?* mondatokat vetítettem ki. A korábbi eltérő viszonyulások ellenére azonban ezekről az adatokról teljesen azonosan vélekedtek a csoporttagok, ugyanis senkinek sem tetszettek a bemutatott példák, a reakcióik a „hülyeség, ez így nem jó, rossz, jaj, juj, rémes, ez már fáj” voltak. A beszélgetésből kiderült, hogy a többség azt hitte, hogy a *nem-e* szerkezet új keletű jelenség, napjainkból származik, ám a legidősebb, 69 éves adatközlő elmesélte, hogy az ő magyartanára négy éven

keresztül szidta és ütötte őket emiatt, neki ezért bántja még mindig nagyon a fülét ez a szerkezet.

Végül a fókuszcsoporthoz tartozó résztvevőitől különféle diskurzusjelölőket tartalmazó mondatok segítségével az elemek funkcióra kérdeztem rá. Szándékosan ugyanazok a példamondatok szerepeltek a beszélgetésben, mint amiket a kérdőíves felmérésben is használtam. A diskurzusjelölők igen sokféle szerepkörét említették az adatközlők, s legtöbbször kontextust is fűztek az általuk az elemnek tulajdonított funkcióhoz. Nézzük, milyen jelentéseket társítottak az egyes jelölőkhöz a csoporttagok!

A *hát* diskurzusjelölő három példában is szerepelt: két kérdésben (*Hát eljössz? Hát hol van a kedvenc ingem?*), illetve egy felkiáltó mondatban (*Siessünk hát!*). A *Hát eljössz?*-beli *hátot* a résztvevők nem beszédterheléknek tartották, hanem a csodálkozás kifejezőjének, amely a 'mégis' jelentést kódolja. A másik kérdésben (*Hát hol van a kedvenc ingem?*) szereplő *hát* ezzel szemben csodálkozást, méltatlankodást vagy leszidást képes jelölni, de akár kisgyermeknek mondott kedveskedő szó is lehet az adatközlők szerint. A *Siessünk hát!*-ban lévő diskurzusjelölőt pedig a 'tehát' jelentés kódolójának érezték a válaszadók, illetve azt emelték még ki, hogy a *hát* azt jelzi, hogy ez a megnyilatkozás egy válasz valamire.

A bemutatott stimulusanyagok közt két *szóvalos* mondat is szerepelt. Az egyik a *Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni* volt. A csoportból hárman mondták el, hogy milyen funkciója van szerintük a *szóval*-nak ebben a mondatban. Az egyik adatközlő következtetőnek érezte a szót, a másik megerősítést kifejezőnek, míg a harmadik megszólaló mentegetőzőnek gondolta. A másik példában, a *Bementünk a terembe, szóval én nem is akartam, de ő nagy hívott* mondatban megjelenő diskurzusjelölő viszont már megosztotta a csoportot. Az egyik válaszadó zavarónak,

egy másik pedig bántónak érezte a szót, vagyis vélekedésük szerint helytelen az idézett kontextusban a diskurzusjelölő. Egy harmadik véleményben meg is fogalmazódott, hogy a kérdéses mondatbeli *szóval* írásban furcsa, a válaszadó csak a beszélt nyelvben tudja elképzelni a szót, számára ugyanis az töltelékszó. Vagyis a beszélgetők közt megjelent az értelmező szótárakban lévő előíró szemlélet és a szó beszéd-töltelékeknek tartása. A válaszok közt szerepelt még a mentegetőzés és a magyarázkodás is és olyan vélemény is volt, amely szerint a *szóval* a *tulajdonképpen*hez hasonló, de annál mégis erősebb jelentéssel bír. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés válaszaiból látható, hogy a nyelvhasználók egyrészt maguktól említették, hogy a *szóval* töltelékszónak érzik, másrészt viszont különféle szerepkörökkel is felruházták az elemet.

A megítélendő diskurzusjelölők közt kérdő partikulák is voltak: a *vajon* és az *-e*. Az előbbi a *János vajon intelligens?* mondatban jelent meg, míg az utóbbi a *Nem akarod-e megtenni?* példában. A csoporttagok a *vajont* kevésbé vélték módosító szerepűnek, mint a *hát* elemet, s funkciójaként a tanakodást adták meg, szerintük a kérdező azt hangsúlyozza az elem használatával, hogy nem tudja a választ. Míg az *-e* kérdőszót inkább kérlelőnek érezték a válaszadók.

A *Péter kapott ugye új autót* mondatbeli *ugye* elem pedig a csoporttagok szerint reakciót és megerősítést kíván. Evidenciát jelöl, de kódolhatja a beszélői attitűdök közül a cinizmust és a 'bezzeg' szinonimájaként is használható.

5. Összegzés

A közvélemény-kutatásban bevált fókuszcsoporthoz tartozó eljárás a nyelvi attitűdök vizsgálatában, például a diskurzusjelölők stigmatizáltságának a mérésében is sikerrel alkalmaz-

ható. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből jól kirajzolódott az a kettősség, hogy a nyelvhasználók egyrészt elítélik a diskurzusjelölők stigmatizáltságát, másrészt viszont ők maguk is megbélyegzik ezeket az elemeket. A vizsgálatból az is kiderült, hogy az iskolából hozták magukkal a beszélők a diskurzusjelölők iránti attitűd alapjait, vagyis nem közvetlenül a nyelvművelő kiadványok hatottak rájuk, hanem a tanári intelem. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy annak ellenére, hogy a fókuszcsoporthoz tartozó tagjai is stigmatizálják bizonyos mértékben a vizsgált elemeket, a konkrét mondatokban megjelenő diskurzusjelölők többségét nem tartották funkciótlanoknak és feleslegesnek, hanem a szöveggörnyezet függvényében a használati körök széles skáláját társították egy-egy diskurzusjelölőhöz, felismervén az elemek emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit.

Természetesen egyetlen fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatból még nem vonható le statisztikailag érvényes következtetés, azonban már ez az egy beszélgetés is igazolta, hogy a módszer a kérdőívvel nyert eredmények kiegészítésére és pontosítására igen jól használható. Jelen kutatást azonban még több, különféle összetételű fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés fogja majd követni, hogy a diskurzusjelölők stigmatizáltságához kapcsolódó nyelvi ideológiákról még hitelesebb képet kaphassunk.

Irodalom

- Dér Csilla Ilona 2009: Mik is a diskurzusjelölők? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 293–303.
- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31, 931–952.

- Furkó Bálint Péter 2011: Diskurzusjelölők és szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? – Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. *Officina Textologica* 16. 37–57.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2009: Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 37–45.
- Gyuris Beáta 2008: A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 639–682.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account. *Journal of Pragmatics* 19, 435–452.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1983–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Auktor Könyvkiadó.
- Pólya Katalin 2006: Észrevételek a *vajon* történetéhez. In Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged: JATE Press, 125–131.
- Schirm Anita 2011a: *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. PhD-disszertáció. Kézirat. Szeged. Magyar Nyelvészeti Doktori Program. [http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf – 2013. február 3.]
- Schirm Anita 2011b: A diskurzusjelölők funkciói a számok tükrében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 6/1. 185–197.
- Síklaki István 2006: *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapszerepe*. Budapest: Kosuth Kiadó.
- Szabó Tamás Péter 2012: Metanyelvi diskurzusok magyar iskolákban. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter – Magyar Szemiotikai Társaság – Palimpszeszt, 349–355.
- Vicsek Lilla 2006: *Fókuszcsoporthoz. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris Kiadó.

SINKOVICS BALÁZS

Nyelvhelyesség az iskolában az 1930-as és 1940-es években

Bevezető

A dualizmus kori nyelvi nacionalizmusról írt alapos elemzésében Maitz Péter arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvi tudat, a nyelvről való gondolkodás történetének kutatása azért fontos, mert az szoros kapcsolatban áll a nyelvi viselkedéssel (Maitz 2006: 308). A nyelvről, nyelvhelyességről való beszédben számos olyan hiedelemmel találkozni, amelyek feltehetően évtizedek óta továbböröklődnek. A nyelvi tudat alakításában, a nyelvhelyességi előírások terjesztésében a nyelvművelő kiadványok és újságcikkek mellett jelentős szerepük van és volt a tanítóknak, tanároknak. Szabó Tamás Péter (2007: 183) kérdőívek és interjúk elemzésével arra a következtetésre jutott, hogy „a nyelv változásáról, természetéről és a nyelvművelésről alkotott vélemények kialakulásában központi szerepet játszik a formális oktatás”. (Vö. még Sándor 2002: 139.)¹

¹ Már a *Magyar Nyelvőr* korai számaiban is olvashatók beszámolók arról, hogy a tanítók túlzottan is szigorúan a köznyelvi normát követelik meg a tanulóktól, valamint arról, hogy rossz, túláltalánosított, félreértett, leegyszerűsített nyelvhelyességi szabályokat kérnek számon a diákoktól.

A nyelvhelyesség tanítása hivatalosan az 1930-as években vált az iskolai oktatás részévé.² Az alábbiakban azt mutatom be részletesen, hogyan került be az iskolába a nyelvművelés – vagy ahogy a korban gyakran nevezték: a nyelvvédelem –, milyen formában, milyen szemlélettel folyt, és melyek voltak az idegenszerűségek mellett a legfőbb hibáztatott formák. A nyelvműveléssel, a nyelvtisztasággal kapcsolatos viták a korban több szintén folytak, napilapokban, folyóiratokban, könyvekben, sőt még a rádióban is. Amint azt Sándor Klára részletesen bemutatja, a nyelvművelés szorosan összefonódott a kor politikai ideológiájával, és a nacionalizmus szolgálatába állt (Sándor 2001: 170–175). A nacionalista ideológia az iskolai oktatásban is – különösen az 1930-as évektől – minden tantárgyat áthatott, különösen a magyar nyelv és irodalmat, a történelmet és a földrajzt.

Mi jelent meg mindebből az iskolában? Hogy milyen formában, milyen szemlélettel és milyen módon foglalkoztak nyelvhelyességgel, nyelvvédelemmel, nem könnyen deríthető ki. A tantervek, a tankönyvek ismeretében is a tanárok szóbeli közlései, a tanuló- és önképzőkörök tevékenysége csak részben tárható föl. Kutatásomban három fő forrástípust dolgoztam föl az 1930-as és 1940-es évekből: a tanügyi folyóiratokat, a tanterveket és a hozzájuk készült utasításokat, valamint a középiskolai értesítőkről készült – sokszor igen részletes – lapszemléket. Utóbbiak egy-egy iskola előző évi munkáját ismertetik. Azt vizsgáltam, milyen nyelvhelyességi írásokat tartalmaznak, milyen tanácsokat adnak a tanároknak, tanítóknak, illetőleg milyen nyelvművelő munkáról számolnak be.

²A korábban is oktatott stilisztikai és retorikai ismereteket nem számítva.

A feldolgozott oktatási-nevelési lapok: *Néptanítók Lapja* (Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Minisztérium), *Magyar Népiskola* (Állami Tanítók és Óvónők Országos Egyesületének hivatalos lapja), *Magyar Tanító* (A Pestvármegyei Általános Tanítóegyesület hivatalos közlönye), *Országos Tanáregyesületi Közlöny*, *Protestáns Tanügyi Szemle* (Az ágoston hitvallású evangélikus és református tanáregyesületek hivatalos közlönye), *Magyar Középiskola* (a Katholikus Középiskolai Tanáregyesület folyóirata), *Magyar Tanítóképző* (a Tanítóképző-Intézeti Tanárok Országos Egyesületének folyóirata), valamint a *Magyarosan* című folyóirat.

Felhívások, rendeletek

A nyelvművelés történetét összefoglaló munkák szerint az első világháború és a trianoni békekötés után Szinnyei Józsefnek, a budapesti tudományegyetem rektorának 1924-es beszéde hívta föl a figyelmet újra a nyelvművelés fontosságára (Szinnyei 1933). A beszéd megjelent a *Napkeletben* is, később a *Magyarosan* II. évfolyamában, de más lapok is beszámoltak róla (vö. Fábíán 1984: 86). Ebben Szinnyei először igazolja az új ortológia, vagyis Szarvas Gábor mozgalmának jogosságát, és bár szerinte is voltak túlzások benne, a mozgalom hasznos volt, mert „felrázta a nyelvérzékét”. Ezután tér rá arra, hogy újra szükség van a nyelvművelés erősítésére, mert a tanultak között sokan vannak olyanok, akik szüleiktől „németességekkel kevert magyarságot tanultak”. A fordítások révén is sok idegenszerűség terjed (jó néhányat fel is sorol közülük), végezetül a magyar nyelvtanban esett hibákról beszél (vonzatok megváltozása, divatszavak), majd „a nyelvbéli gyomnak, dudvának, fattyúhajtásoknak és idegen csemetéknek” az irtására buzdít (Szinnyei 1933).

1931-ben megalakul a Magyar Tudományos Akadémián a Nyelvművelő Bizottság, és 1932-től megindítja a *Magyarosan* című folyóiratot.³ Ugyancsak 1932-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet adott ki (Min.Rend. 1932), amely szerint minden tanintézménynek „elsőrendű kötelessége a helyes magyarság ápolása és terjesztése” és az idegenszerűségek elleni küzdelem.⁴ Különösen érdekes a rendelet következő kitétele: „és pedig nem csupán magában az iskolában, de ennek környezetében a közönség körében is.” A rendelet szerint jó lenne, ha a *Magyarosan* című folyóiratot minden iskola megrendelné,⁵ sőt a magyartanár vagy más tanár előterjesztésével értekezleteken időnként beszéljenek meg nyelvhasználati kérdéseket, alapul véve a *Magyarosan* cikkei.

A következő hivatalos intézkedés 1937. február 20-i keltezéssel Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató körlevele. Ebben felszólítja az iskolák igazgatóit a helyes magyar nyelvhasználat fejlesztésére (Pintér 1937),⁶ az iskolának is ki kell vennie ugyanis a részét a nyelvművelő mozgalmából. Nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy minden tanár elsőrendű kötelességének kell, hogy tartsa a magyar nyelv ápolását. Pintér azt is előírja, hogy irtani kell az idegen szavakat, magyartalan kifejezéseket, és fejleszteni kell a nyelvérzékét, valamint a magyartanárok szenteljenek néhány órát a nyelvtisztításnak, szervezzék meg a nyelvőrző szolgálatot, vagyis a tanulók egymást ellenőrizve javítsák a magyar beszédet. Minden

³ Ez 1942-ben elérte a 7000-es példányszámot.

⁴ A korabeli beszámolók szerint már az 1920-as évek közepétől folyt az iskolákban nyelvvédő tevékenység.

⁵ Az elemi iskolák csak akkor, ha van rá anyagi lehetőségük.

⁶ A körlevelet Zs. M. [Zsirai Miklós?] tette közzé a *Magyarosan*-ban, rövid bevezetővel és záró gondolatokkal.

második hét utolsó magyaróráján a tanulókat vonják be a nyelvi hibák kiirtására irányuló tevékenységbe, de erre a magyaróra mellett a szavalóköri, önképzőkörök is alkalmasak. Tartsanak felolvasásokat nyelvhelyességről szóló írásokból, rendezzenek vitákat, indítsanak pályázatokat, tűzzenek ki jutalmakat. Az igazgatóknak az erre vonatkozó tervezeteket március 5-ig kell fölterjeszteniük Pintér Jenő elé.

Pintér Jenő emellett kampányt indított a nyelvművelés-nyelvvédelem terjesztésére. „Az iskola hivatása a nyelvművelés szolgálatában” című vezércikke 1937-ben megjelent a *Magyar Tanítóképző*, az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, a *Budapesti Polgári Iskola* című folyóiratban is (Msn. 1938: 31). A következő évben kiadott *Magyar Nyelvvédő Könyvet* az összes iskolába megküldette, és az összes tanügyi-pedagógiai folyóirat a könyvet megvételre ajánlotta.

Az iskolai értesítők, oktatási és nevelési folyóiratok

Az áttekintett folyóiratok közül nyelvi-nyelvhelyességi kérdésekkel a *Magyar Középiskola*, *Magyar Tanító*, *Magyar Népiskola* nem foglalkozik, és a *Magyar Tanítóképző*-ben és a *Protestáns Tanügyi Szemlé*-ben is csupán egy-egy ilyen témájú cikk olvasható az 1930-as 1940-es években. Az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*-ben 1936-ig csak egy-egy írás olvasható e témában. Részletesen beszámol a *Magyarosan* indulásáról, közli a programadó szerkesztői bevezetőt, később hosszasan ismerteti Pintér Jenő 1937-es rendeletét is, és ettől kezdve rendszeressé válnak a nyelvhelyességi, nyelvvédő írások. A *Néptanítók Lapja* évente néhány alkalommal közöl nyelvi-nyelvhelyességi

kérdésekről cikkeket, és a megindulásától beszámol a *Magyarosan* tartalmáról.⁷ Az írásokban többnyire tanácsokat adnak a tanítónak, hogyan tanítsa a köznyelvet, hogyan viszonyuljon a nyelvjáráshoz. A nyelvművelő könyveket (Dengl János, Halász Gyula, Magyar Nyelvvédő Könyv) ismerteti és beszerzésüket ajánlja. 1937-től pedig megjelenik a harcos nyelvvédelem a cikkekben.

Szinte mindegyik vizsgált folyóirat lelkesen ajánlotta az iskolák figyelmébe Pintér Jenő nyelvvédő könyveit, minden egyes újabb, bővített kiadás alkalmával (de például a *Pesti Hírlap Nyelvkörét* 1932–33-ban nem ismertetik), és beszámolnak Kodály Zoltán mozgalmáról és a helyes kiejtési versenyekről is. A dolgozatban nem idézek minden kigyűjtött írást, csupán a jellemzőbb gondolatokat és eseteket mutatom be, de a példák száma hosszasan szaporítható.

A cikkekben megjelenő nyelvhelyességi szemlélet és a főbb hibáztatott formák

A vizsgált folyóiratok minden nyelvhelyességi, nyelvművelő írását a nyelvi purizmus ideológiája hatja át. A purizmus melletti érvelésben a nyelvi nacionalizmus is megjelenik. Nagyon sok írásban nincsenek érvek arra, miért kell az idegen szavaktól, de főképpen az idegenszerűségektől óvni, megtisztítani a nyelvet, csupán kinyilatkoztatások az idegen szavak, szerkezetek irtására.

Az egyik leggyakoribb kijelentés, mintegy erkölcsi parancs, hogy a nyelv védelme és a helyes magyarságra tö-

⁷ A legtöbb írást Dénes Szilárd és Kenedy Géza jegyzi. Dénes rendszeresen írt kisebb nyelvhelyességi cikkeket a *Magyar Nyelvőr*-be is.

rekvés erkölcsi kérdés. Az 1932-es miniszteri rendelet szerint minden tanintézmény elsőrendű kötelessége a helyes magyarság ápolása és az idegenszerűségek elleni küzdelem (Min.Rend. 1932). A magyar nyelv rendkívül fontos a magyarság számára, de a tisztasága, helyessége is (Gyulai 1938, Dénes 1937a: 831, Pintér 1937: 34); a nyelv romlása erkölcsi kérdés, tenni ellene hazafias kötelesség (Vajtai [Waitsch] 1936: 228; Radnai 1937: 419–420; Pintér 1937: 34). Mások szerint ragaszkodni kell mindenhez, ami magyar érték (Zelenka 1937: 21). Radnai (1937: 420) szerint a helytelen nyelvhasználat „szégyen, jellembeli fogyatkozás, mert az anyanyelv tisztelete, megbecsülése minden nemzet fiainak elemi hazafias, erkölcsi kötelessége”.

A nyelvvédő írások retorikájában az idegen szavak betolakodók (Zelenka 1937: 19), rombolnak, élőködnek (Ihász 1935: 172, Drozdy 1939: 318), és az az érv is előkerül, hogy az idegen szó használata azt a látszatot kelti, mintha a magyar nyelv annyira szegény lenne, hogy még olyan egyszerű fogalmakra sincs szava, mint a *bejgli*, *esz-cáig*, *gang*, *sóder* (Dénes 1937a: 833).

A helytelenségek és idegen szavak, idegenszerűségek használatának az az oka, hogy megromlott az átlagember nyelvézéke (Vajtai [Waitsch] 1936: 228; Sajó 1928), hogy nincs kellő nyelvi öntudata, nincs önfegyelme (Juhász 1933: 343), illetőleg a helytelen nyelvhasználat a félműveltség jele (Radnai 1937: 420; vö még VII. ker. iskola értesítője – Msn. 7:184).

A nyelvhelyességgel foglalkozó írások többsége csak általában szól az idegenszerűségekről, helytelenségekről. Ha mégis konkrét példákat említenek az idegen szavak, szerkezetek mellett, akkor a legtöbbet a következőket emlegetik: fölösleges *egy* névelő (Dénes 1929: 21); *lett énekelve*-féle szerkezet (Dénes 1929: 21, 1931: 36); *nem-e*, *meg-e csináltad* (Dénes 1929: 21, 1931: 36; Medgyesi 1934:

126); *tudnák*, más az *ossza* és az *osztja*, a *miatt* és a *véggett*, a *de* és a *hanem* (Dénes 1937a: 832, Sajó 1928); helytelen a kötőszóhalmozás: *de ámbár*, a személynevek előtti névelő (*az Ica*), tölteléksszavak (*izé, szóval*) használata (Medgyesi 1934: 126).

A nyelvváltozatokhoz való viszony

A népiskolai folyóiratokban a tájnyelvek kérdése is többször előkerül. Néhány szerző a nyelvjárások értékeire hívja föl a figyelmet (Kovács 1933; Dezső 1936; Dénes 1937), és helytelenítik, hogy a tanítók sokat tettek és tesznek a nyelvjárások visszaszorítására.

Dénes Szilárd (1937: 339–340) más cikkekben szokatlan érveléssel védi meg a nyelvjárási beszédet. Szerinte bár tagadhatatlan, hogy a népnyelvet sok tanító romlottan tartja és üldözi, de a gyermeket nem kellene leszoktatni a tájnyelvi kiejtésről, hanem a köznyelvi kiejtést emellé kellene kialakítani (hivatkozik a *Tanterv és utasítás a katolikus iskolák számára* 146. oldalára), mert ha adó- és más ügyben a községhezán vagy a bíróságon kérelmeznek valamit, azt ez utóbbi nyelven kell megírni. A népnyelv azonban nem általában véve jó, Dénes ugyanis megjegyzi azt is, hogy a tanítónak meg kell ismerni az illető tájnyelvet, hogy el tudja dönteni, valami nyelvjárásiasság-e vagy nyelvi hiba (Dénes 1937: 340). Nagy J. Béla szerint is a tanítójelölteknek helyes ismeretük kellene, hogy legyen a tájszólások és az iskola viszonyáról, és egyáltalán nem jó az, hogy a tanítók a gyermeket leszoktatják a tájszólásról, „mert ez az ő igazi anyanyelvük” (Nagy J. 1936: 414, vö. még Dezső 1936: 200). Dezső Lipót szintén helyteleníti a tájnyelvről való leszoktatás gyakorlatát, de azt is hozzászéli, hogy a jassznyelv és a városi nyelv romlott, tele

van idegenszerűségekkkel, és már a falusi ember beszéde is megromlik, mivel sűrűn érintkezik városiakkal (Dezső 1936). Még azok is, akik a nyelvjárási beszédet pártolják az iskolában, abban egyetértenek, hogy az idegenszerűségeket irtani, javítani kell, és hogy azok a városi nyelvből kerülnek be a falusiak nyelvébe.

A középiskolai folyóiratokban és értesítőkből a nyelvjárásokkal, tájnyelvvél nem foglalkoznak, csak az idegenszerűségekkel. A szerzők rosszállóan nézik azt is, hogy a városi, különösen fővárosi alsóbb rétegek nyelvhasználata terjed fölfelé (M. 1937), sőt az egyik iskolai értesítőben arról olvashatunk, hogy a fővárosi nyelvhasználat helytelen és zagyva (VII. ker. iskola értesítője – Msn. 7: 184), egy másik szerint a diákok nyelvében az idegen szavak nagy része a pesti zsargon szava (Msn. 7: 75).

Az iskolai nyelvművelő-nyelvvédő tevékenység

A középfokú iskolák értesítőiben azt látjuk, hogy a tanárok a diákokat is aktívan bevonják a nyelvvédő munkába. Ennek előzménye lehet az, hogy az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának ülésén Pintér Jenő beszámolt arról, hogy megindult az iskolákban a nyelvvédő munka, a tanári testületek értekezleteken foglalkoztak nyelvművelő kérdésekkel, és bemutatta több fővárosi iskola nyelvvédő tervzetét (Msn. 6: 163) – mindez az 1937. február 20-i rendelet következménye. 1937-től évente írnak ki nyelvművelő pályázatot, ezek közül az első „A magyar diák hivatása anyanyelvünk védelmében” címmel 100 pengő jutalmat kínál a győztesnek (Msn. 6: 126–127). Erre 422 pályamű érkezett (Msn. 7: 5).

Több tanár beszámolt arról, hogy az iskolájában osztályonként vannak kinevezett Nyelvőrök, akik gyűjtik a hi-

bákat, majd jelentéseket készítenek belőlük (Medgyesi 1934; V. ker. polg. fiúiskola – Msn. 7: 75; XIV. ker. izr. leánygimn., győri Révai gimn. – Msn. 7: 185). Máshol a hibás szavakat, kifejezéseket táblán, faliújságon gyűjtik, mellé írva a helyes magyar szót vagy kifejezést (IX. ker. Fáy András gimn. – Msn. 7:185; mátyásföldi gimn., szombathelyi gimn. – Msn. 8: 174), illetőleg rigmusokat költenek (Zelenka 1937: 23). Emellett az iskolai értesítők tudósítanak arról, hogy a diákok önképzőkörökben előadásokat tartanak, feladatok oldanak meg (Msn. 7: 186–187; Msn. 8: 230), idegen szavakat, idegenszerűségeket keresnek az utcán feliratokban, hirdetésekben és lapokban (Msn. 8:172).

Egy többször is említett mozgalom a budapesti evangélikus leánygimnázium SZEMBE, azaz a Szép Magyar-sággal Beszélők Egyesületének tevékenysége. A tudósítás szerint 1937-ben már másfél évtizede tevékenykedett, osztályonként 2-2 SZEMBE-ór vigyázott a társai beszédére, és a hibázónak a helyes alakot 10-szer kellett leírnia. Ennek mintájára Aszódon és Nyíregyházán is alakult egyesület (Zelenka 1937: 21–23; vö. még Msn. 6: 174).

A tanulók mellett Pintér a szülői értekezleteket is bevonná a nyelvhelyességi munkába (1937a: 418). Radnai Oszkár (1937: 421) szerint a tanár is „felvilágosíthatja a... szülőket nyelvi tévedéseikről”, és arra is kérheti őket, hogy ne vegyék rossz néven, ha gyermekek „az otthon nyelvét javítani, tisztítani igyekeznek”. Nagy Sándor (1938: 187) is beszámol arról, hogy több iskolában a szülői értekezleten a szülőket be kívánták vonni a munkába, és arra kérték őket, fogadják el gyermekeiktől a javítást. Nagy J. Béla azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy „nem kívánhatjuk a gyermekektől, hogy szüleik esetleges nyelvi hibáit javítgassák”, és a szülők nyelvi irányítására a szülői értekezlet alkalmasabb (Nagy J. 1937: 103–104).

A nyelvhelyességnek az iskolában minden áron való terjesztésével szemben Papp István fejtegette ki véleményét a *Magyar Szemlé*-ben (Papp 1938). Az általam vizsgált folyóiratokban ketten is éles bírálatban részesítettek. „Egy tanár támadása az iskola nyelvvédő mozgalma ellen” címmel kk. aláírással megjelent cikkben a szerző felháborodva utasítja el Papp felvetéseit, szerinte Papp a nyelvművelő mozgalmat támadja, s egyáltalán honnan veszi, hogy az iskola akar a nyelv életének legfőbb irányítója lenni. Azzal a kérdéssel zárja írását, hogy a tanár talán ne tegyen semmit, csak nézze a nyelvromlást? (kk. 1938). Egy másik, hasonló elítélő kritika Bánkúti Dezső tollából származik (Bánkúti 1938). Mindkét kritika szerzője alaposan félreérti Papp István írását. Papp a cikke első nyolc oldalán elismerően szól a nyelvvédő mozgalomról, fontosnak és helyesnek tartja. Kifogása az ellen van, hogy „az előbbi írói irányt most az iskolai irány váltotta fel”. Úgy véli, hogy bár az iskolai nyelvművelés hasznos, de kétli, hogy az egész élet átforgatását az iskolán keresztül el lehetne érni, s „micsoda ferdeségek származhatnak abból, ha minden iskolamester felcsap nyelvművelőnek” (Papp 1938: 261–262). Papp a nyelvművelő mozgalmat nem ítéli el egészében, csupán annak iskolai túltengésétől óv, hiszen azzal zárja írását, hogy a mozgalom legyen „íróink, tudósaink, politikusaink szent ügye” (Papp 1938: 263).

Összefoglalás

Az 1932-es miniszteri rendelet, majd az 1937-es Pintér Jenő-féle utasítás hatására az iskolákban minden formában megjelent a nyelvhelyesség, illetőleg a nyelvvédelem: a tanórán, az önképzőkörben, nyelvőrök gyűjtötték és javították a hibákat, és országos versenyeket, pályázatokat in-

dítottak különféle témákban. Nagyrészt az idegen szavak és idegenszerűségek ellen léptek föl, de föltűnnek olyan jelenségek is, amelyeket a korabeli szerzők egy része is a városi, fővárosi alsóbb néposztályokhoz köt (például *-e* kérdőszó szórendje: *nem-e jön, meg-e teszi*; suksükölés: *meghallgassa*, nákolás, töltelék- és divatszavak). Bár a nyelv-művelő-nyelvvédő írások retorikájában egyszer-egyszer a nyelvi nacionalizmusnak azok a jellemzői is föltűnnek, amelyeket Maitz Péter a 19. század végéről adatolt, a legfőbb érv a korban az, hogy a nyelvvédelem és a helyes magyar nyelvhasználat erkölcsi kötelessége minden magyarnak.

A nyelv-művelő kampány hatásosnak bizonyult, nem maradt meg elméletben és kevesek által követett rendletekben, hanem ténylegesen megjelent az iskolában, és a következő évtizedekben végig meghatározó volt. Az 1950-es évektől még inkább mozgalmi jelleget öltött, és a társadalom egészére kiterjedt (vö. Fábíán 1984: 99–114; Sándor 2001: 179–188). Sok olyan retorikai fordulat, mint például hogy minden rendes magyar embernek erkölcsi kötelessége védelmezni a magyar nyelvet, a mai napig tovább él, és megtalálhatók a 20. század második felének nyelv-művelő elméletében és gyakorlatában (vö. Sándor 2001, 2002: 134–141).

Irodalom

- Bánkúti Dezső 1938: Az iskola a nyelv-művelés szolgálatában. *Protestáns Tanügyi Szemle* 12/4, 179–180.
 Dénes Szilárd 1929: Tanításunk nyelvi hibái. *Néptanítók Lapja* 62/7–8, 20–22.
 Dénes Szilárd 1931: A tanító beszéde. *Néptanítók Lapja* 64/15, 35–37.

- Dénes Szilárd 1937: A népnyelv és az iskola. *Néptanítók Lapja* 70/9, 338–340.
 Dénes Szilárd 1937a: Magyaros beszédre nevelés a népiskolában. *Néptanítók Lapja* 70/21, 831–834.
 Dezső Lipót 1936: Védjük meg nyelvünk tisztaságát s a magyar tájszólásokat. *Néptanítók Lapja* 68, 198–201.
 Drozdy Gyula 1939: A magyar nyelv védelme. *Néptanítók Lapja* 72/9, 317–319.
 Fábíán Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest: Gondolat.
 Gyulai Ágost 1938: Az anyanyelv szerepe és jelentősége az iskolában. *Néptanítók Lapja* 71/18, 739–742.
 Ihász Ferenc 1935: Nemzeti nyelvünk védelme középiskoláinkban, kiváltképpen a tanítóképzőben. *Magyar Tanítóképző* 48, 171–179.
 Juhász Béla 1933: A neveléstudományi tárgyak idegen szavai. *Magyar Tanítóképző* 46, 343–350.
 kk. 1938: Egy tanár támadása az iskola nyelvvédő mozgalma ellen. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* 71, 297–298.
 Kovács László 1933: Nemzeti nyelvünk védelme. *Néptanítók Lapja* 66, 147–148.
 M. 1937: Nyelvünk védelmében. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* 70, 297–298.
 Maitz Péter 2006: A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102, 307–322.
 Medgyesi Mária 1934: A magyar nyelv-tan tanításának módja az iskolában. *Magyar Tanítóképző* 47, 122–134.
 Min. Rend. 1932 = A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter 59.439/1932. VIII. d. sz. rendelete a magyar beszéd és fogalmazás intenzívebb tanítása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XL, 1932, 92–94.
 Msn. = *Magyarosan. Nyelvművelő folyóirat*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottsága, Budapest, 1932–1949.
 Nagy J. Béla 1936: Helyes magyarság. *Magyar Tanítóképző* 49, 409–419.

- Nagy J. Béla 1937: Az iskola a nyelvművelés szolgálatában. *Magyarosan* 6, 97–104.
- Nagy Sándor 1938: A magyar nyelvvédelem ügye középiskoláinkban. *Magyarosan* 7, 181–188.
- Papp István 1938: Nyelvünk védelme. *Magyar Szemle* 32, 254–263.
- Pintér Jenő 1937: Helyes magyar nyelvhasználat. A budapesti tankerület királyi főigazgatójától. *Magyarosan* 6, 33–35.
- Pintér Jenő 1937a: Az iskola hivatása a nyelvművelés szolgálatában. *Magyar Tanítóképző* 50, 417–419.
- Radnai Oszkár 1937: A nyelvi helyességre nevelés. *Magyar Tanítóképző* 50, 419–422.
- Sajó Sándor 1928: A magyar nyelv válsága. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* 61, 335–337.
- Sándor Klára 2001: Nyelvművelés és ideológia. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Tanulmányok a társasnyelvészet tanításához*. Szeged: JGYF Kiadó, 153–216.
- Sándor Klára 2002: Nyelvművelés nálunk és más nemzeteknél. Egy nemzetközi kutatás tanulságai. *Társadalomkutatás* 20/1–2, 121–149.
- Szabó Tamás Péter 2007: A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében. In Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 167–188.
- Szinnyei József 1933: Jó magyarság. *Magyarosan* 2, 49–59, 73–81.
- Vajtai (Waitsch) István 1936: Hogyan védekezzünk nyelvünk romlása ellen? *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* 69/6, 228–231.
- Zelenka Margit 1937: Nyelvtisztasági munka az iskolában. *Protestáns Tanügyi Szemle* 11/1, 18–26.

SÓLYOM RÉKA

Reklámnyelvi neologizmusokhoz kapcsolódó befogadói attitűdök és értelmezési stratégiák vizsgálata¹

A dolgozat témája

A dolgozat napjaink magyar köznyelvében megjelenő új szavakat (neologizmusokat), az értelmezésükhöz kapcsolódó nyelvhasználói stratégiákat, illetve a nyelvhasználók neologizmusokhoz kapcsolódó attitűdjét vizsgálja. Három kiválasztott neologizmussal (*bankol*, *vidámparkol*, *szerenCSEKK*) kapcsolatban mutat be vizsgálati eredményeket egy 2012 tavaszán elvégzett kérdőíves felmérés adatainak felhasználásával.

A neologizmus fogalmáról

A neologizmusok jelenségének számos meghatározása olvasható a magyar és nem magyar nyelvű szakirodalomban. A *magyar stilisztika vázlatában* ez a meghatározás olvasható: „A nemzeti nyelvrendszer a társadalmi viszonyok és a gondolkodás fejlődésével párhuzamosan szakadatlanul gazdagodik új szavakkal, kifejezésekkel, jelen-

¹ A dolgozat az OTKA K 81315 számú, Kognitív stilisztikai kutatás című pályázat keretében készült.

tésárnyalatokkal, nyelvtani formákkal. Ezek az új nyelvi tények a neologizmusok” (Terestyéni 1958: 48). A *Stilisztikai lexikon* szintén a neologizmusok újszerű jellegét emeli ki: „Neologizmusok azok az új szavak, kifejezések, jelentésárnyalatok, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv, a társadalmi viszonyok és a gondolkodás fejlődésével párhuzamosan, állandóan gazdagodik” (Szathmári 2004: 154). Ezt a definíciót veszi át az *Alakzatlexikon* kapcsolódó szócikke is (Kozocsa 2008: 425–428).

Az *A dictionary of stylistics* (1990) ’újonnan feltalált szó’-ként definiálja a neologizmust, és megállapítja, hogy évről évre megjelennek olyan új szavak, melyek később lexikalizálódnak, ha a beszélőközösség széles körben elfogadja őket (DS 317). A *Metzler Literatur Lexikon* (1984) a neologizmus jelenségét így határozza meg: ’a nyelvtörténet során elterjedt új kialakulású szavak, melyek azért jönnek létre, hogy az új fogalmak és dolgok megnevezésére szolgáló szókincset bővítsék’ (Metzler 303). A *Sachwörterbuch der Literatur* (1989) az új fogalmak létrejöttének okairól megjegyzi: a cél gyakran az „expresszivitás, érzelmek vagy ironia” kifejezése (SWB 618).

A fent áttekintett definíciókról elmondható, hogy igyekeznek a neologizmus fogalmát egy-egy rövid, tömör meghatározásban megragadni. Ez azonban olyan gyakran relatív jelenség esetében, mint a neologizmus, nem mindig problémamentes. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy vajon mikor számít egy szó, kifejezés vagy nyelvtani forma neologizmusnak, és mikor szűnik meg az lenni. Másfelől kérdéses az is, hogy egy olyan nyelvi jelenség, amely egy nyelvhasználó számára neologizmusnak számít, vajon az-e egy másik nyelvhasználó számára. Érzékelhető, hogy egyénenként változó különbségek jelenhetnek meg, valamint sokféle típusú jelenség tartozhat a neologizmus fogalomkörébe. Minya is felhívja erre a figyelmet:

„(...) a neologizmus fogalmának, mivoltának meghatározása problémát okoz. Sokféle nyelvi tényre vonatkoztatva használjuk a neologizmus elnevezést, s ezeket a nyelvi jelenségeket nehéz egyetlen, valamennyit felölelő meghatározásba belesűriteni” (Minya 2003: 13).

A jelen dolgozatban bemutatandó neologizmusok vizsgálatában fontos szempontként jelenik meg az, hogy a vizsgált szavakkal kapcsolatban fel lehessen tárni a nyelvhasználók értelmezési stratégiáit, az új szavakkal kapcsolatos megértési, illetve félreértési folyamatok okait, valamint a befogadóknak a vizsgált neologizmusokhoz kapcsolódó attitűdjét. A dolgozat tehát a következő neologizmusértelmezést veszi alapul: a neologizmus olyan, gyakran újszerű szemantikai szerkezetű nyelvi forma, melynek egy adott közlő és egy adott befogadó adott szituációban előzetes tapasztalataihoz, ismereteihez és ebből fakadó elvárásaihoz viszonyítva, dinamikus módon újszerű jelentést és/vagy újszerű stílust tulajdonít (vö. Súlyom 2012: 268).

A vizsgálat tárgya és célja

A vizsgálat egy kérdőíves felmérés vonatkozó eredményeit dolgozza fel. A felmérés, melyet 2012 tavaszán négy korcsoportban, összesen 136 adatközlő (általános és középiskolás diákok, egyetemi hallgatók, felnőttek) részvételével végeztem, az elmúlt években megjelent neologizmusokkal kapcsolatban vizsgálódott.

A jelen dolgozat hapaxszerűnek is tekinthető, a mai magyar köznyelvben (még) nem elterjedt neologizmusok (*bankol*, *vidámparkol*, *szerenCSEKK*) grammatikai és szemantikai szerkezetét, valamint a megértésükhöz kapcsolódó folyamatokat vizsgálja. A dolgozat elsődleges célja,

hogy a bemutatandó neologizmusok e jellemzői, illetve a befogadók kimutatható megértési stratégiái és attitűdje közötti összefüggéseket feltárja.

Neologizmusok a reklámnyelvben

A reklámszövegek átszövik napjaink kommunikációját: „A reklám a kommunikáció napjainkban egyre nagyobb jelentőséget kapó formája, sajátos szövegtípusa. Elsődleges funkciója gazdasági jellegű: az értékesítés előmozdítása érdekében a potenciális fogyasztók befolyásolása. Ahhoz, hogy ezt elérje, olyan kognitív feladatokat kell teljesítenie, mint a figyelemorientálás (...), emlékezetorientálás (...), érzelemorientálás (...), akaratorientálás (...); vö. Trombitás 2004: 50–51)” (Pethő 2009: 219, Pethő 2011: 132). A reklámnyelvben megjelenő neologizmusok megalkotóinak célja így igen gyakran a meghökkentés, a minél különlegesebb grammatikai és szemantikai felépítésű alakulatok megalkotása annak érdekében, hogy a befogadók számára emlékezetessé, egyedivé tegyék a reklám szövegét.

A reklámok fontos célja a befolyásolás: a potenciális vásárlóknak nemcsak a figyelmét kell felkelteni, hanem lehetőség szerint egy olyan attitűdöt is ki kell alakítani, melynek következtében nyitottá válnak a reklámozott termék iránt: „A reklám egyik legfontosabb médiuma a nyelv, egy az emberek befolyásolására törekvő nyelvhasználat (...)” (Forgács 2001: 81).

A reklámszöveg megalkotásakor problémát jelenthet, hogy a szövegek feltételezett befogadói soha nem alkotnak életkor, érdeklődés vagy elvárások szerint homogén csoportot, mely várhatóan hasonló módon fog reagálni egy-egy reklámnyelvi neologizmusra, szójátékra vagy ha-

paxra. A reklámozás folyamatának jellemzői közül tehát a személytelenség, a tömegszerűség és az egyirányúság (Hoffmann 2004: 321, idézi Lózsi 2012: 28) a reklám műfajából fakadó általános tulajdonságok. A feltűnőség, az eredetiség és az informativitás (Sowinski 1998: 30, idézi Pethő 2011: 133), szintén nagyon fontosak a reklámok nyelve esetében. E célokat szolgálhatják az alakzatok, a nyelvi játékok (Forgács 2001, Lendvai 2001, Pethő 2011: 132–139, Sólyom 2011).

A dolgozatban vizsgált neologizmusok kiválasztásának okairól

A jelen dolgozat három neologizmussal (*bankol*, *vidámparkol*, *szerenCSEKK*) kapcsolatban vizsgál több jelenséget: először röviden vázolja a szavak grammatikai és szemantikai felépítését, majd bemutatja, hogy a 2012 tavaszán felvett kérdőíves felmérés vonatkozó adatai alapján milyen értelmezési stratégiákat követtek az adatközlők a neologizmusok megértésekor, illetve milyen attitűd mutatható ki részükről a vizsgált neologizmusokkal kapcsolatban. A grammatikai és a szemantikai felépítés vizsgálata azért fontos a további elemzések szempontjából, mert segítségükkel megérthetők azok az értelmezési folyamatok, melyek során az adatközlők megértették vagy éppen félreértették a vizsgált neologizmus jelentését.

Bár a vizsgálandó három szó grammatikai felépítése különbözik egymástól (képzéssel, illetve összetétellel jöttek létre), szemantikai szerkezetükre jellemző, hogy elemezhetők a Gilles Fauconnier és Mark Turner által kidolgozott fogalmi integrációs elmélet keretében (lásd Fauconnier 1994 [1985], Fauconnier – Turner 1998, 2002). Mivel az elmélet és gyakorlati alkalmazási lehetőségeinek rész-

letes bemutatására most nincs lehetőség, a vizsgálat szempontjából legfontosabb részleteire, hozadékaire az elemzések során utalok.

A vizsgált neologizmusok jelentése, grammatikai és szemantikai felépítése

Célszerűnek tűnik a felmérés eredményeinek részletes ismertetése előtt megadni a vizsgált szavak „valódi”-nak tekinthető jelentését – mivel a neologizmusok esetében problémát jelent az, hogy még nem találhatók meg a szótárakban, a jelentésüket egyelőre csak körülírással lehet megadni. Ezek alapján a most vizsgált három szó jelentése a következőképpen adható meg:

1. *bankol*: 'banki szolgáltatásokat vesz igénybe'
2. *vidámparkol*: 'vidámparkban szórakozik'
3. *szerenCSEKK*: 'készpénz-átutalási megbízás feladása-kor postán vásárolható nyereményszelvény, mellyel visszanyerhető a csekken befizetett összeg'.

A vizsgálandó szavak grammatikai felépítésében több közös jellemző is megfigyelhető. A *bankol* és a *vidámparkol* alakulatok esetében első hallásra, olvasásra egyértelmű, hogy főnevekből képzett igékről van szó, melyek képzési módja megfelel az általános szabályszerűségnek: „A más-salhangzóra végződő egy szótagú főnevek után az *-(V)/*, több szótagúak esetében *a -(V)z* képzőt használjuk (...)” (Ladányi 2007: 106). Az alakulatok felépítése nem is grammatikai szempontból újszerű; az *-(V)/* képző megjelenése viszont emlékeztetheti a befogadókat azokra a hasonló, napjaink magyar köznyelvében igen elterjedt alakulatokra, melyek idegen nyelvből (elsősorban az angolból) származó szótövekből alakultak ki. Tény ugyanakkor, hogy az

angol nyelvben nagyon sok főnév igeként is funkcionálhat anélkül, hogy formáján változás történné, a szófajváltás a szó alaki módosulása nélkül jön létre (így van ez például a *bank* főnév és ige esetében is). A magyar nyelvben viszont ez a jelenség nem az angolhoz hasonlóan működik, ezért van szükség a már említett verbunkképzőkre.

Napjaink magyar nyelvében sok olyan *-(V)/* képzővel létrejött ige jelenik meg, melyek angol eredetű főnévből jönnek létre képzéssel (*bankol*, *facebookol*, *netbankol*). Ezek rövidségük és angolos hangzásuk miatt a befogadókban a „trendiség” (Lehrer 2003), a fiatalosság érzését kelthetik. Az *-(V)/* képzővel létrejövő új szavak másrészt nagymértékben alkalmasak a jelentéssűrítésre, jelentésmörítésre is: segítségükkel egy hosszabban, bonyolultabb módon körülírható jelenséget lehet egyetlen szóba sűrítve leírni.

A *bankol* alakulat egy bank reklámjának köszönhetően napjainkban meglehetősen elterjedtnek számít már, olyannyira, hogy megjelent a netbank használatára vonatkozó *netbankol* formája is.

A *vidámparkol* ige szemantikai szerkezete ezzel szemben már több problémát is felvet. Bár a szó a *bankol*hoz hasonlóan az *-(V)/* képző segítségével jött létre, nem hagyható figyelmen kívül, hogy ebben az esetben a *vidámparkol* lenne a „szabályos” alakulat. A szó megalkotója a fentebb már említett „trendiséget”, a fiatalos, humoros attitűdöt kívánja megidézni az alakulat használatával a Vidámpark reklámjában. Tény viszont, hogy a *parkol* már létező alakulat a magyar nyelvben, jelentése ismert és könnyen azonosítható a nyelvhasználók számára, azonban ez a jelentés teljesen más asszociációkat nyit meg, mint a vidámparkba járás. A *vidám* előtaggal együtt használva így több értelmezésre is lehetőséget ad: 1. vidámparkba jár (a *bankol* 'bankba jár' mintájára), 2. vidáman parkol.

A dolgozatban vizsgált harmadik példa (*szerenCSEKK*) reklámjának értelmében azok, akik a postán készpénz-átutalási megbízást („sárga csekket”) adnak fel, majd vásárolnak és kitöltenek egy *szerenCSEKK*-nek nevezett játékszelvényt, visszanyerhetik a befizetett pénzösszeget. A *szerenCSEKK* alakulat grammatikai szempontból olyan szókeveredést tartalmaz, mely a *szerencse* és a *csekk* szavakból jött létre. A szó megalkotója – kihasználva az előtag végződésének és az utótag kezdetének fonológiai azonosságát – egy vegyülékszót hozott létre a két összetételi tagból. A *csekk* utótagot nyomtatott nagybetűvel kiemelve kapcsolták az előtaghoz, tipográfiai is érzékeltetve, hogy csekk feladásával kapcsolatos a neologizmus.

Mindhárom neologizmus szemantikai felépítése elemezhető a már említett Fauconnier–Turner-féle fogalmi integrációs elmélet keretében (Fauconnier – Turner 1998, 2002). Az elmélet értelmében a nyelvhasználók számára a megértés során úgynevezett mentális terek nyílnak meg, melyek különféle asszociációkat, jellemzőket tartalmazhatnak. Ezek az asszociációk az értelmezendő nyelvi jelenség fonológiai, grammatikai, szemantikai stb. felépítéséből, illetve a jelenséghez kapcsolódó tapasztalatokból, forgatókönyvekből táplálkoznak (lásd Benczes 2006, 2010, Solyom 2012). Az ún. bemeneti terek (input spaces) tartalmi között részleges leképezés valósul meg, majd a releváns elemek a fakultatív generikus térben (generic space) találkoznak, végül a kivetítés terében, az integrált térben, más néven a blendben elegyítődnek (Fauconnier – Turner 2002: 40–43).

E megközelítés alkalmazhatósága azért is fontos az elemzett neologizmusok esetében, mert a nyelvhasználók előzetes tapasztalataiktól függően változatos jelentéseket tulajdoníthatnak nekik. Az elmélet értelmében megjelenő mentális terek rugalmasan reprezentálhatják azokat a

megértési, értelmezési stratégiákat, melyek akkor zajlanak le, amikor a nyelvhasználók egy-egy új keletű szóval találkoznak, és megpróbálják értelmezni.

Ezeknek a folyamatoknak a modellálásában nyújthatnak segítséget a kérdőíves felmérések során kapott válaszok. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az adatközlői válaszok nem fedhetik le egy nyelvközösségnek a vizsgált neologizmusokhoz kapcsolódó értelmezési folyamatait, attitűdjét. Arra azonban alkalmasak lehetnek, hogy a segítségükkel modellálhatóvá váljanak a vizsgálandó mentális folyamatok és attitűdök egy-egy neologizmussal kapcsolatban.

Az alábbiakban a 2012 tavaszán elvégzett kérdőíves felmérés során a három bemutatott neologizmussal kapcsolatban kapott releváns válaszok, adatok bemutatása következik.

A vizsgált neologizmusok felismertsége

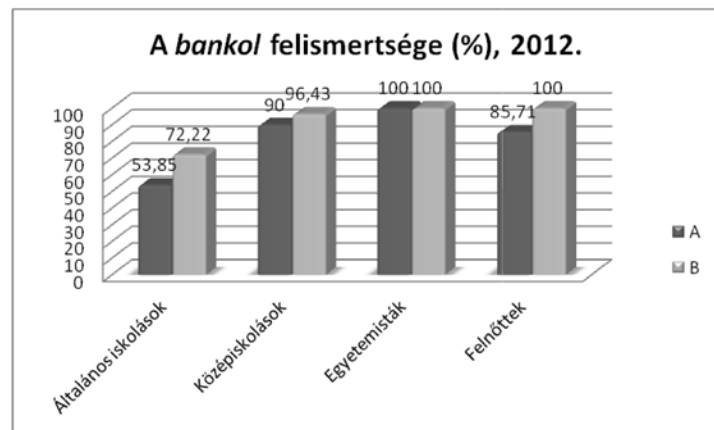
A kérdőíves felmérés során az adatközlők egy csoportja minden vizsgált szó esetében szövegkörnyezet nélkül („A”), másik csoportjuk pedig szövegkörnyezetben („B”) olvashatta a vizsgált szavakat. A *bankol* a következő idézetben jelent meg:

1. Mondja, maga kinél bankol?²

A kapott válaszok alapján a szó felismertségével kapcsolatban a következők állapíthatók meg: az adatközlők négy csoportja a szót mindkét típusú kérdőív esetében nagy arányban (53,85%–100,00%) felismerte (1. ábra).

² Forrás: http://www.youtube.com/watch?v=cmG3z-b_o00

Letöltve: 2012. január 14.

1. ábra. A *bankol* felismertsége

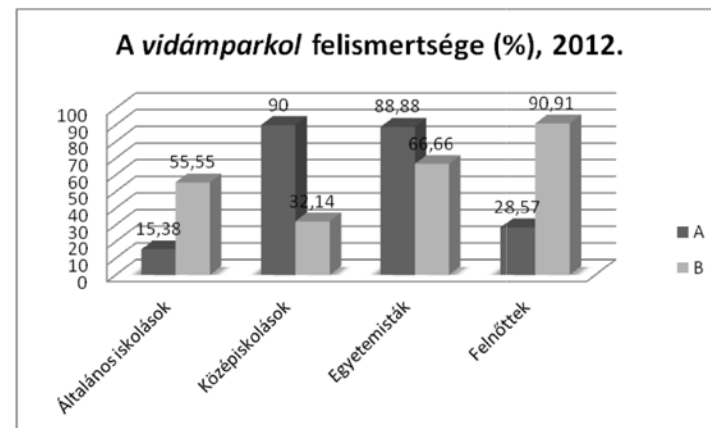
Az adatközlők válaszai között volt néhány olyan szómagyarázat, melyekből az is kiderült, hogy a szó jelentése félreérthető is lehet a mai magyar nyelvhasználók számára. Ilyen magyarázatok, körülírások voltak például a következők a *bankol* igével kapcsolatban:

1. a bankban dolgozik és pénzeket rendez,
2. tőzsdézik,
3. a kaszinókban a kártyajáték közben a kártyaosztó szokott bankolni, összegyűjti a dobásra feltett pénzt.

Látható, hogy a valódi jelentéssel nem azonos asszociációk között megtalálható volt a bankban dolgozó munkatárs tevékenysége csakúgy, mint a tőzsdéhez vagy a szerencsejátékhoz kapcsolódó tevékenység; a neologizmushoz kapcsolódó asszociációk tehát a szó „valódi” jelentésétől eltérő jelentéstartalmakat hordozó mentális tereket is megnyitottak.

A *vidámparkol* összetételt az adatközlők 15,38%–90,91%-os arányban ismerték fel, elmondható tehát, hogy

igen nagy különbségek figyelhetők meg korosztálytól, illetve a kérdőív típusától függően ennek a korcsoportnak az esetében (2. ábra).

2. ábra. A *vidámparkol* felismertsége

Figyelemre méltó, hogy a középiskolások és az egyetemi hallgatók nagyobb arányban adtak meg a kikövetkeztethető jelentéssel azonos magyarázatot a szóval kapcsolatban akkor, amikor szöveggörnyezet nélkül olvasták a szavakat („A”). Ennek oka az lehetett, hogy abban az esetben, amikor szöveggörnyezetben olvasták a neologizmust („B”) az alábbi idézetben

Vidámparkolj, akár minden nap!³,

³ Forrás: <http://kuponmania.blogger.hu/cimke/sz%C3%B3B3rakoz%C3%A1s>

Letöltve: 2012. április 07.

akkor a parkolás folyamatának gyakoriságára asszociáltak. Ennek következtében az adatközlők megadtak olyan jelentésmagyarázatokat is a *vidámparkol* igével kapcsolatban, melyek nem a vidámpark, hanem a parkolás folyamatához kapcsolódtak, így például:

1. parkolj vidáman,
2. parkolj ingyen,
3. parkolj olcsón, kedvezményesen, egyszerűen.

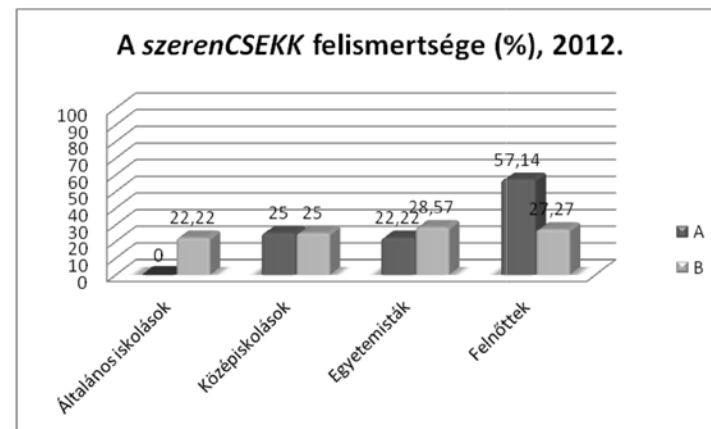
Az utóbbi példákban is látható, hogy a *vidámparkol* szó grammatikai felépítése a szó jelentésének értelmezésére nagy hatással volt. Azok a mentális terek, melyek a befogadók értelmezésében aktiválódtak, nem minden esetben kapcsolódtak a *vidámparkol* neologizmus „valódi” (a reklámszöveg megalkotójának szándéka szerinti) jelentéséhez.

A *szerenCSEKK* szót az adatközlők egy csoport kivételével 0%–28,57%-ban ismerték fel. Az „A” kérdőívet kitöltő felnőtt adatközlők 57,14%-a ismerte fel a szó jelentését. Ennek a jelenségnek az oka valószínűleg az adatközlők életkorából fakadó előzetes tapasztalatokban is keresendő. Abban az esetben viszont, amikor szövegkörnyezetben olvasták a szót, ez a korosztály is kisebb arányban (27,27%-ban) ismerte fel a szó jelentését (3. ábra). A kérdőívben olvasható példamondat a következő volt:

(...) a szerenCSEKKel visszanyerheti csekken befizetett pénzét.⁴

⁴ Forrás: <http://nyeremenyjatekaim.hu/nyeremenyjatekok/7-penz-nyeremeny/713-majd-a-posta-kifizeti>

Letöltve: 2011. november 20.

3. ábra. A *szerenCSEKK* felismertsége

A szóval kapcsolatban kapott jelentésmagyarázatokról elmondható, hogy a *szerencse* + *csekk* jelentést sok adatközlő észrevette az összetételben, és meg is adta magyarázatként (például ’szerencsés csekk’, ’szerencsét hozó csekk’), de sok esetben más, szerencsejátékkal kapcsolatos asszociációját írta le, például:

1. lottószelvény,
2. olyan csekk, amivel ha fizetünk, nyerhetünk,
3. nyereményakcióban részt vevő csekk.

Mint az utóbbi példákban látszik, a szó „valódi” jelentésével nem egyező magyarázatok a neologizmus jelentését a valódi jelentésénél vagy szűkebben (1.), vagy tágabban (2., 3.) értelmezték.

További tapasztalatok: a három szóhoz kapcsolódó befogadói attitűdök vizsgálata

Az adatközlőknek a kérdőív utolsó pontjaiban lehetőségük nyílt arra, hogy leírják szubjektív véleményüket az olvasott neologizmusokkal kapcsolatban. Az alábbiakban ezekből a véleményekből következik néhány.

Az adatközlők a *banko*/al kapcsolatban kiemelték, hogy a szó könnyen értelmezhető, és sűrítve tartalmaz összetett folyamattal kapcsolatos ismereteket, forgatókönyveket. Azok viszont, akik ezzel a neologizmussal kapcsolatban negatív véleményüket hangsúlyozták, kiemelték, hogy szerintük a szó magyartalan, mert angol szóból ered, és jobb lenne, ha „magyarosabban” fejeznénk ki ezt a jelenséget, akár egy hosszabb körülírás alkalmazásával.

A *vidámparkol* szóval kapcsolatban pozitívumként egyrészt szintén a sűrítettséget emelték ki az adatközlők, és utaltak arra, hogy ez reklámszövegek, hirdetések esetében igen praktikus, figyelemfelkeltő lehet. Másrésztől viszont azok, akik negatív véleményüknek adtak hangot, éppen azt kifogásolták, hogy számukra félreérthető az alakulat. A két folyamat (a vidámparkba járás és a parkolás), melyre a szót hallva asszociálnak, ráadásul igen különböző tevékenységekre vonatkozik, ezért több adatközlő véleménye szerint felesleges ilyen különböző folyamatokat ennyire szoros grammatikai, szemantikai kapcsolatba hozni egymással egy összetett szóban.

A *szerenCSEKK* alakulatban azok, akik pozitív véleményüknek adtak hangot, kiemelték, hogy kreatívnak tartják az efféle szójátékokat, valamint az alakulat rövidségét is pozitívnak tartották. Másfelől viszont a szó erőltetett-ségét, a két tőszó „keveredésének” félreérthetőségét kifogásolták a negatív véleményt alkotó adatközlők.

Összegzés

A jelen dolgozat három neologizmussal kapcsolatban végzett vizsgálatok eredményeit foglalta össze. Egy 2012 tavaszán végzett kérdőíves felmérés vonatkozó eredményeinek felhasználásával rámutatott arra, hogy a reklámnyelvben megjelenő új szavak (melyek akár hapaxszerű neologizmusok is lehetnek) esetében a jó-hangzáson, tömörségen túl fontos a befogadók számára az, hogy lehetőség szerint gyorsan és könnyen tudják értelmezni az új szavakat, kifejezéseket. Az adatközlők válaszai alapján kimutathatóvá vált, hogy a több jelenségre utalás, képszerű sűrítés a vizsgált neologizmusok szemantikai szerkezetében pozitív attitűdöt eredményezett, ugyanakkor az olyan példa, mely – grammatikai és/vagy szemantikai felépítésénél fogva – hosszabb értelmezési folyamatot, több gondolkodást igényelt, és esetleg félreértésre is okot adott, már inkább negatív attitűd kialakulásához vezetett.

A nyelvhasználók ilyen jellegű véleménynyilvánítása azért is fontos, mert a most elemzett új szavak későbbi „életét”, lehetséges elterjedését vizsgálva néhány év elteltével visszatekintve segíthet annak vizsgálatában, hogy egy-egy korábban neologizmusnak számító reklámnyelvi szó lehetséges elterjedését vagy eltűnését a köznyelvből prognosztizálták-e ezek az adatközlői vélekedések, értelmezések.

Irodalom

Benczes, Réka 2006: *Creative Compounding in English. The Semantics of Metaphorical and Metonymical Noun-Noun Combinations*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Benczes, Réka 2010: Setting limits on creativity in the production and use of metaphorical and metonymical compounds. In Alexander Onysko – Sascha Michel (eds.): *Cognitive Perspectives on Word Formation*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 219–242.
- Fauconnier, Gilles 1994 [1985]: *Mental Spaces*. Cambridge: MIT Press – Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998: Principles of Conceptual Integration. In Koenig, Jean-Pierre (ed.): *Discourse and Cognition*. Stanford, California: CSLI Publications, 269–283.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002: *The way we think*. New York: Basic Books.
- Forgács Erzsébet 2001: Nyelvi játékok a reklámban. In Salánki Ágnes (szerk.): *A reklámról – ma – Magyarországon*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 81–110.
- Hoffmann Istvánné 2004: *Stratégiai marketing*. Budapest: Aula Kiadó, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kozoca Sándor Géza 2008: Neologizmus. In Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 425–428.
- Ladányi Mária 2007: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lehrer, Adrienne 2003: Understanding trendy neologisms. *Rivista di Linguistica* 15, 369–382.
- Lendvai Endre 2001: Az ezredvég reklámhumora. In Salánki Ágnes (szerk.): *A reklámról – ma – Magyarországon*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 46–55.
- Lócsi Tamás 2012: A mosógépszerelő érvei – a reklám retorikai elemzése. In Raátz Judit – Tóthfalussy Zsófia Sarolta szerk. *A régi új retorika. A retorikai elemzés*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, 27–38.
- Minya Károly 2003: *Mai magyar nyelvújítás – szóképzésünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pethő József 2009: Szintaktikai és szemantikai szerkezetek a reklámszlogenekben. In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzus-*

- ban*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88.). Budapest: Tinta Könyvkiadó, 219–225.
- Pethő József 2011: *Alakzat és jelentés. Az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepe a szövegben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Schweikle, Irmgard – Schweikle, Günther (eds.) 1984: *Metzler Literatur Lexikon*. Stuttgart: Metzler. (=Metzler)
- Sólyom Réka 2011: *Celeb, bevállal, H1N1* – neologizmusok megítélése, értékelése különböző korcsoportok körében. In Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest – Beregszász: Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, 312–321.
- Sólyom Réka 2012: Fórumszövegek vizsgálata: neologizmusok elemzése a szemantikai felépítés és a stílus szociokulturális rétegzettségének vonatkozásában. In Tátrai Szilárd – Tolcsai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 263–299.
- Sowinski, Bernhard 1998: *Werbung*. Tübingen: Niemeyer.
- Szathmári István 2004: *Stilisztikai lexikon: stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Terestyéni Ferenc 1958. A neologizmusok. In Fábíán Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc (szerk.): *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 48–52.
- Trombitás Endre 2004: Az indirekt felszólítás mint az akarat-orientálás eszköze a reklámban. *BGF KKFK Szakmai Füzetek* 13, 48–51.
- Wales, Katie 1990: *A dictionary of stylistics*. London – New York: Longman. (=DS)
- Wilpert, Gero von 1989: *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag. (=SWB)

SZABÓ DÁVID

A szlengkutatás módszertani kérdéseiről: diákszlengkutatások Franciaországban (1990–1996) és Magyarországon (2000–2008)¹

Bevezetés

A szlengkutatás módszertani kérdéseit feszegetni egy előnyelvi, alapvetően szociolingvisztikai konferencián: azt gondolhatnánk, hogy nincs is ennél természetesebb. Ugyanakkor egy 2012-ben megjelent, szlenglexikográfiai foglalkozó kötet előszavában nem véletlenül olvashatjuk azt, hogy a szleng „vizsgálata továbbra is periférikus helyet foglal el a nyelvészeti kutatásokon belül. Nemcsak a hagyományos szemléletű és az elméleti nyelvészet, de a szociolingvisztika sem igazán tud mit kezdeni vele”, írja Szabó–Kis (2012: 5). Kontra (2003: 27–31) gondolatai a nyelv művelés, illetve a chomskyánus elméleti nyelvészet és a szociolingvisztika viszonyáról tulajdonképpen azt is megmagyarázzák, miért nem kompatibilis a preskriptív, illetve az elméleti nyelvészettel a szleng és annak vizsgálata. Bár a nyelv művelés ma már jóval elnézőbb a szlenggel, mint korábban, úgy tűnik, továbbra sem képes értelmezni

azt.² Ami pedig az elméleti nyelvészetet illeti, a társadalmi vonatkozások vizsgálatához hasonlóan a nemsztenderd jelenségek és azon belül a szleng sem fér bele többnyire az anyanyelvtudás modellezésébe. Nem meglepő tehát, hogy a magyar nyelvészet nagy szintézise (Kiefer 2003) sem tesz említést a szlengről. Annál inkább az, hogy a kifejezés a magyar nyelvű szociolingvisztikai szakirodalom több alpművéből (Wardhaugh 1995, Kontra 2003) is hiányzik. Pedig a szlengkutatás kimondva-kimondatlanul is szoros kapcsolatban áll a szociolingvisztikával, hiszen a szleng mint társadalmi kis- és nagycsoportokhoz kötődő (lásd Kis 1997: 247–250) nyelvi jelenség nyilvánvalóan nem vagy csak nagyon felszínesen értelmezhető társas és társadalmi összefüggései nélkül.

De miért nem kívánatos vagy legalábbis gyanakvó, illetve értetlenkedő távolságtartással kezelt kifejezés a szleng a szociolingvisztika szempontjából? Itt nyilvánvalóan nem preskriptivista előítéletekről, a normával szembehelyezkedő ellennyelvtől (lásd Green 2012: 200) való félelemtől van szó. Sokkal inkább arról, ahogy ez Androutsopoulos (1999) témába vágó tanulmányából is kiderül, hogy a szűkebb, labovi értelemben vett szociolingvisztika a maga kvantitatív eszközeivel nem igazán tudja kezelni a statisztikailag számos esetben megfoghatatlan szlenget. A szleng ugyanis egy csupán néhány tagot számláló kiscsoport esetében is szleng, ráadásul jellemző módon az, még ha ne-

¹ Ez az előadás – Kis Tamáséhoz hasonlóan – a „Szleng és szociolingvisztika” című műhelyben hangzott el, de mivel a műhely résztvevői közül csak ketten nyújtották be kéziratukat, a szerkesztők e két cikket a szerzők nevének ábécérend szerinti sorrendjében közlik.

² A *Népszabadság Magazin* idézi Grétsy Lászlót, aki szerint a „nagyon jó” értelmű *sírály* nem tekinthető hibásnak, „ha nem érthető is, hogy mi szükség van rá” (Kelen Károly 2013: Nyelv-faktor. Édes beteg. *Népszabadság Magazin* 2013/1, 3). Amennyiben pontos az idézet, azzal kapcsolatban, hogy mi szükség van a *sírályra* mint szlengszóra, a Debrecenben megjelenő *Szlengkutatás* sorozat köteteit vagy Eric Partidge 1933-ban megjelent klasszikusát, a *Slang To-day and Yesterday* tudnám Grétsy László figyelmébe ajánlani.

héz is, éppen általánosíthatatlanságuk miatt, bizonyos elemekre kiterjeszteni a szociolingvisztikai változó fogalmát.

Ugyanakkor a magyarországi szociolingvisztika és szlengkutatás közeledésének fontos állomásaként tekinthetünk a 17. Élőnyelvi Konferencián megrendezett szlengműhelyre. Bár a műhelymunka során a szleng meghatározhatósága iránt nyilvánult meg a legnagyobb érdeklődés, most nem kívánok a szleng definíciójának problémájával foglalkozni (vö. Kis 1997: 240–246, illetve Szabó 2004: 58–60). Saját, a 90-es évek első felében a párizsi agglomerációban és a 2000-es években Budapesten folytatott, diákszlengre vonatkozó kutatásaimat kívánom összegezni alapvetően módszertani szempontból, összehasonlítva a kérdőíves, szociolingvisztikai interjún alapuló és részt vevő megfigyeléses vizsgálatok előnyeit és hátrányait. Mindezt annak a két alapvető kérdésnek a jegyében, hogy *a)* mennyiben illeszkedtek, illetve illeszkedhettek volna-e jobban ezek a kutatások a szűkebb értelemben vett szociolingvisztikai kutatásokhoz?, és *b)* milyen irányt vegyen a közeljövő hazai (illetve nemzetközi) szlengkutatása?

Kérdőíves kutatások

Ebben a részben három, csak részben publikált kérdőíves vizsgálatot ismertetek röviden.

Az 1989–1990-es publikálatlan kérdőíves kutatás³ irodalmi források (Csörsz István: *Sírig tartsd a pofád* és Spiro György: *Csirkefej*) és magnetofonra rögzített élőbeszéd

³ Első kérdőíveim összeállításához adott tanácsaiért köszönet illeti Kontra Miklóst.

(beszélgetések megtért drogosokkal⁴) alapján kb. félszáz értelmiségi, egyetemista és gimnazista adatközlő körében vizsgálta szlengelemek ismertségét, jelentését, használatát és a hozzájuk kapcsolódó stílusminősítéseket. A kiválasztott nemsztenderd szókinsből két különböző kérdőív készült, és a vizsgált korpusz az *Idegen szavak szótárából* származó sztenderd, de ritka kontrollanyaggal lett kiegészítve.⁵

1990–1996 közötti párizsi interjúk vizsgálataim és a 2000-es budapesti részt vevő megfigyeléses anyaggyűjtés is kiegészültek kérdőíves kutatásokkal, de ezekről később számolok be.

2000-ben Budapesten kérdőíves módszerrel vizsgáltam egy nem sokkal korábban megjelent magyar–francia kézisótár (Perrot 2000) stílusminősítéseinek megalapozottságát 25 értelmiségi adatközlővel (lásd Szabó 2001).

Végül 2006–2007-ben az ELTE-n tartott szociolingvisztika szemináriumom hallgatóinak bevonásával kutattam genolektális, azaz a társadalmi nemektől függő nyelvhasználati különbségeket két különböző kérdőív segítségével. Mindkét kérdőívet 2×100 közel azonos arányú nő, illetve férfi töltötte ki. Az első kérdőív általánosabb értelemben vett szociolingvisztikai kérdőív volt, amely a színek megnevezésére vonatkozó és egyéb általános nyelvhasználati kérdések mellett alapvetően a sztenderd/nemsztenderd közötti különbségre, és azon belül részben a szlengre koncentrált. A második kérdőív első része a szleng fő témáival⁶

⁴ Köszönet Lovas Andrásnak.

⁵ A kontrollanyag funkciója az volt, hogy kiszűrje a megbízhatatlan válaszadókat, és valamelyest elfedje, hogy a kutatás a szlengre vonatkozik.

⁶ Ezek a témák: pénz, jó/rossz, nő, férfi, női/férfi nemi szerv, szeretkezik, részegség, szeszes ital, kábítószer, testrészek, vizel/székel, hány.

A középosztálybeli gimnazista közegben végzett kérdőíves vizsgálattal kiegészített kutatás során több mint 300, nagyrészt közszlengnek tekinthető kifejezést sikerült gyűjteni (ezek jelentős része többször is előfordult). A 20 órányi interjúhoz képest ez a szám nem igazán magas, és ez természetesen elsősorban módszertani okokkal magyarázható. Ugyanakkor a vizsgálat nagy előnye az volt, hogy a nemsztenderd lexikai elemek kontextusban, jól leírható beszédshituációban fordultak elő, ami használatuk komplex vizsgálatát teszi lehetővé. Egy interjúrészlet az 1991-es párizsi (19. kerület) felvételekből:

Adatgyűjtő (G-nek): Où est-ce que tu aimerais vivre, toi?⁸

G: J'sais pas...

B: A Tahiti. (nevetés)

G: Non, à la campagne où en Espagne⁹.

B.: Ah, en Espagne, c'est encore plus sale qu'ici.

G: Ah, non, ça dépend des endroits, j'te dis!

B: Non, j'ai été...

T: Ça dépend des endroits.

B: Là-bas, en Espagne, y a qu'des drogués, y a qu'des shootés¹⁰.

G: Je crois qu'y a pas d'drogués... Y a qu'dans ce *bahut* qu'y a des drogués.

Adatgyűjtő: C'est vrai? Y en a beaucoup?

T: Ouais.

[...]

G: Il doit y en avoir du trafic, je crois. Moi, j'sais pas, j'en ai jamais vu, mais je sais que le *shit*, ça y va beaucoup.

A részletből jól látható, hogy a több, egymást jól ismerő, barátságban levő adatközlővel készített közös interjú mennyit segít abban, hogy az adatközlők elfeledkezzenek az interjúszituációról. Ám e nyilvánvaló pozitívumok ellenére kutatásaim egyik fő következtetése az volt, hogy ideális módszernek az ifjúsági szleng részt vevő megfigyelése tűnik.

⁸ „A: Hol szeretnél élni? G: Nem tudom. B: Tahitin. G: Nem, vidéken vagy Spanyolországban. B: Á, Spanyolországban még nagyobb a kosz, mint itt. G: Á, dehogya, attól függ, hogy hol, hidd el! B: Nem, én voltam... T: Attól függ, hogy hol. B.: Ott Spanyolországban csak drogosok vannak, mindenki lövi magát. G: Szerintem nincsenek drogosok. Csak ebben a suliban vannak drogosok. A: Tényleg? Sok van? T: Aha. G: Szerintem lehet kapni (drogot). Nem tudom, sose láttam, de azt tudom, hogy sokan füveznek” (a szerző fordítása).

⁹ G. spanyol származású.

¹⁰ Dőlt betűvel a szlengelemek.

Részt vevő megfigyelés (Budapest, 2000)

Ezzel, a Sorbonne-on megvédett PhD-disszertációm alapját képző vizsgálattal (Szabó 2004: 101–106) kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy lényegesen nagyobb szabású kutatás lett belőle, mint azt előzetesen terveztem, és ez a tény bizonyos módszertani következtetlenségekre is magyarázattal szolgál. Az ELTE Francia Tanszékén tartott francia argó szemináriumom mintegy 20 hallgatójának bevonásával folyt le ez a nagyrészt részt vevő megfigyeléses anyaggyűjtés, amelynek révén kb. 2300 szavas budapesti diákszleng korpusz gyűlt össze. Ez az anyag szolgált a későbbiekben kiindulópontként a magyar (diák)szleng szókincsének részletes francia nyelvű elemzéséhez. Fontos itt hangsúlyozni, hogy a lexikológiai vizsgálatot a szleng társas-társadalmi használatának (populáció, beszédssituációk, tematika, funkciók) elemzése is kiegészítette. A PhD-disszertáció, illetve annak könyvváltozata (Szabó 2004) mellékleteként a vizsgált szóanyag magyar–francia etimológiai diákszlengszótár formájában lett bemutatva

A kutatás során a vizsgálatot végző hallgatók nagyrészt saját közegükben, tehát budapesti egyetemisták körében gyűjtöttek szlengkifejezéseket, sok esetben azok tágabb kontextusát is lejegyezve. A kutatást bizonyos esetekben kérdőíves vizsgálat és a fiatalok által kedvelt médiából való anyaggyűjtés is kiegészítette.

Noha, ahogy már azt jeleztem, a vizsgálat kritizálható bizonyos módszertani következtetlenségek miatt, és ebből adódóan a korpusz egy része (mint egyéni szóhasználat vagy gyanúsán régies) nem tűnik reprezentatívnak a diákszleng szempontjából (itt hangsúlyozottan nem statisztikai reprezentativitásra gondolok), összességében a gyűjtött anyag gazdagsága a magyar szleng szókincsének egyik legátfogóbb (idegen nyelvű) elemzését tette lehetővé.

Összefoglalásként

Androutsopoulos (1999: 110) nehezményezi, hogy „a hagyományos szlengtanulmányok általában megmaradnak a szlengelemek lexikográfiai rendszerezésénél, szemantikai osztályozásánál és (etimológiai) leírásánál, a szociolingvisztika legfontosabb módszereit [...] szinte teljesen figyelmen kívül hagyva”. Ugyanakkor tanulmányában (1999: 109) ezzel összefüggésben azt is leszögezi, hogy „a szlengnek nem szenteltek komoly figyelmet a szociolingvisztikai kutatási programokban”, és a „komoly” jelző ebben az esetben eufémizmusnak tekinthető, hiszen pár sorral később Androutsopoulos – aki a nyelvi változó fogalmának a szlengre való kiterjesztésével kívánja a szociolingvisztika és a szlengkutatás között tátongó szakadékot áthidalni – a szleng szinte teljes hiányáról ír a fontosabb szociolingvisztikai áttekintő munkák esetében. Ez a megállapítás egybeesik a cikkem bevezetőjében leírtakkal.

Az ebben az írásban összefoglalt vizsgálatok valamilyen szempontból mind kötődnek a szociolingvisztika kutatási módszereihez. Ez elsősorban a szociolingvisztikai interjúkon alapuló franciaországi vizsgálatra igaz, amelynek előkészítése során sokat merítettem Labov (1972a, 1972b) és John Baugh (1983) munkáiból. Ez a magnetofonra rögzített kutatás tudatosan törekedett a megfigyelői paradoxon feloldására, valamint alapvető fontosságú társadalmi háttér információk gyűjtésére, és a kontextuson túl a beszéd-szituációk részletes elemzésére is alkalmas felvételeket eredményezett.

A röviden ismertetett kérdőívek (a 2006–2007-es általános szociolingvisztikai kérdőív kivételével) alapvetően lexikai-lexikográfiai jellegűek voltak, ugyanakkor hangsúlyozottan figyelembe vettek olyan nyelvhasználat szempontjából releváns társadalmi változókat, mint az életkor,

a nem, a foglalkozás és a lakóhely. A kérdőíves vizsgálatok nem kötődnek specifikusan a szociolingvisztikához, de a szociolingvisztika is nagyon jól tudja őket használni.

A részt vevő megfigyelés mind a szociolingvisztikában, mind a szlengkutatásban az ideális kutatási módszernek számít (illetve kellene számítson). Az csupán az általam 2000-ben végzett kutatás viszonylagos módszertani előkészítetlenségén múlt, hogy az így összegyűjtött korpusz elsősorban lexikai-lexikográfiai szempontból tekinthető jelentősnek, az egyéb társas-társadalmi jellegű adatok tekintetében nem eléggé informatív.

Ha a szociolingvisztikát a tágabb trudgilli (idézi Kontra 2003: 31–32) értelemben vesszük, a szlengkutatás feltétlenül szociolingvisztika (még ha Trudgill definíciója nem is tesz róla említést), hiszen a szleng társas-társadalmi összefüggései nélkül nem vagy csak rendkívül felületesen értelmezhető. Androutsopoulos idézett tanulmányában a szűkebb értelemben vett „labovi szociolingvisztikához” (Kontra: 2003: 32) kívánja közelíteni a nyelvtudomány szlenggel foglalkozó ágát, ezért koncentrálni elsősorban a szociolingvisztikai változó kiterjesztésére. Kvantitatív-statisztikai módszerek azonban csak a közszleng (Kis 1997: 250–251) esetében hozhatnak igazán releváns eredményeket: pontosabban kvantitatív megközelítés esetén kis- de még nagycsoportok esetében is többnyire el kell tekinteni az adatok általánosíthatóságától, hiszen a szleng egyik alapvető jellemzője éppen a mások nyelvhasználatától való eltérés.

Mindenesetre a szociolingvisztikának – másságával együtt – mindenképpen be kell fogadnia a jól csak szociolingvisztikai módszerekkel teljesítő szlengkutatást, ahogy a szlengkutatóknak is feltétlenül nyitniuk kell a szociolingvisztika felé. A megfelelően előkészített és megszerzett, hozzáértők által végzett részt vevő megfigyelés látszik továbbra is a szlengadatgyűjtés legjobb módjának,

de szociolingvisztikai típusú interjúk és kérdőíves vizsgálatok nélkül sem működhetnek hatékonyan a közeljövő magyar és nemzetközi szlengkutatói.

Irodalom

- Androutsopoulos, Jannis K. 1999: A nyelvi (szociolingvisztikai) változó fogalmának kiterjesztése a szlengre. In Fenyvesi Anna – Kis Tamás – Várnai Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szleng?* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 109–134.
[http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/03miaszl/09androu.pdf – 2013. január 28.]
- Baugh, John 1983: *Black Street Speech: its History, Structure and Survival*. Austin: University of Texas Press.
- Calvet, Louis-Jean 1993: *La sociolinguistique*. Paris: PUF.
- Green, Jonathon 2012: A szlengről komolyan (Egy szlengszótárról gondolatai). In Szabó Dávid – Kis Tamás szerk. 2012: *Szleng és lexikográfia*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 179–206.
[http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/08szllex/08green_j.pdf – 2013. január 28.]
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003: *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kis Tamás szerk. 1997: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
[http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/01szl_ut/index.php – 2013. január 28.]
- Kontra Miklós (szerk.) 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás-kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Labov, William 1972a: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1972b: *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Perrot, Jean szerk. 2000: *Magyar–francia kéziszótár / Dictionnaire hongrois–français*. Szeged: Grimm.

- Szabó Dávid 1998: Methodological Problems of the Sociolinguistic Study of Youth Slang: Paris Teenagers' Argot Commun. In Androutsopoulos, Jannis K. – Scholz, Arno (szerk.): *Jugendsprache – langue des jeunes – youth language*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 49–57.
- Szabó Dávid 2001: Les registres non conventionnels dans le dictionnaire bilingue. In Löffler-Laurian, Anne-Marie (szerk.): *Etudes de linguistique générale et contrastive. Hommage à Jean Perrot*. Paris: Centre de recherche sur les langues et les sociétés, 427–436.
- Szabó Dávid 2004: *L'argot des étudiants budapestois*. Paris: L'Harmattan/ ADÉFO [http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szabod_argotbp.pdf – 2013. január 28.]
- Szabó Dávid 2009: Mots d'homme, mots de femme. À la recherche de différences génolectales en argot hongrois. In Kacprzak, Alicja – Goudaillier, Jean-Pierre (szerk.): *Standard et périphéries de la langue*. Łódź: Oficyna Wydawnicza LEKSEM, 313–322.
- Szabó Dávid – Kis Tamás szerk. 2012: *Szleng és lexikográfia*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
[http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/08szllex/index.php – 2013. január 28.]
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris-Századvég.

Bács-Ódry Ágnes

SZABÓ TAMÁS PÉTER

Egy megfigyelés – több interpretáció

Bevezető

A nyelvi szabálytanulás, szabálykövetés és szabályközzvetítés kérdése iskolások és tanáraik metanyelvi tudásában című disszertációm írása közben egyre több gondom adódott a címben szereplő utolsó szóval, a *tudással*, különösen azért, mert elsősorban fogalmi rendszert értettem rajta. Az kezdett foglalkoztatni, hogy adataim alkalmasak-e arra, hogy segítségükkel a megfigyelt személyeknek a nyelvi szabálytanulás kérdésével kapcsolatos fogalmi rendszerét vizsgáljam. A kérdés persze kiszélesedett: általában alkalmasak-e az általam használt, a szociolingvisztikai kutatásokban bevett megfigyelési technikák, különösen pedig a kérdőív és a kutatói interjú arra, hogy tudást, fogalmi rendszert vizsgáljunk általuk. Ez a dolgozat ezért elsősorban adatértelmezési problémákról szól, és egy Magyarországon egyelőre szűk körben alkalmazott, ám igen sokoldalú eljárás mellett érvel (terjedelmi korlátok miatt az interjúkra koncentrálván; a kérdőívekre lásd: Szabó 2012: 137–181; az elméleti kérdések más szempontú kifejtésére: Szabó 2012: 61–93).

Laikusok és szakértők (?)

Terepmunkára épülő¹ doktori vizsgálatom kezdetben kettős elméleti beágyazottságú volt. Egyrészt a szociálkonstruktivista pedagógia (magyar vizsgálatok például: Korom 2005; Nahalka 2002), másrészt pedig a folk linguistics (vö. Preston 2011; a terminus magyarosítási kísérlete: *népi nyelvészet*, vö. Domonkosi 2007) keretében tájékozódva terveztem az adatelemzést.

Mindkét irányzat képviselői olyan kérdésekről kezdeneyeznek diskurzust különböző szociokulturális háttérű személyekkel, amelyeket megítélésük szerint széles körű szakértői konszenzus övez. Bár a terminológia sokszínű (vö. Korom 2005: 30), a konstruktivista irodalom kedvelt fogalma a *tévképzet*, amely a konszenzusostól eltérő magyarázatokat jelöli. A folk linguistics és a vele rokon irányzatok képviselői hasonlóan negatívan értékelő kifejezéseket használnak, például *álszabályokról* és *nyelvi babonákról* (Domonkosi 2007), illetve *nyelvi tévhitekről*, *mítoszokról* és *babonákról* (Lanstyák 2007) írnak.

A szociálkonstruktivista pedagógia módszerei elsősorban természettudományos tárgyakra lettek kidolgozva, ezeket terveztem az anyanyelv-pedagógiára adaptálni. Korom (2005) például az általános és a középiskolai fizikaanyagban található jelenségekkel kapcsolatos fogalmi fejlődést vizsgálta diákok körében. Vizsgálatának

¹ 2009-ben átfogó terepmunkát folytattam magyarországi (és kisebb részben szlovákiai és szerbiai) általános és középiskolások és magyar tanáraik körében, 1–4., 7. és 11. évfolyamon. A 34 iskola 80 osztályából származó szövegkorpusz részletes adatait máshol már ismerttettem (Szabó 2012: 22–60), így a részletekre nem térek ki, csupán arra, hogy félig strukturált kutatói interjúkból (N = 133 fő), óramegfigyelésekből (N = 61 tanóra) és kérdőívekből (N = 1195 fő) áll a kutatás adatbázisa.

egyik feladatában (reprodukciója: Korom 2005: 45) egy ábra látható, rajta egy fával, a nap stilizált rajzával és egy fiúval, ezzel a kérdéssel: „Az alábbi ábrán egy fiú van, aki látja az előtte lévő fát. Rajzold be nyilakkal a fény útját, ami lehetővé teszi, hogy a fiú lássa a fát! [A rajz alatt:] Miért így rajzoltad? Fejtsd ki a válaszod tudományos magyarázatát!” A szerző normatív szemléletű elemzése szerint a helyes, tudományos válasz az, hogy „A fáról fénysugarak verődnek vissza a fiú szemébe” (Korom 2005: 46). Ezzel szemben például helytelen az „Azért látja a fiú a fát, mert a Nap rásüt a fára” válasz (uo.).

Korom (2005: 45–46) azt találta, hogy az általános iskolások 24%-a, a gimnazisták 73%-a és a szakközépiskolások 68%-a rajzolta be helyesen a nyilakat, azonban „a középiskolásoknak is csak a fele tudott tudományosan helytálló magyarázatot adni a jelenségre”. Az, hogy a nyílrajzoló feladatban a középiskolások az általános iskolásoknál jobban megközelítették a tudományos nézeteknek megfelelő modellt, a szerző szerint az iskola hatását mutatja, azonban szerinte a magyarázatoknak jobban meg kellene közelíteniük a konszenzusos elméletet.

Nyelvészeti cikkekben is gyakran olvasható, hogy a szerző a válaszadóitól gyűjtött válaszok helyett szívesebben olvasna olyanokat, amelyek közelebb állnak a(z) általános képviselt) szakmai konszenzushoz. Domonkosi (2007: 152) például így összegez:

A babonák érvényesülésének gátolásában meglátásom szerint nem egyszerűen a cáfolatuk, hanem egy differenciáltabb szemléletmód érvényesítése, a nyelvváltozatok sokféleségét felmutató tudományos kategorizáció tudatosítása játszhatná a legfontosabb szerepet.

A „tudományos kategorizáció” említése elmosza a szakmai pluralizmus jelenségét, hiszen úgy tűnhet, csak egy olyan kategorizáció létezik, amelyhez igazodni kellene. A folk linguistics körébe tartozó írások tehát gyakran egy erősen leegyszerűsített laikus/tudós, újonc/szakértő dichotómiát tartanak fenn, és kimondva-kimondatlanul azt a célt szolgálják, hogy a laikusok által képviselt nézeteket a jövőben segítsenek közelebb hozni a tudományosakhoz, és azokon belül is a szerzők által preferáltakhoz. Ezzel a megoldással kapcsolatban legalább két alapkérdés mindenképpen felmerül.

Az egyik terminológiai jellegűnek tűnik, de annál alapvetőbb. Preston (2011: 15) hangsúlyozza, hogy a *folk* (*népi*) megnevezés semmiképpen nem lekezelő, és nem általános iskolázatlanságot sugall, hanem minden olyan személyre vonatkozik, aki nem nyelvésztként dolgozik. Bár ez a megállapítás első olvasásra megnyugtató, mégis további fejtörést okoz, hiszen – mint azt Preston (személyes közlés) felvetette – lehet, hogy valaki nyelvészetből doktorált, de ha az illető például szociolingvista, egyes elméleti nyelvészeti kérdésekben akár laikus is lehet, hiszen elképzelhető, hogy egyetemi tanulmányai óta nem foglalkozott behatóan ezzel a területtel, így kimaradt az elmúlt évek, évtizedek szakmai vitáiból, újdonságaiból. A szélesebb, a terminológián túlmutató kérdés voltaképpen az, hogy kinek az elméleteit érdemes összevetni kiével: milyen csoport vagy egyén nevezhető tudósnak/ szakértőnek, és ki laikusnak/újoncnak.

Ez a kérdés különösen izgalmas közoktatási kontextusban, hiszen az általam vizsgált iskolák jelentős részében a magyar szakos tanárok, akik a diákok és az iskola tantervére számára a magyar nyelv szakértőjének számítanak, olyan nézeteket (is) hangoztattak, amelyeket laikus/folk nézetként, babonaként, álszabályként, tévhitként

szoktak tárgyalni a Domonkosi (2007)-hez és Lanstyák (2007)-hez hasonló munkák. A vizsgált közösség kulturális etnográfiai jellegzetességei maradnak figyelmen kívül azonban, ha a tanár nézeteit laikusnak minősítjük, hiszen azok olyan személytől származnak, akit az adott közösség tagjai szakértőnek minősítenek. Egy interjú során például arról kérdeztem egy szakközépiskolás lányt, hogy honnan gondolja, hogy a *de viszont* használata helytelen (a *de viszont* – időben változó – megítéléséről lásd Szabó [2008] elemzéseit):²

(1)

IV: És ezt honnan tudod, hogy ez így van? Tehát mi győzött meg arról, hogy így van?

642: Hát mert a tanár mondta és ő valamennyivel jobban tudja, mint én. (*nevet*)

A laikus/tudós szembeállításra épülő vizsgálatok másik alapkérdése az alkalmazott nyelvészeti kutatások gyakran emlegetett szemléletformáló hatásával kapcsolatos. McKinney és Swann (2001) esettanulmányából megtudhatjuk, hogy angliai egyetemi szociolingvisztika kurzusokon a preskriptív gondolkodású hallgatókat toleráns, szociolingvista fejjelel gondolkodó deskriptivista nyelvészé szeretnék formálni. (Hasonló zajlik egyébként máshol is, jómagam magyarországi egyetemisták szövegeivel tudom ezt a jelenséget adatalni; vö. Szabó 2012: 71–72, 95.) A nyelvi átirányító programokat kritizáló szociolingvisták

²Az IV jelölés a példákban minden esetben az interjúvezetőre, vagyis rám vonatkozik. A || jelek közötti szótöredékek téves kezdést, újraindítást jelölnek. Zárójelben szerepel a szünetek hossza egész másodpercre kerekítve.

tehát a metanyelvhasználat szintjén maguk is végeznek átirányító tevékenységet – derül ki a szerzőpáros munkájából. Emellett azt is megtudhatjuk, hogy ez az átirányítás korántsem sikeres: a szerzők – és az általuk megkérdezett egyetemi oktatók szerint – a kurzusok hallgatói valójában nem változtatják meg a meggyőződésüket, csupán megtanulnak úgy beszélni egyes témákról, ahogyan a tanár elvárja tőlük. Ebből a felismerésből származik a cikk címe is: „Developing a sociolinguistic voice?” – vagyis: ’szociolingvisztikai beszédmódot fejlesztünk?’. A kérdés arra vonatkozik, hogy valódi gondolkodásformálás zajlik-e az órákon, vagy csak egy érvelési hagyomány, és a vele együtt járó szakzsargon- és szövegpanelkészlet terjesztése. A szerzők szerint gyakran az utóbbi esettel állunk szemben.

Karasavvidis et al. (2000), Vigotszkij nyomán, hasonló következtetésre jut, diákok matematikai feladatmegoldásait elemezve. A szerzők szerint egy matematikai probléma megoldásának megfigyelése csak annyit árul el, hogy a megfigyelt diák bizonyos feladatmegoldási lépéseket megtett vagy kihagyott-e, illetve válaszában megfelelt-e az elvárásoknak, vagy eltért azoktól. A diákok a szükséges eljárásokat a tanárok (vagy más, a diákra jelentős hatást gyakorló személyek) nyomán végzik el, azonban nem biztos, hogy tisztában vannak jelentőségükkel, funkciójukkal, tehát nem biztos, hogy „értik” a feladatot. Tanórai diskurzusok szövegét elemezve, bejáratott tanórai rutinokra, rítusokra utalva Griffin–Mehan (1995: 214) is azt emeli ki, hogy

nem találtunk igazolást arra, hogy külön kezeljük az interakciós jártasságot a tananyag tudásától, sem pedig arra, hogy az előbbit az utóbbinak alárendeltként fogjuk fel. Úgy tűnik, az iskolázás tanítási és interakciós oldalai olyannyira összefonódnak, hogy lehetetlen őket szétválasztani [...].

Ebből a szempontból az előbb felidézett nyílráajzó feladathoz hasonló tudásvizsgálatoknak is új magyarázati lehetősége bontakozik ki. Az, hogy a Korom (2005: 45–46) nyomán idézett feladatban a helyes megoldások aránya növekszik az életkor előrehaladtával, nem biztos, hogy arra utal, hogy az iskola szemléletformáló hatásának eredményeként a diákok fogalmi gondolkodása fejlettebb lett. Arra is utalhat, hogy a diákok egy bizonyos feladattípus megoldásában nagyobb rutinnal rendelkeznek. A feladat szövege ráadásul nem önmagában véve a látás jelenségének megmagyarázását kéri, hanem az instrukció révén („Rajzold be nyilakkal a fény útját”) kijelöl egy feladattípust: ’ez olyan feladat, ahol a nyilakat így és így kell berajzolni’. Az idősebbek esetében a megoldás már begyakoroltabb lehet, a nyílráajzás jobban megy, a tankönyvi magyarázat értő reprodukálása azonban még mindig nehézségekbe ütközik (a középiskolások fele, mint olvashattuk, nem a tudományosnak tekintett választ fogalmazta meg). Ennek megfelelően felvethető az a gondolat, hogy a hasonló vizsgálatok nem közvetlenül a fogalmi gondolkodást vizsgálják, hanem inkább olyan diskurzív rutinokat tárnak fel, amelyek fogalmi hálókra is engednek következtetni – ezek a következtetések azonban a kutató rekonstrukciói, és az elemzésnek ezt a jellegzetességét érdemes figyelembe venni. Lehet ugyanis, hogy a feladatmegoldás pusztán rítus, a tudományos magyarázat pedig megtanult szövegpanelek reprodukálása, nem pedig egy elsajátított modell saját, önálló leírása – ahogy erre a fentiekben már utaltunk.

Egy megfigyelés

Disszertációmban a válaszadókat eredetileg két csoportba terveztem osztani, és a preskriptív és a nem preskriptív nyelvészeti gondolkodást hasonlítottam volna össze (eredeti megfogalmazásban, Collett [1977] és Fabó [1986] alapján a konstitutív és a restriktív/regulatív szabályértelmezést vizsgáltam). Adataim azonban nem könnyítették meg a dolgomat, mint az az alábbiakból kiderül.

Egy harmadik osztályos, kilencéves fiú – a továbbiakban nevezzük Gábornak – például az interjúvezetői kérdés kapcsán egy osztálytársáról kezdett el beszélni:³

(2)

071: [...] nem azt mondja, hogy *add ide*, hanem *add oda*.

IV: Ühm.

071: S amikor ha valaki azt mondja, hogy *add oda*, akkor én kérdezem, hogy „kinek?”. Mert ő úgy kéne mondani, hogy *add ide*.

IV: Ühm. És hogyha azt mondja, hogy *add oda*, akkor egyébként nem érted meg, hogy ő hogy mire

071: De, tudom, hogy mit akar mondani, értem, (2 mp)

IV: Ühm.

071: csak megmondom neki, hogy hogy kell mondani. De akkor is úgy mondja, mert nem tudja kivenni a fejéből, hogy nem úgy kell mondani.

IV: És ő miért ő gondolkod úgy, hogy ő hogy úgy kell mondani inkább, hogy *add ide* és nem úgy, hogy *add l o l*

³ Az interjúvezetői kérdés ez volt: „Azt szeretném kérdezni, hogy öö volt-e már olyan, hogy valaki úgy beszélt, ahogy az neked nem tetszik és akkor mondjuk megmondtad neki, hogy ne így beszéljen, hanem máshogy.”

071 : Mert több ember így használja, de néhány ember úgy használja, ahogy ahogy az előbb mondtam.

IV: Ühm, ühm. És ő szerinted jó lenne, hogyha akkor ezentúl is úgy mondaná, ő ezentúl úgy mondaná, hogy *add ide*?

071: Igen, úgy jobb lenne, hogyha úgy mondaná

IV: Ühm.

071 : mindenki.

Gábor egy javítási eseményről alkotott narratíván keresztül fontos elméleti megállapításokat közöl. Az *add ide* alakot jobbnak értékeli, mint az *add odát*, ezt a meggyőződést erősíti meg a *kell* ige gyakori alkalmazásával („úgy kéne mondani”; „hogy *kell* mondani”; „nem úgy *kell* mondani”), tehát határozott normát jelöl ki, megkülönböztet helyes és helytelen („úgy kéne” – „nem úgy kell”) szavakat is. Gábor, mondhatni, purista nyelv művelőként működik: két lehetséges alakból az egyiket favorizálja, a másikat igyekszik visszaszorítani. (Egy korábbi interjúrészletben is tetten érhető ez a viselkedés: az *enyimé* helyett az *enyém* használatát szorgalmazza, az *enyimé* alakot pedig javítja mások nyelvhasználatában.) Ráadásul elég tudatosnak tűnik, hiszen a javítási tevékenysége nem a kommunikáció hatékonyságát célozza („tudom, hogy mit akar mondani, értem”), hanem egy platonista ideológia (vö. Lanstyák 2010) érvényesülését („hogy kell mondani”).

Mielőtt azonban Gábort a „preskriptivista” (vagy esetleg a „purista”) kategóriába sorolnánk, érdemes az *add ide* javításának egy másik, (2) után néhány perccel elhangzó variációját is elolvasni:

(3)

071: Például azt mondom, például azt mondta valaki nekem ma, hogy *adjam neki*, hogy hogy *add oda a labdát*, én pedig mondtam, hogy „l k l kinek?” Azt ő meg azt mond-

ta, hogy izé, hogy *nekem*. Mert hogy izé mert ő az az, (2 *mp*) hogy amikor először mondta nekem így, azt hittem, hogy valakinek, valaki másnak adjam oda a labdát, mert azt mondta, hogy *add oda*.

A (2) részletben még azt olvashatjuk, hogy az *add ide* : *add oda* vonatkozásában nem merül fel megértési nehézség, és a nyelvhelyesség, a normaközpontú szemlélet szempontja indokolja a kérdésnek álcázott javító aktust, (3)-ban azonban mégis értelmezési problémát emleget Gábor, ezzel a preskriptivista/platonista modell helyett pragmatikus magyarázatot ad. Mi történt? Preskriptivista nyelvszemlélete/gondolkodása van-e Gábornak? Vagy esetleg konfúz vagy többszörös reprezentációt alakított ki a javításhoz hasonló kommunikációs rutinokról?

A válaszadásban segít, ha (3)-at az előzményekkel együtt olvassuk. A közvetlen előzményben arról volt szó, hogy az *add ide* „értelmesebb” (ez Gábor kifejezése), mint az *add oda*, az interjúvezetői kérdés tehát arra vonatkozik, hogy az *enyém* is azért jobb-e az *enyiménél*, mert értelmesebb:

(4)

IV: Ühm. És ő, igen, ugyanez érdekelne egyébként az *enyimével* kapcsolatban, hogy akkor azzal ugyanez a helyzet, ugyane miatt szólsz rá?

071: Nem rászólok, én

IV: Vagy nem nem szólsz rá? Vagy hát szóval nem úgy értem, hogy szólsz rá, hanem hogy mondjuk l meg l megmondod neki vagy

071: Hát igen, úgy igen.

IV: Ühm, ühm. Igen. És ő milyen (1 *mp*) milyen szavakkal szoktad mondjuk neki mondani, hogy ezt inkább ne így mondja?

071: Én nem ilyen élesen. Például azt mondom, például azt mondta valaki nekem ma, hogy *adjam neki*, hogy hogy

add oda a labdát, én pedig mondtam, hogy „l k l kinek?” Azt ő meg azt mondta, hogy izé, hogy *nekem*. Mert hogy izé mert ő az az, (2 mp) hogy amikor először mondta nekem így, azt hittem, hogy valakinek, valaki másnak adjam oda a labdát, mert azt mondta, hogy *add oda*.

Több vizsgálat (mások mellett Egbert 2004; Kurhila 2001; Laihonon 2008) kimutatta, hogy összefüggés van a javítás és a társaságban betöltött saját szerep megalkotása között. A javító fél a javítás révén a másik beszélőnél kompetensebb, jobb beszélőnek pozicionálja magát, hiszen jobban tudja, hogyan kell beszélni, mint az, akinek a javításon keresztül példát mutat, utat jelöl ki. Gábor a (2)-es példában többször is hangsúlyozta, tudja, hogyan kell beszélni, és ezt határozottan jelzi is az osztálytársának. Az interjú során utal is arra, hogy tudása honnan származik:

(5)

071: == [...] apukám ==, apukám is, apukám még ő vidéki volt

IV: Ühm.

071: és ő ott (2 mp) ott máshogy beszéltek, mint itt és akkor anyukám is megtanította, hogy hogy kell beszélni, s akkor már ő már megtanulta, s ő most apukám is elmondta, hogy hogy kell mondani, hogy hogy *enyém* meg hogy *add ide*, s akkor

IV: Ühm.

071: megtanították, hogy ezt így kell (2 mp),

IV: Ühm.

071: hát akkor én is megtanultam.

Ebben a tanulásról szóló narratívában Gábor azt adja elő, hogy az édesanyja az a tekintélyi forrás, ahonnan az *enyimé* és az *add oda* alakok elítélése származik, a kisfiú tehát a szülői tekintélyre hivatkozva érvel az általa javított alakok

ellen – és saját, másoknál kompetensebb beszélői énjének felépítése érdekében. Az interjúban egyébként az efféle nyelvi átirányításra más példákat is hoz, ez azt eset tehát tágabb kontextusba ágyazódik. Gábor a szüleitől otthon megtanulta, hogy a *Mi van?* helyett a *Tessék?* a helyes; a tanító néni a *húgy* helyett a *pisi* szót, egy osztálytársa pedig a *szar* helyett a *kaka* szót tartja megfelelőnek, és az utóbbi alakokat várja el. A *tata* és a *vén szatyor* helyett is mást kell mondani Gábor szerint, de azt nem mondja meg, hogy mit. A képlet tehát hasonló: X nyelvi elem (gyakorlatilag kontextusfüggetlenül) Y-ra cserélendő, illetve javítandó mások nyelvhasználatában.

Gábor tehát úgy tűnik, nyelvileg másoknál kompetensebbnek látja, illetve láttatja magát. De miért változtatja meg az *add oda* javításáról szóló narratívát? Feltehetően azért, mert az interjú elején a másokat (pusztán nyelvhelyességi okokból) javító kompetensebb beszélő szerepe pozitív, a javításra vonatkozó interjúvezetői kérdés pedig neutrális volt. (4) esetében azonban az interjúvezető minősítette a javítás aktusát, azt offenzívnek, fegyelmező erejűnek mutatva be: „ugyane miatt *szólsz rá?*”. Gábor jelzi, hogy ő nem *szól rá* másokra. Egyezkedési folyamat zajlik, amelynek során az interjúvezető visszavonja a javítás és az offenzív *rászólás* azonosítását, és az interjú elején alkalmazott semleges formában ismétli meg a kérdést („megmondod neki”). Mivel azonban a javítói szerepkörrel kapcsolatban már negatív értelmezés is felmerült, Gábor úgy módosítja a (2) példában szereplő narratívát, hogy a javítás aktusa ne öncélú legyen (mint volt korábban: „tudom, hogy mit akar mondani, értem”), hanem valamilyen más, gyakorlati okkal legyen legitimálható („azt hittem, hogy valakinek, valaki másnak adjam oda a labdát”).

Érdekes módon a javítás offenzív voltának tematizálása tovább erősödik az interjú során. Gábor maga hozza szóba,

hogyan azoknak, akik nem a helyes alakot (például *enyém*, *add ide*) tanulták meg elsődlegesen, „nem olyan jó”. Az interjúvezetői kérdés ennek okára kérdez rá:

(6)

IV: És mondtad, hogy nekik nem olyan jó, hogy miben, miben nem olyan jó szerinted?

071: Hát hogy valaki elkezd csúfolni vagy valaki vagy valami, hogy nem

IV: Ühm.

071: úgy kell. Vagy

IV: És szerinted

071: vagy hogy azt mondja, hogy ő „én jobban tudom használni a szavakat, mint te” meg minden s csúfolja.

IV: Ühm. És szerinted jogosan csúfolják ilyenkor?

071: Nem. Hát ő azt hiszi, hogy ő hogy ő hogy őt muszáj kiközösíteni, mert ő más, mint ő. Azt hiszi, hogy ő olyan tökéletes. De mikor mikor ezt mondom neki, azt mondja, azt is megmondom neki, hogy „milyen lenne, hogyha téged csúfolnának így”.

Gábor az interjú végére megváltoztatta a saját pozícióját. Kezdetben azok közé sorolta magát, akik tudják, „hogyan kell” beszélni, most pedig a javítást végző beszélőkből egy „ők-csoportot” képzett, akiktől elkülöníti magát. Azt a magatartást, amit korábban magára jellemzőként mutatott be, most elidegeníti magától; vö. (2): „csak megmondom neki, hogy hogyan kell mondani” és (4): „azt mondja, hogy ő »én jobban tudom használni a szavakat, mint te«”. Míg a nyelvhelyességi motivációjú javítás az interjú elején pozitív, de legalábbis neutrális minősítésű volt, az interjú végére negatívra váltott, a javítás a csúfolással lett egyenértékű (vö. „milyen lenne, hogyha téged csúfolnának így”). Ez az értékelés közel áll ahhoz a korábbi interjúvezetői értékeléshez, amely a javítást a rászólással azonosí-

totta. Néhány percen belül tehát a purista, preskriptivista nézetektől azok kritikájáig jutott el a megkérdozett kisdíák. Feltehetően nem fogalmi gondolkodásának radikális, pillanatnyi megváltozásáról van szó, hanem valamiféle alkalmazkodási, egyezkedési folyamatról, amely az interjú egésze során nyomon követhető.

Összegzés

A fentiek a teljesítmény- és az attitűdméréseknek olyan sajátosságait mutatták be, amelyek figyelembevételével a szociolingvisztikai kérdőíves és interjú vizsgálatok adatainak újrainterpretálása javasolható. A megfigyelés körülményei, úgy tűnik, legalább olyan fontosak, mint a megfigyelt jelenségek, sőt, tulajdonképpen csak a megfigyelt helyzet mint diskurzus tanulmányozható, ha figyelembe vesszük azokat az elméleteket, amelyek szerint a kultúra, a tudás, a társadalmi státusz nem „eleve adott”, nem „kész”, hanem szituációról szituációra újrakonstruálódik, újratereztődik (vö. a *co-construction* ’együttes [újra]alkotás’ fogalmával, például Duff 2002). Az elemzési folyamatban, mint a jelen dolgozat mintaelemzésében is, kiemelt szerepet kell hogy játsszon a diskurzuselemzés, illetve a konverzációelemzés eszköztára és a diskurzív szociálpszichológia elméleti kerete (vö. Laihonon 2008; Potter–Edwards 2003; a jelen vizsgálatra alkalmazva bővebben lásd Szabó 2012: 74–107).

Egy interjú egyes részleteinek bemutatásával jelezni kívántam, hogy a válaszok, illetve a válaszadók egyértelmű kategorizálása, előzetes kutatói elvárások szerinti felcímzése igen nehezen elvégezhető feladat, a kutatási szituáció dinamikus természete miatt jóformán lehetetlen. A címkézés helyett (laikus/tudós; preskriptív/deskriptív

gondolkodású; előítéletes/előítéletektől mentes stb.) inkább az interjúhelyzetben megjelenő identitások, narratívák és magyarázatok (ideológiák) folyamatosan újra- és újratermelődő természetét, illetve e folyamat leírását javaslom (a beszélői stílusok leírásával kapcsolatban hasonló ajánl Bartha–Hátori [2010] is). A tudással kapcsolatban a vizsgált személyek gondolkodásában megtalálható fogalmi rendszerek rekonstruálása helyett a vizsgálati szituációban kimutatható stratégiákkal (például saját státusz meg- és átkonstruálása) foglalkozom. A bemutatott példák elemzése bemutatta, hogy a beszélő produkciója nem egy témáról való gondolkodását jellemzi általában, hanem arról tanúskodik, hogy milyen értékelő, érvelő, illetve metaszöveg-alkotási rutinokkal rendelkezik.

A példák bemutatták, hogy a diskurzusközpontú, a megfigyelt helyzet sajátosságait előtérbe helyező szemlélet alkalmazásával már kisiskolás korú gyermekek produkciója is vizsgálható, sőt, további vizsgálatok arra is rámutattak, hogy óvodások beszédéből is kimutathatók jellegzetes interakciós rutinok, metanyelvi stratégiák (vö. Szabó–Mátyus 2012). Kutatásom tervezett iránya éppen ez: a fogalmi fejlődés helyett a metanyelvi repertoár, interakciós rutin folyamatos bővülése, helyzetfüggő adaptálása kerül a középpontba.

Irodalom

- Bartha Csilla – Hátori Ágnes 2010: Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusbán. *Magyar Nyelvőr* 134, 298–321.
- Collett, Peter 1977: The Rules of Conduct. In Peter Collett (ed.): *Social Rules and Social Behaviour*. Oxford: Basil Blackwell, 1–27.
- Domonkosi Ágnes 2007: Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészet szemléletében. In Do-

- monkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta, 141–153.
- Duff, Patricia A. 2002: The discursive co-construction of knowledge, identity and difference. An ethnography of communication in the high school mainstream. *Applied Linguistics* 23, 289–322.
- Egbert, Maria 2004: Other-initiated repair and membership categorization – some controversial events that trigger linguistic and regional membership categorization. *Journal of Pragmatics* 36, 1467–1498.
- Fabó Kinga 1986: A nyelvhelyességi szabályok jellege. In Fülei-Szántó Endre (szerk.): *Norma – átlag – eltérés*. Pécs: Pécsi Akadémiai Bizottság, 23–32.
- Griffin, Peg – Hugh Mehan 1995: Értelem és rítus a tantermi beszélgetésekben. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés* 2. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 187–214.
- Karasavvidis, Ilias et al. 2000: Investigating how secondary school students learn to solve correlational problems: quantitative and qualitative discourse approaches to the development of self-regulation. *Learning and Instruction* 10, 267–292.
- Korom Erzsébet 2005: *Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás*. Budapest: Műszaki.
- Kurhila, Salla 2001: Correction in talk between native and non-native speaker. *Journal of Pragmatics* 33, 1083–1110.
- Laihonen, Petteri 2008: Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* 12, 668–693.
- Lanstyák István 2007: A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta, 154–173.
- Lanstyák István 2010: Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin (szerk.): *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Pozsony: Stimul, 117–133, 137–145.

- McKinney, Carolyn – Joan Swann 2001: Developing a sociolinguistic voice? Students and linguistic descriptivism. *Journal of Sociolinguistics* 5, 576–590.
- Nahalka István 2002: *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktívizmus és pedagógia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Potter, Jonathan – Derek Edwards 2003: Sociolinguistics, Cognitivism, and Discursive Psychology. *International Journal of English Studies* 3/1, 93–109.
- Preston, Dennis R. 2011: Methods in (applied) folk linguistics. Getting into the minds of the folk. *AILA Review* 24, 15–39.
- Szabó Tamás Péter 2008: Diakrónia a nyelvhelyességi szabályok közvetítésében. In Forgács Tamás – Büky László (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged: SZTE BTK–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 215–226.
- Szabó Tamás Péter 2012: „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Dunaszerdahely: Gramma. [URL: <http://mek.oszk.hu/10900/10947/> – 2013. január 31.]
- Szabó Tamás Péter – Mátyus Kinga 2012: *Towards a developmental folk linguistics*. Előadás, elhangzott a Sociolinguistics Symposium 19. elnevezésű konferencián (Berlin, augusztus 24.).

Műhely: Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség

Németh Miklós pohárköszöntőt mond a fogadáson

Szoták Szilvia

Simon Szaboles

BODÓ CSANÁD –
VARGHA FRUZZSINA SÁRA

Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség

A nyelvi-nyelvhasználati változók kutatásának a térbeliség nem egyöntetűen kezelt jelensége. A hagyományos nyelvöldrajzi vizsgálatokra jellemző, hogy a térbeliséget az egyes települések (többnyire viszonylag homogén közösségek) nyelvváltozatának összehasonlításában értelmezik, a nyelvi adatokat – sarkítva fogalmazva – nem beszélőhöz, hanem egy-egy közösséghez kötötten kötik (ugyanis a nyelvjárási norma „átlagának” megragadása a fő cél). Ezzel szemben a szociolingvisztika egy-egy (többnyire településhez kötődően meghatározott) közösség belső heterogenitását vizsgálja, de nem tulajdonít nagy jelentőséget a nyelvhasználat sokféleségében fellépő térbeli vonatkozásoknak. Műhelyünk a kétféle hagyomány érintkező területeivel foglalkozott. Alapvető kérdéseink és szempontjaink a következők voltak:

1. Vannak-e a magyar nyelvben egyetemes változók, azaz olyan jelenségek, amelyek a magyar nyelvterület egészén változatosságot mutatnak?
2. Hogyan érdemes a nyelvi adatot lokalizálni? Milyen szempontok szólnak emellett, hogy a nyelvi adatot a

nyelv földrajzi kutatásokban is az egyéni nyelvhasználóhoz kössük?

3. Milyen jelentőségük van a hangzó nyelvi adatoknak a nyelvi változók vizsgálatában?

A felvetett kérdéseket műhelyünk konkrét esettanulmányokban vizsgálta. Egy-egy nyelvi változó – például az *l*-kiesés (Gál), az *ikes* ragozás (Iglai), az *ö*-zés (Kocsis, Menyhárt–Presinszky) vagy a nákolás (Vargha) – kapcsán elemeztük, hogy annak feltételezett egyetemessége milyen korlátok között érvényesül. Ugyancsak esettanulmányokban mutattuk be a nyelv földrajzi adatok lokalizálásának lehetőségeit. Itt módszertani alapelveként fogalmaztuk meg a geolingvisztikai adatoknak elsődlegesen a nyelvhasználóhoz való kötöttségét (tehát a nyelvatlaszkutatásokban nem csak egy adott beszélőközösséghez rendeljük az adatot). Így az adatok független változók szerint válnak térképen megjelenítve ábrázolhatóvá és elemezhetővé. Az esettanulmányok egyben az adat jellegét is másként értelmezik, mint a hagyományos dialektológiai vagy szociolingvisztikai kutatások: az újabban kialakított korpuszokban a hangzó (azonnal elérhető, akár akusztikailag is elemezhető) adat az elsődleges, a feldolgozás ehhez képest többféle szinten történik.

A műhelyben hét előadás hangzott el, ezek közül a kötetben ötnek az írott változatát adjuk közre. Heltai János „Térbeliség és heterogenitás összefüggései a moldvai két-nyelvű beszélőközösségekben” című előadása a Moldvában napjainkban minden közösségben folyamatban lévő magyar–román nyelvcsereének a változás „egyetemessége” ellenére is érvényesülő – egyéni vagy csoportszintű – különbségeiről szólt. E munka egy nagyobb tanulmány részeként fog a közeljövőben megjelenni. Bodó Csanád

előadása („Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában”), amelynek jelentősen kibővített változata a *Magyar Nyelv* című folyóiratban lesz olvasható, a magyar szociolingvisztikai irodalomban az itt következőkhöz hasonló részletességgel feldolgozott nyelvi változók vizsgálatának ideológiai folyamatait elemzi. Kimutatja, hogy ezek a folyamatok a magyar nyelv változatosságát a standard nyelvváltozathoz képest láttatják az utóbbi évtizedek szociolingvisztikai kutatásaiban. Műhelyünk ahhoz kíván hozzájárulni, hogy a magyar nyelvi diverzitás leírásában a standard nyelvi hatások mellett a térben érintkező más nyelvváltozatok egymásra gyakorolt hatásai is felismerhetők legyenek.

Beregszászi Anikó, Cserniczkó István, Kolláth Anna és Németh Miklós a könyvbemutatón

GÁL NOÉMI

Az / kiesése mint nyelvi változó a Vöő István-féle hangoskönyvben

A magyarországi és a romániai magyar dialektológiai kutatások egyik új fejezetének szerves részét képezi a *Magyar nyelvjárási hangoskönyv*et alapul vevő, a Vöő István szerkesztette *Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény*ben található nyelvjárási lejegyzések és az eredeti hangfelvételek szinkronizálásával elkészült hangoskönyv (innen a Vöő István-féle hangoskönyv megnevezés). A szöveggyűjtemény eredetileg 54 romániai és 11 magyarországi kutatópontról 75 nyelvjárási lejegyzést tartalmaz, ezek közül 17 kutatópontról 18 hangfelvétel került feldolgozásra. Ebben a megközelítésben, a rendelkezésünkre álló hangfelvételeknek köszönhetően az elsődleges nyelvjárási adat nem a lejegyzés, hanem a hangzó forma.

Az alábbi tanulmányom célja az /-kiesés variabilitásának azonosítása a fenti korpuszban, abból a premisszából kiindulva, hogy a mai magyar nyelvjárásokban az / kiesése egyetemes változónak tekinthető.

A Magyar nyelvjárási hangoskönyv sorozat

A *Magyar nyelvjárási hangoskönyv* sorozatot a Geolingvisztikai Műhely munkatársai készítik. A sorozat eddig kilenc multimédiás CD-ből áll (Hajdú és mtsai 2005–2009), amelyek a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*ben (Hajdú–Kázmér 1974) megjelent nyelvjárási szövegeket tartalmazzák digitális formában, a lejegyzéseket az eredeti hangzóanyaggal összekapcsolva. Ezek a hangfelvételek *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak ellenőrző gyűjtése során készültek, 1960 és 1964 között.

A hangoskönyvek a Vékás Domokos által kifejlesztett Bihalbocs dialektológiai szoftver segítségével készülnek, mely pontosan a nyelvjáráskutatásban, a nyelvjárási anyagok feldolgozásában felmerülő igényeket elégíti ki. A Bihalbocs olyan speciális szövegszerkesztő, hangkezelő és térképgeneráló szoftver, amely egyrészt a nyelvjárási adatok megfelelően kódolt rögzítését és adattárakba rendezését teszi lehetővé, másrészt az adatok sokoldalú felhasználását a kutatók igénye szerint (Bodó–Vargha 2008).

Vöő István és a hangfelvételek

Tanulmányom címe említi Vöő Istvánt, aki a kolozsvári magyar tanszék oktatója és kutatója volt. Nevéhez fűződik az első olyan nyelvjárási gyűjtések, amelyek hangfelvételeket is tartalmaznak. Ő maga így ír erről *A bánási magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere* című könyvének előszavában: „az a tapasztalatunk, hogy a mikrofonba mondott nyilatkozatok sokkal inkább és hívebben képviselik a mindennapos nyelvhasználatot. (...) A hangképzésbeli sajátságok a helyi nyelvjárás természetesebb, reálisabb formáiban jelentkeznek”, mivel „a kérdőíves gyűjtés

rendjén kapott elszigetelt, egyszavas feleletek artikulációja sokkal gondosabb, mint a folyamatos beszédben” (Vöő 1975: 9–10). Már egy korábbi munkájában így fogalmaz: „a tájnyelvi atlaszok szerkesztőivel szemben már mint módszertani követelményt állíthatnók a lejegyzett szövegek közlését, s ha módjukban áll, esetleg hanglemezek mellékelését is” (Vöő 1971: 5).

Azt is mondhatnánk, hogy Vöő nagyon korán ráért az a hangzó atlaszok (hangoskönyvek?) előnyeire. Ebben az is közrejátzott, hogy egykori munkatársai szóbeli közlése szerint műszaki fogékonysága folytán hamar felfedezte a felvevőgépek dialektológiai alkalmazhatóságában rejlő lehetőségeket. Ettől még a hangfelvételek rögzítésével járó nehézségek (például a felvevőgépek mérete, súlya, körülményes szállíthatósága) sem tántorította el. A kolozsvári tanszéken fellelhető archív hanganyag jelentős részét ő maga rögzítette, bánsági gyűjtése során harminc kutatópontra húsztól százharminc percig terjedő időtartamú, három-négy azonos témájú (gazdálkodás, földművelés, állattenyésztés stb.), esetenként népköltészeti jellegű felvételt készített (Vöő 1975: 9).

A hangfelvételek több célt is szolgáltak a nyelvjáráskutatásban: egyrészt központilag ellenőrizhetővé tették a nyelvjárási adatokat (lásd Szabó T. 1963: 51), hiszen a hangfelvételek gyakran az atlaszmunkálatok ellenőrző gyűjtése során keletkeztek, másrészt lehetőséget biztosítottak a dialektológiai kutatás előkészítésére, azaz a rendszeres lejegyzési gyakorlatok megszervezésére.

A Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény

A Vöő István szerkesztette *Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény* 1970-ben jelent meg Kolozsvárott, didaktikai segédeszközként, a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatói részére. A szerkesztő előszavában erről a következőket mondja: „rendeltetése (ti. a szöveggyűjteményé) az, hogy a Márton Gyula szerkesztette *Magyar nyelvjárástan* című egyetemi jegyzetet hangfelvételes eljárással gyűjtött és szakemberektől lejegyzett szemléltető anyaggal egészítse ki” (Vöő 1970: 1). A gyűjteményben közzétett valamennyi szöveg tehát nyelvjárási hangfelvételek átírásának eredménye.

Összesen 65 (ebből 54 romániai és 11 magyarországi) kutatópontról 75 nyelvjárási lejegyzést tartalmaz, legrészletesebb fejezete a székely nyelvjárá-sokra vonatkozó rész (23 szöveg). A gyűjtést 1958 és 1969 között végezték (a hangfelvételek elkészítői között Vöő István, Péntek János, Zsemlyei János, Teiszler Pál, Balogh Dezső, Kósa Ferenc nevét említhetjük), a felvételek lejegyzésére 1959 és 1970 között került sor. Néhány munkatárs saját felvételeiből adott részletekkel, illetve azoknak lejegyzéseivel gazdagította a gyűjteményt (Gál–Hochbauer 2012).

A Vöő István-féle hangoskönyv

A magyar nyelvjárási hangoskönyvek mintájára felmerült a Vöő István szerkesztette szöveggyűjteményt alapul vevő digitális hangoskönyvek elkészítésének ötlete, melynek sokrétű tudományos hozadéka volna.¹

A hangoskönyv előkészítési munkálatainak során azonban számos nehézségbe ütköztünk. A gyűjteményben szereplő szövegek alapját képező eredeti hangfelvételek jelentős része hiányzik, ez a hiány pedig sok esetben már pótolhatatlan. További nehézséget jelent az is, hogy a magnószalagokat egyben digitalizálták, és problematikus, hosszadalmas a gyűjteményben közölt részletek azonosítása, a digitális anyag darabolása.

Az elvégzett kutatás során 17 településről származó 18 hangfelvételt dolgoztunk fel, ezek a következők:

1. Székely nyelvjárási régió: Felsőtörja, Csomakörös (2 szöveg), Cőfalva, Hodgya, Etéd, Kápolnásfalu és az újabb telepítésű Hidas
2. Mezőségi nyelvjárási régió: Alsójjára, Rév
3. Északkeleti nyelvjárási régió: Zilah, Szilágysomlyó, Nagyvárad
4. Nyugat-dunántúli nyelvjárási régió: Szilsárkány
5. Palóc nyelvjárási régió: Kemence, Nagyoroszi
6. Dél-alföldi nyelvjárási régió: Szegvár, Tápe

¹ Vargha Fruzsina Sára jóvoltából a Vöő István-féle hangoskönyvek már az interneten is elérhetők: http://www.bihalbocs.hu/hkonyv_ko-lozsvar/felsotorja/index.html

1. térkép. A kutatópontok

Mivel kutatható adatbázisról van szó, úgy döntöttem, hogy elsőként a szótagzáró / variabilitását tárom fel.

A szótagzáró /-ről általában

A szakirodalom szerint a szótagzáró / kiesése a magyar nyelvjárások nagy részének jellemző vonása. A jelenség kisebb-nagyobb, ám területenként eltérő mértékben, mindenütt előfordulhat (Imre 1965, Juhász 2003), ugyanakkor azonos beszélőközösségben és azonos helyzetben (akár azonos morféman belül) sem jelentkezik teljes következetességgel (Imre 1965). A nyelvtörténeti vizsgálatok azt támasztják alá, hogy az / váltakozó realizációja a magyar hangtörténetben is fellelhető. Az általános szakmai vélemény az, hogy az / évszázadok óta tartó variabilitása fonetikai sajátosságaival is összefügg. A BUSZI-2 korpuszán végzett elemzések értelmében a variabilitás szociolingvisztikai tényezőktől is függ (Borbély-Vargha 2010).

A kutatás menete

A hangfelvételek (és lejegyzésük) alapján egy adatbázisba gyűjtöttem azokat a szavakat, amelyekben az / hang variabilitása vizsgálható, akár jelen van a hang, akár redukáltan van jelen, akár az / kieséséről van szó.

A hangfelvételek teljes időtartama kb. 70 perc, ezt meghallgatva írtam ki az / variabilitása szempontjából releváns adatokat. Összesen 547 ilyen adatot találtam a hangoskönyv szövegeiben. Az adatbázis tartalmazza a nyelvi adatot, a település nevét, valamint az adatközlő nevét, korát és nemét.

Imre Samu összefoglaló megállapításai (1965, 5. a.) alapján a szótagzáró / eltűnése vagy megléte, továbbá az eltűnés körülményei szoros összefüggésben állnak a szóban forgó morfémaival, illetve függnek a hangtani helyzettől, beleértve az / előtti magánhangzó minőségét. Az adatbázis jellege (az interjúk viszonylag rövid időtartama) miatt vizsgálódásom a hangtani helyzet bizonyos vonatkozásaira korlátozódik. Ennek megfelelően azt kódoltam, hogy az adatban van-e vagy nincs /, illetve ha van, akkor redukált-e vagy sem, hogy az / hang előtti magánhangzó minősége szerint zárt vagy felső nyelvvállású, illetve nyílt vagy alsó nyelvvállású-e, hogy az / előtti magánhangzó rövid, félhosszú vagy hosszú, illetve hogy hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagról van-e szó.

1. táblázat. Példák az adatbázis felépítésére

Adat	Település	Adatközlő	Kor	Nem	/	/ előtti mgh minő- sége 1: iüü 2: 3: eáa	/ előtti mgh 1: rövid, 2: félhossz- szú 3: hosszú	Hangsú- lyos 1: igen 2: nem
Föld	Szegvár	Farkas György	74	1	2	2	3	1
tákolva	Nagyvárad	Major Imre	55	1	1	2	1	2
kölbászt	Nagyoroszi	Tóth Gábor	51	1	1	2	2	1
Ékeszteg	Tápc	Tar Mihályné	67	2	3	3	3	1

Az adatok alapján a Bihalbocs programban térképlapok készültek. Az adatok értelmezésének kiindulópontja az, hogy az / viselkedését nem izoláltan, hanem az azt megelőző magánhangzóval való viszonya szempontjából vizsgáltam.

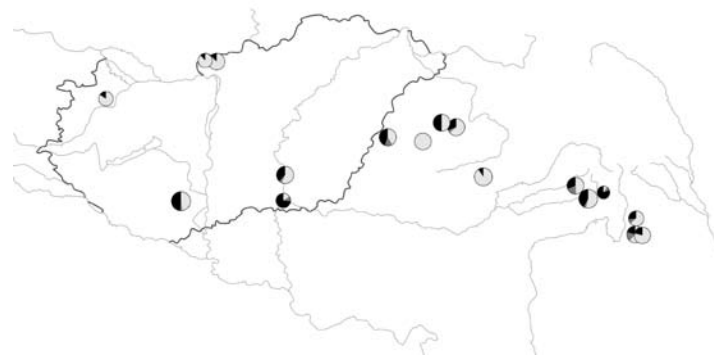
Első lépésben azt néztem meg, hogy hangsúlyos helyzetben, amikor az /-t megelőző hang a hangsúly miatt nyúl, az / milyen mértékben és hol esik ki, illetve redukálódik. A vizsgálat eredményeképpen kijelenthető, hogy hangsúlyos helyzetben nagyobb valószínűséggel esik ki az / hang.

A második lépésben azt vizsgáltam meg, hogy az / milyen mértékben esik ki *i*, *u*, *ü* hangok előtt, azaz felső nyelvállású (zárt) hangok környezetében. Ugyanezt vizsgáltam az /-t megelőző *a*, *e*, *á* hangok esetében. A harmadik csoport az összes többi magánhangzót öleli fel. Hipotézisem az volt, hogy *i*, *u* és *ü* után sokkal ritkábban esik ki az /, mint az egyéb magánhangzók esetében.

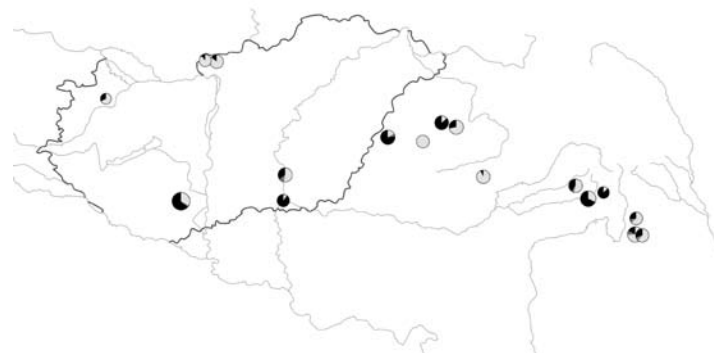
A harmadik vizsgálati szempont az /-et megelőző hang hosszúsága volt, hogy rövid-e, félhosszú, hosszú vagy eleve hosszú.

Térképek, eredmények

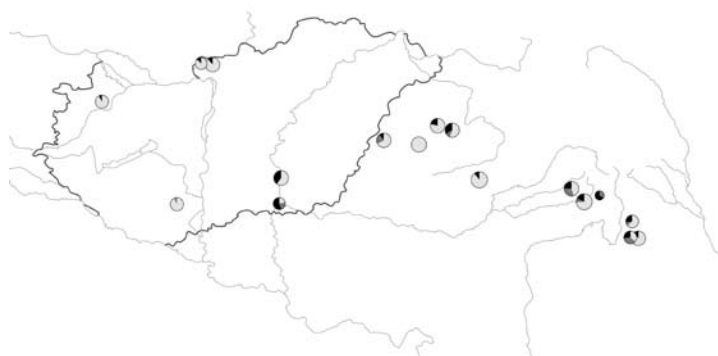
A 2. térképlapon megfigyelhető, hogy az / kiesésében, redukálódásában, illetve megmaradásában területi különbségek is megállapíthatók, hiszen míg például a nyugati, palóc és mezősegi nyelvjárási régiókban sokkal inkább az / megmaradása jellemző, és alig találtunk adatot az / kiesésére, addig a déli, északkeleti és székely nyelvjárási régióban is sokkal gyakoribb az / redukálódása, illetve kiesése.

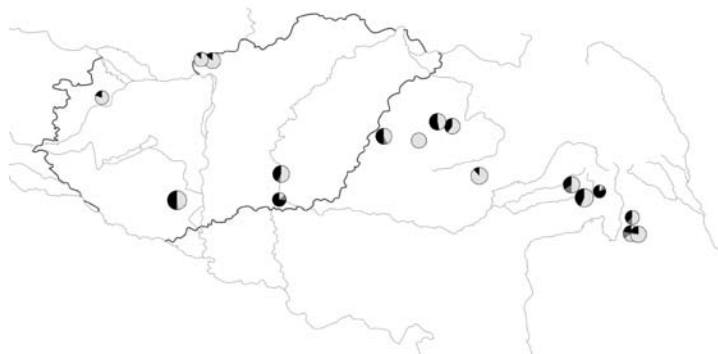
2. térkép. Az /-kiesés az adatbázisban található adatok alapján: általános bemutató (világosszürke – van /; sötétszürke – redukált /; fekete – nincs /)

3. térkép. Az /-kiesés hangsúlyos helyzetben (világosszürke – van /; sötétszürke – redukált /; fekete – nincs /)

4. térkép. Az /l/-kiesés hangsúlytalan helyzetben
(világosszürke – van /l/; sötétszürke – redukált /l/;
fekete – nincs /l/)

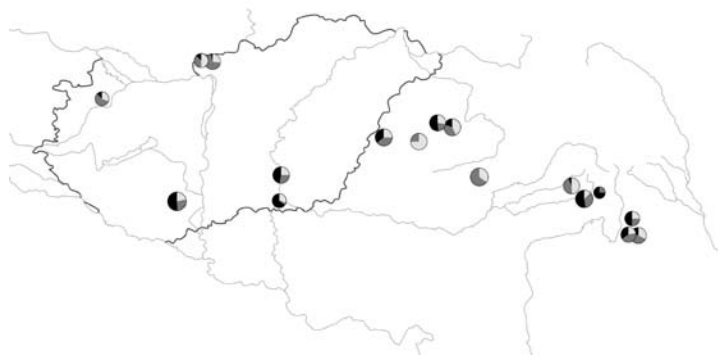
5. térkép. /l/-kiesés nem *i, u, ü*-t követően
(világosszürke – van /l/; sötétszürke – redukált /l/;
fekete – nincs /l/)

Hangsúlyos-hangsúlytalan: a 3. és 4. térképlapon található adatok értelmében a vizsgált kutatópontok esetében hangsúlyos helyzetben általános jellemző az /l/ redukálódása, kiesése, illetve egybeolvadása az előtte lévő magánhangzóval (a pontok feketébbek), míg hangsúlytalan helyzetben sokkal inkább megmarad az /l/. Cófalva a bekódolt adatok értelmében kivételnek látszik. Ebben az esetben is megfigyelhető az a területi eloszlás, melyet már az összesített adatok kapcsán megemlítettünk.

6. térkép. /l/-kiesés *i, u, ü*-t követően
(világosszürke – van /l/; sötétszürke – redukált /l/;
fekete – nincs /l/)

A második pontban arra voltam kíváncsi, hogy van-e összefüggés a zárt, felső nyelvállású hangok és az /l/ kiesése vagy megmaradása között, hipotézisem az lévén, hogy van, mégpedig oly módon, hogy az /l/ inkább megmarad a szótagban ilyen hangok környezetében. Ezt a hipotézist egyértelműen alátámasztják az 5. és 6. térképlapok, ha összehasonlítjuk az *i, u, ü* utáni /l/ viselkedését, és ugyanezt a többi hang esetén.

7. térkép. Az /előtti magánhangzó hossza
(világosszürke – rövid magánhangzó; sötétszürke – félhosszú
magánhangzó; fekete – hosszú magánhangzó)

A harmadik pontban azt vizsgáltam, hogy mennyire jellemző a pótlónyúlás az /előtti magánhangzókra. A 7. térképlapon láthatjuk, hogy a nyelvterület nagy részén találkozzunk pótlónyúlással, ezt jelölik a sötétszürke és fekete színek. Fontos megjegyezni, hogy az adatok nem tartalmazzák azokat az eseteket, amelyekben az /előtt eleve hosszú magánhangzó található a vizsgált szóban, így a hosszú magánhangzó a 7. térképlapon a pótlónyúlásra vonatkozik.

Következtetések

A vizsgált adatokkal kapcsolatban fontos elmondani, hogy statisztikailag nem reprezentatívak, és sokszor a lejegyzési variabilitástól is függnek. Néhány esetben, ahol megítélésem szerint a hanganyag eltért a lejegyzéstől, ott a szinkronizálás során javítottam rajta.

A lejegyzett nyelvi korpusz egyik pozitívuma, hogy ugyanaz az adatközlő huzamosabb ideig beszél, így nyelvhasználatában pontosabban megfigyelhetők a nyelvi jelenségek, míg a lejegyző is ugyanaz.

Noha az /kiesése nem feltétlenül jelentkezik teljes következetességgel, megjegyzendő, hogy mindkét mezőiségi és mindkét palóc kutatópont esetében a vizsgált jelenség igen mérsékeltnek mutatkozik. E nyelvföldrajzi megállapítás is alátámasztja, hogy a nyelvjárási háttér megkerülhetetlen szempont az /variabilitásának vizsgálatában.

A fentiekben csupán három tényezőt vizsgáltam, a hangsúlyos helyzetet, az /hangot megelőző hang minőségét, illetve az /előtti magánhangzó hosszúságát (a pótlónyúlást). Az adatbázison vizsgálható továbbá az, hogy az /kiesése a mennyiségi változáson kívül vajon minőségi különbséggel is jár-e, hogy tő-, képző- vagy ragmorfmárról van-e szó, illetve hogy a szófaj milyen mértékben befolyásolja az /variabilitását.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Vő István-féle anyag és a magyar nyelvjárási hangoskönyvek egységesíthetők, és így nagyobb mennyiségű adaton lehet térbeli összefüggéseket vizsgálni. Mindehhez hozzájárulhatnak még *A magyar nyelvjárások atlasza* és *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* adatai is.

Végzőkövetkeztetésként elmondhatjuk, hogy a nyelvjárási hangoskönyvek valódi kutatási adatbázisként működhetnek. A lejegyzett és szinkronizált anyagban könnyen hozzáférhető a hangzó adat, mely egyaránt kapcsolható a nyelvhasználóhoz, a beszélőhöz, valamint a nyelvi közösséghez, így lehetőség nyílik a vizsgált jelenséget konkrét realizációjával alátámasztani.

Irodalom

- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina 2008: Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelv* 104., 335–351.
- Borbély Anna – Vargha András 2010: Az / variabilitása öt foglalkozási csoportban – kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. *Magyar Nyelv* 106., 455–470.
- Gál Noémi – Hochbauer Mária 2012: Vöő István dialektológiai kutatásainak digitális feldolgozási lehetőségeiről. In Bárány M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 77–85.
- Hajdú Mihály – Kázmér Miklós 1974: *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hajdú Mihály – Kázmér Miklós – Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2005–2009: *Magyar nyelvjárási hangoskönyv* I–IX. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Imre Samu 1965: A szótagzáró / a felsőőri nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 61., 368–374.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 262–324.
- Szabó T. Attila 1963: Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének felelősségén túl. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1963/1., 35–53.
- Vöő István 1970: *Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény*. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem.
- Vöő István 1971: *Hétfalú nyelvjárási atlasza*. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem.
- Vöő István 1975: *A bánási magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere*. Kolozsvár: Kriterion.

IGLAI EDIT

A nyelvi mentalitás és a határmentiség szerepe a területi nyelvváltozatok változásában

Bevezető

A nyelvjárási beszélők saját anyanyelvváltozatával kapcsolatos beállítódásait számos hazai tanulmány tárgyalja. E számba vehető munkák a kutatás módszere, földrajzi kiterjedése és célcsoportja szerint is különbözők. Vannak olyanok, amelyek egy-egy település „mélyfúráására” törekednek (vö. például Kiss 1996), és vannak, amelyek meghatározott régiókon belül vagy országos mintán több kutatópont adatait is tartalmazzák (például Sándor K. 2004). A hazai tanulmányok eltérhetnek abban, hogy a magyarországi magyarok (például Czibere 2000) vagy az őshonos kisebbségek viszonyulásával foglalkoznak (például Lakatos 2009), de abban is, hogy célirányosan egy-egy társadalmi vagy életkori csoport viszonyulását kutatják-e (például Lukács 2007). Egy részük kizárólag az adatközlők saját anyanyelvváltozatához, mások pedig egyéb nyelvváltozatokhoz való viszonyukat is felméri. Az utóbbi időszak módszertanilag és tematikailag egyaránt sokszínű szocio-dialektológiai kutatásaiból az is körvonalazódik, hogy bizonyos területi különbségek jelentkezhetnek abban, hogy a nyelvhasználók milyen attitűddel fordulnak az elsődleges nyelvváltozatuk felé. (A nyelvjárásokkal kapcsolatos sztereotípiák német nyelvterületen való tájankénti külön-

bőzségéről vö. például Niebaum–Macha 1999.) A nyelvi mentalitás ilyen, egész magyar nyelvterületre kiterjedő, egységes módszerekkel való vizsgálatát teszi lehetővé az *Új magyar nyelvjárási atlasz* (a továbbiakban ÚMNyA. vagy másképp újatlasz).

A tanulmány első részében az újatlasszal kapcsolatos eddigi vizsgálataim néhány tanulságát ismertetem. Ezek az északkeleti és a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió összehasonlító vizsgálatával – a térbeliség dimenzióját tovább árnyalva, a trianoni országhatár szerepét is figyelembe véve – a két eltérő (történelmi, történeti, kulturális stb.) természetű határmentiség nyelvi attitűdre gyakorolt hatását, az eltérő szubjektív viselkedések háttérben álló társadalmi – erősítő vagy gyengítő – tényezőket helyezik középpontba. Abból az ismert tényből kiindulva, hogy a nyelvi variabilitás és változás bonyolult okrendszerében a nyelvhasználók szubjektív viszonyulásának kiemelt szerepe lehet a nyelvváltozatok választásában – ezáltal pedig közvetve a variánsok térhódításában vagy visszaszorulásában –, a tanulmány második részében néhány nyelvi változó térbeli és időbeli változását is bemutatom az előzőleg ismertetett beállítódásokkal összefüggésben. A követéses vizsgálat első keresztmetszetét *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak (a továbbiakban MNyA. vagy nagyatlasz) korpusza adja. Kihasználva a két különböző korszakból származó élőnyelvi adatok nyelvföldrajzi, időbeli és – az újatlasz révén – részben egyéni szintű lokalizálhatóságát, nemcsak az egyes régiók szinkrón dinamizmusának valóságos időben megragadható irányáról vagy dinamikájáról adhatok képet, hanem az egyes nyelvváltozatokhoz független változóként rendelt szubjektív beállítódások segítségével a választások mögöttes okairól, a beszélők nyelvi viselkedésének háttéréről is. A variánsok közötti választás és az attitűd korrelációjának mérésével ezáltal részben objek-

tív nyelvi adatok alapján ragadható meg az anyanyelv-változathoz való szubjektív viszonyulás egyes nyelvi formák választásában és előfordulási gyakoriságában játszott szerepe, továbbá geolingvisztikai szempontból a magyar nyelvterületen való egyetemessége, vagy éppen regionális és országhatár szerinti különbözősége.

Módszer

Vizsgálatom kerete az ún. dimenzionális nyelvszemlélet, az élőnyelvi adatokat tér, idő és humán dimenzió hármas koordináta-rendszerében értékelem. Az ÚMNyA. kollektív gyűjtéseinek résztvevőjeként egyfelől a magam, másfelől az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport (tevékenységükről részletesebben lásd: <http://umnya.elte.hu>) által gyűjtött korpuszra támaszkodom. Két nyelvjárási régió 8-8, összesen 16 kutatópontján, 114 elsődleges nyelvjárási nyelvváltozatú adatközlő adatait jegyeztem le. A kutatópontok a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióban a következők voltak: Alsóőr (Unterwart), Felsőőr (Oberwart), Őrisziget (Siget in der Wart), Középpulya (Mitterpullendorf); Acsalag, Szilsárkány, Káld, Egyházasrádóc; az északkeleti nyelvjárási régióban: Kék, Ófehértó, Tiszake-recseny, Hermánszeg; Homok (Holmok), Csongor (Csomonin), Vári (Vari), Salánk (Salanki). A kutatási céloknak megfelelően az adatközlők régió, azon belül a trianoni határtól való elhelyezkedés és életkor szerint is rétegzettek, megoszlásukat az 1. táblázat mutatja. Az adatfelvétel írá-nyitott interjúval, direkt kérdések alkalmazásával, illetve aktív indirekt kérdőíves módszerrel történt.

1. táblázat. Az adatközlők életkori megoszlása

	Nyugat-dunántúli nyelvjárási régió			Északkeleti nyelvjárási régió		
	Határon túl	Határon innen		Határon innen	Határon túl	
30–45 év	5	5	10	5	5	10
45–60 év	5	6	11	6	6	12
60–70 év	7	9	16	9	9	18
70 év felett	7	10	17	10	10	20
Összesen	24	30	54	30	30	60

Előzmények

Az ÚMNYA. terepmunkái során felvett interjúk direkt kérdései kiterjednek többek között a nyelvjárási beszéd vállalásának, a megmaradásával kapcsolatos prognózisok, a stigmatizáció, valamint a nyelvhasználat nyilvános–familiáris színtereken való használatának feltárására is. Az eredmények kvantitatív és tartalmi elemzése alapján az látszik, hogy:

- a nyelvhasználók saját nyelvváltozatára vonatkozó megítélései nyelvjárási területenként gyakran különbözök
- a kétféle határmentiség a legtöbb esetben tovább differenciálja a beállítódások kapcsán tapasztalt eltéréseket
- a politikai határ esetenként mentális, nyelvi attitűd-beli határrá válik
- a regionális különbség mértéke különböző aszerint, hogy affektív vagy viselkedéses komponensre irányuló kérdéssel közelítünk a vizsgálat tárgyához

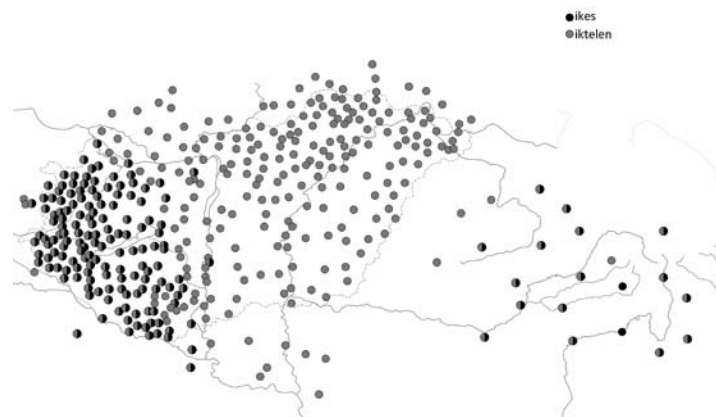
A két nyelvjárási régió trianoni határ alapján tagolt két-két beszélőközössége közül a burgenlandi adatközlők vállalták a legmagasabb arányban szűkebb pátriájuk nyelvjárási voltát (87,5% burgenlandi arány a nyugat-dunántúli 80%, az északkeleti 23,33% és a 60%-os kárpátaljai aránnyal szemben). Ugyanezen megkérdezettek válaszai a területi nyelvváltozatokhoz való érzelmi kötődést és a nyelvjárások megmaradásával kapcsolatos prognózist tekintve is pozitívak, a nyelvjárások szituatív szerepkörét vizsgálva ugyanakkor jellemzően inkább szégyellő-önfeladó attitűd jelentkezik. A régió nyugat-magyarországi oldalán nem kevésbé érdekesek az eredmények. Annak ellenére, hogy a beszélőközösség tagjai a nyelvjárások vállalásában pozitív attitűdöt tanúsítanak, illetve hogy következetesen a nyilvános színtereken is többségében a nyelvjárásokat őrző, ám a köznyelvvvel szembeni ellenszenvező-védekező attitűd a jellemző, a prognózist tekintve mégis minden vizsgált csoport közül a leg pesszimistábbak, az idős és középkorostályt kivéve minden életkori szakaszban a negatív viszonyt sugalló válasz a gyakoribb. A másik vizsgált régió magyarországi oldalán éppen fordított a helyzet. Az északkeleti nyelvjárási régió határon inneni adatközlői a legalacsonyabb arányban (23,33%) vállalják a saját, illetőleg szűkebb környezetük nyelvjárásiasságát, ugyanakkor igen stabil rejtett presztízsről árulkodik, hogy minden más vizsgált kérdéssel kapcsolatosan jellemzően pozitív viszonyulást adatoltam, és ugyanezt tapasztaltam az interjúbeszélgetések során is. A nyelvföldrajzi összevetés szerint az anyanyelvváltozathoz való legbiztosabb pozitív beállítódás a kárpátaljai magyar adatközlőkre jellemző, minden tárgyalt komponens felől vizsgálva és a felmérésbe bevont más, most nem tárgyalt független változókhoz viszonyítva is a legnagyobb mértékű. A regionális különbségeket mutató szubjektív viselkedések háttérében részben olyan

nyelvi és nem nyelvi tényezők állhatnak, mint például a vizsgált nyelvjárások köznyelvtől való távolsága, a két régió eltérő (nem csak nyelvi) presztízse, gazdasági mutatóik különbsége, kisebbségi környezetben az államnyelv, illetve az anyanyelvet szinte önmagában megtestesítő anyanyelvváltozat presztízse, identitásjelölő szerepe vagy a többségi nyelv gazdasági potenciáljának mértéke.

A nyelvi mentalitás és a nyelvváltozatok választásának összefüggése

A tanulmány további részében az ikes ragozás paradigma-tagjai alapján vizsgálom a beállítódásoknak mint független változóknak és a vizsgálatba bevont nyelvi variánsok választásának lehetséges korrelációját. Elemzésem célja annak megállapítása, hogy az irányított interjúk során elhangzott válaszokból felsejlő attitűdök, a kiválasztott jelenségek körhöz tartozó változatok közötti tényleges választások, illetve az utóbbiból kikövetkeztethető, a valóságos időben is érzékelhető elmozdulások mennyire vannak összhangban a beszélőközösségek szintjén.

A hazai nyelvészeti szakirodalomban az ikes ragozás többféle nézőpontból, gyakran vizsgált jelenségek közé tartozik. Választásomat mégis az indokolta, hogy olyan időben változó jelenség vizsgálatát tűztam ki célul, amelynek előfordulása és használatának gyakorisága nyelvföldrajzi eltéréseket mutat, az országhatár szerepe is meghatározó, illetve amely bizonyos fokig stigmatizált. A korábbi dialektológiai eredmények egyértelműen igazolják a jelenség előfordulásának területi kötöttségét: a nyugat-dunántúli régióban „az ikes ragozás erős”, az északkeleti régióban az E/3 udvarias felszólítást kivéve „az ikes igék ragozása iktelen” (Imre 1971: 335, ill. 362., vö. még Juhász 2001: 268,

1. ábra. Az ikes-iktelen változatok magyar nyelvterületen való megoszlása a MNyA. 789, 792, 795, 798, 800, 805, 807 számú térképlapjai alapján

illetve 293–299; továbbá MNyA. 789, 792, 793, 795, 798, 800, 805, 807 térképlapjai; ÓHA. 167–171; Horger 1934: 144; SzamSz. I. 38, 242, 420; II. 7). Ezt a regionális vagy kisebb mértékben magyarországi, őshonos kisebbségi dimenzió szerint kirajzolódó különbséget kiválóan tükrözi az 1. ábrán látható Bihalboes térképgeneráló szoftverrel készült MNyA.-térképlap is. Az ikes ragozással foglalkozó tanulmányok alapján ugyanakkor ismeretes, hogy az ikes ragozást eredeti funkciójának visszaszorulása, elvesztése miatt „sajátos bomlási”, az iktelen ragozással való kiegyenlítődési folyamat jellemzi már a 17. század óta. Hegedűs Attila a „mai ingadozás” okát is tulajdonképpen abban látja, hogy „az ikes ragozás esetleg sohasem volt az egész nyelvközösség számára egységesen létező rendszer” (Hegedűs 2005: 16). Az élőnyelvi korpuszokon alapuló megfigyelések rámutattak, hogy mára az ikes ragozás nemcsak a köznyelvből, hanem nyelvjárásaink nagy részéből is ki-

szorult. A nyelvtörténeti/nyelvjárás-történeti adatok és az újabb szociolingvisztikai felmérések összevetésének tanúsága szerint több paradigmát – azokon a területeken is, ahol megvolt az ikes ragozás – már archaikussá vált, helyére az iktelen változat került (vö. például Temesi 1969: 3–20; Jakab 1971: 270–281; újabban Hegedűs 2011: 171–178, P. Lakatos 2012: 75–78). Az ikes ragozás visszazorulása ugyanakkor nem egyformán érintette és érinti az egyes alakokat. Leginkább kijelentő módban él, felszólító módban jobban őrződik, mint a feltételesben (vö. például Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 39, É. Kiss 2004: 56), az ikes ragozás mint rendszer megszűnt, csak ikes igék vannak (NyKk. I. 1013; Jakab 1999: 20). Az adatgyűjtés követéses jellegéből adódóan a nagyatlasz címszavait alapul véve az ún. állandó ikes igék (*eszik, iszik, alszik*) paradigmasorának egyes tagjait vizsgáltam. A kiválasztott függő változókat az 2. táblázat mutatja.

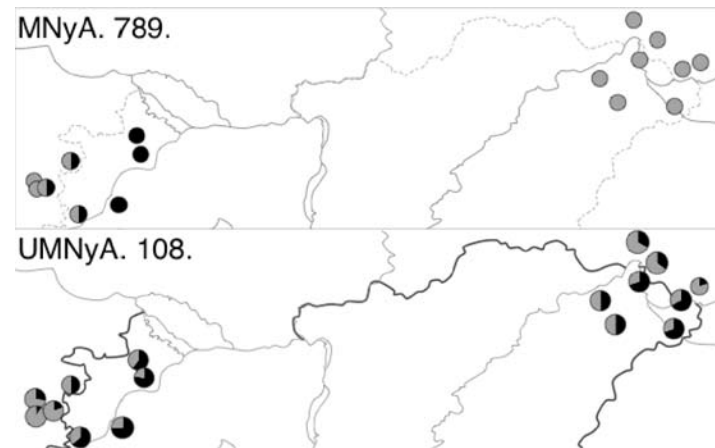
2. táblázat. Az ikes ragozási paradigma vizsgálatába bevont nyelvi változók

Kijelentő módú E/1. (m) változó	[m] [k]	<i>alszom, iszom</i>
Feltételes módú E/1. (nVm) változó	[nVm] [nék] [nák]	<i>innék, ennék</i>
Feltételes módú E/3 (nVk) változó	[nék] [nV]	<i>inna, enne</i>
Felszólító módú E/1 (m) változó	[m] [k]	<i>aludnám</i>
Felszólító módú E/3 (ék) változó	[ék] [Vn]	<i>aludjon</i>

Az előzményként említett kutatások és egybevető vizsgálatom (MNyA.–ÚMNyA.) eredményei egybehangzóak. Egyrészt igazolják a szinkrón bomlási folyamat változási irányát, vagyis: azokon a területeken, ahol történetileg adatolhatóak voltak az ikes változatok (lásd a nyugat-dunántúli nyelvjárási régiót) mára többnyire archaikussá váltak, helyükre az iktelen változatok kerültek, illetve azt, hogy a visszazorulás ezeken a területeken nem egyformán érintette/érinti az egyes változatokat. Leginkább kijelentő módban él, feltételes és felszólító módban kiszoruló. E változási irányok ismerete és újbóli empirikus alátámaszthatósága alapján azt várnánk, hogy a nagyatlaszban mutatkozó regionális különbségek a szinkroniában (ÚMNyA.) kiegyenlítődnek. Az északkeleti nyelvjárási régió területén azonban az újatlasz nyelvi korpuszában országhatártól függetlenül gyakorivá válnak a kijelentő módú, egyes szám első személyű ikes változatok (*iszom, alszom*) annak ellenére, hogy a nagyatlaszban még nem vagy kevésbé volt jellemző előfordulásuk (vö. 2. és 3. ábra). Ennek egyik közvetlen oka lehet ismeretesen a nyelvművelés, hiszen „az iskola már csak a kijelentő módú ikes ragozás megtanítására törekszik, s az tartja magát a művelt köznyelvben” (É. Kiss 2004: 54; vö. még Tolcsvai 1998: 45; Kontra 2003: 105–117). Bizonyára a jelen gyűjtési szituációban megragadható élő volta is részben a tanítási órákon elsajátított ismeretek reprodukálásával függ össze. Az iskolai nyelvművelés hatását vagy éppen hiányát mutatja az is, hogy a két vizsgált kisebbségi beszélőközösség közül az ausztriai magyarok (ahol Kárpátaljával ellentétben nincs vagy csak elenyésző mértékben van magyar iskola), sokkal kisebb arányban adtak meg ikes alakokat az újatlasz kérdéseire. A változás másik kiváltó tényezője valószínűsíthetően a – közvetetten ugyancsak az imént említett nyelvművelési gyakorlattal összefüggő – stigmatizáció.

A hazai szakirodalom szerint erre az E/1. személyű paradigmára igaz az, hogy „szociolingvisztikailag jól diszkriminál” (Horváth–Reményi 1990: 13), illetve az, hogy „az íkes igék ragozása sokszor ad alkalmat arra, hogy valaki a másik embert leszólja, helyreigazítsa” (Kontra 2003: 68). A megbélyegzés és a hozzá kapcsolódó attitűd, illetve a változatok közötti választás korrelációja tehát abban a részkorpuszban vizsgálható, ahol is a nyelvművelés által népszerűsített változat történetileg ugyan nem vagy elvétve adatolható, ennek ellenére a kijelentő módú, egyes szám első személyű íkes adatok szinkroniában való gyakorisága növekvő. Feltételezésem, hogy az északkeleti régióban többségében azok az adatközlők választják a bizonyos értelemben „hiperkorrekt-nek” tekinthető íkes változatot, akiket saját bevallásuk szerint valamilyen szituációban már megszólaltak regionalizmusuk miatt. Két változópéldány (*alszom/alszok* és *iszom/iszok*) N = 112 elemszámú adatai alapján a megkérdezettek 32,1%-a (36 fő) szembesült már legalább egyszer stigmatizációval élete során, akiknek 63,9%-a ennek ellenére ugyanúgy az iktelen *-k-s* változatot választotta. Ez alapján úgy látszik, nem mutatható ki releváns összefüggés a stigmatizáció és az íkes változatok választása között.

A vizsgálat természetéből adódóan azonban az eredményeket befolyásoló tényezők rendkívül összetettek és sokfélék lehetnek. A nyelvi változás mögöttes okainak feltárásakor, a változatok közötti választás és az attitűdök korrelációba állításának kísérletekor nem szabad figyelmen kívül hagyni néhány kutatás-módszertani körülményt. A minta rétegzettségével kapcsolatosan szem előtt tartandó, hogy az újatlasz mintavételi eljárásában felülreprezentáltak az alacsony iskolai végzettségű beszélők, ezért a nyelvművelő javak fogyasztásának közvetlen hatásként való feltételezhetősége árnyaltabban kezelendő. Másik ezzel kapcsolatos megjegyzésem, hogy a lehetséges összefüggések

2. ábra. A kijelentő módú E/1. (m) változó *alszom/alszok* változatainak területi megoszlása a MNYA. és az UMNYA. (N = 173) alapján
(● alszom, ● alszok)

gések egybevetése jelen esetben közösségi szinten és kizárólag a tendenciák egybevetése alapján lehetséges, hiszen az attitűd feltérképezésére irányuló kérdések nem célzottan a vizsgálatra kiválasztott íkes paradigmával összefüggő megbélyegzés vizsgálatát célozták. Harmadrészt a legújabb, északkeleti régióra vonatkozó szociodialektológiai eredmények az íkes-iktelen változatok presztízs-változat–stigmatizált változat kontinuumon való elhelyezhetőségét is megkérdőjelezzik (P. Lakatos 2012: 82–86). Eszerint az *eszek* stigmatizált volta ellen szólhat, hogy például a hivatkozott vizsgálat legtöbb kutatópontján minden életkorú és iskolai végzettségű adatközlő nyelvhasználatában előfordul (sőt a fiataloknál meglepő módon az idősebbekhez képest nagyobb arányban), ugyanakkor mégis bizonyos presztízs-értéket mutat az, hogy leginkább az iskolai végzettség látszik nyelvhasználatot befolyásoló tényezőnek.

A beszélők nyelvföldrajzi különbséget mutató szubjektív viszonyulásainak és a követéses vizsgálat során érzékelt változási irányok egybevetésével még árnyaltabb képet kapunk: a regionális nyelvhasználat vállalása a keleti régió magyarországi oldalán a legalacsonyabb (mindössze 23%), ezzel összefüggésben a szégyellő-önfeladó attitűd a domináló, ami összhangban van az adatolt változási irány-nyal, vagyis a stigmatizált *eszék*, *iszok* alakok kerülésével és a presztízsváltozat használatának növekvő arányával. Némileg ellentmondanak a tendenciáknak a szituatív nyelvhasználatra vonatkozó eredmények. E tekintetben határtól függetlenül az északkeleten élő beszélők voltak azok, akik többségében saját bevallásuk szerint familiáris és nyilvános szintén is vállalják nyelvváltozatuk regionális színezetét, ennek ellenére az *eszem*, *iszom* változat használati gyakorisága nőtt az *eszék*, *iszok* variánsokkal szemben.

Összegezve elmondható, hogy az objektív adatok csak részben igazolták azt a feltételezésemet, miszerint az anyanyelvváltozathoz való szubjektív viszonyulás közvetlen hatással van a nyelvi formák választására vagy előfordulási gyakoriságára. Ugyan az irányított interjúkból kikövetkeztethető attitűdök és a valóságos időben érzékelhető elmozdulások a beszélőközösségek szintjén csak változó mértékben vannak összhangban, ennek ellenére fontos adalékot adnak a nyelvi viselkedés hátterének megismeréséhez. Az ÚMNyA. adatai alátámasztják mind az ikes ragozási rendszer bomlási folyamatának előrehaladtát, mind pedig azt a korábbi empirikus kutatások által is igazolt tendenciát, hogy a visszاسzorulás nem egyformán érinti az egyes változatokat. Tanulmányomban nyelvföldrajzi-szociodialektológiai szempontokat ötvözve a témaválasztást és a módszertant tekintve is tudományköziségre törekedtem. Jelen dolgozat kérdésfelvetésén túl, a nyelvjárásközi viszonyok pontosabb árnyalásához továbbblépési

3. ábra. A kijelentő módú E/1. (m) változó *iszom/iszok* változatainak területi megoszlása a MNyA. és az ÚMNyA. (N = 150) alapján
(● *iszom*, ● *iszok*)

lehetőséget jelenthet többek között az eredmények életkori dimenzióval történő kiegészítése, grammatikalitási ítéletekkel való egybevetése, valamint a korpusz adta egyéb korrelációk feltérképezése is.

Irodalom

- Czibere Mária 2000: A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében. In Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. A 10. Élőnyelvi konferencia előadásai. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 55–65.
- Hegedűs Attila 2005: *A változó nyelvjárás*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

- Hegedűs Attila 2011: A magyar igeragozás kialakulásának történetéhez. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia*. Budapest–Piliscsaba: Szent István Társulat, 171–178.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*. Budapest.
- Horváth Vera – Reményi Andrea Ágnes 1990: Az ikes ragozásról. In Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 3. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 9–19.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jakab László 1971: Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 95. 270–281.
- Jakab László 1999. *Tanulmányok az igeragozás köréből*. In uő (szerk.): A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai: 73.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő 1996: A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 138–151.
- É. Kiss Katalin 2004: *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 2003: A szép magyar beszéd és a csúnya. In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 240–255.
- P. Lakatos Ilona 2012. A térképezett morfológiai jelenségek elemzése, tanulságai. In uő (szerk.): *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanulságai*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Lakatos Katalin 2009: Kárpátaljai pedagógusok és a nyelvjárások. In Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hatytyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi konferencia, Párkány. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma

- Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 223–231.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – két nyelvűség*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lukács Csilla 2007: A székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási attitűdje. In Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok*. II. kötet. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 55–65.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.): 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Niebaum, Hermann – Macha, Jürgen 1999: *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- NyKk. = Kovalovszky Miklós – Grétsy László (főszerk.) 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv* I–II, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ŐHA. = Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sándor Klára 2004: Az „én nyelvem” – a „saját nyelvváltozatra” vonatkozó vélekedések nem nyelvészek ítéleteiben. In P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 40–50.
- SzamSz. = Csúry Bálint 1935–1936: *Szamosháti szótár* I–II, Budapest.
- Temesi Mihály 1969: Az igealakok rendszere nyelvjárásainkban. *Magyar Nyelvjárások* 15: 3–20.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998: *A nyelvi norma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOC SIS ZSUZSANNA

Nyelvjárási ě hangok vizsgálata, különös tekintettel a labializáció mértékére¹

1. Bevezetés

A 2012-es évben lezárultak az *Új magyar nyelvjárási atlasz* (bővebben lásd <http://umnya.elte.hu>) gyűjtőmunkálatai. Ez a nagyszabású projekt nem pusztán megörökíti nyelvjárásainkat, de lehetőséget teremt olyan dialektológiai, szociolingvisztikai vizsgálatokra, melyek eddig nem álltak módjában a kutatóknak. Az *Új magyar nyelvjárási atlasz* gyűjtőjeként számos határon túli és magyarországi településen készítettem nyelvjárási szövegfelvételeket. Az interjúk során szembeötlő volt, hogy különböző beszédhelyzetek némely adatközlőnél jelentős változást eredményeztek a szóhasználatban. Felmerült bennem a kérdés, hogy vajon a változás érinti-e a fonémákat is? Ezen kérdés megválaszolása volt kutatásom kiindulópontja, melynek tárgyául, az általam már korábban is vizsgált, vajdasági zárt ě hangokat választottam. A hanganyagokat nem csupán lejegyeztem, hanem számítógépes akusztikai-fonetikai méréseket végeztem rajtuk.

A nyelvjáráskutatás napjainkban rohamosan fejlődik mind az adatrögzítés, mind a feldolgozás terén, köszönhetően az újabb és újabb technikai eszközöknek, főként

a számítógépnek. A dialektológia informatizálása lehetőséget teremt arra, hogy a kutatók az általuk vizsgált hanganyagokon minden eddigénél finomabb és pontosabb méréseket végezzenek. Mindezek ellenére hazánkban számos fiatal kutató, köztük magam is, még csak most ismerkednek módszereivel. Tanulmányomban egyfelől igyekszem prezentálni azt, hogy az *Új magyar nyelvjárási atlasz* anyaga milyen kutatási lehetőségeket tartalmaz, másfelől pedig azt, hogy a számítógépes dialektológia miként segíti a kutatókat munkájukban.

2. A vizsgálat célja és módszere

Kutatásomban két vajdasági falu Torontáltorda és Torontálvásárhely nyelvjárását vizsgáltam. Korábbi vizsgálataim alapján a beszélőket két csoportba osztottam: ő-zők és e-zők. A kutatópontokról kiválasztottam 2-2 adatközlő felvételeit, amelyek leginkább alkalmasak voltak a számítógépes akusztikai-fonetikai mérések elvégzésére úgy, hogy a falvak ő-ző és e-ző csoportja is képviselve legyen. A Bihalbocs program (bővebben lásd <http://www.bihalbocs.hu>) segítségével lejegyeztem a szöveges, ún. szabadbeszélgetéses felvételeket, majd a lejegyzéseket a megfelelő hangfájlhoz rendeltem, és megvizsgáltam a hangsúlyos helyzetben történő ő-zés és ě-zés mértékét, majd a kapott eredményeket összevettem a kérdőíves vizsgálatával. Ezt követően a PRAAT szoftverrel megmértem a szabad beszélgetések á, e, ě, í, ő hangjainak nyers formánsértékeit hangsúlyos helyzetben, majd egy grafikon segítségével meghatároztam az e, ě, ő hangok egymáshoz viszonyított helyzetét. Végül a formánsértékeket átlagoltam, és összevettem más kutatópontok értékeivel (vö. Vargha 2011a). A következő kérdésekre kerestem a választ: vajon

¹ Ezúton is szeretném megköszönni Vargha Fruzsina Sárának a kutatásban nyújtott segítségét.

változik-e az *ö*-zés mértéke a különböző típusú felvételeken? A kérdőíves és beszélgetéses felvételek átfedései közt lesz-e változás? Milyen arányban használnak nyílt és zárt *ë* hangokat az adatközlők? Más régiók zárt *ë*-zésével mutatnak-e hasonlóságot a falvak?

3. A nyelvterület bemutatása

3.1. A BETELEPÍTÉSEK HATÁSA A NYELVJÁRÁSOKRA

Torontáltorda és Torontálvásárhely a Bánság nyugati, Szerbiához tartozó területén található. Mindkét település nyelvileg és nyelvjárásilag is igen kevert, mivel a törökdúlás után elnéptelenedett térséget a Monarchia számos különböző pontjáról származó lakosokkal telepítették újra. A Bánátba érkező magyarság zöme Szeged környékéről, illetve Békés megyéből vándorolt a vidékre, de az északi területekről is települtek át lakosok, később pedig még Bukovinából is (vö. Penavin 1995). A betelepülők hozták magukkal saját anyanyelvjárásuk, és ennek eredményeképp különböző, gyakran egymástól igen eltérő dialektusok keveredtek egyazon településen. A tömeges migráció lezárultával a dialektusok keveredni kezdtek, ami által a bánáti magyar nyelv egységesülni kezdett. A folyamat velejárója volt, hogy a beszélők részint elhagytak elemeket beszédjükéből, részint átvettek a környezetükbe települőkötől olyan nyelvjárási elemeket, amelyeket saját anyanyelvjárásukban nem használtak. A keveredés természetesen nem egyenletesen ment végbe a térségben, így maradtak olyan települések, amelyek nagyobb mértékben őrizték meg anyanyelvjárásuk jegyeit, ahogy Torontáltorda és Torontálvásárhely is a Szeged környéki *ö*-ző nyelvjárást (vö. Saffer 1982; Szabó 1990).

3.2. A NYELVATLASZOK EREDMÉNYEI

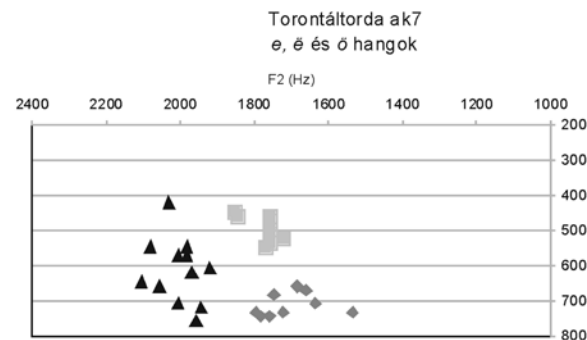
A *Magyar nyelvjárások atlaszá*nak térképlapjai arról tanúskodnak, hogy a két falu erősen labializáló, szinte a kibocsátó településekkel azonos mértékben. Összevetve azonban a *Magyar nyelvjárások atlaszá*t, Penavin Olga Bánáti atlaszának térképeit és a készülökben levő *Új magyar nyelvjárási atlasz* kérdőíves vizsgálatának eredményeit, látható, hogy a Torontálokön lassan megindult az illabializálódás folyamata. A helyi nyelvjárásokban jellemző *ö*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyre inkább háttérbe szorul, s helyét átveszi az *e*-zés. Az újatlasz kérdőívére adott válaszok azt mutatják, hogy egyszótagú szavaknál az előfordulások több mint fele labiális, például a *szem* lexéma kérdésére 52,3%-ban volt *szöm* a válasz, míg a maradék 47,7%-ban illabiális változat. Arányaiban tehát még mindig nagyobb mértékű az *ö*-zés. Azonban ha összevetjük a régi és az új gyűjtési adatokat, láthatjuk, hogy az MNyA. által prezentált nyelvállapothoz képest az *e*-zés mértéke 90%-kal növekedett. Az előfordulások 50,4%-ában zárt *ë*-zés történik. Többszótagú szavak esetében megfigyelhető, hogy az archaikus, illetve a közhasználatból kiszoruló lexémák *ö*-zők, mint például a *gyeplő* ~ *gyöplű* vagy *pendel* ~ *pöndöl*. Ezzel szemben a mindennapos használatban levő szavaknak csupán 49,6%-a volt labiális, míg a fennmaradt 50,4% valamilyen illabiális változatban fordult elő. A *szegény*, *reggel*, *menyét*, *megyek* lexémák esetében például csupán a két utóbbi esetében kisebb az *e*-zés mértéke 50%-nál, mely az egyszótagúakhoz hasonló mértékű változást jelent a régi adatokhoz viszonyítva.

4. A szöveges gyűjtések

Vizsgálatomhoz az *Új magyar nyelvjárási atlasz* felvételeit használtam fel. A felvételeket 2009-ben készítették a kutatócsoport gyűjtői, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének oktatói és hallgatói. A szabad beszélgetések átlagosan 20-25 perces, wav- és mp3-formátumban készült strukturálatlan interjúk. A kérdőív és a beszélgetés adatai között részleges átfedés van. Ennek oka a módszertani különbségekből ered, mivel előbbi konkrét lexémákra kérdez rá, utóbbi viszont, kötetlenebb volta miatt, sokkal szabadabb szövegeket tesz lehetővé. Akadnak azonban olyan lexémák, melyek mindkét felvételen elhangzanak. Ezek esetében lehetőségünk van arra, hogy megfigyeljük, milyen hatással vannak a különböző beszédhelyzetek egy-egy variáns használatára. A továbbiakban rátérek a szöveges felvételek adatközlőnkénti részletes elemzésére.

Torontáltordáról a hetes és tízes sorszámú adatközlő felvételeit vizsgáltam. A hetes adatközlő (továbbiakban Tt_ak7) a kérdőív alapján inkább *ö-ző* nyelvváltozatot használó 52 éves férfi. A szabad beszélgetés során hangsúlyos helyzetben igen erősen *ö-zött*, például *mög, föl, lö* alakokat ejtett. Nyelvhasználata a kérdőív által kapott eredményeknek megfelelő volt, nem tapasztaltam eltérést az *ö-zés* mértékében. Beszédében egyaránt megtalálhatók voltak a nyílt és zárt *ë* hangok, de nagyobb mértékben ejtette nyíltan az *e* hangokat (286 előfordulás 65%-ában), esetenként még a köznyelvinél is nyíltabb hangokat használt. Az *e, ë, ö* hangok formánsainak mérése után részletesebb információt kaptam a hangok zártságáról (F1) és palatalizáltságáról (F2); ehhez lásd az 1. ábrát.

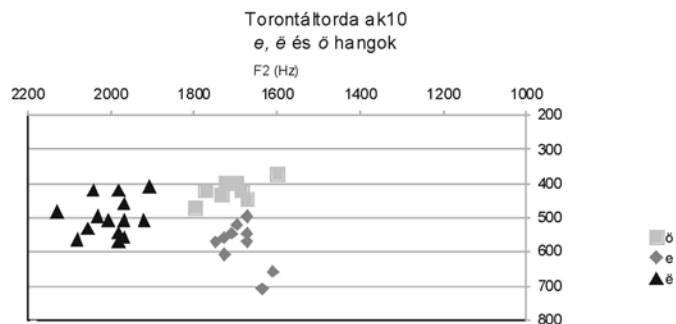
Az ábrán megfigyelhető, hogy az adatközlő nyílt *e* hangjainak első formáns értéke 600–800 Hz között mozog, míg

1. ábra. Tt_ak7 *e, ë, ö* hangjainak F1 és F2 értékei

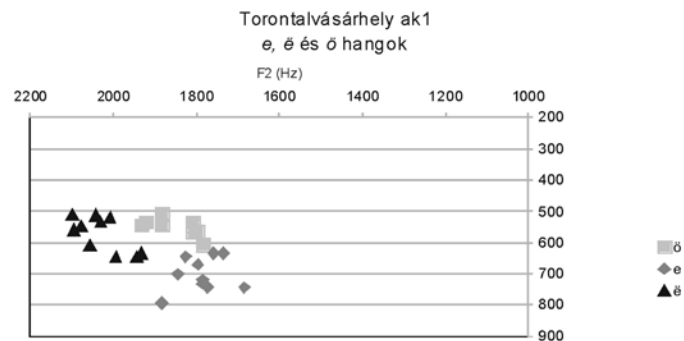
a zárt *ë*-k esetében a szórás valamivel nagyobb, az adatok zöme 400 és 700 Hz közé tehető. A palatalizáltság mértékét jelző második formáns értékei magasabbak, 1900 és 2100 Hz közt mozognak, míg a nyílt *e* hangok esetében ez az érték alacsonyabb: 1500 és 1800 Hz közt van. Megfigyelve a hangok elhelyezkedését az ábrán, láthatjuk, hogy mind a zárt, mind a nyílt *e* hangok közelednek az *ö* hangok értéke felé, tehát hajlanak a labializált ejtőmód irányába, ugyanakkor jól látható az is, hogy a nyílt ejtőmód *e* hangok értékei jobban megközelítik, esetenként pedig át-fedik az *ö* értékeit.

A tízes sorszámú adatközlő (továbbiakban Tt_ak10) a kérdőív alapján inkább *e-ző*, 69 éves férfi. A kérdőívvel megegyezően a szabad beszélgetés során is igen kis mértékben használta a labiális variánst, a teljes felvétel során mindössze 16 alkalommal. Meglepő módon viszont használta olyan lexémák esetében is, melyek a kérdőívben illabiális változatban hangzottak el, például a *szegény* lexémánál vagy a *meg* igekötőnél. Az *e* hangok közül többségében a köznyelvi, nyílt *e*-t használta, 150 előfordulásból 104 alkalommal, vagyis 69%-ban.

2. ábra. Tt_ak10 *e*, *ě*, *ő* hangjainak F1 és F2 értékei

A 2. grafikonon látható, hogy a nyílt *e* hangok 500–700 Hz, míg a zártak 400 és 600 Hz közti értéket vesznek fel. Utóbbiaknál valamivel nagyobb mértékű a második formáns szórása: a szélső értékek 1900 és 2200 Hz. Az értékek azt mutatják, hogy a Tt_10-es adatközlő valamivel zártabban ejti a hangokat, mint az előző beszélő. Ha az ábrán az *e* hangok értékeit az *ő* hangéhoz viszonyítjuk, láthatjuk, hogy a Tt_ak10 adatközlő esetében Tt_ak7-hez hasonlóan a nyílt variáns értékei állnak közelebb az *ő* hangokhoz, és itt szintén átfedést tapasztalhatunk.

Torontálvásárhelyről az egyes és hármas sorszámú adatközlő felvételeit vizsgáltam. Az első adatközlő (továbbiakban Tv_ak1) a kérdőíves válaszok alapján *e*-ző változatot használó 73 éves nő. Az adatközlő a kérdőív során igen feszélyezett volt, gyakran érdeklődött arról, mennyi van még hátra a kérdésekből, mikor lesz vége az interjúnak. A beszélgetés során fokozatosan változott a hangulata. A terepmunkás első kérdéseire még a kérdőívhez hasonlóan válaszolt, azonban a beszélgetés folyamán egyre oltozottabban viselkedett. Ez a váltás a variánsok használatában is megmutatkozott, ugyanis a beszélgetés folyamán

3. ábra. Tv_ak1 *e*, *ě*, *ő* hangjainak F1 és F2 értékei

elkezdett *ő*-zni az adatközlő. A *szegény* lexéma például *e*-s változatban hangzott el, a beszélgetésben azonban inkább *ő*-vel. A *ment* ige esetében hasonló változást figyelhetünk meg, ugyanis, míg a kérdőíves adatfelvétel során *e*-ző alakban használja az adatközlő, addig a beszélgetés alatt 2 alkalommal illabiális és 7 esetben labiális alak hangzik el. A *meg* igeekötőnél is hasonló arányokat találunk; a szót a beszélgetésben 3 alkalommal ejti *e*-vel, 15 alkalommal *ő*-vel. Azon lexémák esetében, melyeknél nem jelentkezik az *ő*-zés, az adatközlő zárt *ě* és nyílt *e* hangokat egyaránt használ, bár ez utóbbit némileg nagyobb mértékben (52%).

A 3. ábrán látható adatok szerint a Tv_ak1 adatközlő nyílt *e* hangjainak értéke 600 és 800 Hz, a második formáns értékei 1700 és 1900 Hz közé tehetőek. A zárt hangok első formánsa 500–700 Hz, a második formáns értéke 1900–2200 Hz közt mozog. A grafikonos ábrázoláson jól látszik, hogy mind az *ě*, mind a nyílt *e* hangok értékei megközelítik az *ő* hangét, sőt némi átfedés is tapasztalható.

A torontálvásárhelyi hármas sorszámú adatközlő (továbbiakban Tv_ak3) a kérdőív alapján erősen *ő*-ző 72 éves nő. A szöveges felvétel eredményei alig térnek el ettől. Az

5. ábra. Az *e*, *ĕ*, *ö* hangok F1 és F2 értékei torontálvásárhelyi, torontáltordai, hévízgyörki, dévaványai és csöngői beszélőknél

hogy a torontáltordai és torontálvásárhelyi beszélők *e*-zése (mind a nyílt, mind a zárt) eltér a dévaványaitól és hévízgyörkitől, s a csöngéivel mutatja a legtöbb hasonlóságot.

5. Befejező gondolatok

A fentiekben az *Új magyar nyelvjárási atlasz* hanganyagán mutattam be az atlasz kérdőívével és az irányított beszélgetéssel végzett gyűjtés közti különbséget. Látható volt, hogy minimális eltérés minden esetben jelentkezett, olykor pedig jelentős differencia is volt a különböző jellegű felvételek között. A kérdőíves gyűjtés előnye, hogy viszonylag egyszerűen lehet információt szerezni egy adott nyelvi jelenségről, ugyanakkor a korábban már említett okok miatt az adat torzulhat. Az irányított beszélgetésre alapozó gyűjtés pozitívuma, hogy közelebb áll az adatközlők spontán beszédéhez, valamint nemcsak egy, hanem számos nyelvi adattal szolgál. Az ilyen típusú felvételen a kérdőíves gyűjtéshez viszonyítva időigényesebb egy-egy konkrét adat vizsgálata, valamint nagyobb tárhelyet igényel. Talán utóbbi tulajdonsága miatt a magyar dialektológiában viszonylag ritkán egészítette ki a kérdőíves módszert. A nyelvjárásgyűjtés korai időszakában a kis tárhellyel rendelkező, ugyanakkor méretükben igen nagy hanghordozó eszközök jelentősen megnehezítették a kutatók munkáját. A hanghordozók kis kapacitású memóriája csak igen korlátozott mennyiségű hanganyag rögzítését tette lehetővé, ami arra kényszerítette a kutatókat, hogy csupán a „lényegre” kérdezzenek rá. A technika fejlődésével ezek az akadályok már elhárultak a gyűjtők elől, hiszen a modern hangrögzítők jobb hangminőségben, többórás terjedelemben képesek felvenni. A számítógép pedig nemcsak nagy mennyiségű adat tárolását teszi lehetővé,

hanem az újabb és újabb szoftverek segítségével a feldolgozást is megkönnyíti. Mivel technikai akadály már nem áll a gyűjtők útjába, ezért véleményem szerint a modern dialektológiában törekedni kell arra, hogy lehetőleg minél több gyűjtés során készüljön szöveges felvétel, hiszen csak így kaphatnak teljes képet a beszélők nyelvjárásról.

Irodalom

- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza*. 1968–1977. I–IV. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Penavin Olga 1995: *A jugoszláviai Bánát magyar tájnyelvi atlasza*. Kanizsa: CNESA Kiadó.
- Saffer Veronika 1982: Kanizsa község és környéke nyelvjárásának beszédhangjai. In Szelei István (szerk.): *Jugoszláviai magyar nyelvjárások*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetek*. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- Vargha Fruzsina Sára 2011. Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárások atlaszából. In Bárány M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Vargha Fruzsina Sára 2013. A hangzó adat szerepe a magyar dialektológiában. In Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 194–204.
- Vékás Domokos 2007: Számítógépes dialektológia. In Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpózium*. Szombathely, 289–293. A szórványos ő-zés vizsgálata

MENYHÁRT JÓZSEF –
PRESINSZKY KÁROLY

A szórványos *ö*-zés vizsgálata a Csallóközben generációk és iskolázottság szerint

1. Bevezetés

A szlovákiai magyar nyelvjárási régiók tájszóanyagának nyelvatlasz-jellegű feldolgozása halaszthatatlan feladata a (szlovákiai) magyar dialektológiának. A Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében folyó nyelvjárási kutatások fontos célkitűzése egy csallóközi magyar nyelvatlasz elkészítése. Célunk egy teljes kutatópont-hálózaton elvégzendő szinkrón nyelvjárási gyűjtés, melyet a Vékás Domokos és Vargha Fruzsina Sára által kifejlesztett Bihalbocs szoftverrel rögzítünk és dolgozunk fel. (Ezúton köszönjük a szoftver fejlesztőinek a sok segítséget!) Tanulmányunkban a vizsgálat első tíz kutatópontján gyűjtött eredményekről számolunk be. Bemutatjuk (négy címszó térképeinek segítségével) a csallóközi nyelvjárás csoport egyik domináns hangtani jelenségének, a szórványos *ö*-zésnek gyakoriságát a vizsgált kutatópontokon, valamint az *ö*-zű változatok életkor és iskolázottság szerinti megoszlását. Feltételezzük, hogy az idősebbek és az alacsonyabb iskolázottságúak körében lesz gyakoribb az *ö*-zés.

2. A csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoport nyelvjárási jelenségei

A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió szlovákiai részén két nyelvjárás csoport (a csallóközi–szigetközi és az észak-dunai), valamint egy nyelvjárás sziget (a Szenc környéki *ö*-zű) található. A csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoport területe jól körülhatárolható: a Csallóköz (kivéve annak északnyugati sarka, mely a Szenc környéki nyelvjárás szigethez tartozik) és a Mátyusföld Vágtól nyugatra eső része alkotja (vö. Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009: 125).

A nyelvjárás csoport magánhangzóinak főbb sajátosságai – a *Magyar dialektológia* (Kiss szerk. 2001) nyomán – a következők: fonémarendszere 8 rövid (*u, ü, i, o, ö, ë, a, e*) és 7 hosszú (*ú, ű, í, ó, ő, é, á*) magánhangzót tartalmaz; az *ā, ē* hosszú magánhangzók polifonémikus értékben vannak jelen; a zárt tendenciák közül erőteljes az *i*-zés: *szíp, níz*; kisebb mértékben megfigyelhető még a zárt *u*-zás: *hugyan, ustor*, valamint a zárt *o*-zás: *osztán, magos* 'magas'; a zárt–nyílt tendenciák főként a szótagzáró *l* előtti magánhangzók módosulásában figyelhetők meg: *gondúkodik, kúdús*; a rövid–hosszú megfelelések közül gyakoriak a rövidült felső nyelvállású magánhangzók: *busza, hüss*; a labiális–illabiális megfelelések közül kimutatható a szórványos hangsúlyos *ö*-zés: *gyöp, köll, öspörös*; erős az *á* utáni asszociatív *o*-zás: *sárgo, árpo*; az *ó, ő, é* fonémák monoftongusban realizálódnak; a köznyelvi *e* helyén gyakoriak a nyíltabb realizációk: *negyven, embër*; az *á* hangszíne enyhén zárt: *három, után*, mely leginkább az *á* utáni asszociatív *o*-zás *á* hangjában jelentkezik: *munkábo, Dunáro*; sajátos jelenség az *á* előtti illabiális *ā*, mely zártabb, illetőleg előrébb képzett változatában realizálódik: *mądár, kəsád*, vagy ilyenkor nyíltabb ejtésű az *a*, például *apját*; a zárt *i*-zés során *i* ~ *é* átmeneti hangok is jellemzők, például *fírég ~ fèrèg*.

A nyelvjáráscsoport mássalhangzóinak rendszere a köznyelvvel megegyező. A *j* szabad fonéma; közepes vagy gyenge erősségű az *l*-ezés, a köznyelvi hatás miatt váltakozik a *j*-zéssel: *hel* ~ *hej*, *góla* ~ *gója*, *mellik* ~ *mejjik*; a szóvégi *-l* képző el is tűnhet, de meg is nyúlhat: *kapá* ~ *kapáll*; 4. az intervokális mássalhangzók bizonyos szavakban megnyúlhatnak: *igényessen*, *füstüllő*; abszolút szóvégen a zöngés mássalhangzók zöngétlen mediára válhatnak: *küszöb*, *bőg*, *víz* (vö. Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009: 126).

Az alaktani jelenségek közül megemlíthető, hogy a polifonémikus magánhangzók hatására sajátos tőtípusok jelennek meg, például *asztā* – *asztalon*, *rëggē* – *rëggeli*. A *-t* tárgyrag előtt a *-k* többesjeles és a birtokos személyjeles tövekben zártabb a kötőhangzó (például *kádokot*, *kezédet*), a birtokos személyjelezés a köznyelvihez hasonló, de E/3.-ban a *szeme* – *szēmibe* megoldás jellemző. A *háza*, *lába*-félék ejtése az *á* utáni asszociatív *o*-zás következtében *házo*, *lábo* alakban jelentkezik. A *v*-s tövű igék E/3. alakja leginkább *l* (*ll*)-re is végződhet (például *nyöll*, *híll*). A határozóragok tipikus megoldásai pedig a következők: *-búl/-bű*, *-rúl/-rű*, *-túl/-tű*; *-hol/-höl/-hő*, *-vāl/-vē*: *lővā*, *fírfivē*, illetve *apjá-vú* 'apjával', *anyjá-vú* 'anyjával' (vö. Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009: 126).

3. A szórványos *ö*-zés a Csallóközben

Az *ö*-zés kiterjedt nyelvjárási jelenség a magyar nyelvterületen. A *Magyar dialektológia* az *ö*-zés következő fajtáit különíti el (vö. Kiss szerk. 2001: 336–337): 1. független labiális *ö*-zés: bizonyos egy szótagú és vegyes hangrendű szavak kivételével mindenhol *ö*-t hallunk az *ē* helyén (Dél-Dunántúlon, Dél-Alföldön, Szenc környékén és Erdélyben, Udvarhelyszéken), 2. hangsúlyos *ö*-zés: *csöpp*,

lölköm, *öspörös* (a nyugati nyelvjárási régiókban), 3. hangsúlytalan *ö*-zés: *édös*, *lélök*, *nészöl* (a nyugati nyelvjárási régiókban, Abaújban, illetve elvétve a nyelvterületen egybeült is). A csallóközi–szigetközi nyelvjáráscsoport északi területén, a Szenc környéki nyelvjárászigethez tartozó falvakban a független labiális *ö*-zés a jellemző, ám az egész nyelvterületen kimutatható a szórványos hangsúlyos *ö*-zés (Kiss szerk. 2001: 272), mely azt jelenti, hogy az *ö*-zés nem tendenciaszerű. Kérdőívünkben a szórványos *ö*-zés következő példáit vizsgáltuk: *a*) hangsúlyos helyzetben: *föcske* 'fecske', *fölhő* 'felhő', *fölső* 'felső', *föstík* 'festék', *gyöplű* 'gyeplő', *pöhű* 'pehely', *pörje* 'perje', *b*) hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben: *körösz* 'kereszt', *c*) hangsúlytalan helyzetben: *ököt* 'öket', *d*) köznyelvi változatokban: *söprű* ~ *seprű*, *e*) szórványos *i*–*ö* hangmegfelelésben: *ösmerős* 'ismerős'. A vizsgált példákat az MNyA. csallóközi kutatópontjainak (Csallóközcsütörtök, Hodos, Izsap) adatai alapján választottuk. Az *ö*-zés vizsgálatakor nem diakrón változásokat szeretnénk megállapítani, de kiindulópontként érdemesnek tartjuk megemlíteni a MNyA.-adatok területi megoszlását. A *föcske*, *fölhő*, *föső*, *gyöplű*, *söprű* változatok a MNyA. mindhárom csallóközi kutatópontján kizárólagosak, a *föstík*, *körösz*, *ököt*, *ösmerős*, *pöhű*, *pörje* példák mellett pedig megjelennek *ē*-ző változataik is. Mielőtt a szinkrón adatok területi megoszlását bemutatjuk, röviden jellemezzük az adatfeldolgozási módszereket, valamint a kutatópontok elhelyezkedését.

4. A csallóközi nyelvjárási adatok gyűjtése és feldolgozása

Az adatgyűjtés és -feldolgozás folyamatos. Eddig 10 kutatópont adatait sikerült feldolgoznunk, mely révén összesen 28 855 adat áll a rendelkezésünkre. Az adatok gyűjtésébe a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának magyar szakos hallgatói is bekapcsolódtak. A feldolgozott 10 kutatópont területi elhelyezkedését az itt következő 1. térkép szemlélteti:

1. térkép. A 2012-ig feldolgozott csallóközi kutatópontok

Az eddig feldolgozott tíz kutatópont jól reprezentálja a Csallóköz területét. Négy kutatópont (Egyházgelle, Bodak, Csallóközkürt, Felsővámos) a terület északi részét, további négy helyszín (Bős, Patas, Kulcsod, Csicsó) a déli részt képviseli. Kontrollpontként egy mátyusföldi *ő-ző* község (Jóka), illetőleg egy észak-dunai település (Vágfüzes) adatai is feldolgozásra kerültek. A gyűjtés adatainak rögzítése és feldolgozása a bevezetőben már említett Bihalbocs szoftverrel történik, amely hatékonyan teszi lehetővé nyelvjárási anyagok informatizálását, különböző

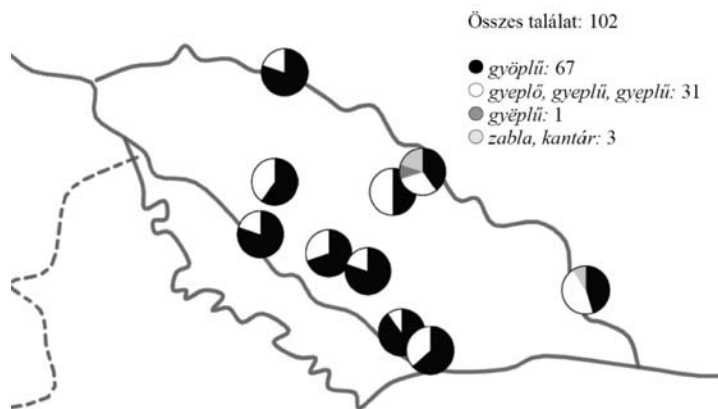
adattárakból származó adatok integrálását, elemzését és térképezését (lásd Vékás 2007).

A Bihalboccsal generált és itt bemutatandó térképek gyakorisági megoszlásokat szemléltetnek, amelyeket a megkérdezett beszélők szociológiai jellemzői (életkora és iskolázottsága) alapján is össze lehet hasonlítani egymással. Ezeknek a többdimenziós térképeknek előzménye Lanstyák István 1992-es vizsgálata, valamint P. Lakatos Ilona és munkatársainak hármasszoros határ menti kutatásai (P. Lakatos szerk. 2012), módszere pedig azonos *A moldvai csángó nyelvjárások atlasza* követéses vizsgálatát (Bodó 2011) és *A magyar nyelvjárások atlasza* ellenőrző gyűjtésének szövegfelvételeit (Vargha 2011) feldolgozó kartográfiai megoldásokkal.

5. A szórványos *ő-zés* csallóközi térképei

A következőkben a kérdőíves gyűjtés négy kiválasztott címszava alapján mutatjuk be a szórványos *ő-zés* gyakoriságát a vizsgált kutatópontokon. Két olyan címszót vizsgálunk, melyben az adatok több mint felét és két olyan címszót, melyben az adatok kevesebb mint felét alkotják az *ő-ző* változatok.

Az egyes térképek között először az adatközlők válaszainak összesített adatait szemléltetjük. E térképek jobb felső sarkában láthatjuk a 100 adatközlőtől kapott összes adat mennyiségét (összes találat), majd a címszó változatait és azok előfordulásának számát találjuk. A vizsgált változatokat a térképeken különböző színek szemléltetik. Feketével szemléltetjük az *ő-ző*, fehérrel a köznyelvi alakokat. A szürke szín árnyalataival szemléltetjük az egyéb változatokat. Az egyes kutatópontokon rögzített változatok megoszlását a körcikkek arányosan szemléltetik.

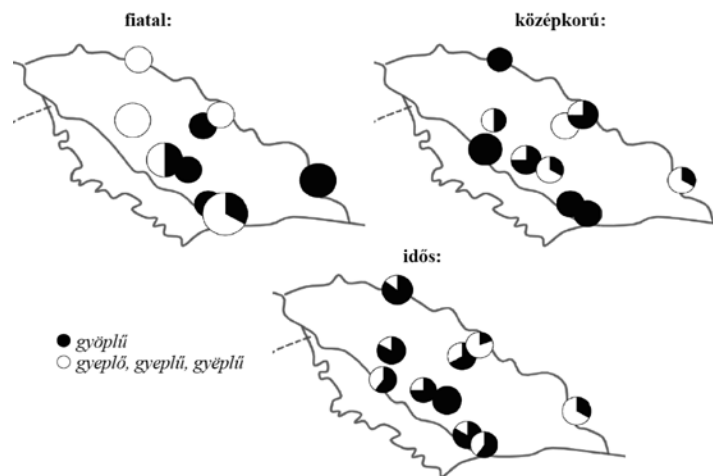
2. térkép. A *gyeplő* címszó összesített válasza

A 2. térkép alapján látható, hogy az *ő-ző* változat az összes adat közel 70%-át teszi ki. Használata az északi, illetőleg a Dunához közeli kutatópontokon a legerősebb, a Kis-Duna felé haladva pedig gyengébb. Az adatok efféle megoszlását figyeltük meg a *seprű* és *felső* címszavaknál is.

A címszó összesített adatainak térképes szemléltetése után az *ő-ző* és a köznyelvi változatok életkor és iskolázottság szerinti megoszlását ábrázoljuk egy-egy további térképen. Az adatok életkor szerinti szemléltetésekor külön ábrázoljuk a fiatal (20–40), a középkorú (41–60) és az idős (61+) adatközlők válaszaik megoszlását.

A 3. térkép jól szemlélteti, hogy a *gyöplű* változat a fiatalok körében ritkábban, míg a középkorú, illetve idősebb adatközlők között gyakrabban jelentkezett. A *söprű* és *felső* változatok megoszlása generációk szerint szintén hasonlóképpen alakult.

Az adatok iskolázottság szerinti megoszlásának térképein először az alacsonyabb iskolázottságú (alapiskola,

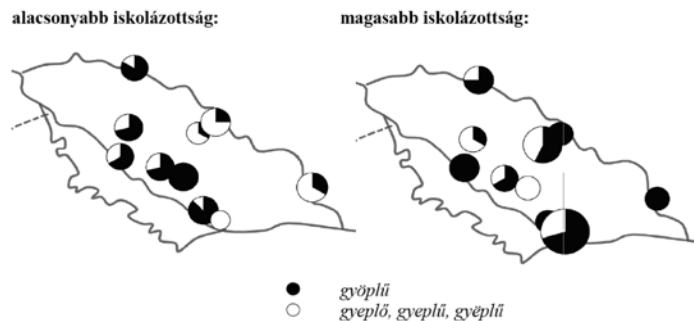
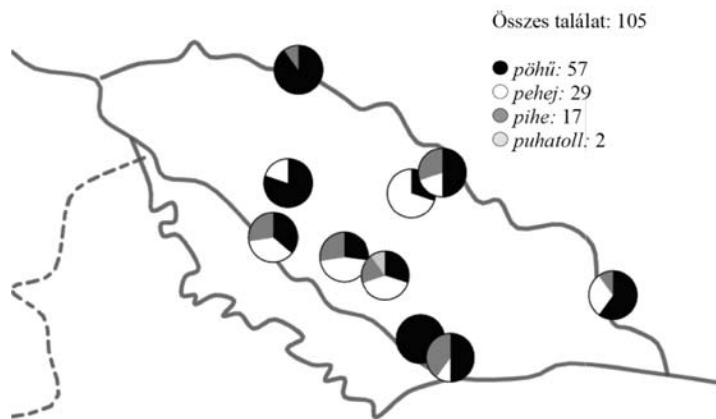
3. térkép. A *gyeplő* címszó válasza generációk szerint

szakmunkásképző), majd pedig a magasabb iskolázottságú (gimnázium, főiskola) adatközlők válaszaik arányait láthatjuk. Az efféle csoportosítás indoka az, hogy iskolázottság szerint lényeges különbségek főként a közölt kritériumok alapján születtek.

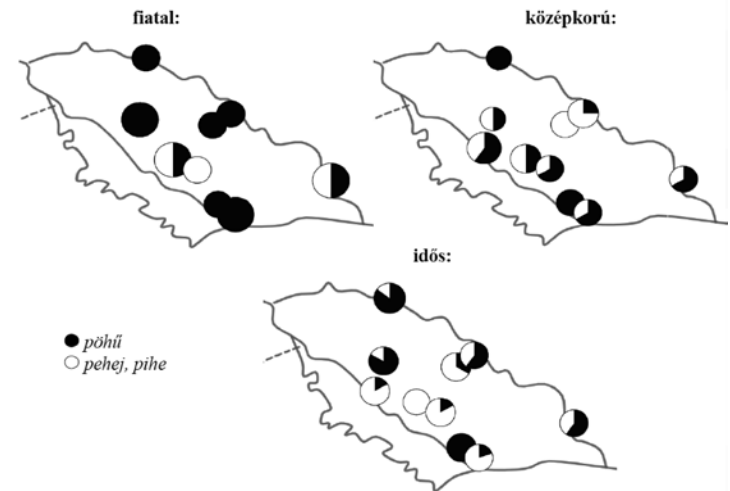
Az itt következő 4. térkép azt szemlélteti, hogy az iskolázottság nincs nagyobb hatással a *gyöplű* változat használatára, ugyanis mind az alacsonyabb, mind a magasabb iskolázottságú adatközlők csoportjában gyakori ez a változat.

Az 5. térképen olyan címszó adatait szemléltetjük, melynek *ő-ző* változata még az összes adat több mint felét alkotja. Megfigyelhető, hogy a *pöhl* változat az északi és déli kutatópontokon erősebb, középen gyengébb.

A *pehely* címszó válaszaik generációk szerinti megoszlását szemlélteti az itt következő 6. térkép. Az adatok

4. térkép. A *gyeplő* címszó válaszai iskolázottság szerint5. térkép. A *pehely* címszó összesített válaszai

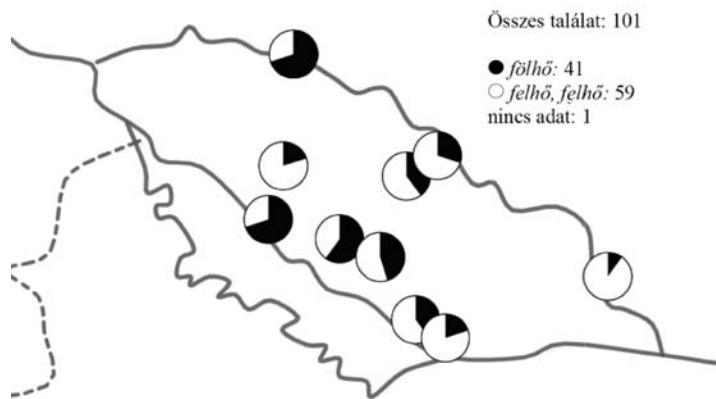
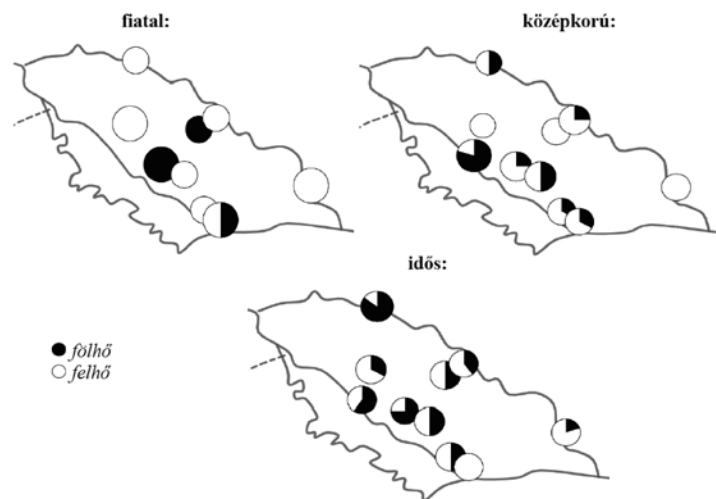
megoszlása nem várt eredményeket hozott: az *ö-ző* változat a fiatalok körében gyakoribb, mint a középkorúak, illetve idősök között. Ennek okait a címszó kérdésében kereshetjük. A kérdés így hangzott: *Mi a lúd alsó, puha tolla?* A gyűjtők azt feltételezték, hogy a fiatal adatközlők így

6. térkép. A *pehely* címszó válaszai generációk szerint

nem fogják ismerni a keresett szót, ezért a *pöhű* változatot gyakran így hívták elő: *Hogy nevezzük a nyárfa tavasszal szállingózó termését?* A fiatal adatközlők tehát nem hangtani variánsként használják a *pöhű* szót, vagyis valószínűleg nincsenek tudatában annak, hogy az tulajdonképpen a *pehely ö-ző* variánsa.

A *pöhű* változat használatáról a *gyöplű*, *söprű* és *fölső* változatokhoz hasonlóan iskolázottság szerint nem mutathatók ki számottevő különbségek. Az adatok iskolázottság szerinti csoportosításának térképét tehát itt nem tartottuk fontosnak közölni.

Az eddigi térképeken az *ö-ző* változat alkotta az adatok több mint felét. A következőkben olyan címszavakat vizsgálunk, melyek válaszai között ritkábban jelentkezett az *ö-zés*. A 7. térkép körcíkkeit alapján megfigyelhető, hogy a *föhlő* változat az északi kontrollponton és a Csallóköz kö-

7. térkép. A *felhő* címszó összesített válaszai8. térkép. A *felhő* címszó válaszai generációk szerint

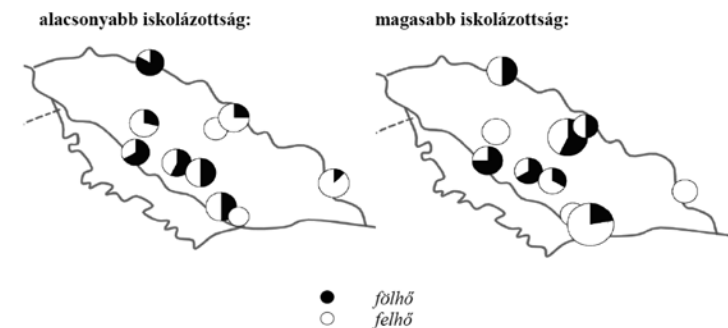
zépső kutatópontjain a leggyakoribb. Az *ö*-ző változat előfordulása ritkább a déli és a délkeleti kontrollponton.

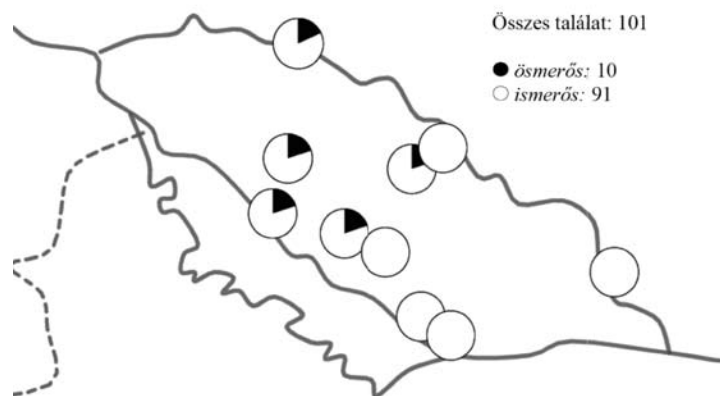
Az adatok generációk szerinti csoportosítása a várt eredményeket hozta: az életkor növekedésével erősödik a nyelvjárási változat használata (8. térkép).

A 9. térképen látható, hogy az iskolázottság szerint csoportosított adatok között még mindig nincs számottevő különbség, bár a *fölhő* változat az alacsonyabb iskolázottságúak körében valamivel gyakoribb, mint a *felhő*.

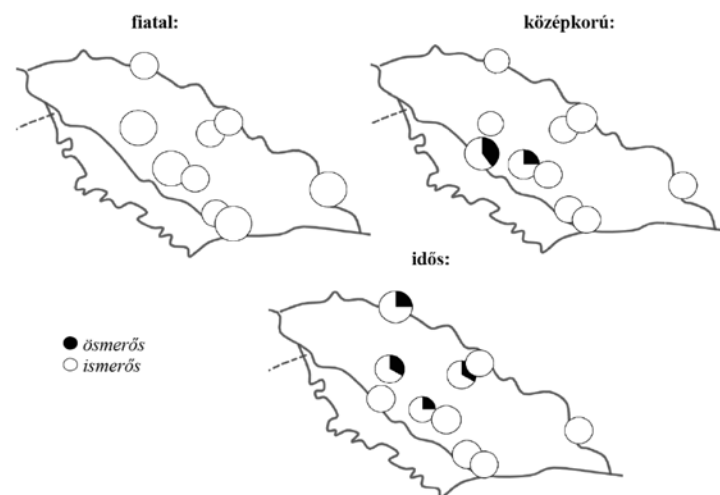
Jelen tanulmányunk utolsó címszavának összesített adatait mutatja be a 10. térkép. Látható, hogy a mindössze tízszer előforduló *ösmerős* változat a Csallóköz északi és középső pontjain jelentkezett, mindegyik helyen ritkán.

Az adatok generációk szerinti csoportosítása kitűnően szemlélteti, hogy az életkor lényegesen befolyásolja a ritkán előforduló *ö*-ző változat használatát. Az *ösmerős* szót a fiatal adatközlők egyáltalán nem használják. Leginkább az idősek körében fordult elő, a középkorúak között pedig csak ritkán jelentkezett (11. térkép). Az iskolázottság szerinti csoportosítás itt már szintén lényeges különbségekre mutat rá (12. térkép).

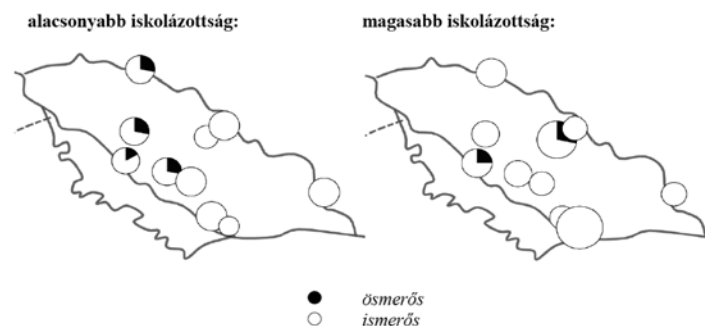
9. térkép. A *felhő* címszó válaszai iskolázottság szerint

10. térkép. Az ismerős címszó összesített válaszai

11. térkép. Az ismerős címszó válaszai generációk szerint

12. térkép. Az ismerős címszó válaszai iskolázottság szerint

A 12. térképen látható, hogy a ritkán előforduló *ö*ismerős változat használata az iskolázottság növekedésével csökken. Ugyanez figyelhető meg a külön térképen nem szemléltetett *fö*stík változat előfordulásánál.

6. Összegzés

A csallóközi szórványos *ö*-zés nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai jellemzőit a bemutatott térképlapok segítségével a következőképpen foglalhatjuk össze: 1. Az *ö*-zés szórványosan megjelenik hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, viszont a fonetikai helyzet nem befolyásolja az *ö*-zű változatok gyakoriságát. 2. A gyakran előforduló *ö*-zű változatok a vizsgált terület minden kutatópontján gyakoriak, kissé erősebben jelentkeznek az északi kontrollponton és a Dunához közelebb eső településeken. 3. Az *ö*-zű változatok használatát az életkor erősebben befolyásolja, mint az iskolázottság. 4. Minél idősebbek az adatközlők, annál gyakoribb az *ö*-zés nyelvhasználatukban. A fiatalabb adatközlők körében az *ö*-zű változat használatát leginkább a szavak

gyakorisága befolyásolja. 5. Az iskolázottság leginkább a ritkábban előforduló *ö-ző* variánsok használatára van hatással: a vizsgált területen ritkán jelentkező változatok az alacsonyabb iskolázottságú adatközlők körében használatosak.

Irodalom

- Bodó Csanád 2011: A nyelvi változás vizsgálatának lehetőségei Moldvában. In Bárh M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 33–59.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2012: *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lansztyák István 1992: Az alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggéseiről (a Csallóköz és a Mátyusföld nyelvjárási anyaga alapján). In Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 109–127.
- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2009: *Szlovákiai magyar nyelvjárási atlasz*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárási atlasz*. I–VI. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vargha Fruzsina Sára 2011. Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárási atlaszából. In Bárh M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 151–169.
- Vékás Domokos 2007: Számítógépes dialektológia. In Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpózium*. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, 289–293.

VARGHA FRUzsina SÁRA

Az adatok kor és nem szerinti megoszlása *A magyar nyelvjárási atlasz* ellenőrző gyűjtésében

1. Bevezetés

A magyar nyelvjárási atlasz (a továbbiakban MNyA.) minden, a magyar nyelvvel foglalkozó kutató számára közismert adattár. Kevésbé köztudott azonban, hogy a papírtérképek mellett létezik egy „hangzó atlasz” is, vagyis az ellenőrző gyűjtés során (a továbbiakban MNyAEGy.) 352 kutatópontra 1960 és 1964 között hangfelvételek is készültek, összesen mintegy 461 órányi. A felvételeket Balogh Lajos, Végh József, Szépe György, a felvidéki kutatópontokon Kovács István, valamint egyetlen dunántúli kutatópontra Farkas Vilmos készítette. A gyűjtés nagy területen, de viszonylag rövid időintervallumon belül (négy év), kevés terepmunkás részvételével zajlott, ami biztosítja az adattár koherenciáját.

A felvételeken jellemzően idősebbeket szólaltattak meg, hiszen a gyűjtés elsődleges célja az adott település „eredeti” nyelvjárási dokumentálása volt, így olyan beszélőkre volt szükség, akik várhatóan a mikrofon előtt is kevésbé térnek el a nyelvjárási normától. Az adatközlőktől egyrészt kikérdeztek 41 atlaszkérdést, valamint néprajzi jellegű szövegfelvételeket készítettek (a hangfelvételekről lásd bővebben: Balogh 1962, Végh 1972, Balogh–Végh 1975).

Az utóbbi években teret nyert a hangzó adat elsődlegességének elve a szociolingvisztikai, dialektológiai kutatásokban (Kendall 2008), alapvetővé vált a hangzó korpuszok építése (több korpusz a világhálón is elérhető, például: SweDia 2000; ScanDiaSyn; Lanchart; ALD). A MNyAEGy. hangfelvételeiből korábbi kutatásokban megkezdtek egy hangzó nyelvjárási korpusz építését (Hajdú és mtsai 2005–2009), és földolgoztuk az atlaszkérdésekre adott válaszokat. A továbbiakban ez utóbbinak a rövid bemutatásával és elemzésével foglalkozom.

Az ellenőrző gyűjtés során a korábban a lejegyzés szempontjából problematikusnak bizonyult atlaszkérdéseket kívánták hangfelvételen is megörökíteni (Balogh–Végh 1975: 260). A magnófelvételek célja az volt, hogy az első sorban hangtani szempontból érdekes válaszok lejegyzését megkönnyítse, hiszen egymás után többször is le lehet játszani azokat, illetve fölmerült az eszközfonetikai elemzés igénye, lehetősége is (Benkő 1975: 132).

A 41 kérdést két részletben kérdezték ki: 1960–62-ben az első 19, 1963–64-ben további 21 kérdés válaszait rögzítették, illetve mindkét időszakban kikérdezték a *gyűjt* szót. Az első időszakban általában kutatópontonként három, a másodikban kutatópontonként két adatközlőnek tették föl a kérdéseket.

2011 tavaszán zárult OTKA-kutatásunkban (K-73024, vezető kutató Kiss Jenő) elvégeztük az atlaszkérdésekre adott válaszok földolgozását. Az adatok lejegyzését főképp Bárh János, Trunki Péter és Vargha Fruzzsina Sára végezte, Bodó Csanád, Nagy Olga és Németh Sarolta közreműködésével.

A feldolgozás során az eredeti hanganyagot összekapcsoltuk a lejegyzéssel, megőrizve a kapcsolatot a fonetikus átírat és annak eredeti hangzó formája között. A kapcsolat az adatok adatbázisba rendezése után is megmarad.

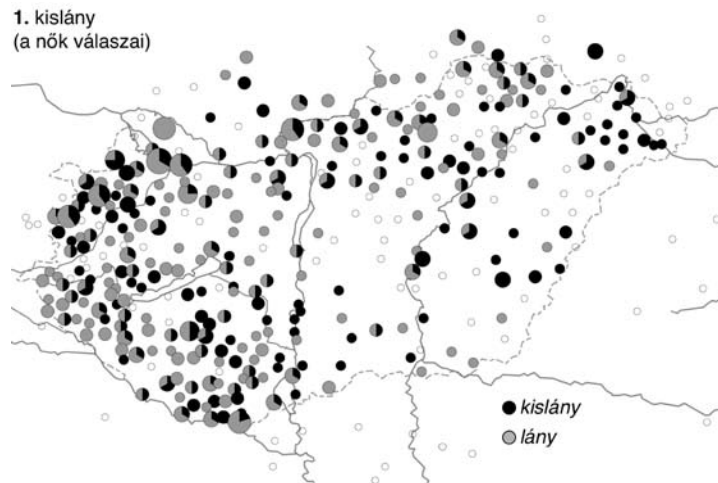
Az adatok korszerű feldolgozásához, elemzéséhez és térképezéséhez szükséges környezetet a Bihalbocs biztosítja (Vékás 2007, <http://www.bihalbocs.hu>). A hang-gal szinkronizált adatbázisban így minden adatot egyetlen kattintással meghallgathatunk, a hangfájl megnyitásával az eredeti szöveggörnyezet is azonnal elérhető. (Az adattár kialakításáról lásd részletesebben Vargha 2011.)

Rögzítettük az adatközlőktől felvett nem nyelvi információkat is (kor, nem, vallás), így az adatok az adatközlők attribútumai alapján is kereshetők. Dolgozatomban azokat a térképlapokat mutatom be, amelyeken – az első áttekintés alapján – valamilyen markáns különbség mutatkozik a válaszokban az adatközlők kora, illetve neme szerint: 1. *kislány*, 15. *heten*, 22. *hirtelen*, 31. *szőfénk*, 32. *vetkőzék le*. A címszavak teljes listája és a feldolgozott anyagból készített beszélő térképek megtalálhatók a Geolingvisztikai Műhely honlapján (<http://geolingua.elte.hu/maps/mnya/ma2>).

A bemutatandó térképek tanulmányom végén található, itt adom meg a válaszokat előhívó kérdéseket is. A kutatópontok mérete és a kördiagramokon belül a színek aránya a következőképpen alakul: a kutatópontok mérete a válaszok számát, a színek a különböző csoportba sorolt válaszok arányát mutatják meg. Egy adatközlő többféle (különböző csoportokba sorolt) választ is adhatott egy-egy kérdésre, ilyenkor minden választ figyelembe vettük (minden csoportban növeltük a válaszok számát eggyel az adott kutatóponton). Az ugyanattól az adatközlőtől származó, azonos csoportba tartozó válaszokat azonban csak egy előfordulásnak tekintettük a kutatópontok adatainak összesítésekor.

2. Kislány

Mindjárt az első térképlap adataiban különbséget látunk az adatok nemek szerinti megoszlásában. Az 1. és a 2. térkép is a *kislány* és a *lány* területi megoszlását mutatja a nők, illetve a férfiak válaszai szerint. Nyugaton a nők (1. térkép) inkább használják a „kis” előtagot, a férfiak (2. térkép) sokkal kevésbé. Ez a nemek közti különbség nyugatról keletre haladva jól láthatóan csökken, a Tiszától keletre pedig már semmilyen különbség nem látszik a két térkép között a változatok gyakoriságát illetően. Szerettem volna összevetni a MNyAEGy. térképlapját *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* azonos címszavú, 2422. térképlapjának adataival, de utóbbiak között a *kislány* nem

1. térkép. A nők válaszai a MNyAEGy. 1. kérdésére:
„Ha a kisbaba megszületett, és az nem fiú, akkor azt mondom,
nem fiú született, hanem...”

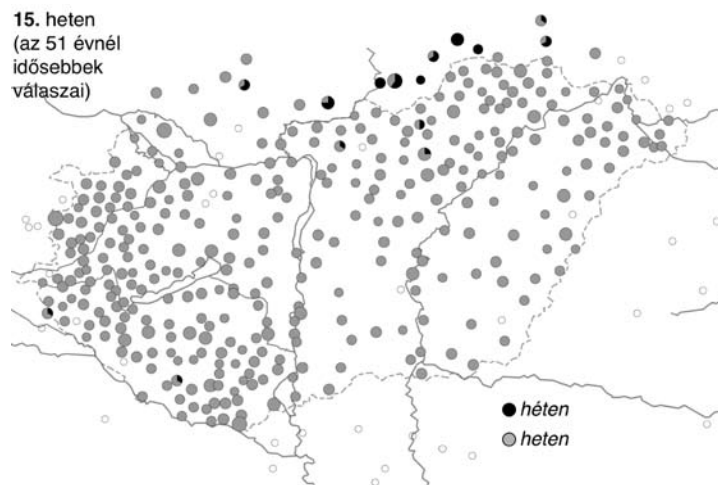

2. térkép. A férfiak válaszai a MNyAEGy. 1. kérdésére

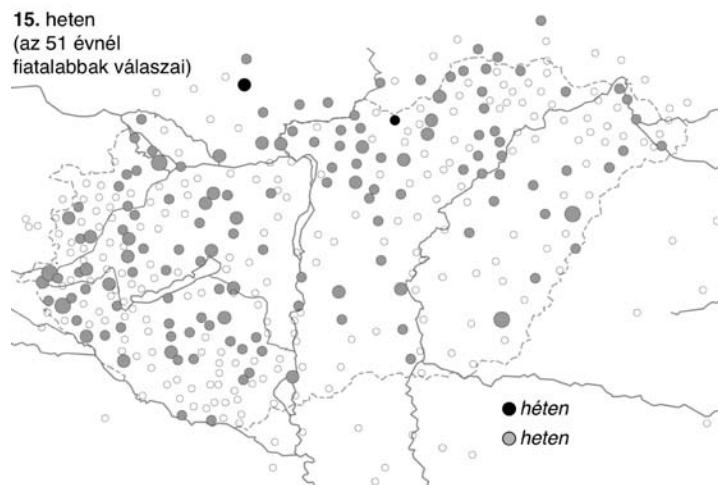
fordul elő, ami esetleg magyarázható azzal, hogy a terepmunkás másképp tette föl a kérdést: „Mit kérdezzünk, ha a baba megszületett: Fiú lett vagy ...?”

3. Heten

A 15. *heten* címszó esetében életkor szerint térképezve az 51 évnél idősebb (3. térkép), illetve annál fiatalabb (4. térkép) adatközlők adatait azt látjuk, hogy az északon, északkeleten jellemző *heten* változat az 50 éves és annál fiatalabb adatközlőknél szinte egyáltalán nem jött elő a válaszokban. Feltételezhető, hogy mára már teljesen kikapott a használatból.

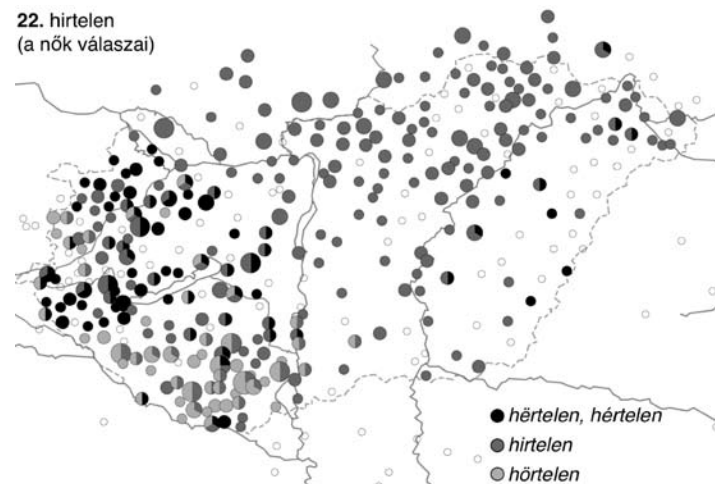
3. térkép. Az 51 évnél idősebbek válaszai a MNyAEGy.
15. kérdésére: „Egy családban hét gyerek van, mit mond az egyik,
ha megkérdem: hányan vagytok testvérek?”

4. térkép. Az 51 évnél fiatalabbak válaszai
a MNyAEGy. 15. kérdésére

4. Hirtelen

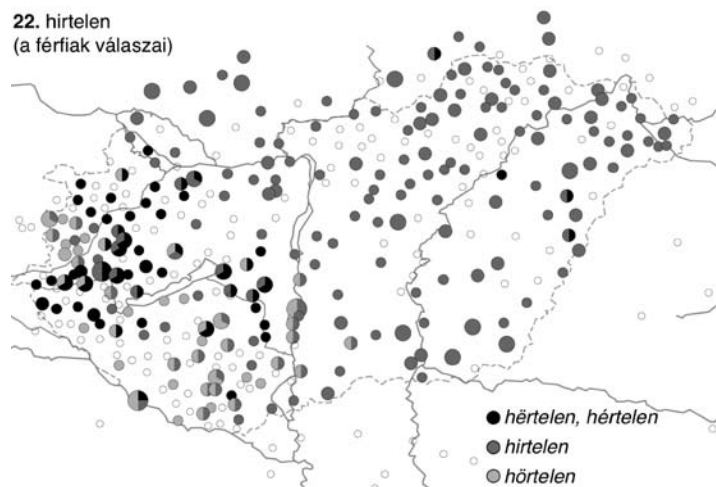
A 22. *hirtelen* címszónál rögzített válaszokat nemek szerint csoportosítva azt látjuk, hogy a Nyugat-Dunántúlon a nők használják gyakrabban a köznyelvi *hirtelen* változatot (5. térkép), ezzel szemben a férfiaknál (6. térkép), főleg a Rába mente északi részén, szinte kizárólagos a nyelvjárási *hértelen* és *hörtelen* alakok használata.

5. térkép. A nők válaszai a MNyAEGy. 22. kérdésére:
„Az eső nagyon váratlanul zuhogni kezd. Mit mondunk, hogyan
jött az eső? Nagyon...”

A Tiszántúlon viszont, többnyire a nők válaszaiban, több helyen is megjelennek *hértelen* válaszok a nyelvjárási *hirtelen* rovására. A jelenségre feltehetőleg az lehet a magyarázat, hogy az adatközlők igyekeznek kerülni az *i*-zést, feltehetőleg azért, mert nyelvjárásiásnak tartják, így általuk nagyobb presztízsűnek (köznyelvinek) ítélt változatként használják a *hértelen* formát.

22. hirtelen
(a férfiak válasza)

6. térkép. A férfiak válasza a MNyAEGy. 22. kérdésére

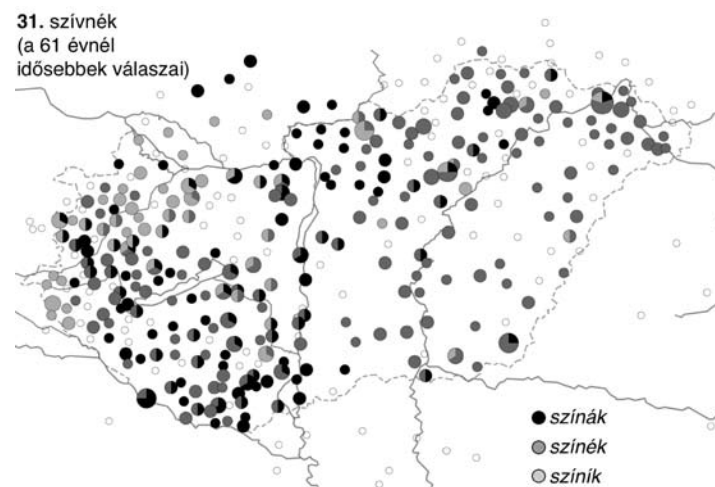
5. Szívnék

A 31. címszó válaszait – két korcsoportra bontva az adatközlőket – a 7. és a 8. térkép mutatja meg. A Nyugat-Dunántúlon látványos különbség van a *szívnék* és a *színek* változatok használatában. A fiatalabbak egyértelműen a *szívnék*-ot preferálják, míg az idősebbeknél, különösen északon a *színek* a legelterjedtebb. Az itt látottak egybevágnak Kiss Jenő Mihályi nyelvjárásáról és az ottani fiatalok nyelvhasználatáról tett megállapításaival (Kiss 1998: 261).

A Budapesttől északra fekvő kutatópontokon azonban az imént elmondottaknak éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: az idősebbek kizárólag nákoló válaszokat adnak, a fiatalabbak válaszaiban azonban megjelenik a *színek* változat Tolmácson, Patakon és Csábon is.

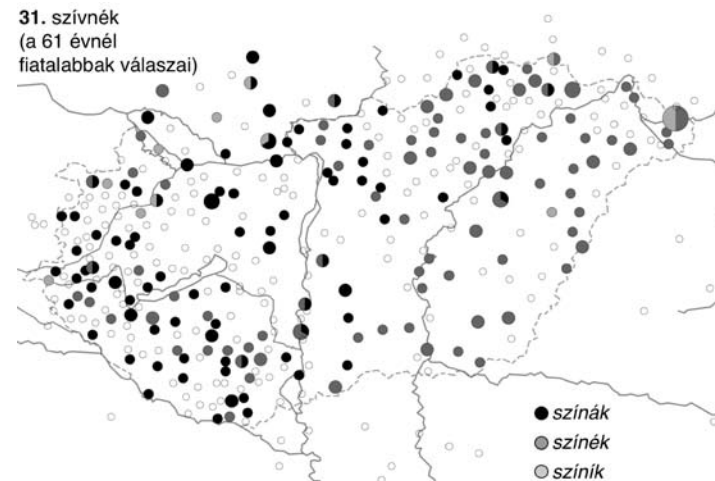
A beszélők ugyanazt a nyelvi mintát – amelyet például ugyanabból a budapesti rádióból hallanak – másként érzé-

31. szívnék
(a 61 évnél
idősebbek válasza)

7. térkép. A 61 évnél idősebbek válasza a MNyAEGy. 31. kérdésére: „...ha itt volna a lopó/héber, én most egy kis bort...”

31. szívnék
(a 61 évnél
fiatalabbak válasza)

8. térkép. A 61 évnél fiatalabbak válasza a MNyAEGy. 31. kérdésére

kelik, ugyanis más a saját anyanyelvváltozatuk, amelyhez viszonyítanak. Mindenkinek az tűnik fel leginkább, ami a saját helyi normájától eltér. Ha a magasabb presztízsű mintában nákoló és nékelő változatok egyaránt előfordulnak (márpedig egy budapesti rádió ilyen és olyan beszélőket is megszólaltat), akkor az egyik helyen a nékelő, másik helyen a nákoló forma tűnik fel jobban, mindig az, amelyik a helyi normától eltér. Ha ezt a magasabb presztízsű mintát, amely a köznyelv többé és kevésbé választékos rétegeit is átfogja, az egyszerűség kedvéért köznyelvnek nevezzük, akkor úgy is fogalmazhatunk, hogy a Nyugat-Dunántúlról nézve az ötven évvel ezelőtti köznyelv nákol, a fővárostól északra fekvő kutatópontokról (Tolmácsról, Patakról és Csábról) nézve nékel. Megtévesztő lenne tehát egységes (vagyis mindig a nékelést támogató) köznyelvi határról beszélni, hiszen a köznyelv percepciójának, tehát annak, ahogyan azt a beszélők a helyi norma függvényében érzékelik, területi kötöttsége van. Nem meglepő tehát, ha „ugyanaz” a köznyelv mindenhol másképpen hat.

Ahhoz, hogy egy nagyobb presztízsű nyelvváltozathoz egy, a helyi normától eltérő jelenséget, amire nyilván fel kell figyelni, át is vegyenek a beszélők, más, például rendszertani okok is szükségesek lehetnek. Ilyen, a nákolás átvételét segítő körülmény lehet a Nyugat-Dunántúlon az ikes ragozás felbomlása, illetve a korábban egyalakú ragok többalakúvá válása. (Ebben az időszakban lesz *taxivel*-ből *taxival*, ami megkönnyítheti a szintén illeszkedő nákoló formák befogadását. Részletesebben lásd Vargha 2011.) A Tiszántúlon ilyen, a nákolást logikussá, elfogadhatóvá minősítő nyelvi okokról nem tudunk, ott a rendszerbe nehezen tudna beépülni a *színák*. Feltételezhető, hogy a köznyelv (helyi változathoz viszonyított) presztízsének mértéke is területenként ingadozhat, de ezzel most nem kívánok részletesebben foglalkozni.

A MNyA. *innám* térképlapján alig van példa nákolásra a Tiszántúlon, az ottani nyelvjárások többségében valószínűleg egyáltalán nem él a *színák* változat sem. Az itt bemutatott térképeken szórványosan megjelenő nákoló válaszokat feltehetően szintén a nyelvjárási normától való eltérés motiválhatta.

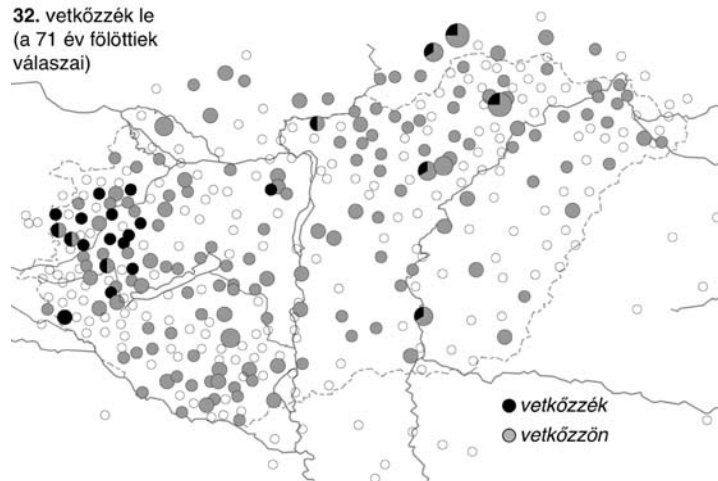
A *-nák/-nék* változót két szempontból sem szerencsés egyetemesnek tekintenünk. Egy egyetemes változótól elvárjuk, hogy a nyelvterület egészén vál-takozást mutasson, márpedig a nákolás jelentős területen egyáltalán nincs is jelen (például a tiszántúli nyelvjárások többségében). E változó egyetemessége azért is kétséges lehet, mert nem mindenhol ugyanaz a presztízs változat (egyes nyelvjárásokban éppen a nákolás tűnik magasabb presztízsűnek a nékelésnél).

6. Vetközzék le

A 32. *vetközzék le* címszó válaszait két csoportba soroltam, megkülönböztetve *vetközzék* (*vetközzék, vetkezzék, vetközőgyék*) és *vetközzön* (*vetközzön, vetkezzen, vetközőgyön*) típusú változatokat. Az adatközlőket három korcsoportra bontottam, és e szerint térképeztem az adatokat (9–11. térkép). A térképeken jól látható, hogy a legfiatalabb adatközlők kevésbé használják az ikes (nyelvjárásilag archaikusabbnak tekinthető) változatot a Nyugat-Dunántúlon.

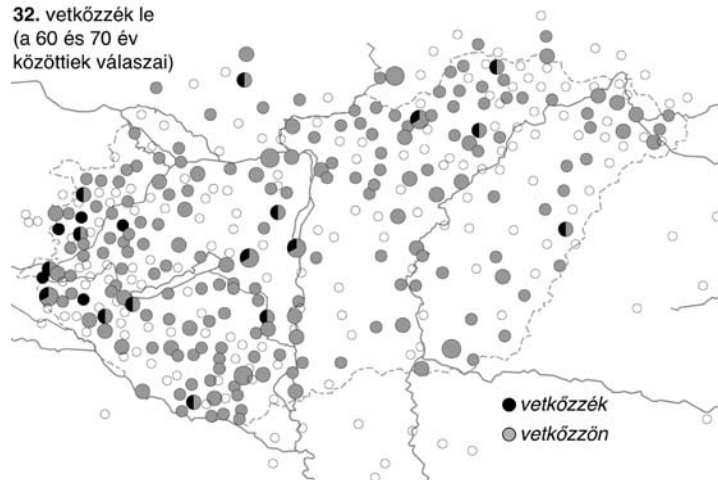
Úgy tűnhet, hogy keleten ezzel ellentétes folyamat zajlik, és a fiatalabbak inkább használják az ikes változatot; ez azonban téves következtetés volna. A keleten bement *vetközzék* adatoknak feltehetőleg nincs köztük az ikes paradigma használatához, ezen a területen ennek a változatnak pragmatikai funkciója van: kedveskedő, udvarias formának számít. Az *-ék* rag iktelen igék ragozásában is

32. vetkőzzék le
(a 71 év fölöttiek
válaszai)

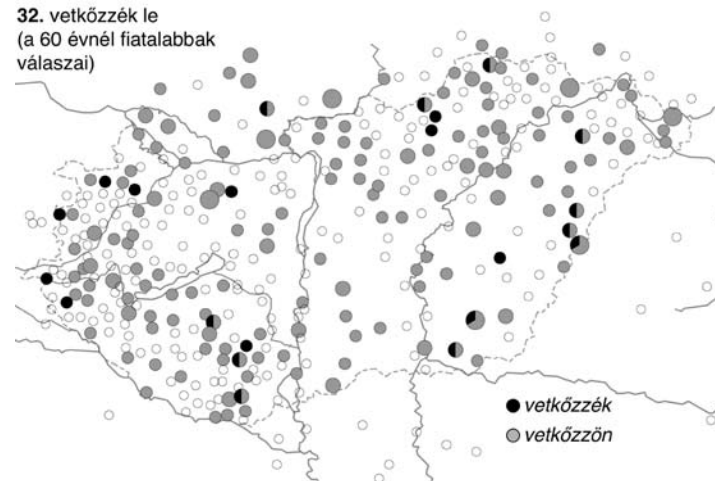
9. térkép. A 71 évnél idősebbek válasza a MNyAEGy. 32. kérdésére:
„...édesapám, ne feküdjön le ruhástól, hanem előbb...”

32. vetkőzzék le
(a 60 és 70 év
közöttiek válasza)

10. térkép. A 60 és 70 év közöttiek válasza a MNyAEGy. 32. kérdésére

32. vetkőzzék le
(a 60 évnél fiatalabbak
válaszai)

11. térkép. A 60 évnél fiatalabbak válasza a MNyAEGy. 32. kérdésére

megjelenik (lásd például az *üljék le* adatok előfordulását a MNyAEGy. 7. térképlapján). Elképzelhető, hogy a fiatalabbak érzékenyebbek voltak a kérdőmonddal felidézett beszédhelyzetre, ami a *vetkőzzék* nagyobb gyakoriságában tükröződik: „Az ember ruhástól ledől az ágyra. A gyerek rászól: Édesapám, ne feküdjön le ruhástól, hanem előbb...”. Itt jegyzem meg, hogy a kérdőmondat inkább a nem ikes *vetkőzzön* típusú válaszok előhívását segítette; feltételezhető, hogy ez a hatás a Nyugat-Dunántúlon erősebb volt a fiatalabb adatközlők esetében.

A Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat mondatkiegészítéssel NY308-as („Nem kell, hogy mindenki *egyék* [80,1 %] *egyen* [19,9 %] a levesből.”) és alternatívaválasztásos EGYEN („*Egyen* [63,9 %] / *Egyék* [36,1 %] egy bélstint.”) feladatában, ahol az *egyék/egyen* mint egyetemes magyar nyelvi változó szerepel, az alaki egyezés miatt

összemosódhat a nyugati ikes ragozású és a keleti udvarias forma. Tovább bonyolíthatja az adatok értelmezését, hogy a nyelvjárási háttérű adatok összekeveredhetnek az emelkedett stílusú (jellemzően a magasabb iskolázottságú, fővárosi adatközlőkre jellemző) ikes adatokkal. Az azonos alakú (ikes vagy udvarias) és különböző motivációjú (nyelvjárási vagy emelkedett) *egyék* válaszok azonos kategóriába sorolása magyarázhatja, hogy a legkevésbé és a leginkább iskolázott adatközlők hasonló arányban használták az *egyéket*, illetve hogy a fővárosban és a kis falvakban élők szinte megegyező arányban választották az *egyéket* az alternatívaválasztós feladatban (vö. Kontra 2003: 123–124).

7. Konklúzió

Az adatbázisban rögzített, különböző szempontok szerint kereshető és csoportosítható nyelvjárási adatok (akár a 60 évvel ezelőtti adatok is) az adatbeírásos papírtérképeknél világosabban mutathatják egy-egy nyelvi jelenség földrajzi elterjedtségének, elterjedésének dinamikáját. A MNyA. kérdőfüzeteiben lejegyzett adatokból is létre lehetne hozni hasonló adatbázist, ahol megszólaltatni ugyan nem lehetne a válaszokat, de az adatközlők tulajdonságai alapján térképezni igen.

A nyelvi változók elemzésekor nem tekinthetünk el azok területi kötöttségének vizsgálatától: ugyanaz a változat az egyik területen a nyelvjárási normától eltérő neologizmus, más területen azonban éppen a helyi normának megfelelő forma lehet. A köznyelv nem feltétlenül ugyanúgy hat a különböző nyelvjárású beszélők nyelvhasználatára. (Sőt, akár az is elképzelhető, hogy bizonyos változatok megjelenésére, nyelvjárásközi kapcsolatok indukálta

folyamatokra egyáltalán nem hat, erről lásd Bodó, megjelenés előtt.) Másképpen mondva a köznyelv percepciójának – vagyis annak, miként érzékelik azt a beszélők saját nyelvváltozatukhoz viszonyítva – szintén területisége van.

Az azonos alakú adatok értelmezését nagyban elősegítheti, ha tekintetbe vesszük a beszélők anyanyelvváltozatát és az abból következő motívációit, így nem mossuk össze a nyelvjárási *színák*okat a köznyelviként bemondott *színák*-okkal vagy az ikes ragozású *vetkőzzék*et az udvarias *vetkőzzék* formával.

Irodalom

- ALD: Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi. Honlap: <http://ald.sbg.ac.at/ald/>
- Balogh Lajos – Végh József 1975: A magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfelvételek. In Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszáinak elméleti-módszertani kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 257–262
- Benkő Loránd 1975: A magyar nyelvjárások atlaszáinak hangjelölési rendszere és gyakorlata. In Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszáinak elméleti-módszertani kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 123–165.
- Bodó Csanád, megjelenés előtt: Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv*.
- Kendall, Tyler 2008: On the History and Future of Sociolinguistic Data. *Language and Linguistic Compass* 2: 332–351.
- Kiss Jenő 1998: Helyes és helytelen. *Magyar Nyelv* 94, 257–269
- Kontra Miklós 2003: 4.3. Az ikes igék. In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó. 105–125.
- Lanchart project on language change in 20th century Danish. Honlap: <http://lanchart.hum.ku.dk/aboutlanchart/>

MNyA. = Deme László – Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MNyAEGy. = A magyar nyelvjárások atlasza ellenőrző gyűjtése.

Murádin László gyűjt. – Juhász Dezső (szerk.) 1995–2010. A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Hajdú Mihály – Kázmér Miklós – Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2005–2009: *Magyar nyelvjárási hangoskönyv I–IX.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.

ScanDiaSyn: Scandianavian Dialect Syntax. Honlap: <http://www.tekstlab.uio.no/nota/scandiasyn/>

SweDia 2000: The phonetics and phonology of the Swedish dialects around the year 2000. Honlap: <http://swedia.ling.gu.se/>

Vargha Fruzsina Sára 2011: Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárások atlaszából. In Bárh M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 153–171.

Vékás Domokos 2007: Számítógépes dialektológia In Guttman Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola, 289–293.*

Műhely: Uráli nyelvek – szociolingvisztikai elméletek és módszerek

Kis Tamás előad és Szabó Dávid elnököl a Szlengműhelyben

Hegedűs Attila

P. Lakatos Ilona

SIPŐCZ KATALIN –
SZEVERÉNYI SÁNDOR

Uráli nyelvek – szociolingvisztikai elméletek és módszerek

Az oroszországi uráli nyelvek esetében a szociolingvisztikai kutatások az elmúlt egy-két évtizedben indultak meg, összefüggésben azzal, hogy a politikai változásoknak köszönhetően az élőnyelvi vizsgálatok lehetővé váltak. A történeti szempontú vizsgálatok hangsúlyossága az uralisztikában fokozatosan csökken, és a terepmunkáknak, valamint annak a ténynek köszönhetően, hogy sokan anyanyelvi beszélőként kutatják ezeket a nyelveket, egyre több ismerethez juthatunk az uráli nyelvek szociolingvisztikai helyzetéről. A nyelvi veszélyeztetettség, a veszélyeztetett nyelvek dokumentálása, a nyelvi revitalizáció lehetőségei és módszerei, a nyelvpolitika és a nyelvi ideológiák stb. kérdésköre erősen meghatározza napjaink szociolingvisztikai kutatásait, és ez a körülmény is erősen befolyásolja a „kisebbségi” uráli nyelvekre irányuló újabb vizsgálatokat.

E vizsgálatok rávilágítanak, hogy az egyre erősebb nyelvi veszélyeztetettség ténye mellett nyelvenként különböző tényezők alakítják napjaink szociolingvisztikai jellemzőit az uráli nyelvek esetében is. Műhelyünk előadásai a

volgai, permi és obi-ugor nyelvekről szóltak, nem elsősorban a vizsgált nyelvek szociolingvisztikai helyzetének bemutatására vállalkoztak, hanem a konferencia tematikájához kapcsolódva valamely szociolingvisztikai szempontú részterület vizsgálatának elméleti és módszertani összefüggéseire összpontosítottak.

Fenyvesi Anna, Bilász Boglárka, Lucia Satinská, Pásztor Kicsi Mária, Kozmács István és Balázs Lajos

KOZMÁCS ISTVÁN

Az udmurt sajtónyelv egyes jellemzőiről

0. Vizsgálati cél

Az írás célja egy udmurt sajtótermék nyelvhasználatának bemutatása, összevetve a beszélt nyelvvel. A beszélt nyelv ebben az esetben a beszélőközösség tagjainak az udmurt nyelv egyes jelenségeiről alkotott véleményének összesítését jelenti (Salánki 2010). Azt vizsgálja tehát, hogy a sajtó nyelvhasználata mennyiben egyezik meg vagy tér el a beszélők által jónak tartott udmurt nyelvhasználatától.

Az a feltételezésem, hogy a beszélők által helyesnek tartott jelenségek nem minden esetben egyeznek meg a sajtótermékben megtalálható megoldásokkal, mivel feltételezőleg a sajtóterméknek egységességre törekvő, a grammatikákban lefektetett normát követő a nyelvhasználata, továbbá valószínűleg a lapszámok szerkesztése során is zajlik valamilyen norma szerinti (az újság normája szerinti) egységesítés.

A vizsgált sajtótermék az Удмурт Дунне című újság, a vizsgálatba vont anyag az újság internetes anyagából¹ készített korpusz (UdmDunne korpusz)² elemzése. A szö-

¹ Az újság internetes címe: <http://udmdunne.ru>

² A szövegeket Csekő Adrienn tette alkalmassá a számítógépes elemzésre, köszönet érte.

vegeket az AntCon 3.2.4u (Linux OS 2011) programmal elemeztük. A korpusz jelen formájában annotálatlan, ~ 590 000 szóalakot (token), ~16 000 lexikai egységet (types) tartalmaz.

A vizsgált jelenségek:

1. Tulajdonnevek használata
 - 1.1. Személynév és köznév kapcsolata
 - 1.2. Helynevek
2. Kölcsönzés
 - 2.1. Igekölcsönzés
 - 2.2. Névszók kontra neologizmusok
 - 2.3. Mozaikszók, rövidítések
3. Nyelvi változók
 - 3.1. A -ськ- képző köznyelvi változatai
 - 3.2. VxPI1
 - 3.3. Melléknévfokozás
 - 3.4. Számnév és főnév kapcsolata
4. Szintaktikai jelenségek
 - 4.1. Szórend
 - 4.2. Tagadás

A felsorolt jelenségeket Salánki Zsuzsa disszertációjában az udmurt nyelv beszélői között kérdőíves módszerrel tesztelte, és az alapján foglalta össze, miképpen ítélik meg helyesnek a beszélők az egyes nyelvhasználati jelenségeket: azaz mely szerkezeteket, formákat tartják elfogadhatónak, és melyeket tartanak hibásnak. Salánki nem tesztelte az 1.2., 2.3., 3.2. és 4.2. alatt tárgyalandó jelenségeket, jelen dolgozatban való vizsgálatuk indoklása a jelenség tárgyalásakor olvasható.

1. Tulajdonnevek

1.1. SZEMÉLYNÉV ÉS KÖZNÉV KAPCSOLATA

Az udmurtban – a magyarhoz hasonlóan – a személynevek esetében a jelzői szerepűnek tartható tulajdonnévi elemek megelőzik a jelzett elemet (azaz például a keresztnévet a családnévnek megfeleltethető névelem, a nyelvjárásokban például a ragadványnév, Kozmács 1986). Az oroszban a fordított sorrend a jellemző. Tulajdonnév és köznév kapcsolata esetén a minőségjelző szerepet a személynév tölti be, s ezért a köznév előtt áll, és a toldalékok a köznévhez kapcsolódnak (a magyarral megegyező módon). Az oroszban fordított sorrenddel találkozunk: a köznév megelőzi a tulajdonnévet, a toldalékok pedig kötelezően a szerkezet mindkét tagjához hozzájárulnak. Salánki Zsuzsa dolgozatában Kelmakovra hivatkozva megállapítja, hogy „az udmurt beszélt nyelvben és a sajtóban is széltekben megfigyelhető a standard udmurt szerkezet helyett az orosz típusú szerkesztésmód” (Kelmakov 2003: 17–18, 2000: 54). Salánki vizsgálatai szerint a mondatértékelő feladatban a középső nyelvterület adatközlőitől eltekintve minden életkori és területi csoportban az oroszos szerkezetet ítélték jobbnak, azaz azt, amikor a jelzői értékű tulajdonnévi elem követi a köznevet (Salánki 2007: 168).³ A vizsgált újságban egyetlen példától eltekintve (1c) minden esetben ennek megfelelő formákat találunk, például:

³ Az újságból származó példák mellett sosem szerepel a pontos lelőhely, azt ugyanis egy egyszerű Google kereséssel bármikor meg lehet állapítani.

(1a) Удмурт udmurt 'Alekszandr Volkov, az Udmurt Köztársaság elnöke.'	Республикалэн köztársaságGEN elnökPxSg3	президентэз elnökPxSg3	Александр Alekszandr	Волков Volkov
(1b) Удмурт udmurt Волковлэн VolkovGEN 'Alekszandr Volkovnak, az Udmurt köztársaság elnökének rezidenciájában'	Республикалэн köztársaságGEN резиденция rezidenciaINNESSPxSg3	президентэзлэн elnökPxSg3GEN	Александр Alekszandr	
(1c) лыкт□зы jönPastVxPI3 Александр А. 'megjelentek felső vezetők is, közöttük A. V., az udmurt köztársaság elnöke.'	выл□ felső Волков, V., udmurt	кивалт□сьёс vezetőPI Удмурт udmurt	но, is, Республикалэн köztársaságGEN elnökPxSg3	соос ők között Президентэз. elnökPxSg3
(2a) Кун állami 'Igor Szmjonov, a Parlament elnöke'	Кенешлэн tanácsGEN elnökPxSg3	Төрөз elnökPxSg3	Игорь Igor	Семёнов Szmjonov
(2b) Кун állami вазиськыз kérdeszPastVxSg3 ő 'I. Szmjonovhoz, a Parlament elnökéhez fordult.'	Кенешлэн tanácsGEN со.	Төрөзлы elnökPxSg3DAT I.	И. SzmjonovDAT	Семёновы

A magyar nyelvű internetes oldalakon a magyar köztársaság elnökének említése általában személynév + köznév sorrendben történik, de találhatók példák a köznév + személynév szerkezetre is:

(3) Sólyom László, a Magyar Köztársaság elnöke (~207 000)⁴
Sólyom Lászlónak, a Magyar Köztársaság elnökének
(~17 600)

(4) Sólyom László köztársasági elnöknek (~39 400)
Sólyom László köztársasági elnököt (~ 290 000)

(5) a Magyar köztársaság elnöke, Sólyom László (~34 200)

Megállapítható, hogy az udmurt nyelvű újság a beszélők által is jobbnak tartott, oroszos formát használja, azaz amikor a jelzői értékű tulajdonnévi elem követi a köznevet.

1.2. TELEPÜLÉSNEVEK

Salánki Zsuzsa nem vizsgálta dolgozatában a településnevek használatának kérdését, mivel azonban egy sajtótermékben elengedhetetlen a helynevek rendszeres használata, érdemes egy pillantást vetni a településnév-használatra is. Az eredetileg udmurtok lakta településeknek hagyományosan van udmurt elnevezése, míg a városoknak és újabb lakóhelyeknek általában csak orosz nevük van. Ezek közé tartoznak az újságban sűrűn szereplő nagyobb városok, mint Izsevszk, Glazov és Votkinszk. Arra nézve nem rendelkezem adattal, hogy miképpen vélekednek a beszélők az udmurt, illetve orosz nyelvű

⁴Zárójelben itt és a továbbiakban az előfordulások száma.

helynevek használatáról. Személyes tapasztalatom, hogy az eredeti udmurt falvak nevei a helyiek beszédében udmurt alakjukban jelennek meg, míg a kevésbé ismert települések nevei esetében már előfordul az orosz néven említés is. Az alább bemutatott nagyvárosok említésekor az erősen „udmurtos” udmurt nyelvre törekvők használják általában az új keletű udmurt formákat, amelyeket többen el is utasítanak.

Az újságban Izsevszkek és Glazov két udmurt és egy orosz változatban szerepel, míg Votkinszk neve udmurt és orosz alakban.

(6)	udm.	Иж ~ Ижкар	(823/32)
	or.	Ижевск	(292)
(7)	udm.	Глаз ~ Глазкар	(8/4)
	or.	Глазов	(154)
(8)	udm	Вотка	(151)
	or.	Воткинск	(33)

Izsevszk udmurt neve rövid formájában megegyezik a város alapításakor (és azóta is) a fegyvergyárat vízzel ellátó folyó orosz nevével, hosszabb alakjában a folyónév az udmurt *kar* 'város' szóval alkot összetételt. Ennek az elnevezésnek az érdekessége, hogy a folyónak valójában van udmurt neve: *Oč*, azaz a város neve „igazi”, udmurtul *Očkar* lenne. A városnak a (6)-ban található mai udmurt elnevezései nem voltak korábban használatban, udmurtul is csak *Zavod* (orosz 'gyár, üzem') néven emlegették, a fegyvergyár után.

Annak, hogy Glazov neve inkább oroszul, míg Votkinszk neve inkább udmurt alakban fordul elő, magyarázata lehet, hogy az utóbbi neve udmurtul ugyanúgy a városon átfolyó folyó neve, mint Izsevszk esetében. Glazov udmurt neve a másik két névhez hasonlóan az orosz képző

elvonásával jött létre, azonban az elvonás után a visszamaradó *Glaz* alaknak nincsen semmiféle egyéb denotátuma, és ennek a *kar* szóval való megtoldása sem tudja felejtetni annak hiányát, és ezért nem tartják elfogadhatónak az igen erőltetett és szerencsétlen névalkotást.

Az eredetileg udmurtok lakta falvak rendre udmurt nevükön jelennek meg az újságban (Алһаш például 404 alkalommal fordul elő az egyetlenegyszer sem említett hivatalos Алһашы alakkal szemben).

Megállapítható, hogy az újság erőteljesen törekszik az udmurtnak tartott településnév-formák használatára, míg a beszélők általában nem használják az eredetileg csak orosz települések új udmurt elnevezéseit.

2. Kölcsönzés

2.1. IGEKÖLCSÖNZÉS

Az udmurt nyelv, más nyelvekhez hasonlóan, mindig kölcsönzött szokat a környező nyelvekből, s történik ez jelenleg is. Az átvételek mellett az utóbbi húsz évben szókészletébe jelentős számban kerültek be tudatosan alkotott új szók, amelyek az orosz kölcsönszók kiszorításának igényével keletkeztek. A sajtó jelentős szerepet játszhat egyes szókészleti elemek megszilárdulásában vagy éppen eltűnésében. Az alábbiakban ezt a jelenséget tekintem át vázlat szerűen.

Az udmurtba a tatárból és az oroszból kerültek be jelentősebb számban igék. A tatárból az igéket minden kiegészítő elem nélkül vették át (Csúcs 1990: 59),⁵ míg az

⁵ Itt ugyan Csúcs azt írja, hogy a mássalhangzó tövű igéket az udmurt (veláris) -i- vagy -a- suffixummal vette át, hivatkozik is ezen elemek suffixum voltára (GrammUdm. 239–243), de ez a kérdés nem ennyire

orosz igék három formában kerülhettek az udmurtba: a) minden módosulás nélkül tőalakban: копа(ть) > копа(ны), b) főnévi igenévi alakban egy segédigével kiegészülve: венчать карыны,⁶ c) -t- igeképzővel: гонять > гонятытэ (a középső nyelvjárásterület jellemzője, Alasejeva 1987: 163). A beszélők vélekedése az igekölcsönzésről, történetük az segédigével vagy igeképzővel, elítélő, helytelenítő (Salánki 2007: 190), függetlenül attól, hogy az átvétel egy meglévő udmurt szót helyettesít (9a), vagy az udmurtban nem található új igeről és új jelentésről van szó (9b).

A vizsgált anyagban elég jelentős számú oroszból átvett igit találunk, két kivétellel minden esetben igenév + segédige (-ать/-ить карыны 'csinál') alakban, összesen 27, illetve 25 esetben. A két kivétel esetében -t- képzős átvétellel van dolgunk, mindkét esetben interjú szövegében: az igék – a képzős átvételek – az interjúalany beszélt nyelvéből kerültek az újságba. Az újság tehát a beszélők vélekedésével szemben használ oroszból kölcsönzött igit.

(9) a. дежурить карыны 1;
'ügyel'	служить карыны 16
'szolgál (katonaként)'
b. воспитать карыны 1;
'nevel'	регистрировать карыны
'regisztrál'
2; страховать карыны 12
'biztosít (biztosítónál)'	
(10) гонятытэ,
'kerget, űz'	дружитьто
'barátkozik'

egyértelmű, a tárgyalt hangokat nem feltétlenül kell suffixumnak tartani, de ennek kifejtése nem ezen írás tárgyát képezi.

⁶ Arra is van példa, hogy a tatárból is ezzel a segédigével vesz át az udmurt igit: *bíl'dl'rgan kar-* (Csúcs 1990: 130).

2.2. NÉVSZÓK KONTRA NEOLOGIZMUSOK

Salánki Zsuzsa vizsgálatai alapján megállapítja, hogy bár a beszélők maguk a szokásos orosz jövevényszót választják is, az udmurt neologizmust nem tartják rossznak (Salánki 2007: 120).

Az általam vizsgált anyagban azt látjuk, hogy a sajtó is szívesebben választja az orosz jövevényszókat, jóllehet a neologizmusok is megjelennek. Néhány vizsgált esetben a következőt találjuk (a szókat egy új, képzésszerű eljárással hozták létre: az igeből képzett névszóhoz a 'hely' jelentésű elemet csatolták).

- (11) дышетонни ~ дышеисконни (1/12); школа 1500;
дышет(ск)он учреждение 28
'iskola'
лыд□иськонни (10); библиотек 220
'könyvtár'
огъяулонни (13); общежитие 7
'kollégium'
эмьяськонни (11); госпиталь 9; больница 145
'kórház'
дугдылонни ~ дугдонни (2/8); остановка 2
'megálló'

Az újságban egyedi szóalkotásra is találunk példát egy olyan mondatban, amelyben két olyan orosz jövevényszó is szerepel, amelyiknek van nyelvújítási megfelelője:

- (12a) Памятникез „кортомыт□зы” ни татын:
 emlékműACC vasasztatPastPl3 már itt
 „солдатэз” лэсытыны кенешемын
 вал асьме дорын.
 katonaACC készítINF tanácskozik
 PperfPred volt nálunk
 'Az emlékművet már itt (Udmurtia) vasaszták: úgy döntöt-
 tek, hogy a „katonát” nálunk készítik el.' (Az ismeretlen
 katona emlékművéről van szó.)

- (12b) or. памятник ~ udm. ; or. солдат ~ udm. ожгарчи
 udm. корт-о-м-ыт-ыны
 vas- AdjDx-VDx-VDx-INF

Megállapíthatjuk, hogy az újság az átlagos beszélőnél gyakrabban használ neologizmusokat. Feltehetőleg egy- részt azért, hogy azok használatát a köznapi társalgásba bevezesse, a szók elterjedését segítse, s talán azért is, mert „a »tisztá« udmurt beszéd a köznapi társalgásban mester- kéltnek, idegennek hat... általában szépnek tartják” (Sa- lánki 2007: 120).

2.3. RÖVIDÍTÉSEK, MOZAIKSZÓK

A rövidítések és mozaikszók használatával kapcsolatos vé- lekedéseket Salánki nem tesztelte. A sajtó természetéből adódóan elkerülhetetlenül használni kényszerül ezeket a nyelvi elemeket, mivel az udmurt nyelvű közösség nap- jainkban egészen az orosz kulturális, gazdasági valóságba ágyazott. Ezért indokolt legalább azt a megállapítást meg- tenni, hogy az orosz nyelvű mozaikszók és rövidítések a legtermészetesebb módon illeszkednek az udmurt nyelvű szövegekbe (hasonlóképpen ahhoz, ahogy a magyar nyelv-

vű szövegeknek integráns részét képezik a nemzetközi rövidítések, mint USA, IMF, Unesco stb.). Az udmurt nyelvű szövegben előforduló betű- és mozaikszók közül néhány:

- (13) гтрк государственная телевизионная и
 радиовещательная компания
 állami televízió és
 rádióadó társaság
 дт-75 серия сельскохозяйственных тракторов
 госкомстат Федеральная служба
 государственной статистики
 szövetségi szolgálat államiGEN
 статистикаGEN
 комсопр комсомольский организатор
 komsozol szervező
 загс Отделы записей актов
 гражданского состояния
 részleg rögzítésGEN cselekményGEN
 állampolgáriGEN állapotGEN
 'anyakönyvi hivatal'
 леспромхоз леснопромышленное хозяйство
 erdőipari gazdaság
 детсад детский сад
 gyerek kert
 'óvoda'

3. Változók

Az udmurt nyelvhasználatban megfigyelhető változók kö- zül négy megjelenését vizsgáltam a sajtótermékben.

3.1. AZ -СЫК- IDŐJEL ÉS KÉPZŐ

Az -сык- alakú formáns a nyelvjárásokban számos változatban jelenik meg: -сык-, -ск-, -к-, -чк- (Kelmakov 1998: 140–142, 147–148; részletesen l. Kozmács 2002, 2008: 82–106), ezek közül az irodalmi nyelvi norma az -сык-. Annak ellenére, hogy a legtöbb nyelvjárásban ez a teljes alak általában ismeretlen, a Salánki Zsuzsa dolgozatában szereplő beszélőknek mégis minden csoportja jelentős arányban elutasítja a nyelvjárási formákat (sajátos kivételt képeznek a fővárosi udmurtok). Az újságban – ennek megfelelően, a várható módon – a nem sztenderd formák (más beszélt nyelvi alakokhoz hasonlóan, csak stíluselemként, általában interjúalanyok jellemzéseként) jelennek meg:

- (14a) Нош мон уг мынкы ~ мын□-сыкы
hát én NegSg1 megyPres megy-Pres
'Hát én nem megyek.'
- (14b) тодскод, тодскоды ~ тод□ськод, тод□ськоды
tudPresVxSg2, tudPresVxPl2
'tudod/tudsz, tudjátok/tudtok'

3.2. A VxPl1 igei személyrag két alakban jelenik meg az udmurt beszédben: magánhangzós végződéssel és magánhangzó nélkül (15). A magánhangzó megléte vagy hiánya nem köthető egy nyelvjáráshoz sem (Salánki 2007: 142), s ezért valószínűleg egyiket sem tartják jobbnak vagy rosszabbnak a beszélők, összhangban azzal, hogy mindkét alak megfelel a normának⁷ (a beszélők vélekedését erről a jelenségről ennek ellenére érdemes lenne célzott vizsgálattal ellenőrizni). Feltételeztem, hogy az újság törekszik nyelvhasználatának egységesítésére, s ezért szövegeiben

valamely változatot előnyben részesíti, esetleg kizárólagosan használja.

A tanulmányozott korpusz adatai alapján az újság valószínűleg nem törekszik ezen formák egységesítésére, és a tényleges alakok megjelenése valószínűleg az adott szöveg írójának nyelvhasználatát tükrözi. Az adatok szerint az azonban megállapítható, hogy a jövő idejű alakok esetében az írásbeli használat kiegyenlítődt, azaz közel azonos számban fordul elő mindkét alak. A (terheltebb) múlt és jelen idejű alakok esetében azonban a magánhangzó nélküli (történetileg újabb) alak az uralkodó változat. Adatok hiányában nem vethető össze ez az eredmény a beszélt nyelvi használattal.

(15)	Fut	-ом	182	-омы	207
	Past	-им	211	-имы	127
	Pres	-ськом	566	-ськомы	132

3.3. MELLÉKNÉVFOKOZÁS: A FELSŐFOK

Az udmurt nyelvben valójában nincs melléknévfokozás. A hagyományos értelemben vett alap-, közép- és felsőfoknak nincs önálló morfémája, hasonlítóssal fejezik ki a fokozást (lánynál szép = 'szebb a lánynál'). Van ugyan az udmurtban egy, a fokjelhez hasonlítható elem, ez azonban nemcsak melléknévhez, hanem gyakorlatilag minden, mondatban szereplő elemhez hozzájárulhat, és kifejezheti az adott jelentés erőteljesebb vagy gyengébb voltát (Kelmakov–Jefremov 1997). A felsőfokot három szerkezettel lehet kifejezni:

⁷Tarakanov 2002: 31.

- (16) самой
тужгес но + Adj
ваньмызлэсь⁸

Salánki vizsgálata szerint az adatközlők az orosz eredetű lexémát (udm. *самой* < or. *самый*) tartalmazó mondatot tartották a legmegfelelőbbnek a példamondatok közül (Salánki 2008: 163). Csak az adatközlők mintegy 10%-a javította azt udmurt szerkezetre. Jefremov irodalmi műveken végzett vizsgálatai is hasonló eredményre vezettek: az általa elemzett szövegekben az orosz elemet tartalmazó szerkezet a leggyakoribb a mondatokban (62%) (Jefremov 1999: 77).

Ezekkel az eredményekkel nem cseng egybe az újság-szövegek nyelvhasználata. Összesen 483 példát lehetett találni, s ezek közül a *тужгес но* + Adj szerkezet a leggyakoribb (385 előfordulás), ami az összes esetek 79%-a. Az orosz elemet tartalmazó esetek száma 81 (17%), míg a harmadik lehetőség (*ваньмызлэсь*) mindössze 17 alkalommal fordul elő (4%).

3.4. SZÁMNÉV + NÉVSZÓI SZERKEZET

Az udmurtban, ahogy Salánki is megállapítja, a számnévi jelző utáni többes szám használat nem új keletű jelenség, és szélteben elterjedt (Salánki 2007: 165, irodalommal). Azt várnánk, hogy a sajtó nyelvében ennek megfelelő helyzetet fogunk találni. A megvizsgált esetek azonban azt mutatják, hogy az újság nyelve ezen a téren jelentősen eltér a beszélt nyelvtől. Az adatok a 'sok' jelentésű határo-

zatlan számnév és a 3, 5, 6, 10, 100, 1000 számnevek utáni névszókkal alkotott jelzős szerkezetekre vonatkoznak. Az eredmények:

<i>Számnév</i>	Σ	<i>Sg</i>		<i>Pl</i>	
Sok	2380	1936	81%	444	19%
3	561	532	95%	29	5%
5	301	291	96%	10	4%
6	130	122	94%	8	6%
10	249	241	97%	8	3%
100	71	66	93%	5	7%
1000	1026	1007	98%	19	2%
Összesen	4718	4195	89%	523	11%

Azt látjuk, hogy a határozatlan számnév után használatos leginkább a többes számú névszói alak, de itt sem éri el az esetek 20%-át, azaz a számnév utáni egyes szám használatával a sajtó sokkal konzervatívabb, mint a beszélők.

4. Szintaxis

4.1. SZÓREND

Salánki a főnévi igenév + finit ige szerkezet előfordulását is vizsgálta. A beszélők által megítélendő mondatban a szerkezet finit ige + infinitívusz volt (öте мыныны 'hívSg3 megyInf'). Ennek a szerkezetnek kétféle standard javítási lehetősége van, attól függően melyik elemet tekinti a beszélő finit igeének, de mindkét esetben INF + finit ige a sorrend: мыныны öте 'megyInf hívSg3', illetve öтыны мынэ 'hívInf megySg3' és ezek valamelyikének megfelelő javítást a beszélők közel fele alkalmazott is. A megkér-

⁸ Jelentésük: 'leg- -bb'; 'nagyon is'; 'mindennél'.

dezetek többsége azonban elfogadta a tesztben szereplő szerkezetet. Salánki megállapította, hogy az orosz nyelvi hatásnak régebben, illetve erőteljesebben kitett északi területeken élők, illetve a fővárosi (izsevszki) beszélők voltak azok, akik az oroszos finit ige + főnévi igenév szerkezetet nem javították, jónak tartották.

Az újság nyelvéből az annotálatlan korpuszban a főnévi igenév + 'kell' szerkezet volt eredményesen vizsgálható. Összesen 865 esetben fordult elő ilyen szerkezet, s ezek közül mindössze hétszer volt megtalálható az oroszos finit ige + főnévi igenév szerkezet, 1. például (17). Az írott nyelvben tehát ebben a szerkezetben az udmurtos megoldás volt az uralkodó:

- (17) Удмурт литература тунсыко мед луоз шуыса,
udmurt irodalom érdekes hadd lesz hogy
кулэ азинтыны выль жанръёсты.
kell fejlesztINF új műfajPIACC
'Ahhoz, hogy az udmurt irodalom érdekes legyen, új műfajokat kell kifejleszteni.'

4.2. TAGADÁS

A tagadó szerkezeteket Salánki nem vizsgálta dolgozatában. Mivel azonban az erőteljes orosz kontaktushatás miatt a legutóbbi időben jelentős módosulások figyelhetők meg a beszélt nyelvben a tagadó szerkezetek megformálása esetében (Kozmács 2011), ezért indokoltnak tartom, hogy megvizsgáljam, vajon az írott (sajtó) nyelvben megjelennek-e a beszélt nyelvi változatok.

Az udmurtban – a finnugor nyelvek jelentős részéhez hasonlóan – a tagadás tagadó igével történik, csak az egzisztenciális mondatban használatos egy állítmányi értékű

tagadó elem. A tagadott ige mellett – a magyarhoz hasonlóan – megjelennek negatív polaritású névmás: ку 'mikor' ~ ноку 'semmikor'; кин 'ki' ~ нокин 'senki' stb. (18). A beszélt nyelvben ezek a szók kiegészülhetnek az orosz eredetű ne elemmel: неноку, ненокин (erre vonatkozó adatok már Munkácsi szótárában is találhatóak, 1893: 526).

Az is megfigyelhető, hogy a beszélt nyelvben ezek a negatív polaritású névmások orosz megfelelőikkel helyettesítődnek: некогда, некто (ehhez Kozmács 2011). A vizsgált anyagban is található olyan negatív polaritású határozószó, amely mind a három formájában előfordul. Igaz, hogy az orosz eredetű elemmel a módosult alak (неноку, 18b), és az eredeti orosz szó (некогда, 18c) csak 1-1 esetben található a korpuszban.

- (18a) „Кенешын” ужасьёс ноку коньдон уг куро.
KenyesINESS dolgozóPL soha pénz NegPI3 kér
'A Kenyesben dolgozók soha nem kérnek pénzt.'

- (18b) Шедьтыны кулэ историысь неноку адзымтэ,
találINF kell történelemELAT soha látNEGPpart
ismerNEGPpart hírPIACC
тодымтэ иворьёсты.
'Találni kell a történelemből sosem látott, ismeretlen eseményeket.'

- (18c) Надимы милемлы маза уг сёты,
NágyaPxPI1 miDAT nyugalom NegSg3ad
висьыны но некогда, давай, давай шые.
betegINF is soha, gyerünk, gyerünk mondja.
'Nágyánk sosem hagy nyugtot nekünk, betegeskedni nincs idő (szó szerint: nincs mikor)', gyerünk, gyerünk, biztat.'

Az orosz eredetű negatív polaritású határozó szó (18c)-ben a riportalany beszédprodukciójából származik, aki idéz egy oroszul megszólaló harmadik beszélőt, azaz kódváltást vezet be, és talán ez hívja elő az udmurt helyett az orosz alakot.

Az orosz eredetű tagadó polaritású határozószók használata tehát nem jellemzi a sajtó nyelvét. (Az is tény azonban, hogy internetes keresésre a *неноку* 42 találatot (ноку 6740), *ненокин* 59 találatot (нокин 5030), míg a *некогда* 3 találatot eredményezett a hálón található teljes udmurt nyelvű anyagban.

6. Eredmények

Az *Udmurt Dunnye* újság szövegeiben a beszélők által is helyesnek tartott alakokkal találkozhatunk két vizsgált jelenség: a személynév és köznév kapcsolatának és az *-ськ-* képző köznyelvi változatainak megítélése esetében. Az első esetben egy nem udmurt, hanem orosz szerkesztésmódot tartanak helyesnek a beszélők, s ezt az újság gyakorlat is megerősíti számukra. Az *-ськ-* képző újságnyelvi használata is igazolja a beszélők vélekedését, akik elítélik az ún. nyelvjárási változatokat. Az újság az első esetben egy nem sztenderdnek megfelelő változatot használ, míg a másik esetben éppen ellenkezőleg, a sztenderdet alkalmazza.

A többi vizsgált esetben a sajtó nyelvhasználata eltér a beszélők által helyesnek tartott formáktól (helynevek, kölcsönzött igék és neologizmusok használata, a számnév és főnév kapcsolata, a fokozás, a tárgyalt szórendi jelenség, tagadás tárgyalt esete). Az eltérés oka ugyanaz, ami az *-ськ-* képző esetében az egyezést okozza: az újság a konzervatívabb, a normának és egy elvont „tisztá” udmurt

nyelv ideájának kíván megfelelni, esetleg mintát adni. Az orosz kölcsönigék használata az egyetlen eset, amikor az újság sem a normának, sem a beszélők vélekedésének nem felel meg; rendszeresen használ oroszból segédigével átvett igéket.

A feltételezés, hogy a beszélők által helyesnek tartott jelenségek nem minden esetben egyeznek meg a sajtótermékben megtalálható megoldásokkal, beigazolódott. Megállapítható az is, hogy a sajtótermék valóban egységesre törekszik, például a helynevek erőteljes udmurtos használata esetében. A grammatikákban lefektetett normát követi az újság nyelvhasználata minden olyan esetben, amikor a beszélők vélekedésétől eltérő megoldásokat alkalmaz. Egy vizsgált jelenséggel kapcsolatban (VxP11) nem tudjuk megmondani, hogy a jelenség a beszélők vélekedésével megegyezik-e, vagy azzal szemben áll, mivel erre vonatkozóan nincs kutatás. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a VxP11 igealakok használatakor az újságban a múlt és jelen idejű alakok esetében a történetileg újabb alak van többségben: az újság ezzel a többi esettel szemben nem a konzervatív alak használatával ad mintát.

Irodalom

- Alasejeva, A. A. 1987: Алашеева, А. А.: О русских заимствованиях в верхнечепецком говоре севернудмуртского наречия, Пермистика: Вопросы диалектологии и имтории пермских языков, Ижевск, 161–164.
- Csúcs, Sándor 1990: *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen*, Budapest, Akadémiai
- Jefremov, Dmitrij Anatoljevics 1997: Ефремов, Дмитрий Анатольевич: О способах выражения превосходной степени

- в современном удмуртском языке, in Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками. Пермистика 7. Сыктывкар, Коми научный центр УрО РАН, 72–79.
- Kelmakov, Valej Kelmakovics–Jefremov, Dmitrij Anatoljevics 1997: Кельмаков, Вале́й Кельмакович–Ефремов, Дмитрий Анатольевич: О функциях суффиксов сравнительной степени -гес ~ -гем в удмуртском языке, *Linguistica Uralica* 2: 119–127
- Kelmakov, Valej Kelmakovics 1998: Кельмаков, Вале́й Кельмакович: Краткий курс удмуртской диалектологии. Ужмурт вераськетъёс 3, Ижевск, Изд. Удмуртского университета
- Kelmakov, Valej Kelmakovics 2000: Кельмаков, Вале́й Кельмакович: Удмуртский язык в типологическом и контактологическом аспекте Ижевск, Удмуртский Государственный Университет.
- Kelmakov, Valej Kelmakovics 2003: Кельмаков, Вале́й Кельмакович: «Удмурт дунне»–лэн но Удмурт дуннелэн гожъяськоньсытызы куд-ог лэчытэсь ужпумъёс. Азыпечатлос. Удмурт кун университет. Огъя но финн-угор кылтодонъя каф. – Ижевск: «Удмурт университет» книга поттон корка.
- Kozmács István 1986: Udmurt névtani kérdések. Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján, 1986. október 8–10, *MNyTK* 183: 331–335. p.
- Kozmács István 2002: Az -šk- marker alakja az egyes udmurt nyelvjáráscsoportokban. Пермистика 9: Вопросы пермской и финно-угорской филологии, Ижевск, 2002: 246–255.
- Kozmács István 2008: *Az -šk- képző az udmurt (votják) ígéképzés rendszerében*, Nyitra, UKF, 226 p.
- Kozmács István 2011: Козмач, Иштван: Аналогичное влияние русского в пермских языках? Исследования по теоретической лингвистике. Ред.: Клара Адыгаши. Tractata Slavistica Universitatis Debreceniensis. Vol. III: 117–125.
- Lanstyák István 2005: A kódváltásról – nyelvtani szempontból, *Fórum* 7/2: 121–130.
- Munkácsi Bernát 1893: *A votják nyelv szótára*.

- Salánki Zsuzsa 2007: *Az udmurt nyelv mai helyzete*. Doktori Diszsertáció. ELTE BTK, 282 p. doktori.btk.elte.hu/lingv/salanki/PHD_Salanki.pdf (2013. 02. 03.)
- Tarakanov, Ivan Vasziljevics 2002: Тараканов Иван Василевич (ред.) Удмурт кылын шонер гожъяськонъя кыллюкам. Ижевск, УИИЯЛ УрО РАН.

László Paulina üdvözlí a hajókirándulás résztvevőit

OSZKÓ BEATRIX –
PONOMAREVA LARISZA

A komi-permják nyelv és a média

Dolgozatunkban arról kívánunk számot adni, hogy a médiának milyen megjelenési formái érhetők el az Oroszországban, a Permi Terület Komi-Permjak Körzetében élők számára, és milyen nyelven születnek meg, azaz milyen szerepet játszanak, illetve játszhatnak a komi-permják beszélők anyanyelvének megőrzésében. A legfrissebb adatok szerint egy nem egészen százszázalékos beszélőközösségről van szó, akik gyakorlatilag kétnyelvűek. Nem lényegtelen az egyre inkább domináns orosz mellett, hogy az anyanyelvükkel milyen közegben és módon találkozhatnak.

A média és megjelenési formái

Barbier és Bertho Lavenir meghatározása szerint „Médiának tekintünk minden olyan kommunikációs rendszert, amely lehetővé teszi, hogy egy társadalom betöltse három létfontosságú funkcióját: a megőrzést, az üzenetek és a különböző tudásformák távolsági kommunikációját és végül a politikai és kulturális gyakorlatok reaktualizálását” (Barbier – Bertho Lavenir 2004: 13–14). Azaz a média magában foglal minden olyan eszközt, amelynek

segítségével mondanivalónkat nagyobb nyilvánosság felé tudjuk közvetíteni, azaz a tömegkommunikáció eszközeit: a nyomtatott sajtót, a rádiót, a televíziót és az internet nyújtotta lehetőségeket. Tágabb értelmezés szerint az óriásplakátokat, a CD-ket, DVD-ket is idesorolják, és ma már a mobil- és az okostelefonokat is számításba kell venni. Barát Tamás a következőképpen határozza meg a média feladatát: „A média legfontosabb feladata, hogy elsősorban tájékoztat. Ennek keretében a társadalom tagjai és különböző csoportjai számára a társadalom kérdéseiben való eligazodást lehetővé tevő üzenet, információk közvetítését, azaz a felvilágosítást és megértést jelenti” (Barát 2011: 154).

Barát szerint a média által betöltendő vagy betölthető társadalmi funkciók a következők: *a)* tájékoztatási; *b)* társadalmi, közigazgatási; *c)* szocializációs; *d)* oktatási, ismeretterjesztési, dokumentálási; *e)* integráló; *f)* szórakoztatási; *g)* szolgáltatási (Barát 2011: 154). Anélkül, hogy az egyes kategóriák mibenlétét magyaráznánk, a felsorolás pusztán áttekintésével is megállapítható, hogy ezek a funkciók az élet majd minden területét lefedik, illetve kisebb vagy nagyobb mértékben érintkeznek vele. Nem érdektelen tehát, hogy egy közösség számára a média eszközei milyen mértékben és – legfőképpen – milyen nyelven¹ érhetők el. A következőkben a komi-permják nyelv helyzetének rövid ismertetése után képet adunk a területen hozzáférhető sajtótermékekről, rádió- és televízióadásokról. Kitérünk az őslakosok nyelvének egyéb közegekben való megjelenésére is. A világhálón való jelenlétről elsősorban a Wikipédia és a közösségi oldalak kapcsán

¹A következőkben bemutatandó téma és egyes részei is erősen összefüggnek a kétnyelvűség kérdéskörével. A dolgozatban ezt nem vizsgáljuk, bár szükségszerűen többször is említés esik majd róla.

szólunk. Az internet használatáról átfogó vizsgálat nem készült még, így a helyzetet egy falu, Dojeg példáján keresztül szemléltetjük. A szerzők egyike komi-permják, így adataink között szerepelnek olyanok is, amelyekhez személyes, helyszíni gyűjtés során jutottunk (ezekben az esetekben nem közlünk forrást).

A komi-permják nyelv, státusa és beszélői

A komi-permják az uráli nyelvcsalád permi ágának tagja. A 2010-es oroszországi census² szerint 94 456-an vallották magukat komi-permjáknak, közülük 63 106 (66,8%) beszéli a nyelvet. Többségük (81 048) Oroszországban, a Permi Területen, a Komi-permják Körzetben (Кomi-Пермяцкий округ Пермского края) él. A főváros Kudimkar, ahol a lakosok 64 %-a nemzetiségi.

Ennek a területnek a hivatalos neve 2005. november 30-ig Komi-permják Autonóm Körzet volt, és ez volt az egyetlen az oroszországi finnugor és uráli népek által lakott részek közül, ahol az őslakosok többséget alkottak. A politikai érdekek mentén megváltoztatták a határokat 2005 végén, ezzel egy időben megszűnt a terület autonóm jellege, így a nagyobb közigazgatási egységben a komi-permjákok már csak a lakosság 4%-át kitevő kisebbség lettek. A változás mibenlétéhez lásd az 1. ábrát, ahol a bal oldali térképen a Permi Terület látható, ennek északnyugati sarkában lévő, vastag vonallal határolt terület az egykori autonóm körzet, a jobb oldalon pedig ugyanennek a területnek nagyított képén feltüntetettük az egyes körzete-

² http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-03.pdf

1. ábra. A bal oldali térkép a Permi Terület, vastag vonallal jelölve benne az egykori Komi-permják Autonóm Körzet; jobbra ugyanez kinagyítva, a járással

ket is. (A politikai folyamatról részletesebben lásd Pusztay 2006: 13, 17–20.)

A területen a XI–XIII. századtól számolhatunk folyamatos orosz jelenlétet (Krivosekova-Gantman 1981: 46; Oborin – Balasenko 1968: 31–32), mely intenzitását illetően az idő előrehaladtával egyre erősödött.³ A területen

³ A kereszténység megjelenése és elterjesztése fokozta az orosz nyelv szerepét. A XVI. században Moszkva közvetlen fennhatósága alá került Perm Velikaja, ezt követően kezdődött az orosz kolonizálás (Gyerjabin 2009: 36). A két nyelv viszonyának alakulását jól szemlélteti a közoktatásban betöltött szerepük. Az 1930-as évek közepéig az erősödő komi-permják törekvések és az orosz hatás váltogatták egymást, azóta töretlen az orosz térhódítása. 1938-ban megjelent kötelező tantárgyként, 1951-től már az első osztálytól (Gyerjabin 2009: 107); ma a komi-permják csak tantárgyként (irodalom és nyelvtan) kap helyet az órarendben, az általános iskolákban évfolyamtól függően heti 3–5 órában (erről részletesebben Ponomareva–Oszkó 2010). Azaz az oktatás

1. táblázat. A komi-permjákok és az orosz beszélők számának alakulása a városi és vidéki lakosság körében a 2002-es és 2010-es census szerint*

	2002		2010	
teljes lélekszám	125 235	100%	94 456	100%
anyanyelvét beszéli	94 328	75,32%	63 106	66,8%
oroszul beszél	123 121	98,31%	93 531	99,02%
városban él	48 658	100%	34 759	100%
beszél oroszul	48 584	99,84%	34 676	99,76%
vidéken él	76 577	100%	59 697	100%
beszél oroszul	74 537	97,34%	58 855	98,5%

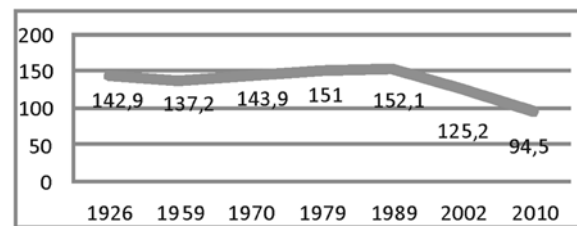
* http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-05.pdf

elő komi-permják beszélők számának alakulására vonatkozó adatok az 1. táblázatban láthatók.

A komi-permják máig nem hivatalos nyelv, irodalmi változatát 1923-tól tartják nyilván.

Jelentősége nemcsak annak van, hogy hányan beszélnek az anyanyelvüket, hanem az is lényeges, hogy a magukat komi-permjáknak vallók közül hányan tudnak oroszul. Az 1. táblázatban a legutóbbi két népszámlálás eredményei olvashatók, az összlakosságra vonatkozó adatok mellett a vidéki és városi népességről is feltüntetettük, hogy hány százalékuk beszél oroszul (az anyanyelvhasználatra, illetve -tudásra ebben a vonatkozásban nem áll rendelkezé-

sen szerzett és/vagy megerősített kétnyelvűségnek jelentős szerepe van a terület nyelvi helyzetének alakításában (vö. Myers-Scotton 2002: 31–33).

2. ábra. A komi-permják lélekszám alakulása az oroszországi népszámlálási adatok szerint (ezer fő)

süinkre adat). Ahogy látható, mind a vidéki mind pedig a városi lakosság gyakorlatilag kétnyelvű, csupán a vidéken élők 1,5%-a nyilatkozott úgy, hogy nem beszél oroszul. Hasonló arányokat találunk más finnugor és uráli népek, illetve nyelvek esetében is.⁴

Nyelvhasználati szinterek és a nyelvek

A nyelvhasználatot elsősorban befolyásoló tényező a környezet, mely a komi-permják esetében két – egymástól élesen elkülönülő – területre osztható. Vidéken, ahol a lakosság egésze vagy többsége anyanyelvi beszélője, a mindennapok ezen a nyelven zajlanak. A városban jelentős számú orosz vagy egyéb nemzetiségű lakossal kell számolni, így itt a kommunikáció csak abban az esetben lehet komi-permják nyelvű, ha mindkét fél bírja a nyelvet, és ez ki is derül számukra.

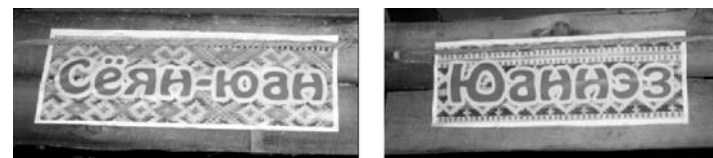
⁴ Vö. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-03.pdf

A magánszféra nyelvhasználatára a komi-permják esetében is jellemző az, ami több oroszországi finnugor nyelvénél is megfigyelhető. A beszélőközösség létszáma lehetővé tenné az anyanyelv használatát az otthon falain túl is, szélesebb körben – a kétnyelvű szülők ennek ellenére otthon is csak oroszul beszélnek, és csak ezt a nyelvet adják át gyerekeiknek (ez nem csak a komi-permják – orosz vegyes házasságok esetében történik). Ennek legfőbb oka, hogy a gyerekek „érdekét” tartják szem előtt a szülők, hiszen a későbbiekben a „boldoguláshoz” (iskolaválasztás, munkalehetőség) elengedhetetlen az orosz tudás. Ugyan az oroszsal mindenki találkozik – legkésőbb az intézményes oktatásba kerüléskor, 6 éves korban –, de a szülők azzal akarják megkönnyíteni a gyerekek helyzetét, hogy otthon nem használják anyanyelvüket, csak a többségi nyelvet. Így a gyerekek gyakorlatilag egynyelvűként nőnek fel, minimális komi-permják tudással, melyet a nagyszülőknél, jellemzően a szünidőben vidéken töltött idő alatt sajátítanak el a rokonokkal és kortársaikkal való kommunikáció során. Ezen a helyzeten lényegében nem tud változtatni a fentebb már említett kötelező, heti néhány órás anyanyelvi oktatás – kiváltképp akkor nem, ha a szülők orosz iskolába íratják a gyerekeket.

A hivatalos nyelvhasználati színtereken is egységes a kép: ott, ahol a beszélők többsége tud komi-permjákul, használják is a nyelvet például hivatalban, postán, orvosnál, gyógyszerárban, de ez a nyelvhasználat kizárólag szóbeli. Ahol szükséges az írás használata: például egy kérvény elkészítésekor, a receptek, orvosi vélemények esetében – csak az orosz használható.

Kizárólag orosz nyelvűek az utcanévtáblák is, de a különböző kulturális intézmények (múzeum, színház) fel-

iratai már kétnyelvűek.⁵ A szolgáltatások területén is felbukkannak komi-permják nyomok, például a Телера (‘szekér’) kávézóban vagy a „Marketing” nevű élelmiszerboltban találunk komi-permják feliratot, s időnként az utcai reklámok között is láthatóak kétnyelvűek. Meg kell említenünk még a városi piacot, ahol a kínált áru segíthet eligazodni abban, hogy milyen nyelven érdemes megszólítani az eladót: a közelből érkező termelők őslakosok, és a háztáji gazdaságban megtermelteket, tejterméket, mézet árulnak. Ezzel szemben az északi területekről jövő, bogyókat (vörös- és tőzegáfonyát) kínáló nagy valószínűséggel betelepültek (németek, fehéroroszok, ukránok), akik nem beszélnek komi-permjákul – velük oroszul lehet szót érteni.

3. ábra. Kudimkar: feliratok egy kávézóban: „étel-ital” és „italok”

⁵ Ez a kétnyelvűség azonban gyakran csak minimális különbséget jelent, a kocsovai múzeum neve komi-permjákul így: Кочевский Районлөн Этнографическый Музей, oroszul pedig így olvasható: Кочевский Районный Музей Этнографии и Быта.

2. táblázat. A Komi-permják Körzetben megjelenő nyomtatott sajtóról

<i>lap címe</i>	<i>profil vagy kiadó</i>	<i>meg- jelenés</i>	<i>pél- dány</i>
Парма/Parma http://gazetaparma.ru/ ebben:	a Komi-Permjak Körzet társadalmi-politikai lapja	2/hét 1/hó	4500
Парма-Новости/Parma- hírek http://www.parmanews.ru/	művészeti mel- léklet	1/hét	5000
Ракурс/Нézőpont/Perspektíva http://komiperm.ru/rakurs	a Komi-Permjak Körzet tájékoztató, elemző lapja	1/hét	3397
Городская (Кудымкарская) газета / (Kudimkari) Városi újság http://raionka.perm.ru/gorgazeta-kudimkar/	információs és reklámújság	1/hét	8250
Наше время / A mi időnk http://raionka.perm.ru/gainy_nv/	Gajny kerületnek társadalmi-politi- kai lapja	2/hét	1750
Иньвенский край / Inyvai táj http://raionka.perm.ru/invenskyi-krai/	Kudimkar kerületi, társadalmi-politikai lap	1/hét	2000
Юсьвинские вести / Juszjvai hírek http://uvesti.ru/	Juszjva község kerületi lapja	1/hét	350
Кomi-пермяцкие вести / Komi-permják hírek	Kosza község kerületi lapja	1/hó	999
На Косинской земле / Kosza földön	Kosza község ke- rületi tájékoztató közlönye	2/hó	999
Вестник Юрлы / Jurlai hírnök http://adm-url.ru/vestnik-yurly/	Jurla kerü- let hivatalos intezményeink tá- jékoztató közlönye	4/év	200
Кочёвская жизнь / Kocsovai élet http://kochevo.permarea.ru/Novosti/SMI/vypuski/	Kocsova kerület lapja	2/hó	1000

<i>lap címe</i>	<i>profil vagy kiadó</i>	<i>meg- jelenés</i>	<i>pél- dány</i>
Кама кытшын / В окружении Камы / Káma környékén	Kudimkar helyi önkormányzati szerveinek lapja – a „Káma-környék népeinek nemzeti- ségi viszonyainak fejlesztése és harmonizálása a 2009–2013 években” program keretében	1/hét	2000
Кочевской районлөн энографической музей Кочевский районный музей этнографии и быта.	magazin	1/hó	100

A média: nyomtatott sajtó

1926-ban látott napvilágot az első (és egyetlen) komi-permják nyelvű írásokat is közlő folyóirat,⁶ a Гөрисъ, or.: Пахарь 'szántó-vető, földműves'. A hetente kétszer 500 példányban megjelenő lap kétnyelvű volt, az oldalak nagyobbik hányadát töltötték meg orosz nyelvű cikkek. Az előfizetők száma a következő években rohamosan gyarapodott, 1927-ben 1300, három évvel később pedig már 5000 rendszeres olvasója volt a lapnak. 1931-től már többségben voltak a komi-permják szövegek, továbbra is hetente kétszer jelent meg a lap, de a címe megváltozott: Ленин туй вылөт 'a lenini úton' lett. 1951-től ezt oroszra

⁶ A következő rövid „sajtótörténeti” áttekintés szemlélteti a már korán (a 30-as évek előtt) napvilágot látott kisebbségi kiadványokra vonatkozó médiapolitikát.

cserélték По ленинскому пути, és a továbbra is „kétnyelvű” lap sűrűbben, hetente ötször került a standokra. 1958-tól viszont már csak az egyik nyelven, oroszul. 1991-ben ismételt címváltás következett, az új név Папма lett (a név nehezen fordítható, jelentése ’kis hegyen lévő erdős hely’). Ennek havonta egyszer megjelenő művészeti melléklete komi-permják nyelvű.

A 2. táblázat arról ad áttekintést, hogy az egyes kerületekben milyen újságok, mekkora példányszámban és gyakorisággal jelennek meg. A vastagon szedett újságcímek jelölik azokat a lapokat, amelyek részben vagy egészben komi-permjákul olvashatók. A táblázat adatait összevetve az 1. ábra jobb oldali térképével, megállapíthatjuk, hogy minden kerületben megjelenik helyi sajtótermék, a Kudimkari Kerületben több is.

A gyerekeknek szóló folyóiratok kétnyelvűek, kettő van belőlük (a 4–12 éves korosztály az elsődleges célközönségük). A Силькан-ban (or.: Колокольчик ’csengettyű’) a két nyelv azonos arányban jelenik meg. Ez a lap tematikájából kifolyólag nagyon jól használható, és sok pedagógus használja is kiegészítő anyagként az iskolai oktatásban; a terület és a nép történetével, mitológiájával, kultúrájával foglalkozó cikkek mellett a többi finnugor népről és nyelvről szóló írásoknak ad otthont. A korosztálynak szóló mesék, versek és mondák is olvashatók lapjain.

A „hét” számnévből eredő fiúnév a másik gyereklap címe: Сизимок, or.: Семеричок. Ebben rövid híreket, képregényeket, meséket találunk. A lap nagyobb része orosz nyelvű, de egyes rovataiban a szövegek komi-permjákul is megjelennek (gyerekversek, ételreceptek), s van egy külön rész, mely orosz gyerekeknek szól, és komi-permják nyelvi „tananyag”-ot tartalmaz.

Az elektronikus média: a rádió és a televízió

Ha a hivatalos statisztika adatait⁷ nézzük, a helyi készítésű rádió- és tévéadásokban a komi-permják nyelvű műsoridő aránya magas (lásd a 3. táblázat adatait). Ha azonban módunkban áll a számok mögé tekinteni, az ideális kép árnyaltabbá válik.

A televízióban a 91%-os nemzetiségi nyelvű arány nagyon kedvezőnek tűnik, de számításba kell venni azt is, hogy a területen az orosz közszolgálati adók mellett több kereskedelmi csatorna műsora is fogható (ezek mind orosz nyelvűek), azaz a helyi készítésű műsoroknak jelentős számú versenytársuk akad.

A területen kábeles és műholdas műsorszórás egyaránt van, s mindkettő ingyenes. Így a készülékkel rendelkezőkhöz eljut az összesen 179 órányi helyi adás. Ennek nagy része (162 óra) komi-permják nyelvű. A műsorok elsődleges feladata elsősorban itt is a hírközlés, erre minden reggel 6, esténként pedig 20 perc jut. Hetente egyszer, csütörtökön reggel 9-től a háromnegyed órás műsort az archívum anyagával töltik meg. A „Миян крайын” (’a mi vidékünkön’) című műsorban mind komi-permják, mind pedig orosz nyelvű bejátszások szerepelnek.

⁷ Az adat 2008-ra vonatkozik, forrás: Концепция краевой целевой программы <<сохранение и развитие коми-пермяцкого языка>> (2010–2012 годы).

3. táblázat. *A komi-permják nyelvű adások aránya a televízióban és a rádióban*

	<i>összesen (óra)</i>	<i>komi-permjákul (óra)</i>	<i>a teljes műsor időhöz képest</i>
televízió és rádió	408	247	61%
televízió	179	162	91%
rádió	229	85	37%

A rádió műsoraiban az őslakosok nyelvén elhangzó az adásidő felét sem teszik ki (37%), ráadásul ma már ez sem jut el olyan széles közönséghez, mint néhány évvel ezelőtt. Ugyanis korábban a műsort a hallgatókhoz vezetéken juttatták el, ennek kiépítettsége nagyon jó volt. Ezt a rendszert felszámolták, most az adás földi műsorszórással jut el a közönséghez. A szolgáltatás továbbra is ingyenes, de a régi készülékeknek csak töredéke alkalmas az új adásforma vételére; így azok számára, akik nem tudnak egy modernebb készülékbe beruházni, gyakorlatilag megszűnt a rádióhallgatás.

Komi-permják nyelvű adás naponta kétszer van: dél és délután hat előtt tíz-tíz perces műsort sugároznak hírekkel, aktuális információkkal. A hírműsornak része az időjárás-jelentés is, de ez már csak oroszul hangzik el.

A hét végén több idő jut a nemzeti adásnak, szombatonként 12.10–13.00 között egy magazinműsor hallható, mely elsősorban oktatással kapcsolatos és kulturális témákat dolgoz fel. Vasárnap délelőtt (10.10-től 12.00-ig) „Олат-вӧлат, коми отир!” ’Jónapot kívánok, komi nép!’-címmel közel kétórás, hagyományőrző, folklórműsor hangzik el.

Az elektronikus média: az internet

A XXI. században a világháló egyre nagyobb mértékben válik mindennapjaink részévé. Ezt a közeget arányait tekintve a fiatalok használják nagyobb mértékben. Az, hogy itt milyen nyelven folyik a kommunikáció, igencsak fontos dolog, és ez nem csak a kisebbségi vagy veszélyeztetett helyzetben lévő nyelvekre igaz. Azok számára, akik hozzáférnek az internethez, a személyes kapcsolattartás jelentős része zajlik ebben a közegben elektronikus levelezés vagy online, élő beszélgetéseket lehetővé tevő eszközök⁸ segítségével. A komi-permjákok között a cselelések nyelve többnyire komi-permják, bár a kódváltás⁹ gyakori jelenség ezekben a szövegekben. Az interneten való személyes megjelenés egy sajátos formája a közösségi oldalak életében való részvétel. Ezek egyike, a ВКонтакте (’kapcsolatban’) elsősorban orosz nyelvűek körében népszerű, bár itt a kommunikáció nemcsak ezen a nyelven folyik. Ma már jellemző, hogy nemcsak magánszemélyek vannak jelen ezeken a fórumokon: a Facebookon például saját oldala van a Komi-permják Körzetnek (ez egy nyilvános csoport 23 taggal), neve mind a két nyelven fel van tüntetve. Ugyancsak nyilvános csoport a körzeti múzeum oldala (csak oroszul hirdeti magát), tagjainak száma kétszáz fölötti, de nagy részük nem komi-permják.

Az internetet információszerezésre, tájékozódásra is használjuk: manapság egy magára valamit is adó szervezet jelen van a világhálón. Számos hivatal, kereskedelmi és egyéb cég, kulturális fórum elérhető ezen a csatornán

⁸ Ilyen például a Skype vagy Oroszországban a Mail.Ru levelezőrendszer „Агент” alkalmazása.

⁹ Különösen azokban a tárgyakban, amelyeknek szókinése a modern világhoz kötődik és (még) nem létezik komi-permjákul.

keresztül. Könyvek, könyvtárak, tudományos és egyéb folyóiratok állnak rendelkezésünkre; a kisebb finnugor nyelvekkel kapcsolatban, illetve ezeken a nyelveken még kevés, de fokozatosan bővül ez a forrás. A Finnugor Elektronikus Könyvtárból¹⁰ jelenleg 8 komi-permják nyelvű könyvet érhetünk el, és ezek szabadon letölthetők.

Egyre bővül az önkéntes munka eredményeképpen létrejött Wikipédia is. Ezen a területen – összevetve a többi kisebb finnugor nyelvvel – a komi-permják előkelő helyet foglal el. A 4. táblázatban látható, hogy az egyes nyelvek hány szócikkkel képviseltetik magukat ebben a többnyelvű lexikonban, és hogy ez a szám mennyit változott az utóbbi fél évben (tájékoztatásul feltüntetjük a nyelv beszélőinek számát is).

4. táblázat. A Wikipédia szócikkeinek száma néhány finnugor nyelven

	<i>beszélők száma</i>	<i>2012. szept.</i>	<i>2013. febr.</i>
Hegyi mari	547 605	5080	5089
Mezei mari		3035	3266
Komi-permják	94 456	3398	3428
Komi	228 235	3392	3686
Udmurt	552 299	3081	3114
Vepsze	5 936	1998	2910
Erza	744 237	1514	1519
Moksa		1132	1138

Annak, hogy valaki hozzákezdjen például egy Wikipédia-szócikk megírásához, legalább két nélkülözhetetlen feltétele van: rendelkeznie kell alapvető számítástechnikai ismeretekkel és internetkapcsolattal. A feltételek

¹⁰ <http://fulib.ru/>

közül az elsőt valószínűleg sokan¹¹ tudnák teljesíteni ma már, mivel az alapfokú oktatásban hetedikről kilencedik osztályig kötelező tantárgy az informatika. A pedagógusok és az iskolások körében tehát egészen biztosan találunk olyan réteget, aki ismeri és használja a netet. A második feltétel teljesülése attól függ, hogy hol akar valaki munkához látni: a városokban könnyen hozzá lehet férni az internethez – az egyetemeken és főiskolákon mindennapos használata természetes. Vidéken a kapcsolat nehezen, néhol alig elérhető. Azt, hogy vidéken milyen mértékben érhető el a digitális világ, Dojeg példáján mutatjuk be.

A Kudimkartól mintegy 50 km-re keletre fekvő falu lakosainak száma 2009-ben 303 volt. A világhálót itt csak telefonvonalon keresztül lehet elérni, ami a hivatalos helyeken (iskola, önkormányzat) túl kb. 20 családnál van. Az internet-előfizetés 2012-ben havi 540 rubel¹² volt. A világháló használatához természetesen szükség van még számítógépre és megfelelő programokra is. A kerületben viszonylag magas a munkanélküliség, de a vidéki lakosok keresete általánosan alacsonyabb a városban lakókéknál. Van lehetőség mobilinternet használatára is, de ez még a vonalas változatnál is megfizethetlenebb. Azaz kijelenthetjük, hogy a vidéken élők többsége a digitális szakadék túloldalán él.

¹¹ A felnőtt lakosság körében a középkorúak és náluk idősebbek jellemzően csak akkor rendelkeznek számottevő informatikai tudással, ha az a munkavégzésükhöz kapcsolódik, illetve ahhoz szükséges. A városban élők körében ez, valamint a magáncélú internethasználat gyakoribb, ezzel szemben vidéken elenyésző.

¹² Egy középiskolai tanár nettó fizetése ugyanekkor 4000 rubel havonta, bár a hivatalos átlagkereset a területen 15 200 rubel.

Zárszó

Dolgozatunkban arról adtunk képet, hogy a Komi-permják Körzetben milyen szerepet tölt be a média a mindennapokban. Igyekeztünk több területet érinteni, de a téma szövevényes jellege és a terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhattunk arra, hogy minden részletre kiterjedően járjuk körül a kérdést. Reméljük, hogy érdekes és hasznos információkat közvetítettünk, melyek egy része hosszú évek múltán is megállja a helyét, egy másik réteg viszont (az internetes oldalakra vonatkozó) egészen biztosan a gyorsan elavulók körébe tartozik. Az ezekre vonatkozó friss adatoknak viszont – a megadott források alapján – minden érdeklődő könnyűszerrel utánajárhat.

Irodalom

- Barát Tamás 2011: *Média és társadalom – társadalmi (közöségi) média*. In: Gazdaság és szociális demokrácia. XXI Század – Tudományos Közlemények 25: 151–164.
http://epa.oszk.hu/02000/02051/00015/pdf/EPA02051_Tudomanyos_Kozlemenyek_25_151-164.pdf 2013. február 3.
- Barbier, F. – Bertho Lavenir 2004: *A média története*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Gyerjabin, V. Sz. [Дерябин В. С.] 2009: Иन्हвенские коми-пермяки в XX в.: историко-этнографический очерк. Ижевск: Пермский научный центр. Уральское отделение РАН.
- Kirosekoval-Gantman [Кривошекова-Гантман А. С.] 1981: Коми-пермяцкие заимствования в русских говорах Верхнего Прикамья. Свердловск.
- Myers-Scotton, Carol 2003: *Contact linguistics: bilingual encounters and grammatical outcomes*. Oxford: Oxford University Press.
- Oborin – Balasenko 1968 [Оборин В. А., Балашенко Л. А.]: Итоги изучения памятников позднего железного века и

русской колонизации Верхнего Прикамья. Труды Камской археологической экспедиции. Пермь.

Ponomareva Larisza – Oszkó Beatrix 2010: A komi-permják nyelv helye az oktatásban egykor és most. FUD 16: 69–94.

Pusztay János 2006: *Nyelvvel hal a nemzet*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Heltai János Imre, Bilász Boglárka és Bodó Csanád

SALÁNKI ZSUZSA

Nyelvi változók oroszországi finnugor nyelvekben: néhány vizsgálati lehetőség az udmurt nyelv alapján

Hipotézis és vizsgálati cél

A társadalmi szintű kétnyelvűség valamennyi nyelvi szinten okoz(hat) kontaktusjelenséget. A hosszabb ideje tartó, intenzív kapcsolatok különösen kedveznek a nyelvi kölcsönzésnek. Ennek megfelelően, a mai udmurt beszélt nyelv,¹ különösen a beszélők ma már közel felét kitevő városi udmurtok körében, nagymértékben az orosz nyelvi elemek használatával jellemezhető kontaktusváltozatot jelent. Az orosz nyelvi interferencia leggyakoribb a szókölcönzések szintjén, de valamennyi nyelvi szinten megnyilvánul (Csúcs 1990: 21).

Empirikus megfigyelések szerint a kétnyelvű beszélő-közösségek bizonyos nyelvi változókat érintő választásai szociológiai változókkal vannak összefüggésben (vö. Wardhaugh 1995: 122, Kontra 2003: 57), és feltételezhető, hogy ez a helyzet a mai udmurt nyelvhasználók körében is.²

¹ Az udmurt nyelv mai helyzetére vonatkozóan lásd Salánki 2009.

² Mindazonáltal az udmurt nyelvvel foglalkozó kutatások, amennyiben az udmurt-egyéb kapcsolatokat tárgyalják, hagyományosan nyelvtörténeti, illetve tipológiai szempontból vizsgálják az érintkező nyelvek közötti kapcsolatokat, különös tekintettel a szókölcönzésekre. Az udmurt-orosz interferencia-jelenségeket vizsgáló, alkalmazott

Az alábbiakban olyan morfológiai, illetve szintaktikai változókat mutatok be, amelyek valószínűsíthetően vagy biztosan orosz hatásra jelentkeznek az udmurt nyelvben, illetve a kétnyelvűség következtében használatuk gyakoribbá válik. A(z esetleg) kontaktushatást mutató nyelvi változók között van standard és nem standard elem is. A nem standard minősítésű nyelvi változók használata megfigyeléseim szerint a spontán nyelvi norma szerint való.

Ezen feltételezett változókat a kétnyelvűségi (többek között magyar és egyes indoeurópai, különösen szláv nyelvi kétnyelvűséget vizsgáló) szakirodalom (Borbély 2001, Csernicskó 1998, Göncz 2004, Lanstyák 2006), valamint az udmurt dialektológiai és kontaktusvizsgálatokkal foglalkozó szakirodalom alapján (Karakulova – Karakulov 2001, Kelmakov 2003), illetve saját megfigyeléseimre támaszkodva választottam ki.

Mindezek alapján nyelvi változóként vehetők számításba a következők: névutós vs. ragos főneves szerkezet, a felsőfok kifejezése, egyesszám- vs. többesszám-használat, jelző és jelzett szó egyeztetése, tulajdonnév és köznévi kapcsolata, a mondat szórendje, igeneves szerkezetek, kettős kötőszóhasználat, orosz jövevényigék vs. udmurt igék.

Amennyiben a fentiek vagy közülük valamennyi olyan nyelvi változóként azonosítható, amely egyéb orosz–finnugor kétnyelvű helyzetben is jelentkezik, érdemes lenne az

nyelvészeti szakirodalom elsődleges célja azoknak a problémáknak a megoldása, amelyekkel az udmurt anyanyelvű gyerekek az orosz nyelv elsajátítása során találkozhatnak. Az orosz kontaktushatást mutató változókat általában nyelvhelyességi kérdésként, preskriptív módon kezelik. A szociolingvisztika nyelvhasználatot középpontba helyező nézőpontja nem fordul elő vizsgálati keretként.

egyes nyelvekben megfigyelhető orosz kontaktusváltozatokat szociológiai változóktól függő párhuzamos vizsgálatnak alávetni. Egy ilyen vizsgálat ugyanis alkalmas lehetne annak megállapítására, hogy az egyes jelenségek hierarchikus sorba rendezhetőek-e, azaz a kétnyelvűség mértékétől függően univerzális elterjedtséget mutatnak-e.

Anyag és módszer

Az alábbiakban a kiválasztott nyelvi jelenségek vizsgálatára alkalmazott nyelvi anyagot mutatom be, azonban arra nem térek ki, hogy a kapott eredmények szerint kik használják az udmurnak tartott és kik az oroszoknak tartott szerkezeteket. Az összefoglalásban utalok az egyes beszélői csoportok nyelvhasználatában jelentkező eltérésekre, mivel a további célzott vizsgálatok – az udmurt és más finnugor nyelvre vonatkozóan is – ezeken alapulhatnak.

NÉVUTÓS VAGY RAGOS FŐNEVES SZERKEZET

A szakirodalom szerint a névutós, széttagoló szerkezet használata azokban az esetekben, amikor névutós szerkezet, illetve ragos főnév is használható, esetleg lehet orosz interferencia eredménye. Két nyelvi változóval próbáltam tesztelni a névutós, illetve esetragos szerkezetek használatában jelentkező különbségeket. A két nyelvi változó kérdőívben megadott változatát egy-egy névutós főnév jelenti. A névutós főnév mindkét esetben helyettesíthető ragos főnévvel.

Az alábbi, első szerkezet esetében a standard változat az *анай-лы* 'anyaDat' lenne. Kelmakov a névutós változat

(*анай понна* 'anya miatt') dativusi használatának nyelvjárási háttéréről nem tud.

*Та кышетэз анай понна шуыса басьтэз.*³
ez kendőAcc anya miatt hogy veszPretSg3
'Ezt a kendőt az anyának vette.'

*Та книга дышетскисьёс понна / дышетскисьёслы
гожтэмын.*
Ez könyv tanárPl miatt/ tanárPlDat írPartIness
Ez a könyv a tanároknak íródott.

A másik vizsgált változó névutós változó példánya az orosz-szal egyező,⁴ így valószínűsíthető, hogy a nem standard szerkezet orosz tükörfordítás eredménye. Nyelvjárási háttérrel ebben az esetben sincs tudomásunk.

Катя былэ кышнояськыса, Койык шудзэ шедьтэз.
Kátya -rA összeházasedikGer Kojik boldogságSg3Acc
megtalálPretSg3
'Kátyával összeházasedván, Kojik megtalálta a boldogságát.'

³ Itt és a későbbiekben háromfajta tesztfeladattal vizsgáltam a beszélők választását. Először egy – az orosz eredetű változó példányt tartalmazó – mondatról kellett eldönteni, hogy helyes-e. Amennyiben a beszélő úgy döntött, hogy a mondat helytelen, javítania kellett azt. A másodikban két felkínált változat közül kellett kiválasztania a beszélőnek a helyesnek vélt szerkezetet vagy mondatot. A harmadikban a változó példányokat tartalmazó mondatokat kellett négyfokozatú skálán minősíteni.

⁴ Vö. *ог. жениться на Катю*

VONZATKÖLCSÖNZÉS

Orosz interferencia eredménye lehet a nem standard vonzat használata a „fejőnként/mérnöként dolgozik” jelentésű, állapothatározót kifejező mondatokban. A standard rag az inessivus, előfordul azonban az oroszul egyező instrumentalis rag is.

Мынама анае даяркаен ужа.

énGen anyaPxSg1 fejőnőInstr dolgozikSg3

‘Az anyám fejőnként dolgozik.’

Солэн атаез инженерын / инженерен ужаз вал.

őGen apaPxSg3 mérnökIness / mérnökInstr dolgozik-

PerfSg3

‘Az apja mérnöként dolgozott.’

A FELSŐFOK KIFEJEZÉSE

A felsőfok kifejezésére a mai udmurtban többféle lehetőség is van. Valamennyi analitikus: 1. a melléknév ablativusi alakban + но ‘is’ + ugyanaz a melléknév nominativusban, 2. a határozószó ablativusi alakban (például ваньмыз-лэсь ‘mindenAbl’) és a melléknév kapcsolata, 3. a тужгес но ‘nagy(on)Komp is’ és a melléknév kapcsolata 4. az orosz eredetű самой ‘leg-’ és a melléknév kapcsolata.

Az orosz kölcsönzést tartalmazó szerkezet régi, meghonosodott jövevényelemnek tekinthető, nemigen tagadható meg tőle a standard minősítés (Grammatika 1962: 137, Jefremov 1999: 75). Ennek ellenére az újabb iskolai nyelvtanok, bár megemlíti (Udmurt kyl 2005: 81), a tankönyvi példákban nem szerepeltetik.⁵

⁵ Szerepel viszont a tankönyvben egy olyan szerkezetet, amely számos kutató szerint nem fejez ki felsőfokot: határozószó (туж ‘nagyon’) + a mel-

Az általam összeállított kérdőívben az alábbi tesztfeladat a fentiek közül három lehetőség minősítését célozta:

Наташа школаын ваньмызлэсь визьмо нылаш.

Natasa iskolaIness mindenAbl okos lány

‘Natasa az iskolában a legokosabb lány.’

Наташа школаын самой визьмо нылаш.

Natasa iskolaIness leg okos lány.

‘ua.’

Наташа школаын тужгес но визьмо нылаш.

Natasa iskolaIness nagyon okos lány

? ‘ua’

A TÖBBES SZÁM HASZNÁLATA

A finnugor alapnyelvben és a mai finnugor nyelvekben a számnevek, páros testrészek után egyes szám használatos (Bereczki 1998: 94). Élettelen jelentő főnevek gyűjtőfogalomként szintén valamennyi finnugor nyelvben állhatnak egyes számban (Rédei 2002: 292). Csúcs megemlíti, hogy a mai udmurtban számnevek után előfordul a többes szám használata is (Csúcs 1990:63). Kelmakov új jelenségként ír a számnévi jelző utáni többes számról (Kelmakov 2000: 54).

A számnévhasználatra három feladat vonatkozik. Két mondat számnévi jelzős szerkezetet tartalmaz, amelyek közül a сизьым ошен/ ошъёсын ‘hét ökörInstr / ökörP-

léknév Nominativusban (részletesen l. Jefremov 1999: 74–75). Jefremov szerint ebben az esetben a melléknévvel kifejezett minőség intenzitásáról van szó (uő, 1999: 77). A tankönyvszerző talán az orosz felsőfoknak szándékozott azonos morfológiai szerkezetet találni, tehát voltaképp az ор. самый valamiféle fordítására törekedett.

Instr' egy szólás részelemeként állandó szókapcsolatnak tekinthető, és így erősen indukálnia kell(ene) az egyes szám használatát. Hasonló a helyzet a *губиос бичаны* 'gombaPl gyűjtInf' szerkezetet tartalmazó mondattal, amelyet javítani lehetne/kellene többes számot kifejező egyes számú gyűjtőfogalomra.

Табере куинь колхозьёсты объединитьтзы.

aztán három kolhozPlAcc egyesítPretPl3

'Most három kolhozot egyesítették'.

Кылзэ вераз ке, сизьым ошен/ ошъёсын но уд вормы.

szóSg3Acc mondPretSg3 ha hét ökörInstr / ökörPlInstr is
nemSg2 győz

'Amit kimondott, ahhoz tartja magát.'⁶

Нюлэске ветлһм, губиос бичаны.

erdőIllat megyPretPl2 gombaPl gyűjtInf

'Az erdőbe mentünk, gombászni.'

TULAJDONNÉV ÉS KÖZNÉV KAPCSOLATA

Az udmurt nyelvben tulajdonnév és köznév kapcsolatában a minőségjelzőként álló személynév megelőzi a köznevet, a toldalékok a köznévhöz járulnak (Sonyer gozsjaskon 2002: 7-22). Az oroszban a sorrend fordított, a köznév előzi meg a tulajdonnevet, a toldalékok pedig az összetétel mindkét tagjához kötelezően járulnak. Az udmurt beszélt nyelvben és a sajtóban is szélteben megfigyelhető a standard udmurt szerkezet helyett az orosz típusú szerkesztésmód (Kelmakov 2003: 17-18, 2000: 54).

⁶ Szólás, tkp. Ha kimondta a szót, hét *ökörrel* sem győződ meg.

Erre vonatkozólag többféle, oroszos szerkezetet követő tesztmondatban vizsgáltam személynév, intézménynév és földrajzi név köznévvé való kapcsolatát.

Személynév és köznévi kapcsolat:

Профессорлы Владыкинлы 60 арес тырмиз.

ProfesszorDat VladikinDat 60 éves betelikPretSg3

'Vladikin professzor 60 éves lett.'

Intézménynév, illetve földrajzi név és köznévi kapcsolat:

Кафе «Италмас» юбиляръёсты нытазе пумитаз ческыт сиёнэн.

kávézó Italmasz ünneplőPlAcc este fogadPretSg3 finom
ételInstr

'Az Italmasz kávézó este az ünneplőket finom étellel fogadta.'

Али Дворец Культурыын концерт учким.⁷

most Palota KultúraInness koncert nézPretPl1

Most néztünk meg egy koncertet a Kultúrpalotában.

Али Культураы Дворецын концерт учким.

Most KultúrAdvl PalotaInness koncert nézPretPl1

'ua.'

A MONDAT SZÓRENDEJE

A szakirodalom szerint a proto-finnugorra jellemző SOV-sorrend (Bereczki 1996: 56) az udmurt nyelvben nagymértékben megőrződött (Szerebrennyikov 1986: 116). A kutatók újabb, indoeurópai hatásnak tulajdonítják az SOV-sorrend megjelenését (uó 1986: 119).

⁷ Az oroszos sorrendű szerkezet morfológiája nem pontosan felel meg az orosz standardnak (Дворец культуры palotaNom, kultúraGen), azonban a kérdőívben szereplő változat udmurt stilisztikakönyvben szereplő (negatív) példa (Jasina 1990: 63).

Mindazonáltal az udmurt nyelvben nincs kötött szórend, tehát egy-egy mondat szórendje többféle is lehet, az ige elhagyhatja a mondatvégi pozíciót. Ezt a szerkezetet az udmurt nyelvészek másodlagosnak és általánosságban helytelennek tekintik, annyit megengedve, hogy az ige előbbre kerülésének az orosz hatás mellett a nyomatékosító, kiemelő funkció is oka lehet (Szerebrennyikov 1986: 119). Az udmurt szórendet tipológiai szempontból vizsgálta Suihkonen, és megállapította, hogy a szórend változását pragmatikai tényezők irányítják (Suihkonen 1990: 263–294).

A szórendet több tesztmondat alapján vizsgáltam, amelyeket nyelvészeti tanulmányokból vettem át, vagy diákok által írott általános iskolai fogalmazásokban olvastam. Az alábbi mondat ez utóbbi csoportba tartozik, a tanító néni a szórendet javította, az igét mondatvégi pozícióba helyezte.

Опол Витя öте мыныны Серёжаез тулыс празднике.
Egyszer Vitya hívSg3 megyInf SzerjózsaAcc tavasz ün-
nepIllat
'Egyszer Vitya hívja Szerjózsa-t, hogy menjenek el a tava-
szi ünnepre.'

Bár a vizsgálati eredmények arra utalnak, hogy az SOV-sorrend a mai udmurt nyelvben nem tekinthető annyira marginális jelenségnek, amennyire a szakirodalom alapján gondolható, a kérdőíves módszer a szórend vizsgálatára bizonyosan nem elégséges. További, nagy mennyiségű anyagon végzett kutatások szükségesek ahhoz, hogy a mai udmurt nyelv szintaxisa pontos leírására sor kerüljön. A pontos használati szabályok hiányában az iskolai tankönyvek, módszertani cikkek SOV-sorrendet preferáló általános álláspontja nem meglepő, azonban az általam kapott eredmények alapján feltételezhető az is, hogy valamiféle nyelvművelő babonával állunk szemben.

IGENEVES VAGY MELLÉKMONDATOS SZERKESZTÉSMÓD, IGENÉV VAGY IGE

A finnugor alapnyelv ismerte a mondat értékű igeneves szerkezeteket s az egyes rokon nyelvek önálló életük során számos igeneves szerkezetet fejlesztettek ki (Bereczki 1996: 56). Hagyományosan az igeneves szerkezeteket tartják eredeti udmurnak, ősi finnugor szerkesztésmódnak,⁸ azonban újabban – a szakirodalom szerint orosz hatásra – gyakori az „európai típusú” mellékmondatos, alárendeléses mondat típus is (Kelmakov 2000: 37). Megfigyeléseim szerint a beszélők maguk is az igeneves szerkezeteket tartják szépnek, sőt időnként helyes udmurnak, míg az azonos jelentésű alárendelt mondat szerkezeteket oroszosnak minősítik.

Az alábbi tesztmondatok közül az első kettő, *hogy* kötőszós tesztmondat Kelmakovtól származik, aki a szovjet periódus oroszos kölcsönzésének minősítve az adott mellékmondatos szerkezetet, azt is szóvá teszi, hogy az igeneves szerkesztésmód szinte nem is kerül szóba az iskolai nyelvtanokban (vö. Kelmakov 2000: 50, 2006: 27).

Ми шумпотһмы, Алик лыктһз шуыса.
Mi megörülPretPl2 Alik eljönPretSg3 hogy
'Megörültünk, hogy Alik eljött.'
Мон солэсь лыктонзэ ой тоды. / Мон ой тоды, со лыктоз шуыса.
én őAbl jönPartAcc nemSg1 tud / én nemSg1 tud ő jön-
FutSg3 hogy
'A jövetelét nem tudtam.' / 'Nem tudtam, hogy jön.'

⁸ Vö. Rédei 2005: 193–195, 204.

Кужымедлы уд оскиськы ке, ъеч уж лэсьтыны уд быгаты.
eröPxSg2Dat nemSg2 hisz ha jó munka csinálInf nemSg2 tud
'Ha nem bízol az erődben, nem tudsz jó munkát végezni.'
Кужымедлы оскытэк, ъеч уж лэсьтыны уд быгаты.
eröPxSg2Dat hiszGer ha jó munka csinálInf nemSg2 tud
'ua.'

KETTŐS KÖTŐSZÓHASZNÁLAT

A finnugor alapnyelvre rekonstruálható kötőszók nincsenek, az udmurt kötőszók eredetüket tekintve későbbiek, jórészt névutói eredetűek, illetve részben orosz átvételek. A mai udmurt beszélt nyelv jellegzetes sajátossága a kettős kötőszóhasználat: a főmondat élén, az orosz szórendi szabályoknak megfelelően az orosz, a végén pedig az udmurt szórendi szabályoknak megfelelően az udmurt kötőszó áll (Sutov 1999: 18, 45). Sőt, nem csupán a mai udmurtban, hanem már az 1940-50-es évek szépirodalmi műveiben is felbukkannak kettős kötőszós összetett mondatok (Sutov 2000: 198).

A kérdőívben a *бе́пе* 'után' és a *ке но* '(ha)bár'alárendelő kötőszókat vizsgáltam. A nyelvhelyességet megítélő feladatok szokásosan a kontaktusváltozatot tartalmazták.

Раз мынһськод бере сы́це кыдэ́ке, одно ик го́жтэт го́жъя.
egyszer (or.) megyPresSg2 után olyan messze feltétlenül
levél írPresImp
'Mivel olyan messzire mész, feltétlenül írj levelet.'

Мынһськод бере сы́це кыдэ́ке, одно ик го́жтэт го́жъя.
megyPresSg2 után olyan messze feltétlenül levél írPresImp
'ua.'

Хотя мон лыдһи ке но, али номыр йырам уг лыкты.
habár (or.) én olvasPretSg1 habár most semmi fejInes/Il-
latSg1 nemSg3 jön
'Habár olvastam, most semmi nem jut az eszembe.'

2.9. IGEKÖLCSÖNZÉS

Az udmurt (beszélt) nyelv jellegzetes sajátossága az igekölcsönzés. Az udmurt az oroszból igéket a *карыны* 'csinál' jelentésű segédigével⁹ vagy a *-тыны* (más esetekben műveltető funkciójú) igeképzővel vesz át, a kölcsönzött ige mindkét esetben infinitivusi formában áll (Csúcs 1990: 61). A két kölcsönzési mód között az udmurtban területi különbség van: az igeképzős kölcsönzés inkább északon, a segédigés délen jellemző. Egy vizsgálat, amely különböző nyelvek igekölcsönzését vizsgálja, rámutat arra, hogy ha egy nyelv egy időben különböző kölcsönzési módokat alkalmaz, az igeképzővel történő igekölcsönzés a kétnyelvűség magasabb fokán, kiterjedtebb kontaktusok esetén jelenik csak meg (Wichmann – Wohlgemuth 2005:15). Ezzel jól magyarázható az udmurt igekölcsönzésben jelentkező, területinek tartott megoszlás is, mivel az északi udmurt területek korábbi és szorosabb orosz kontaktushatás részesei. Megjegyzendő, hogy a jövevényigék használata általánosnak és gyakorinak tekinthető az udmurt beszélt nyelvben. Gyakorlatilag bármely ige alkalmilag kölcsönözhető ezen az úton.¹⁰

⁹ Ez az igekölcsönzési mód a tatárban is megtalálható, talán tatár hatásra alakult ki az udmurtban. Azonban nincs adat arra, hogy tatár igéket kölcsönözött volna az udmurt ilyen módon.

¹⁰ Erre vonatkozóan részletesen lásd Salánki 2008.

Дышетскемез трос ой вал ке но, Митрей ас дыраз
 председательствовать кариз / председатель луыса ужаз.
 dolgozikPartPxSg2 sok Nex-Pret ha is Mitrej maga időI-
 nessIllatPxSg3 elnökösködik (or.) csinálPretSg3
 'Ha nem is végzett sok iskolát, Mitrej a maga idejében a
 kolhoz elnökeként dolgozott.'

Eredmények¹¹

Több esetben az oroszoknak tartható szerkezet a vizsgált adatközlők körében jelentős elterjedtséget mutat. Ide-sorolható az idősök körében is általános, számnévi jelző utáni többesszám-használat, a kettős kötőszó használata, az igeenes szerkezetek mellékmondatot tartalmazó mondattal való helyettesítése. Mégis, úgy tűnik, hogy a fiatal korosztály nyelvismeretét az orosz nyelv használata jobban befolyásolhatja, mivel az időseknél többször választanak az orosznak megfelelő nyelvi megoldásokat. Ugyanez a használati gyakoriság mondható el a fővárosi beszélőkről is.

A továbbiakban elsősorban a névutós, illetve ragos főnevek használatára, a többesszám-használatra, az esetleges további vonzatkölcsönzésekre, szórendi kérdésekre, továbbá az igeenes szerkezetek, igeidők használatára vonatkozóan lenne szükséges részletesebb vizsgálatokat

¹¹ A kérdőíves vizsgálatban 192, az Udmurt Köztársaságban élő udmurt beszélő vett részt. Az adatközlők három korcsoportból (17–30 éves, 31–60 éves, 60 évesnél idősebb), ötféle településtípusból (1-1 északi, középső és déli nyelvjárásterületen lévő, udmurt lakosságú falu, 2 orosz többségű város: egy kisváros és a főváros) és három iskolázottsági kategóriából (alap-, közép-, illetve felsőfokú végzettségűek) valók. Az anyaggyűjtést a helyi közösségekből származó terepmunkások végezték.

folytatni. Természetesen az egyes nyelvi változók esetében további, a kérdőíves, tehát jól számszerűsíthető vizsgálatok mellett egyéb jellegűekre is szükség van. Elsősorban beszélt nyelvi szövegek feldolgozása és értékelése lehetne célravezető.

Egyes nyelvi jelenségeknél ugyanis lényegesen eltér a válaszadók vélekedése a mondatminősítő, illetve a mondatértékelő feladatok megoldásánál. Ebben az esetben elképzelhető, hogy azzal a beszélői magatartással kell számolnunk, amely szerint saját magunk esetleg helyesen, a standard használatnak megfelelően beszélünk, de nem ítéljük el a nem standard alakokat, azaz a helyességi megítélésben és a hibajavításban toleránsabbak vagyunk, mint ami a saját, stigmatizált alakokat kerülő nyelvhasználatunkat jellemzi.¹² Természetesen az is fontos információ, hogy az adott, értékelendő mondat nem minősül önmagában sem helytelennek, tehát lehetséges szerkezetéről van szó.

Irodalom

- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest: Universitas Kiadó.
 Borbély Anna 2001: *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.
 Csernicskó István 1998: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
 Csúcs Sándor 1990: *Chrestomathia Votiacica*. Budapest, Tankönyvkiadó.

¹² Erre vonatkozólag vö. Kontra 2003: 676.

- Göncz Lajos 2004: *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelv-pszichológiai vonatkozások*. Szabadka: MTT Könyvtár 8.
- Grammatika 1962: *Грамматика современного удмуртского языка*. Ижевск: Удмуртское книжное издательство.
- Jasina 1990: Яшина, Р. И.: *Удмурт стилистическая очеркѣс*. Ижевск: Издательство Удмуртия.
- Jefremov 1999: Ефремов, Д. А.: О способах выражения превосходной степени в современном удмуртском языке. In: *Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками. Пермистика 7*. Сыктывкар: Коми научный центр УрО РАН. 72-79.
- Karakulova – Karakulov 2001: Каракулова, М. К. – Каракулов, Б. И.: Сопоставительная грамматика русского и удмуртского языков. Ижевск: Издательский дом <Удмуртский Университет>.
- Kelmačkov 2000: Кельмаков, В. К.: Удмуртский язык в типологическом и контактологическом аспекте. Ижевск: Удмуртский Государственный Университет.
- Kelmačkov 2003: Кельмаков, В. К.: «Удмурт дунне»-лэн но удмурт дуннелэн гожъяськонысьтызы Куд-ог лэчытэсь уж-пумѣс. Ижкар: «Удмурт Университет» книга поттон корка.
- Kelmačkov 2006: Кельмаков, В. К.: Удмурт теоретической кыл-тодон – удмурт кыллэсь культуразе утѣнлэн но азинтонлэн тодослыко иньѣтэз. In *Проблемы и перспективы функционирования родных языков*. Ижевск: Удмуртия. 20-35.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lanstyák István 2006: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzéről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram.
- Rédei Károly 2002: The origin of the proto-uralic suffix *-t. In: Honti László válogatta: *Ausgewählte Schriften von Károly Rédei*. Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék, 289-295.
- Rédei Károly 2005: Mellé- és alárendelő kötőszavak a зүрjénben. In *Nyelvtudományi Közlemények 102*, 193-205.
- Salánki Zsuzsa 2008: Igekölcsönzés a mai udmurt beszélt nyelvben. In: Pomozi Péter (szerk.): *Navigare humanum est ... Bu-*

- dapest: Finnugor Népек Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, 182-185.
- Salánki Zsuzsa 2009: Nyelvi attitűdök egy oroszországi finnugor beszélőközösségben In: Borbély Anna, Vančóné Kremmer Ildikó, Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó, 293-301.
- Sonyer gozsjaskon 2002: Тараканов, И. В. сост: *Удмурт кылын шонер гожъяськонъя кыллюкам*. Ижевск, УИИЯЛ УрО РАН.
- Suihkonen Pirkko 1990: *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettune udmurttiin*. SUST 207. Helsinki: SUS.
- Sutov 1999: Шутов, А. Ф.: *Гипотаксис в удмуртском языке*. Ижевск: Издательский дом <Удмуртский Университет>.
- Sutov 2000: Шутов, А. Ф.: Некоторые переходные случаи выражения гипотакса в удмуртском языке. In: *Проблемы синхронии и диахронии пермских языков и их диалектов. Пермистика 6*. Ижевск: Издательский дом <Удмуртский Университет>. 194-202.
- Szerebrennyikov 1986: Серебренников, Б. А.: Синтаксис древнеудмуртского языка – синтаксис тюрко-татарского типа. In *Вопросы фонетики и грамматики удмуртского языка*. Устинов, 1986: 116-122.
- Udmurt kyl 2005: Г. Н. Никольская, Г. Н. – Тараканов, И. В.: *Удмурт кыл 6-7-тӱ классѣслы*. Ижевск: «Удмуртия» Издательство.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Wichmann, Søren – Wohlgemuth, Jan 2005: *Loan verbs in a typological perspective*. http://loanverb.linguist.de/Wichmann_Wohlgemuth_verb-borrowing-typology.pdf – 2013. január 25.

SPESHILOVA YULIA

Egy feltételezett szintaktikai változó a mai udmurt nyelvben

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban a mai udmurt nyelv egy nyelvi változójának elemzését mutatom be 2012 júliusában gyűjtött kérdőíves vizsgálatom alapján. A kutatásomban a nyelvi változó WARDHAUGH-féle meghatározását használom, mely szerint „a nyelvi változó olyan nyelvi egység, amelynek azonosítható változatai vannak” (1995: 122). Ezek a változatok (formák) nyelvi szempontból egyformán működhetnek, tehát helyettesíthetik egymást úgy, hogy a mondat grammatikailag helyes marad, azonban a társadalomban a funkcióik különböznek (GÖNCZ 2001: 152). Vitathatatlan, hogy a kölcsönző nyelv beszélőinél a kétnyelvűség foka összefügghet azzal, hogy a mindennapi kommunikációjukban milyen mértékben használják a többségi nyelvet (KONTRA 2003: 311). Közismert, hogy a kisebbségben élő udmurtok a folyamatos orosz hatás következtében napjainkra kétnyelvűvé váltak, és jelenleg csak elvétve lehet találkozni egynyelvű udmurt beszélőkkel. Az orosz nyelvi hatás a szókészlet szintjén a leggyakoribb, ennek egyik oka az, hogy jelenleg az udmurt szakszókincs meglehetősen hiányos. Azonban találkozhatunk olyan esetekkel is, amikor a beszélők a meglévő udmurt szavak helyett is orosz szót használnak az udmurt társalgásban. A minden-

napos kétnyelvűség következményeként az orosz nyelv hatása valamennyi nyelvi szinten jelentkezik. Jelen kutatásom egy, a mondatban jelentkező orosz hatás, a passzívum használatának kérdésével foglalkozik. Célom megválaszolni azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthető napjainkban jellemzőnek, általánosnak a tényleges passzív szerkezet használata az udmurtban.

2. A vizsgálat háttere

Munkámban egy vidéki udmurt település nyelvhasználatát tanulmányoztam, mely az Udmurt Köztársaság északi részén helyezkedik el. Alekszandrovo (udmurtul *Kuzjam-vür*) tipikus udmurt falunak nevezhető. A legutóbbi népszámlálási adatok szerint a faluban összesen 317 ember él (közülük 169 nő és 148 férfi). 2012-es kutatásom nagyban támaszkodik a szakdolgozatomhoz 2007-ben végzett gyűjtésem eredményeire (SPESHILOVA 2008), amelyben röviden felvázoltam a vizsgált település nyelvi helyzetéről szóló eredményeket. Arra a megállapításra jutottam, hogy a kódváltás jelenségét a beszélők nem tartották egyértelműen helytelennek (i. m.), de mindig megemlézték, hogy az ő (falusi) beszédük „csúnyább” a déli udmurt dialektus beszélőinél. Az udmurt nyelv használata főként a családon belüli kommunikációra jellemző, inkább az idősebb generáció beszél az anyanyelvén, így sajnos fennáll a nyelvcsera veszélye.

3. Minta és módszer

A felmérés adatait 17 adatközlő szolgáltatta, 9 nő és 8 férfi, akiket az életkoruk alapján három kategóriába osztottam be (14–25 évesek, 29–52 évesek, 58–84 évesek). A szerkezet használatának vizsgálatára célzott adatgyűjtést folytattam kérdőív segítségével. Ugyanazt a kérdőívet alkalmaztam, amelyet 2007-ben használtam az adatgyűjtéshez, ám azt kibővítettem passzív szerkezetet tartalmazó példamondatokkal. Ezeket a mondatokat az udmurt médiából gyűjtöttem. Az első mondatot (I) az adatközlőknek minősíteniük kellett aszerint, hogy jónak vagy rossznak tartották-e. Amennyiben nem tartották helyesnek a példát, saját változatot kellett írniuk. A második mondatot (II) szintén meg kellett ítélniük nyelvhelyességi szempontból; a lehetséges válaszok: jó, megfelel, egy kicsit rossz és nagyon rossz voltak. A II mondat esetében szerepelt egy aktív szerkezetet tartalmazó kontrollpélda is a kérdésben. A példamondatok a következők voltak:

- I «Дружба» лагерь-ын «Школа полици» ужрад-лы
 Druzba tábor-INE Rendőrségi iskola esemény-DAT
 'A Druzba nevű táborban egy Rendőrségi iskola elnevezésű
 кутскон сѣт-эмын.
 kezdés ad-PASS
 rendezvényt tartottak.'
- IIa Соку ик учыр сярысь иворт-эмын вал
 azonnal eset DEL* közül-PASS COP.PST
 'Az esetet azonnal jelentették.' (passzív)
- IIb Соку ик учыр сярысь иворт-зы.
 azonnal eset DEL közül-PST-PL3
 'Az esetet azonnal jelentették.' (aktív)

* Delatívusz

4. A passzív szerkezet kérdése

Megfigyeléseim szerint napjainkra jellemzővé vált egy bizonyos, több kutató szerint valódi, passzívnak tartható szerkezet megjelenése az udmurt nyelvben. Az udmurt nyelvben a passzív szerkezet most nyelvi változónak nevezhető, mert korábban az udmurt nyelvben a valódi passzív szerkezeteket, amelyekkel például az angol nyelvben találkozhatunk, nem használták. Korábbi kutatásokban és az udmurt grammatikában a passzívum meghatározása nem volt egyértelmű, gyakran találkozhatunk a szakirodalomban olyan megfogalmazással, miszerint a passzívumhoz hasonló szerkezettel van dolgunk (erre nézve lásd F. GULYÁS 2011). Magát a szerkezetet mégis az igenevek között tárgyalják, és hangsúlyozzák, hogy az inkább az ige által kifejezett cselekvés eredményeként létrejövő állapot¹ – és nem maga a cselekvés – kifejezésére alkalmas. Az ún. statikus passzívumot pedig gyakorta nem tartja valódi passzívumnak a nyelvészeti szakirodalom (vö. ASZTALOS 2008: 17–18). KONDRATEVA szerint az udmurt nyelvben az ilyen típusú szerkezetek leggyakrabban a hivatalos iratokban és az oroszról fordított szövegekben figyelhetők meg (2009: 82). Ennek megfelelően a konstrukció elterjedése feltehetően orosz kontaktushatás eredménye, újabban a beszélt nyelvben és a beszélt nyelvhez közeli változatokban, például a világhálón fellelhető szövegekben is gyakorinak tűnik. Bizonyítékként szolgálhat az, hogy például egy 1908-as, az orosz történelemről szóló, udmurtra fordított szövegben nem találkozunk olyan szerkezettel, ami hasonlítana a valódi passzív formára. Viszont a hagyományosan nominatív szerkesztés módú mondatok a mai

¹ Például пиала пилиське □ az üveg széttörök'.

udmurt nyelvben (legalábbis az írott vagy beszélt sajtó szövegeiben) inkább passzív szerkezetként fordulnak elő. Például: „Туж уно □уч солдатъёсыз быдт□ल्याм, унозэ полонэ басыт□ल्याм.” (МИНЕЕВ 1908: 15) Ez a mondat a mai udmurt nyelvben így hangzana: „Туж уно □уч солдат быдтэмын вал, тросэз полонэ басытэмын” („Számos katonát kivégeztek, sokan fogságba kerültek”).

(1)	Туж	уно	□уч	солдат-ъёс- ыз	быдт-□- ल्याм,
	nagyon	sok	orosz	katona-PL- ACC	kivégez-PST- 3PL
	уно-зэ	полон-э	басыт-□-ल्याм		
	sok-ACC	fogság- ILL	kap-PST-3PL		

‘Számos orosz katonát megöltek, sokan fogságba kerültek.’

(2)	Туж	уно	□уч	солдат	быдт-эмын,
	nagyon	sok	orosz	katona	kivégez-PASS
	трос-эз	полон-э	басыт-эмын		вал
	sok-ACC	fogság- ILL	kap-PASS		van-PST

‘Számos orosz katonát kivégeztek, sokan fogságba kerültek.’

(3)	Очень	много	русских	солдат	был-о
	nagyon	sok	orosz.ACC	katona	van-PST-N*
	убит-о,	многие	был-и	взят-ы	в плен
	gyilkol- PASS	sok	van-PST- 3PL	kap-PASS-3PL	INE fogság

‘Számos orosz katonát megöltek, sokan fogságba kerültek.’

* Neuter

Az adataim azt mutatták, hogy az adatközlők 13%-a helytelennek ítélte meg az (I) példamondatot, és azt átalakította aktív, tehát általános/személytelen jelentésű aktív

szerkezetű. Arra a kérdésre, hogy miért ítélték helytelennek a példát különböző magyarázatokat kaptam:

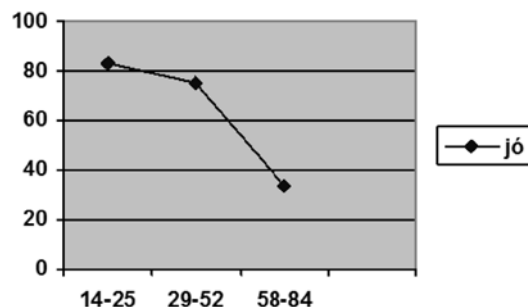
- ilyen formában nem érthető a mondat
- ilyen formában a mondat nem „udmurtos”
- nyelvtanilag helyes a mondat, de mégis van benne valami zavaró, szó szerint: „jónak tűnik, de valami zavarja a fülemet”
- más regiszterre tartják jellemzőnek a szerkezetet: „mi itt így nem beszélünk, ezt csak rádióból lehet hallani”

Mindezek ellenére az adatközlők közül senki sem ítélte teljes mértékben rossznak a passzív szerkezet használatát. Bár nem minden válaszadó értette meg legelső olvasásra a vizsgált mondatok jelentését, de az adatközlők nagyobbik része (77 %) jónak, helyesnek ítélte meg a mondatot.

5. Eredmények

A korcsoportokat vizsgálva láthatjuk, hogy inkább az idősebb nemzedék ítélte a passzív szerkezetet rossznak.

Azok, akik rossznak ítélték a mondatot, különféle javítási lehetőségeket javasoltak, például az ужрадлы кутскон сётэмын ‘az eseményt elindították’ passzív alak helyett az ужрад кутскиз ‘az esemény elkezdődött’ vagy az ужрад усьт□з □сьёсёз szó szerinti fordításban ‘az esemény megnyitotta ajtait’ variánsokat ajánlották. Az egyik adatközlő így javította a mondatot: Дружба лагерьын Школа полици ужрад усьтэмын вал ‘A Druzsba táborban a Rendőrségi iskola elnevezésű esemény meg volt nyitva’, ami szintén passzív szerkezetnek számít, a különbség az eredeti példa és az új variáns között pusztán lexikai. Megjegyzendő, hogy az adatközlő véleménye szerint az eredeti mondat

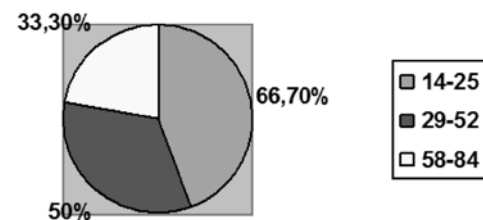

1. ábra. Az I. mondat megítélése

mesterkéltnek hangzott a számára. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a passzív szerkezet az adatközlő számára természetessé vált, illetve nem tűnik idegennek. Akadt olyan válaszadó is, aki a példamondatot jónak ítélte meg, ennek ellenére azt mondta, hogy a mondatnak ez a formája jobban illene a hivatalos beszédhez, illetve újságcikkek megfogalmazásmódjához.

A második (II) példamondattal kapcsolatos eredmények a fentiektől eltérőek. A válaszadók körében a mondatnak egyáltalán nem volt negatív a megítélése, kizárólagosan „jó” és „megfelel” válaszokat kaptam. Ennélfogva ez is azt jelzi, hogy az adatközlők számára a passzív szerkezet már nem hat idegenszerűen. Mindezek ellenére, amikor az adatközlők a két variációt (IIa, IIb) egymás mellett látták, akkor a passzív változatot tartották kevésbé jónak.

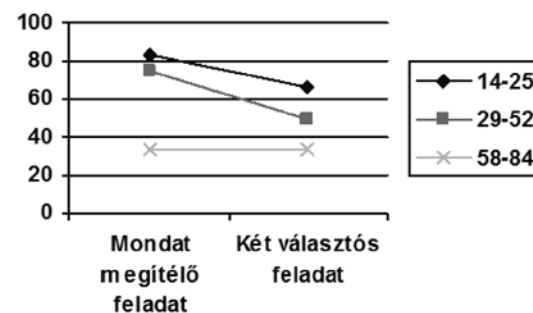
A 2. ábrán látható, hogy a fiatalok jobbnak ítélték a mondat passzív változatát. De ennek a százaléknak az értéke alacsonyabb az első mondatéhoz képest, amikor a fiatalok 83,3%-a vélte jónak a mondatot. Ám a második korosztályhoz tartozó adatközlők száma szintén csökkent:

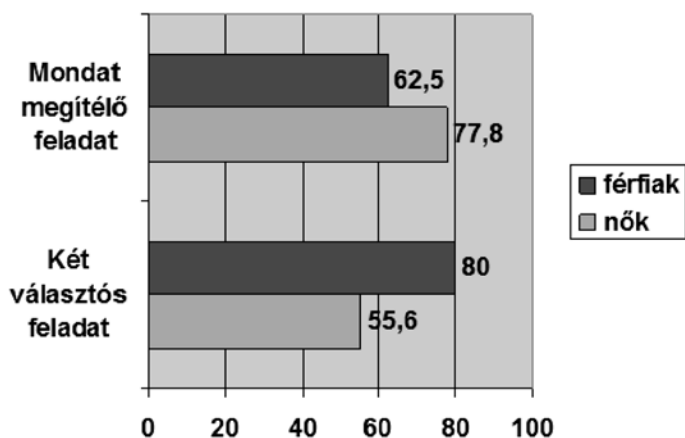
2. ábra. A passzív mondat pozitív („jó”) megítélése korosztályok szerint

Az idősebbek válaszainak értéke itt nem változott, továbbra is 33,3%. Ám a fiatalok között volt két adatközlő, akinél a passzív mondat megítélése magasabb volt a nem passzív mondatnál szemben. Ezt azzal magyarázták, hogy az aktív változat túl egyszerűnek tűnt, és „így már nem divat beszélni”. Hasonló értékelést a második korosztálynál is találni, de az adatközlő ott nem tudta megmagyarázni választásának okát.

A nem és a passzív szerkezet megítélésének kapcsolata a 4. ábra eredményeiből olvasható le.

3. ábra. A passzív mondat pozitív megítélésének csökkenése az első és a második korosztálynál

4. ábra. A nemek megoszlása a passzív szerkezet pozitív megítélésében

A férfiak 37,5%-a és a nők 22,2%-a az első (I) mondatot rossznak értékelte. Mindkét csoport azt mondta a mondatról, hogy az bonyolult, nehezen érthető, jobban illene a rádióbeli beszédhez. Természetesnek tekinthető ebből kifolyólag, hogy mindkét csoport javított mondatai nem passzív szerkezetűek voltak. A tapasztalat azt mutatja, hogy a nők nyelvhasználata „sztenderdebb” szokott lenni, mint a férfiaké. Ebben az esetben a passzív szerkezet használata a falusiak nyelvhasználatában még nem vált a sztenderd változáttá. A diagram eredményeiből viszont az látszik, hogy a nők esetében a passzív szerkezetet pozitívan értékelők száma csökkent a mondatok megítélése közben, viszont férfiaknál teljesen ellenkező folyamatot figyelhetjük meg.

7. Összegzés

A kutatási eredmények szerint az életkornak nagy szerepe van a passzív szerkezet megítélésében. A fiatalok sokkal természetesebbnek vélik a passzív szerkezetű mondatokat az egyszerű, nominatív alakokkal szemben. Ezzel szemben az idősebb generáció kifejezetten elítéli a passzív szerkezet használatát, mert szerintük az nagyon gátolja a mondatmegértést. A nemek hatása kevésbé egyértelmű, mivel nagy eltérés a nők és a férfiak válaszai között nem figyelhető meg. Ahogyan már említettem, a passzív szerkezet használata korábban nem volt jellemző az udmurt nyelvre. A kutatásom eredményei azt mutatják, hogy a passzív szerkezetet bár nem teljesen, de elfogadják a falu lakói. Az ilyen mondatok nem tűnnek idegennek az adatközlők számára, bár mindennapi társalgásukban nem gyakran használják azokat. Azonban a kérdés az, hogy milyen szerepet játszik a passzív szerkezet a nyelvhasználatban. Néhány adatközlő említette, hogy a mondat ilyen formában inkább a médiában szerepelhetne, illetve hivatalos beszélgetésben. Igazuk is lehet, hiszen már említettem, hogy a passzív szerkezettel gyakrabban az oroszból fordított szövegekben találkozhatunk, amelyek bőségesen megtalálhatók az újságcikkekben, illetve rádióban, tévében, ami egy új publicisztikai, illetve médianyelv kialakulásához is vezethet. Az Udmurt Köztársaság északi sztenderd nyelvváltozata soha nem állt közel az irodalmi nyelvhez és az udmurt sztenderd változathoz. Ennek oka nemcsak a nyelvjárási különbségek, illetve az orosz anyanyelvű beszélők közelsége lehet, hanem az is, hogy a dialektus a fővárostól elég távol helyezkedik el. Ettől függetlenül a kapott eredmények nyomán lehet következtetni arra, hogy milyen a passzív szerkezet megítélése, illetve használata a köztársaság többi részén. Valószínű, hogy ha-

sonló eredményeket mutatnának más udmurt falvakban végzett kutatások is. Kérdéses, hogy esetünkben szociológiai változóról van-e szó vagy sem, szignifikáns különbség van-e például az egyes életkori csoportok nyelvhasználatában vagy sem, illetve hogy ezen feltételek közül mindkettő helytálló-e. A téma pontos és sokoldalú megválaszolása még további kutatásokat igényel.

Irodalom

- Asztalos Erika 2008: Transzitiv és intranszitiv passzivizálás az udmurtban. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, 17–35.
<http://klimala.web.elte.hu/18/04AsztalosErika.pdf> – 2013. január 23.]
- F. Gulyás Nikolett 2011: A személytelenség kifejezésének módjai – udmurt-magyar kontrasztív elemzés. In: Kiss Zoltán – Ladányi Mária – Petykó Márton (szerk.): *A pszicholingvisztikától a beszédtechnológiáig. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet hagyományos és új témaköreiből*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 29–38.
- Göncz Lajos 2001: Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *Magyar Nyelv* 97: 152–171.
- Kondratyeva N. V. [Кондратьева Н. В.] 2009: Возникновение формы залога в современном удмуртском языке. In: Вестник Удмуртского университета 1: 73–86.
[\http://vestnik.udsu.ru/2009/2009-051/vuu_09_051_07.pdf – 2012. április 11.]
- Kontra Miklós 2003: A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 325–337.

- Miheeв (szerk.) 1908: □уч эксэйн луэм ужъёс. Рассказы из русской истории: на вотском яз. Казань: Братства святого Гурия в Казани. [http://unatlib.org.ru/index.php?option=com_bookreader&list=udm&Itemid=69&task=show&book=udm_09-history_0300 – 2012. augusztus 3.]
- Speshilova, Y. V. [Спешилова Ю. В.] 2008: К проблеме функционирования удмуртского языка в деревне Александрово Кезского района Удмуртской Республики. In: XXXVI итоговая научная конференция, посвященная 450-летию добровольного вхождения Удмуртии в состав Российской Федерации. Ижевск: ГОУВПО Удмуртский государственный университет, 405–408.
- Wardhaugh, R., 1995: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.

Sinkovics Balázs

Névmutató

- Andor József 18, 31
Androutsopoulos, Jannis K. 347, 354, 356, 357
Angelusz Róbert 236, 237
Arany János 210
Ashmore, Richard D. 95

B. Gergely Piroska 63, 170, 175, 176, 181
Bakó Elemér 246
Bakos József 58, 66
Bálint Sándor 236, 247
Balogh Dezső 387
Balogh Lajos 192, 202, 238, 247–250, 412, 441, 442, 455
Balogi Anna
Banczerowski, Janusz 209, 211, 215
Barbiers, Sjeff 213–215
Bárczi, Géza 245, 247
Bárth M. János 248, 250, 398, 425, 440, 442, 456
Bartha Csilla 84, 87, 88, 91, 92, 99, 115, 116, 265, 376
Bauer, Laurie 70, 81
Baugh, John 249, 358, 360
Bauko János 55–68, 531
Baumeister, Roy F. 83, 99

Bazsika Enikő 188–202, 531
Beldon, Elizabeth 99
Benczes Réka 340, 347, 348
Benkő Loránd 191, 202, 301, 304, 442, 455
Beregszászi Anikó 82, 263, 264, 270, 383
Bickerton, Derek 139, 140, 156, 211, 215
Bilász Boglárka 69–82, 460, 499, 531
Biró A. Zoltán 116
Blackledge, Adrian 117
Blommaert, Jan
Bodak 430
Bodó Csanád 381–383, 385, 398, 431, 440, 442, 455, 456, 499, 531
Bokor Julianna 83–101, 531
Borbély Anna 81, 101–118, 202, 241, 249, 305, 389, 398, 411, 412, 501, 513, 515, 531
Bounds, Paulina 243, 246, 248
Bős 62, 64, 430
Bucheli, Claudia 208, 214, 215
Budai Ernő 58, 66
Bull, Thomas. H. 90, 99

- Cabré, M. Teresa 164, 168, 171
 Cain, Carole 83, 100
 Calvet, Louis-Jean 354, 360
 Chambers, J. K. 117, 138, 156, 240, 248
 Chapman, Robert L. 231, 232
 Chesterton, Gilbert K. 220, 232
 Chomsky, Noam 20, 33, 37, 42, 48, 138–141, 145–147, 149, 150, 157–159, 350
 Coles, Elisha 221
 Conde-Silvestre, Juan Camilo 186, 187, 292, 294, 304
 Connor, Mike J. 100
 Cornips, Leonie 213–215
 Coulmas, Florian 103, 116, 176, 185, 187
 Croft, William 34, 45, 46, 50, 176, 185
 Czibere Mária 399, 411
 Csallóköz 60–62, 67, 187, 426–440
 Csallóközkürt 430
 Csányi Vilmos 225–227, 233
 Csepeli György 83, 100
 Cseresnyési László 15–33, 127, 131, 138–140, 149, 157, 162, 236, 248
 Csernicskó István 115, 116, 119–136, 203, 263–265, 268–270, 284, 383, 501, 513, 531
 Csicsó 430
 Dąbrowska, Ewa 235, 248
 Deme László 208, 215, 304, 413, 425, 440, 455, 456
 Demeczky Jenő 170, 171
 Dér Csilla Ilona 99, 306, 308, 317
 Dolník, Juraj 72, 73, 81
 Domonkosi Ágnes 72, 81, 363, 364, 366, 376, 377
 Dufva, Hannele
 Dunbar, Robin 50, 226–228, 233
 É. Kiss Katalin 15, 33, 138, 159, 248, 406, 407, 412
 Egyházgelle 430
 Eitler Tamás 104, 116
 Elspaß, Stephan 214
 Fábíán Pál 266, 321, 330, 331, 349
 Farkas Vilmos 441
 Fauconnier, Gilles 337, 340, 348
 Fehér Krisztina 14, 137–162, 531
 Fekete István 209, 216, 431
 Felsővámos 430
 Filer, Peggy 84, 85, 100
 Filer, Rex D. 84, 85, 100
 Forgács Erzsébet 348
 Forgács Tamás 185, 210, 216, 318, 326, 337, 378
 Fóris Ágota 163–172, 531
 Fóris-Ferenczi Rita 263, 265
 Frege, Gottlob 25, 33
 Furkó Bálint Péter 306, 308, 318
 Gágyor József 58, 66
 Gál Noémi 384–398, 531
 Gal, Susan 72, 82
 Gálffy Mózes 206, 216
 Gereben Ferenc 235, 241, 275, 284
 Glaser, Elvira 205, 208, 214–216
 Gleason, Philip 114, 117
 Göncz Lajos 269, 282, 284, 501, 514, 516, 526
 Gönczi Ferenc 191, 202
 Göpferich, Susanne 164, 171
 Gréczi-Zsoldos Enikő 173–187, 291, 531
 Green, Jonathon 219, 221, 223, 233, 351, 360

- Grétsy László 163, 171, 318, 351, 413
 Griffin, Peg 367, 377
 Grosjean, François 94, 100
 Győrffy Erzsébet 56, 67
 Gyuricza László 191, 202
 Hajdú Mihály 57, 67, 163, 172, 230, 239, 248, 385, 398, 442, 456
 Hale, Henry E. 114, 117
 Hátori Ágnes 1104, 117, 376
 Haragos Sándor 223, 233
 Hartig, Matthias 176, 185
 Hattyár Helga 81, 84, 88, 94, 99, 100, 202, 305, 515
 Hegedűs Attila 174, 185, 204–218, 405, 406, 411, 412, 458, 531
 Hegedűs Rita 118
 Heltai János 382, 499
Heltai Borbála Éva
 Henger Krisztina 88, 100
 Henn-Memmesheimer, Beate 205, 216
 Herman József 174, 186, 286, 304
 Hernández-Campoy, Juan Manuel 186, 292, 294, 304
 Hires-László Kornélia 115, 117, 285, 349
 Hofstede, Gert Jan 210, 216
 Holland, Dorothy 83, 100
 Horger Antal 405, 412
 Horváth Vera 239, 309, 408, 412
 Hugyecz Enikő 99
 Humboldt, Wilhelm von 150, 159
 Iglai Edit 382, 399–413, 531
 Imre Samu 191, 202, 205, 216, 304, 389, 390, 398, 404, 412, 413, 425, 440, 455, 456
 Ipolyi Arnold 60, 67
 Jahr, Ernst Håkon 176, 186, 293
 Jakab László 235, 406, 412
 Jankó János 56, 67
 Jelisztratorov, Vlagyimir 232, 233
 Jenő Sándor 221, 222, 233
 Jonathon Green 219, 223, 233, 360
 Joseph, John E. 103, 117
 Juhász Dezső 185, 191, 202, 207, 216, 325, 389, 398, 404, 412, 456
 Jussim, Lee J. 99
 Kalesó Gyula 298, 304
 Kálmán László 210, 216, 217
 Karasavvidis, Ilias 367, 377
 Károly Krisztina 164, 165, 172
 Keller, Rudi 42, 50, 176, 186, 287, 304
 Kendall, Tyler 237, 241, 248, 442, 455
 Keszeli Ferenc 61, 67
 Keszler Borbála 172, 206, 217, 317, 318, 348
 Kiefer Ferenc 99, 161, 217, 318, 351, 360, 526
 Kis Tamás 56, 67, 219–235, 291, 304, 350, 360, 361, 456, 531
 Kiss Jenő 81, 163, 164, 171, 172, 175, 186, 188–190, 192, 201, 202, 205, 207, 216, 217, 252, 265, 398, 399, 412, 427–429, 440, 442, 448, 455
 Kisvárdai Károly 57, 67
 Klemm Antal 212, 217
 Komlós András 210, 217

- Konfuciusz 29
 Kontra Miklós 17, 68, 103, 104,
 117, 138, 149, 160, 235–251,
 350–352, 359, 360, 407, 408,
 412, 440, 454, 455, 500, 514,
 516, 526, 531
 Kornai András 243, 249
 Korom Erzsébet 363, 364, 368,
 377
 Kósa Ferenc 387
 Kovács István 441
 Kovács Zsuzsanna 88, 100
 Kozocsa Sándor Géza 334, 348
 Kövecses Zoltán 221, 222, 233,
 234
 Krámlí András 235, 242
 Krepsz Valéria 99
 Kretzschmar, William A. 46, 47,
 50, 243, 246, 248
 Kulcsod 64, 430
 Kunt Ernő 238, 249
 Kunze, Konrad 55, 67
 Kuroda Shigeyuki 29, 33
 Labov, William 35, 38, 39, 42,
 50, 52, 105, 117, 137, 155, 178,
 192, 203, 236, 246, 247, 249,
 250, 251, 287, 288, 304, 355,
 358, 360
 Lachicotte, William S. 83, 100
 Ladányi Mária 99, 241, 249, 338,
 348, 526
 Laihonen, Petteri 72, 73, 81, 372,
 375, 377
 Lakatos Katalin 399, 412
 Langman, Juliet 104, 117
 Lanstyák István 70–72, 74, 76,
 81, 82, 117, 253, 256, 260,
 263–266, 363, 366, 370, 377,
 406, 413, 431, 440, 480, 501,
 514
 László Béla 257, 258, 265
 Lehrer, Adrienne 339, 348
 Leigh, Irene W. 100
 Lejesik, Vlagyimir Mojszejevics
 169, 172
 Lendvai Endre 337, 348
 Liberman, Mark 236, 251
 Liszka József 58, 60, 67
 Long, Daniel 189, 203
 Lounsbury, Thomas 220
 Lócsi Tamás 337, 348
 Löffler, Heinrich 176, 186, 205,
 206, 217, 361
 Lukács Csilla 399, 413
 Macha, Jürgen 205, 215, 217,
 400, 413
 Maitz Péter 319, 330, 331
 Malinowski, Bronislaw 227,
 233
 Marcus, Alan L. 100
 Martin, Samuel R. 209, 217
 Martinet, André 354
 Márton Gyula 387
 Marty, Anton 29, 33
 Mattheier, Klaus 176, 185–187,
 216
 Maxwell, Deborah L. 83, 100
 McColl Millar, Robert 176,
 186
 McKinney, Carolin 366, 378
 Mehan, Hugh 367, 377
 Mendoza-Denton, Norma 104,
 117
 Menyhárt József 203, 382,
 426–440, 532
 Milroy, James 176, 186
 Minya Károly 334, 335, 348
 Misad Katalin 82, 252–267, 377,
 532
 Mohos Mária 188, 203

- Molnár Anita 268–285, 532
 Müller, Ralph-Axel 154, 159,
 161
 Nagy Olga 442
 Németh Márta 58, 60, 67
 Németh Miklós 68, 174, 178,
 186, 286–305, 378, 383, 532
 Németh Sarolta 442
 Nevalainen, Terttu 176, 187,
 290, 295, 305
 Niebaum, Hermann 215, 217,
 400, 413
 Orosz Örs 11, 285
 P. Lakatos Ilona 100, 406, 409,
 412, 413, 431, 440, 458
 Paládi Kovács Attila 58, 67
 Palosaari, Naomi 243, 246, 248
 Papp Ferenc 243
 Papp István 329, 332
 Partridge, Eric 223, 233, 351
 Patas 61, 430
 Paul, Hermann 18, 33
 Pavlenko, Aneta 104, 115, 117
 Péntek János 185, 263–265,
 287
 Penttinen, Antti 231, 233
 Perrot, Jean 353, 360, 361
 Pethő József 336, 337, 348, 349
 Pickell, Bert 99
 Pietikäinen, Sari **nincs**
 Pintér Jenő 322–325, 327–329,
 332
 Pléh Csaba 41, 51, 138, 140, 147,
 148, 154, 157–162, 209, 216,
 240, 249, 377
 Posgay Ildikó 81, 239, 377
 Presinszky Károly 203, 382,
 426–440, 532
 Preston, Dennis R. 189, 203, 363,
 365, 378
 Pusztai Ferenc 174, 187, 202,
 253, 266
 Rabec István 69, 82
 Rácz Endre 207, 217
 Rampton, Ben **nincs**
 Raumolin-Brunberg, Helena 176,
 187, 290, 295, 305
 Reményi Andrea Ágnes 104, 118,
 408, 412
 Ritoók Zsigmond 222, 252, 266
 Roberts, Celia 179, 187
 Romaine, Suzanne 175, 178, 187,
 286, 288–292, 296, 305
 Ross, John Robert 236, 249
 Sajti Enikő 11, 305
 Sandberg, Carl 220
 Sándor Klára 34–54, 137–139,
 150, 151, 155, 161, 222, 225,
 228, 232–234, 291, 319, 320,
 330, 332, 399, 532
 Sárosi Zsófia 174, 179, 187
 Saussure, Ferdinand de 25, 33,
 159
 Schirm Anita 306–318, 532
 Schirmunski, Viktor 214, 217
 Schütze, Carson T. 236, 249
 Sebestyén Árpád 244, 245, 250
 Selov, Szergej Dmitrijevics 169,
 172
 Sermann Eszter 170, 172
 Síklaki István 311, 318, 377
 Sinkovics Balázs 68, 319–332,
 527, 532
 Skinner, Debra 83, 100
 Smith, Carlota S. 26
 Sólyom Réka 333–349, 532
 Spiró György 244, 250, 352

- Šrámek, Rudolf 55, 67
 Stachel, Peter 114, 118
 Strassel, Stephanie 247, 250
 Street, Brian 179, 187
 Superanskaja, A. V. 55, 68
 Swales, John 164, 172
 Swann, Joan 366, 378
- Szabó Dávid 219, 233, 350–361, 456, 532
 Szabó Edina 221, 234
 Szabó Géza 207, 216, 217
 Szabó József 207, 218, 416, 425
 Szabó Mária Helga 88, 99
 Szabó Tamás Péter 72, 82, 104, 118, 306, 318, 319, 332, 362–380, 532
 Szabómihály Gizella 253, 255–258, 260, 261, 263–266, 406, 413
 Szarvas Gábor 284, 321
 Szathmári István 217, 334, 348, 3349
 Száva István 223, 234
 Szentmihályi Imre 191, 203
 Szépe György 134, 136, 217, 441
 Szilágyi Márton 222, 234
 Szilágyi N. Sándor 210–212, 218, 226, 234, 413
 Szinnyei József 321, 332
 Szvetelszky Zsuzsanna 227, 234
- Tagliamonte, Sali A. 243, 247, 250
 Tamás Dóra 170, 172
 Tardos Róbert 235, 240, 241
 Teiszler Pál 387
 Temesi Mihály 406, 413
 Temmerman, Rita 168, 172
 Terestyéni Ferenc 334, 349
- Terestyéni Tamás 240, 241, 250, 377
 Tinódi Lantos Sebestyén 223, 234
 Tolcsvai Nagy Gábor 133, 163, 172, 253, 266, 349, 407, 413
 Tomasello, Michael 141, 162, 225, 234
 Torontálvásárhely 415, 416, 420
 Torontáltorda 415, 416, 418
 Tőkei Ferenc 30
 Trón Viktor 210, 217
 Trudgill, Peter 43, 52, 70, 81, 117, 139, 162, 359
 Trunki Péter 442
 Turner, Mark 337, 340, 348
- Ujváry Zoltán 58, 67, 68
- Vágfüzes 430
- Vajda Mária 58, 68
 Vančóné Kremmer Ildikó 118, 202, 285, 305, 412, 515
 Váradi Tamás 104, 117, 264, 265
 Vargha András 103, 116, 389, 398
 Vargha Fruzsina Sára 239, 248, 250, 251, 381–383, 388, 398, 414, 415, 423, 425, 426, 431, 440–456, 532
 Vasák Iván 84, 100
 Végh József 191, 203, 413, 441, 442, 445
 Vékás Domokos 385, 425, 425, 431, 440, 443, 456
 Vertovec, Steven **nincs**
 Vető Imre 221, 222, 233
 Vicsek Lilla 310, 311, 318
 Viga Gyula 58, 68
 Vigotszkij, Lev Sz. 150, 162, 367

- Vladár Zsuzsa 99, 187
 Vöő István 384–388, 397, 398
- Wardhaugh, Ronald 139, 162, 164, 172, 351, 361, 500, 515, 516, 527
 Wenker, Georg 215
 Whitman, Walt 220, 234
 Wiesinger, Peter 204, 218
 Wolfram, Walt 235, 251
 Wüster, Eugen 168, 172
- Zajos Ernő 58, 68
 Zámbo Vilmos 58, 68, 168
 Zelliger Erzsébet 116, 174, 187, 250
 Zolnai Béla 223, 234
- Zsemlyei János 387

Tárgymutató

- A magyar nyelvjárások atlasza*
(MNYA.) 208, 215, 304, 397,
400, 403, 425, 440–457
- A magyar nyelvjárások atlasza*
ellenőrző gyűjtése 385, 431,
441–457
- a magyar nyelvtörténet
szociolingvisztikai szempontú
megközelítése 187, 300–305
- a múlt élőnyelvi vizsgálati
lehetőségei 400, 401, 405
- adatbázis 101, 169, 170, 172, 241,
243, 248, 249, 363, 389–391,
393, 397, 442, 443, 454
- adatközlő(k) 61, 64, 70, 72–77,
79, 80, 86–98, 102, 103,
105–116, 188, 190, 192–201,
213–214, 221, 240, 242, 246,
271–279, 309–312, 314, 315,
335, 337, 341, 342, 344–347,
353–356, 390, 391, 397, 399,
401–403, 408, 409, 414–416,
418–424, 431–435, 437,
439–443, 445, 447, 448, 451,
453, 454, 463, 474, 512, 518,
520–523, 525
- adatközlők anonimitása 246
- adatok
kvalitatív ~ 102, 311, 318
kvantitatív ~ 101, 102, 104, 146,
288, 307, 311, 351, 359, 402
longitudinális ~ 101, 106,
114–116, 299
- alapértelmezett helyzet 24
- alfabetizáció 298
- alkalmazott nyelvészet 16, 17, 99,
265, 318, 366, 526
- általános nyelvi mítoszok 71, 81
- „anorganikus” vagy
„inetimologikus” hangok 301
- anyanyelv-preferencia 152
- asszimiláció 128, 280, 283
- attitűd 42, 48, 62, 69, 72, 73,
81, 95, 130, 145, 152, 155,
178, 187, 189, 201, 202, 221,
272, 297, 305–311, 314, 316,
317, 333–347, 375, 399–404,
408–413, 515
- bankol* 333, 335, 337–339, 341,
342, 346
- Beregszász
~ anyanyelvi iskolahálózat 272
~ szimbolikus térben 274, 283

- beszédfelvételek 237, 238, 245
 beszédkorpusz 245, 246
 beszédmod fatikus és
 identitásjelző funkció 224, 227
 beszélő cumi 142–144
 beszélt és írott nyelv viszonya 179
 Bihallócs 385, 388, 392, 405, 415,
 426, 430, 443
 bioprogram-hipotézis 139, 140,
 155, 156
 Broca-area 154
 BUSZI (Budapesti
 Szociolingvisztikai Interjú)
 102–104, 238, 239, 241
 BUSZI-2 korpusz 103, 237, 241,
 249, 389
 CD-k 243, 244, , 385, 483
 csallóközi magyar nyelvatlasz 426
 csallóközi–szigetközi
 nyelvjáráscsoport 427, 429
 csoportnyelv 163, 164, 171, 172
 csoportos személynév 55–57
 csoportragadványnev 57
 dialektológia 66, 178, 186, 189,
 202, 248, 250, 251, 293, 382,
 384–386, 398, 399, 404, 412,
 414, 415, 424–428, 440, 442,
 456, 501
 ~ mondatnyi jelenségek
 204–218
 dimenzionális szemlélet 185, 401
 diskurzív rutinok 368
 diskurzív szociálpszichológia 375
 diskurzusjelölő 306–318
 EEG 143
 ego 231
 egy szülő – egy nyelv 87
 egyetemes nyelvi mítoszok 71
 életkor 59, 96, 102, 104, 106, 143,
 174, 181, 190, 192, 195, 242,
 310, 336, 344, 358, 368, 399,
 401, 411, 426, 431, 432, 437,
 439, 445, 463, 518, 525, 526
 ~ és iskolázottság szerinti
 megoszlás 426, 432
 elicitációs kérdezői technika
 213, 296
 elképzelések 121, 151, 259
 elméleti nyelvészet 16, 36, 350,
 351, 365
 Élőnyelvi Osztály 116, 241, 411,
 513
 emberi hanyagság 243
 erkölcs 71, 223, 324, 325, 330
 értékek 84, 115, 243, 415, 420
 értelmezési stratégiák 333–349
 etnicitás 104, 114
 explikatúra 24, 25
 „external” nyelv 149
 falucsúfoló 56, 58, 66–68
 feltételes mondatok 26, 27–31
 fogalmi integrációs elmélet
 -(V)z *képző* 338
 -(V)l *képző* 338
 fogalom 17, 49, 57, 70, 83, 128,
 166, 167, 169–171, 287, 334,
 505, 506
 fókuszcsoporth 306, 307, 309,
 311–318
 folk linguistics 72, 363, 365, 378
 generáció 84, 101, 102, 107,
 111, 113, 193–196, 201, 426,
 432–438, 517, 525
 generatív nyelvészet 15, 16, 19,
 38, 139, 159, 236
 geolingvisztika 401
 Geolingvisztikai Műhely 246,
 385, 443, 532

- hangfelvételek szinkronizálása
 384, 396
 hanggal szinkronizált adatbázis
 397, 443
 hangzó nyelvjárási korpusz 442
 határmentiség 399–413
 Hegedűs-archívum 239, 248
 homogenizáció 229
 humán viselkedéskomplexum
 227
 humor 231, 339, 348
 ideális beszélő-hallgató 149
 identitás
 ~ egyeztetése 104
 ~ konstruálása 107
 ~ konstrukció(k) 105
 ~ mintázat(ok) 114
 ~ vizsgálat 8, 97
 etnikai ~ 107, 110
 halló ~ 85, 86, 97, 98
 kettős ~ 110
 kiegénylített ~ 86, 97, 98
 nemzetiségi ~ 101–118
 sikeres ~ 97, 98
 területi ~ 108
 identitáskategória
 konstruktivist ~ 114
 opcionalista ~ 114
 primordialista ~ 114, 115
 ideológiák 72, 105, 127, 177, 233,
 244, 320, 324, 332, 370, 376
 ikes ragozás 382, 404–407, 410,
 412, 450, 454, 455
 inetimologikus hangok 301, 303
 informális és formális szintér 66,
 87, 89, 274, 283
 innatizmus 137–162
 interjú 20, 72, 73, 81, 86, 96,
 102, 103, 105–111, 115, 116,
 200, 236, 239, 247, 271–275,
 282, 306, 311, 319, 353, 362,
 363, 366, 372–376, 390, 398,
 401–404, 410, 414, 418, 420,
 468
 ~ helyzet 103, 106–109, 111,
 113, 115, 353, 355, 356, 376
 nyelvhasználati ~ 105
 „internal” nyelv 149
 internet 18, 177, 214, 239,
 245–247, 261, 388, 461, 465,
 478, 483, 484, 495–498
 jassz, jassznyelv 222, 223, 326
 javítás 82, 297, 328, 370–374,
 378, 475, 513, 521
 jelentés 10, 15, 20, 22, 26, 31,
 37, 40, 46, 48, 57, 58, 65, 76,
 77, 123, 125, 166–169, 171,
 185, 211, 212, 286, 289, 291,
 308, 311, 305, 306, 334, 335,
 337–345, 349, 353, 354, 468,
 469, 473, 474, 492, 521
 jelnyelv 84, 86–90, 92–100
 elsődleges ~ 88, 97
 másodlagos ~ 88
 jelnyelvi–hangzó nyelvi
 kétnyelvű 95
 kategorikus (topic-comment)
 mondatok 29, 30
 kérdés
 nyílt ~ 105, 107, 108, 111, 275,
 280
 zárt ~ 107, 108, 110, 111, 113,
 275
 kérdőív 71, 73–75, 77, 79, 193,
 214, 275, 276, 278, 282, 310,
 311, 317, 319, 341, 343, 344,
 346, 352–363, 418–424, 429,
 502, 505, 507, 510
 kérdőíves felmérés 58, 69, 70, 73,
 115, 192, 200, 240, 271, 306,
 307, 309, 311, 315, 333, 335,

- 337, 341, 347, 352–363, 375, 385, 401, 415–418, 424, 431, 462, 508, 512, 513, 516, 518
 kétkultúráság 86, 94, 95
 kétnyelvű(ek) 18, 43, 44, 65, 66, 69–82, 85, 86, 91, 92, 95, 99, 101, 113, 117, 119, 122, 124, 127, 128, 130, 153, 256, 261, 266, 283, 382, 413, 482, 486–489, 491, 492, 500–502, 511, 514, 516, 517
 kiscsoport 56, 228–231, 351
 koalíció 226–231
 kódváltás 108, 129, 193, 201, 478, 480, 495, 514, 517
 kognitív nyelvészet 34, 36, 155, 209
 kognitív pszichológia 140, 142
 kollektív antroponima 55, 65
 kommunikációs helyzettípus 175
 kommunikatív funkció 15, 16
 Konstantin Filozófus Egyetem 66, 81, 82, 258, 285, 413, 426, 430, 440, 515, 531, 532
 kontaktkód 88, 97
 kontextus 21, 22, 25, 29, 30, 72, 94, 103, 104, 106, 107, 109, 151, 154, 169, 175, 177, 178, 184, 185, 288, 304, 307, 308, 311, 315, 316, 355, 357, 358, 365, 373, 377
 konvencionális implikatura 24, 25
 követéses vizsgálat 400, 410, 431
 középkorú(vá) 106, 110–112, 432, 434, 437, 497
 ~ válás 107, 108, 114, 115
 köznyelv percepciója 450, 455
 közösségi ragadványnév 55–68
 kurkászás 226, 227
 kutatásaitikai elvárások 245
 kutatási dokumentáció 242
 kutatómódszertan 9
 LAD 146, 148
 magnetofon 236, 237, 239, 243, 246, 248, 352, 358
 magnófelvételek 442
 ~ hozzáférhetősége 246
 magyar beszédarchívum 238
 Magyar dialektológia 202, 207, 217, 251, 398, 412, 427, 428, 440
 magyar nyelvi hangtár 244
 magyar nyelvi mítoszok 71
Magyar nyelvjárási hangoskönyv 239, 246, 250, 384, 385, 388, 397, 398, 456
Magyar nyelvjárási szöveggyűjtemény 384, 387, 398
Magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) 207, 208, 215, 238, 250, 301, 304, 385, 397, 400, 413, 417, 425, 431, 441, 451, 454–457
Magyar nyelvjárások atlasza ellenőrző gyűjtése (MNYAEGy.) 238, 385, 386, 431, 441–449, 452, 456
Magyar Nyelvőr 67, 117, 158, 202, 203, 215, 319, 324, 376, 412
Magyar Nyelvvelő Könyv 323, 324
Magyarosan 321–324, 331, 332
 materiális implikáció 27, 28
 megfigyelői paradoxon 355, 358
 metanyelv 71–73, 80, 82, 118, 193, 201, 332, 362, 367, 376, 378
 ~i diskurzus 72, 318
 ~i vélekedések 69, 71, 190
 migráció 416
 mikrovariációk 208

- mintavétel 102, 312, 408
 mondatátszövődés 183, 206, 207
 MTA Domus Program 11, 252
 MTA Nyelvtudományi Intézete 81, 116, 117, 238, 241, 247–250, 411, 412, 513, 515, 531, 532
 múzeumok 234, 245, 488, 489, 495
 nagyothalló 84
 nákolás 312, 330, 382, 450, 451
 National Science Foundation 247
 nékelés 450, 451
 német nemzetiség 489
 neologizmusok 333–349, 454, 462, 469, 470, 478
 ~ felismertsége 341
 ~ grammatikai és szemantikai felépítése 337, 338, 340
 ~ meghatározása 333–335
 ~ vizsgálata 335
 népi nyelvészet 72, 81, 155, 363, 376
 neurobiológia 140, 143, 159
 NIRS (Near Infrared Spectroscopy) 143, 145, 153
 nyelv
 ~ funkcionális térvesztése 116
 ~ generációs átadása 111
 ~ és identitás 103, 104
 nyelvcseré 100–118, 382, 413, 513, 517
 longitudinális ~ trend 106, 107, 109, 116
 román–magyar ~ 101, 106, 107, 113, 116, 382, 513
 „Nyelvben él a národnostná menšina” című vándorkiállítás 11, 267, 305
 nyelvelmélet 9, 20, 35, 41, 43–47, 157, 177, 204, 207, 208, 287, 289, 290, 299, 412
 nyelvész 15–20, 26, 27, 33–54, 72, 81, 83, 99, 119, 120, 127, 129, 130, 138–140, 150, 155–160, 170, 173–175, 177–179, 184, 185, 209, 217, 222, 234–251, 265, 269, 287, 289–293, 299, 306, 318, 332, 349–351, 363–366, 369, 376, 378, 404, 501, 508, 519, 526
 ~ társadalmi hasznosítása 235
Nyelvesszencia 232
 nyelvhálózat 151
 nyelvhasználat
 ~ kommunikációs szempontú megközelítése 87, 88, 92, 163, 167, 171, 188, 232, 287
 ~ szociolingvisztikai megközelítése 163–172, 252–267
 ~ terminológiai megközelítése
 ~i mintázatok 88
 ~i színterek 86, 193, 275, 277, 487, 488
 funkcionális ~ 274, 283
 nyelvhasználói stratégiák 333
 nyelvhelyesség 371, 373, 374, 377, 378, 501, 510, 518
 ~ az iskolában 319–332
 ~i előírás 319
 nyelvi
 ~ adatok 23, 69, 80, 103, 174, 180, 235, 293, 286, 297, 309, 381, 382, 400, 401
 ~ átirányítás 373
 ~ attitűd 73, 152, 155, 178, 187, 316, 400, 402, 411, 412, 515
 ~ babonák 71, 81, 306, 312, 363, 376

- ~ defektizmus 77
- ~ doktizmus 77
- ~ és társadalmi diverzitás 383
- ~ hátrány 84
- ~ homogenizmus 19, 80, 102, 130
- ~ ideológiák 69–82, 307, 309, 317, 383, 455, 459
- ~ „individualizmus” 20
- ~ internacionalizmus 79
- ~ kommunikacionizmus 79
- ~ mentalitás 189, 399–413
- ~ mítoszok 70, 71, 75, 81, 285, 349
- ~ nacionalizmus 319, 324, 330, 331
- ~ pluralizmus 76
- ~ protektivizmus 79
- ~ purizmus 70, 75, 77, 80, 130, 324
- ~ regionalizmus 80, 261, 408
- ~ tudat 188–190, 319
- ~ változások 10, 34–38, 40, 42–46, 48, 51, 69, 117, 119, 137, 161, 176, 177, 179, 187–203, 248, 249, 287–289, 296–298, 300, 304, 305, 408, 440
- ~ változók területi kötöttsége 404, 450, 454
- ~ vélekedés 69, 71, 190
- nyelvjárási adat 384–386, 454
- ~ gyűjtések 430
- ~ lejegyzések 384–386
- nyelvjárási régió
- dél-alföldi ~ 388
- északkeleti ~ 388
- közép-dunántúli–kisalföldi ~ 427
- mezőszéki ~ 388
- nyugat-dunántúli ~ 388
- nyugati ~ 429
- palóc ~ 388
- székely ~ 388
- nyelvjárásközi viszony 410, 454
- nyelvművelés 17, 81, 82, 222–224, 233, 266, 319–321, 323, 329–332, 350, 377, 407, 408
- nyelvszemlélet 9, 38, 39, 41, 43, 119–121, 123, 125, 127–135, 185, 289, 303, 371, 401
- nyelvtisztaság 320, 332
- nyelvtörténetírás 288, 289
- nyelvválasztási szokás 86–88, 98
- nyelvvédelem 320, 323, 324, 329, 330, 332
- nyelvvédő mozgalom 329
- nyílt presztízs 230
- OTKA szabályok 247
- őshonos kisebbség 399, 405
- paraméterbeállítás 145, 146
- párhuzamos nyelvelsajátítás 87
- pesti zsargon 327
- pleonazmus 22
- pletykálkodás 227
- polarizáció (invited inference) 27
- pozicionálás (önpozicionálás) 372
- pragmatikai szabályok 22–26, 32
- preskriptivizmus 350, 351, 356, 369–371, 375, 501
- presztízsváltozat 409, 420, 451
- referenciális funkció, 226
- regionális nyelvhasználat 202, 410
- regionális nyelvi változások 189
- rejtett presztízs 230, 403
- reklámszöveg 336, 344, 346
- résztevő megfigyelés 311–315, 357–359
- rétegzett minta 214

- siket kultúra 83, 84, 89
- siket–halló kétkultúrájú 95
- siket szülők halló gyermekei 83–100
- SLI 148
- Sony BM-80 típusú lámpedálos lejegyző kazettás magnó 239
- South Bend-i korpusz 237
- stigmatizált 128, 219, 224, 310, 316, 317, 404, 409, 410, 513
- stigmatizált változat 223, 409
- szaknyelv 79, 163–167, 169, 171, 252, 253
- ~ használat 163, 252–259, 262–264
- ~ változatok 163, 253, 264
- ~ oktatás 252–267
- szakszókincs (szakszókészlet) 165–171, 252, 254, 257, 258, 263, 516
- számítógépes dialektológia 415, 425, 440, 456
- Szegedi szótár* 236, 247
- személyiségi jogok 245
- Szép Magyarssággal Beszélők Egyesülete 328
- szerenCSEKK* 333, 335, 337, 338, 340, 344–346
- szinkron dinamizmus 400
- szleng 219–234, 350–361
- ~ kutatás 220, 232–234, 350–361
- ~ és elméleti nyelvészet 351
- ~ és nyelvművelés 222–224, 350
- ~ és szociolingvisztika 219
- ~ módszertani kérdései 350–360
- szlengnév 56
- szociális agy hipotézise 228
- szociálkonstruktivista pedagógia 363
- szocioantropológia 177
- szociodialektológia 399, 410
- szociolingvisztika
- labovi ~ 35, 38, 39, 42, 105, 137, 155, 351, 359, 360
- szociolingvisztikai interjúk 102, 245, 354, 358
- ~ interneten hozzáférhetővé tétele 246
- szociolingvisztikai
- ~ kérdőív 193, 353, 358, 375
- ~ változó 352, 359, 360
- ~ kutatások módszertani problémái 10, 102, 296, 352, 362
- szociotörténeti nyelvészet (Sociohistorical Linguistics) 173, 174, 179, 184
- szolidaritás 104
- szórvány 115
- szórványos *ö-zés* 425–440
- sztenderdizáció 187, 294, 286–298, 305
- szülő–gyermek kapcsolat 96
- tabula rasa 141, 154
- tájszólások és az iskola 326
- társadalmi
- ~ érvényesülés 111, 113
- társas funkció 225
- társas-kognitív nyelvészet 155–157
- tautológia 22, 23
- technológiasere 240
- technológiai váltások 243, 244
- terepmunka 105, 108, 109, 111, 112, 114–117, 203, 237, 241, 242, 246, 249, 363, 420, 441, 445, 459, 512

- térképgeneráló szoftver 385, 405
 terminográfia 170
 terminológia 18, 46, 55, 163–173,
 254, 255, 260, 261, 265, 363,
 365
 terminológiai rendszer 167–169
 terminus 17, 55–58, 66, 72, 164,
 165, 167–170, 172–174, 227,
 261, 263
 tolvajnyelv 220–223, 233
 többnyelvű kommunikáció 105,
 153
 töltelékszó 309, 316
 történeti
 ~ szociolingvisztika 173–187,
 286–305
 ~ szociopragmatika 179, 187
 trianoni országhatár 400
 tudásbázis 170
 Uher 4000 Report Monitor orsós
 magnetofon 239
Új magyar nyelvjárási atlasz
 (ÚMNYA, újatlasz) 192, 193,
 202, 400–402, 407–411, 414,
 415, 417, 418, 424
 univerzálé, nyelvi, emberi 232
 Univerzális Nyelvtan 138, 145,
 146
 változás(ok)
 egyéni ~ 101, 114
 élettartamban jelentkező ~
 114
 folyamatban lévő ~ 105, 115,
 195
 generációs ~ 101
 valóságos időbeli ~ 113
 változatosság 16, 19, 20, 34, 37,
 40, 45–47, 49, 151, 287, 288,
 299, 381, 383
 variabilitás 19, 37, 44, 101, 104,
 113, 116, 175, 255, 262, 287,
 384, 389, 390, 396–398, 400,
 526
 kétnyelvűség ~ 101
 verbális lázadás 231
vidámparkol 333, 335, 337–339,
 342–344, 346
 vizsgálat (módszer)
 longitudinális ~ 101, 106, 299
 Wernicke-area 154
 Williams-szindróma 148
 zárt *ř* 64, 138, 414, 416–419, 421,
 422, 424

A kötet szerzői

- Bauko János (Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra)
 Bodó Csanád (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)
 Bilász Boglárka (doktorandusz, Pozsonyi Comenius Egyetem,
 Pozsony)
 Bokor Julianna (doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegye-
 tem, Budapest)
 Borbély Anna (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)
 Cseresnyési László (Shikoku Gakuin, Japán)
 Csernicskó István (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Fő-
 iskola, Beregszász)
 Fehér Krisztina (Debreceni Egyetem, Debrecen)
 Fóris Ágota (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest)
 Gál Noémi (Sapientia EMTE, Marosvásárhely)
 Grécki-Zsoldos Enikő (Miskolci Egyetem, Miskolc)
 Gy. Bazsika Enikő (Pécsi Tudományegyetem, Pécs)
 Hegedűs Attila (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Pilis-
 csaba)
 Heltai Borbála Éva (doktorandusz, Eötvös Loránd Tudomány-
 egyetem, Budapest)
 Iglai Edit (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)
 Kis Tamás (Debreceni Egyetem, Debrecen)
 Kocsis Zsuzsanna (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Buda-
 pest)
 Kontra Miklós (Szegedi Tudományegyetem, Szeged)

Kozmács István (Szegedi Tudományegyetem, Szeged)
Menyhárt József (Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem,
Nyitra)
Misad Katalin (Pozsonyi Comenius Egyetem, Pozsony)
Molnár Anita (doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegye-
tem, Budapest)
Németh Miklós (Szegedi Tudományegyetem, Szeged)
Oszkó Beatrix (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)
Ponomareva, Larisza (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bu-
dapest)
Presinszky Károly (Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem,
Nyitra)
Salánki Zsuzsa (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)
Sándor Klára (Szegedi Tudományegyetem, Szeged)
Schirm Anita (Szegedi Tudományegyetem, Szeged)
Sinkovics Balázs (Szegedi Tudományegyetem, Szeged)
Sólyom Réka (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest)
Speshilova, Julia (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Buda-
pest)
Szabó Dávid (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)
Szabó Tamás Péter (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)
Vargha Fruzsina Sára (Geolingvisztikai Műhely, Budapest)

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

*www.gondolatkialdo.hu
gondolatkialdo.blog.hu
facebook.com/gondolatkialdo
twitter.com/gondolatkialdo*

A kiadásért felel Bácskai István
Műszai szerkesztő Pintér László
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 495 8